

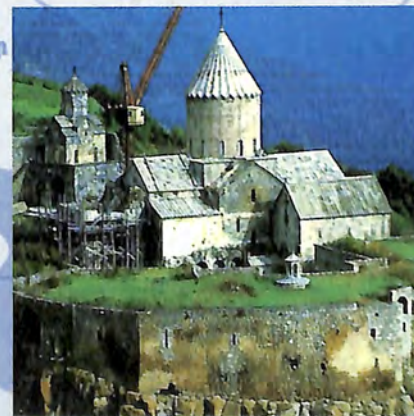
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

NATIONAL
LIBRARY
OF ARMENIA

**Սույն ստեղծագործությունը հասանելի է
Հայաստանի ազգային գրադարանի
թվային շտեմարաններում՝ համաձայն
դրա իրավատիրոջ հետ կնքած
Համագործակցության պայմանագրի, և
կարող է օգտագործվել բացառապես
օրենքով նախատեսված կարգով՝
պահպանելով հեղինակի և իրավատիրոջ
հեղինակային իրավունքները**

5736.

Հայրենիք

9(47.925)

Փ-67

Հասաներկրորդ Դասարան

12

Հայ Դատ

ՏԱՄՆԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

Հեղինակ՝

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

Հրատարակություն՝

ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՄԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԸՍ, 1999

Այս դասագիրքի պատրաստութիւնը եւ տպագրութիւնը
կարելի դարձաւ ազնիւ նուիրատուութեամբը
ՐԱՖԻ ԵՒ ՃՈԱՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԱՄՈՒՆ

The preparation and printing of this textbook
was funded by a donation from

RAFI AND JOANNE MANOUKIAN

The Western Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America
expresses its appreciation to
DR. RUBINA PEROOMIAN
for voluntarily authoring this textbook.

Photo compilation
DR. RUBINA PEROOMIAN

A publication of the
WESTERN PRELACY
OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH OF AMERICA

©1999 The Western Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America.
All rights reserved. No part can be reproduced without written permission from the Prelacy.

2143 - 2008

ԲԱԺԻՆ 1

Հայկական Հարցի պատմական փուլերով	4
• Հայ ժողովուրդը ազատագրումի յոյսով պայքարի կը դիմէ	8
• Արեւմտահայաստանի մէջ ա՛լ հայ չմնաց	12
• Կովկասի իրավիճակը նոր հեռանկարներ կը պարզէ հայ ժողովուրդին համար	16
• Կը ստեղծուի Ազատ եւ Անկախ Հայաստանի հանրապետութիւնը	20
• Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարը նոր ուղի կը բանայ հայոց պայքարին համար	23
• Պոլշեիկներու գործունէութիւնը Կովկասի մէջ Հայաստանի անկախութիւնը դէպի անկում կը տանի	25
• Հայ ժողովուրդը կ'ընդվզի խորհրդային կարգերուն դէմ	28

ԲԱԺԻՆ 2

Հայաստանը Խորհրդային Միութեան ծիրէն ներս	33
• Խորհրդային կարգերու վերահաստատումը քաղաքական նոր իրավիճակ մը կը ստեղծէ Հայաստանի մէջ	39
• Կառավարութեան առաջին քայլերուն կը յաջորդէ Կովկասեան Միութեան կազմութիւնը	43
• Համայնավար վարչակարգը կը փոխէ Հայաստանի ընկերային, կրթական եւ կրօնական դրութիւնը, հայուն նկարագիրը	47
• Ստալինեան քաղաքականութիւնը տիրական կը դառնայ Հայաստանի մէջ	51
• Ազգային դիրքորոշումները խստօրէն կը պատժուին	54
• Համայնավար գաղափարաբանութիւնը իր դրոշմը կը դնէ հայոց գրականութեան վրայ	58

ԲԱԺԻՆ 3

Բ. Աշխարհամարտ եւ յետ-պատերազմեան իրավիճակ Խորհրդային Հայաստանի մէջ	62
• Ստալինի իր ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեամբ երկիրը դէպի Բ. Աշխարհամարտի աւարտը կը տանի	64
• Սփիւռքահայութիւնը Բ. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին կը փորձէ օգնել Հայկական Դատին	68
• Աշխարհացրիւ հայութեան ներգաղթը նորանոր դժուարութիւններու պատճառ կը դառնայ	71
• Արձակուած սանձերը դարձեալ կը սեղմուին	75
• Ստալինի մահով փոփոխութեան կ'ենթարկուի Խ. Միութեան ազգային քաղաքականութիւնը	78
• Խորհրդային Միութիւնը որքանո՞վ պաշտպանեց Հայկական Դատը	81

ԲԱԺԻՆ 4

Սփիւռքի կազմակերպում	86
• Հայրենիքէն հեռու գոյատեւելու հրամայականը կը թելադրէ Սփիւռքի նոր յղացք եւ նոր կառոյց	88
• Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կը նախաձեռնէ Սփիւռքի վերակազմակերպման գործին	93
• Ամերիկահայ գաղութին ազգային կեանքը եւ յարաբերութիւնները Խ. Հայաստանի հետ մանրաշխարհն են սփիւռքահայ կեանքին	97
• Անբաղձալի երեւոյթ մը եկաւ աւելի ճեղքելու ամերիկահայ գաղութը	100
• Սփիւռքը կը փորձէ Հայ Դատը հետապնդող քաղաքական ուժ մը ըլլալ	104

ԲԱԺԻՆ 5

Թուրքիոյ դերը Հայ Դատի հետապնդման պայքարի մէջ	109
• Թուրքիոյ վերածնունդը փոխեց Հայկական Հարցին ընթացքը	116
• Վերածնած Թուրքիա անգիջող կը մնայ «իր» հողերուն նկատմամբ	119
• Ժողովրդավարական հանրապետութի՞ւն թէ միապետութիւն	121
• Թուրքիոյ արտաքին յարաբերութիւնները ամրապնդած են անոր միջազգային դիրքը	126
• " ան-թուրքական գաղափարաբանութիւնը կ'իշխէ Թուրքիոյ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան վրայ	130

ԲԱԺԻՆ 6

Եղեռնի յիսնամեակը՝ անկիւնադարձ Հայ Դատի պայքարին մէջ	138
• Յետ-ստալինեան Հայաստանի մէջ կը սկսին սաղմնաւորուիլ ազգային պահանջատիրութեան զգացումները	141
• Այլախոհական շարժումը Հայաստանի մէջ արդիւնք էր ազգային վերածնունդին	146
• Եղեռնի Յիսնամեակի ոգեկոչական ձեռնարկներով սկիզբ առաւ Սփիւռքի քաղաքականացման հանգրուանը	151
• Հայաստանէն արտագաղթը եւ «Ներքին Սփիւռքին» իրավիճակը կը վտանգեն հայ ժողովուրդին ազգային շահերը	154

ԲԱԺԻՆ 7

Հայ Դատի պայքար միջազգային բեմերուն վրայ	160
• Ի՞նչ է Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը, ուր հայերը կը փորձէին Հայկական Հարցը տանիլ	161
• Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան մէջ կ'արժարժուի Հայասպանութեան հարցը	164
• Հայկական Հարցին մասին որոշումներ կու տան միջ-եւրոպական քաղաքական կազմակերպութիւնները	169
• Միացեալ Նահանգներու Գոնկրէսը դժկամութեամբ կը մօտենայ ցեղասպանութեան հարցին	172

ԲԱԺԻՆ 8

Զինեալ պայքար անարդարութեան դէմ	177
• Միջազգային գաղափարներով կը ճիմնուի ինքզինք յառաջդիմական շարժում կոչող խմբակցութիւնը	179
• Աշխարհը պէտք է գիտնար, թէ հայը կրնայ զոհուիլ յանուն արդարութեան	183
• Ինչպէ՞ս մեկնաբանուեցան հայկական ահաբեկչական արարքները	189
• Յեղափոխական նոր շարժումը նոր գրականութեան ներշնչման աղբիւր դարձաւ	192

ԲԱԺԻՆ 9

Հայաստանը Խ. Միութեան քաղաքական նոր ոլորտին մէջ	197
• Կորպաշով կը փորձէ բարենորոգումներու ճամբով փրկել տազնապի մատնուած Խ. Միութիւնը	202
• Հայաստանի կենսոլորտի ապականումը մտահոգիչ կը դառնայ	206
• Ղարաբաղեան պահանջատիրութիւնը կ'արձագանգէ Հայաստանի մէջ	210
• Ղարաբաղեան Ծարժումը միացուց Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայութիւնը	214
• Ղարաբաղեան դէպքերուն զարգացումը կը յստակացնէ Խ. Միութեան իրական դիրքը ազգային հարցերուն հանդէպ	218

ԲԱԺԻՆ 10

Անջատողական շարժումէն մինչեւ անկախութիւն	223
• Հայաստանի աղիտալի երկրաշարժին հետեւանքները պատմական նոր փուլ մը յառաջացուցին	225
• Կորպաշովեան բարենորոգումներու քաղաքականութիւնը չկրցաւ արգիլել ժողովուրդներու անկախութեան ձգտումը	231
• Քաղաքական աշխուժութիւնը Հայաստանի մէջ կը փոխարինէ Համայնավար կուսակցութեան մենատիրութիւնը	235
• Հայաստանի մէջ կը սկսի անկախ հանրապետութեան ստեղծումի գործընթացը	240

ԲԱԺԻՆ 11

Ծնունդ Հայաստանի երրորդ հանրապետութեան	246
• 70 տարի խորհրդային տիրապետութենէն ետք վերածնաւ Հայաստանի անկախ պետականութիւնը	248
• ՀՀ կառավարութիւնը կը յաղթահարէ նախորդ իշխանութենէն ժառանգած դժուարութիւնները	252
• ՀՀ կառավարութիւնը Հայաստանի պետականութեան ամրապնդման ի խնդիր քայլերու կը դիմէ	257
• Հայաստանի ճիմնահարցերը լուծումի կը կարօտէին	261
• ՀՀ կառավարութեան արտաքին քաղաքականութիւնը հայ ժողովուրդի գոյատեւման գրաւականը պէտք է ըլլար	268
• Հայաստանի ներքին ու արտաքին տագնապը նախագահի հրաժարականին յանգեցուց	272

ԲԱԺԻՆ 12

Արցախեան ազատագրական պայքարի հանգրուաններով	279
• Արցախը Պատմական Հայաստանի մէկ անբաժան մասը եղած է	284
• Ատրպէյճանի կառավարութիւնը ջարդով եւ տեղահանութեամբ հանրապետութիւնը կը պարպէ հայերէ	288
• Մոսկուայի կեդրոնական իշխանութիւնը քաղաքական եւ զինուորական միջոցներու կը դիմէ	294
• Ղարաբաղը իր անկախութիւնը կը հռչակէ եւ կազմակերպուած ինքնապաշտպանութեան կը դիմէ	297
• Ղարաբաղի պետական բանակը ռազմական յաջողութիւններ կ'արձանագրէ	302
• Ի՞նչ ճանապարհներով կրնանք հասնիլ Ղարաբաղի հարցին լուծումին	306

Ա. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ժամանակագրութիւն	Յ-1
------------------	-----

Բ. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ցանկ աղբիւրներու եւ յաւելեալ ընթերցանութեան	Յ-23
---	------

Գ. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Յաւելեալ վարժութիւններ, դասարանային կամ արտադասարանային աշխատանքներ	Յ-26
---	------

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՈԽԼԵՐՈՎ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

ՀԱՅ ԴԱՏ-ի 10-րդի եւ 11-րդի դասագիրքերուն ընդմէջէն սորվեցանք Հայկական Հարցին, հայոց պահանջատիրութեան եւ հայ ժողովուրդի գերագոյն նպատակներու իրագործման պայքարին պատմութիւնը: Հասանք մինչեւ Կարմիր Բանակի երկրորդ մուտքը Հայաստան եւ խորհրդային կարգերու վերահաստատումը երկրին մէջ:

ՀԱՅ ԴԱՏ 12-ի մէջ պիտի շարունակենք այդ պատմութիւնը: Պիտի փորձենք ծանօթանալ այն աշխատանքներուն, որոնք տարուեցան Խորհրդային Միութենէն դուրս ապրող հայը հայ պահելու, Հայոց Յեղասպանութիւնը աշխարհին ընդունիլ տալու եւ հատուցում պահանջելու համար: **ՀԱՅ ԴԱՏ 12-ի** մէջ պիտի սերտենք պատմութիւնը Հայաստանի 70 տարիներու խորհրդային տիրապետութեան. պիտի տեսնենք այդ տիրապետութեան ձգած ազդեցութիւնները հայ ժողովուրդին եւ անոր ազատագրական պայքարին վրայ: Պիտի սորվինք 1988-ին Հայաստանի մէջ ծայր առած շարժումին մասին, որ, իբրեւ հետեւանք Խորհրդային Միութեան փլուզումին, Հայաստանի անկախութեան յանգեցաւ: Պիտի սորվինք Ղարաբաղի մէջ բռնկած այն կռիւին մասին, որ սկսած էր ազերիներուն դէմ՝ ազատ ապրելու, Լեռնային Ղարաբաղ կամ Արցախ կոչուող հայկական հողը ազատ պահելու համար:

ՀԱՅ ԴԱՏ 11-ի մէջ տեղ մը ըսած էինք, թէ «Այսօր շատ մը ազդակներ, հարցեր եւ դժուարութիւններ նոյնն են մնացած, ինչ որ էին 1918-ին՝ Հայաստանի պետականութեան վերստեղծումի օրերուն: Սորվի՛նք այդ ազդակները, յաջողութիւնները եւ դժուարութիւնները՝ անոնցմէ այսօր օգտուելու համար»: Արդարեւ, **ՀԱՅ ԴԱՏ** սորված աշակերտը այլեւս դիւրութեամբ պիտի կարենայ համեմատութիւններ կատարել եւ, արդէն իբրեւ հասուն եւ բանիմաց հայ երիտասարդ՝ եզրակացութիւններու յանգիլ: **ՀԱՅ ԴԱՏ 11-ի** մէջ դարձեալ տեղ մը ըսած էինք, թէ «Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւնը եւ թուրքերուն ընթացքը հիմը կը կազմեն Սփիւռքի մտայնութեան: Սորվի՛նք այդ պատմութիւնը՝ մեր պայքարի ճիշդ ուղին որոշել կարենալու համար»: Այս տարի, երբ Սփիւռքի պատմութիւնը սորվինք, պիտի ծանօթանանք Սփիւռքի մտայնութեան, որ կը ձեւաւորէ նաեւ սփիւռքահայուն վերաբերումը հանդէպ Հայաստանի:

Սակայն, նախ եւ առաջ, ինչպէս անցեալ տարի ըրինք, այս տարի եւս նախորդ տարիներուն մեր սորվածներուն վերաքաղը պիտի ընենք: Ուրեմն, այս առաջին դասանիւթով համառօտ կերպով պիտի անցնինք անոնց վրայէն, շեշտելով կարեւոր դէպքեր եւ մեկնաբանելով հարցեր՝ հետագայի պատմութիւնը աւելի լաւ ըմբռնելու համար:

Բառացանկ

Արդէն ՀԱՅ ԴԱՏ 10-ի եւ 11-ի մէջ առիթ ունեցանք սորվելու շարք մը բառեր, որոնք անհրաժեշտ են Հայ Դատի նիւթը բացատրելու կամ հասկնալու համար: Այս բառերը պիտի հարստացնեն մեր լեզուն եւ մեր լեզուամտածողութիւնը (սփառասիկ նոր բառ մը եւս)՝ մեր պատմութիւնը աւելի պատկերաւոր կերպով նկարագրելու եւ զգալու համար: Այս դասագիրքին մէջ եւս իւրաքանչիւր դասանիւթի մէջ տեղ գտած է բառացանկ մը, ուր նոր բառերը բացատրուած են տեղւոյն յարմար իմաստով:

Լեզուամտածողութիւն - ամբողջութիւնը լեզուական այն ձեւերուն եւ միջոցներուն, որոնցմով կ'արտայայտուինք

հայանպաստ - հայերուն օգտակար, ի շահ հայերուն

երբեմնի - ատեն մը եղած, նախապէս գոյութիւն ունեցող

զգայացում - զգայարանքները ցնցող, ուժեղ տպաւորութիւն գործող

սպանդանոց - անասունները մորթելու տեղ

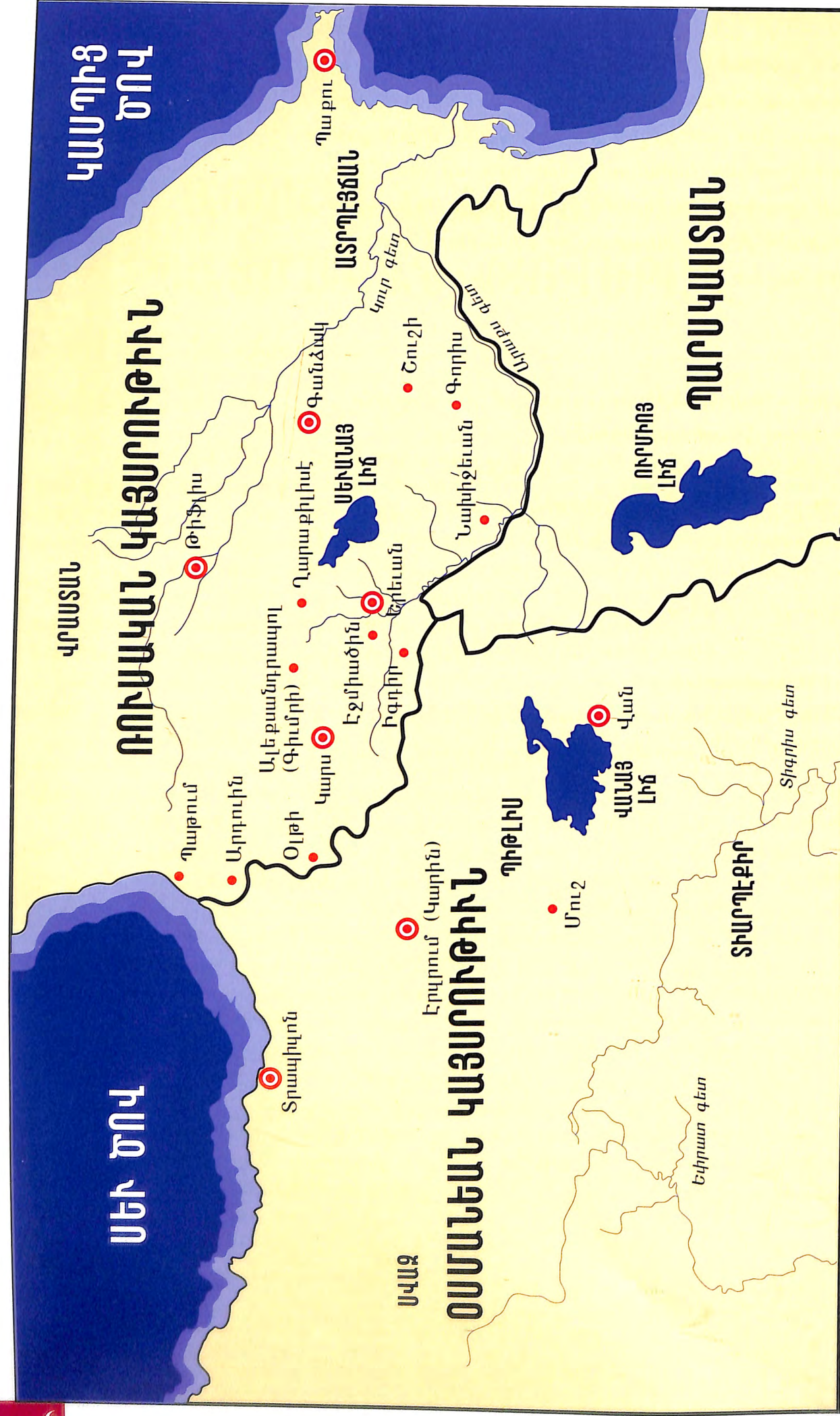
արտաքսում - մէկը տեղէ մը դուրս վճռուելը, հեռացնելը

շահագրգռուած - հետաքրքրուած

հաւասարակշռութիւն - կողմերու հաւասարութիւն (equilibrium)

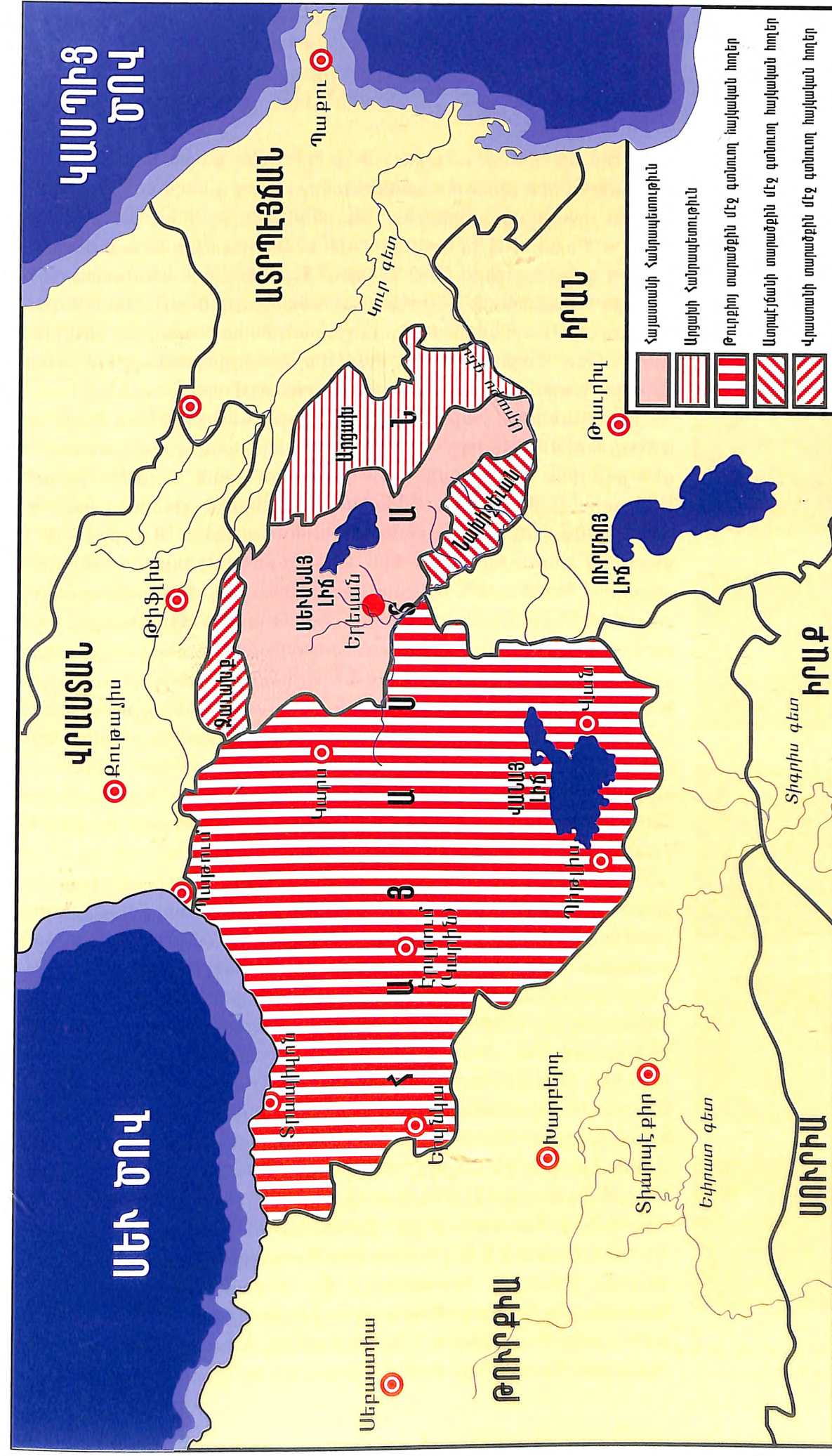
ենթակառոց - կառոցի կամ շինուածքի մը հիմը կազմող եւ անոր ենթակայ կառոց (infrastructure)

երկուստեք - երկու կողմէ

புறநாடு 1

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի մախօթակին, հաշկական հողերը կը տարածուէին Ռուսական Կայսրութեան հարաւ-արեւմտեան եւ Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն միջեւ:

புரந்து போ 2

Այս քարտեզը ցուց կու տալ Հայաստանի Հանրապետությանը (նախկին Խորհրդային Հայաստան) եւ այն հողերը, որոնք պատմականորեն հայկական լինում են եւ այժմ բաժանված կը մնան մեր հայրենիքէն:

Երկար դարեր օտարներու լուծին տակ ապրած հայութիւնը, մանաւանդ հայ մտաւորականութիւնը, 18-րդ դարէն սկսեալ զարթօնքի շրջան մը ապրեցաւ: Սկզբնական շրջանին անհատներ, ինչպէս՝ Իսրայէլ Օրի, Յովսէփ Էմին եւ Դաւիթ Բէկ, եւ ապա խումբեր եւ կուսակցութիւններ, ինչպէս՝ Արմենական կուսակցութիւն, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւն եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, ազատագրական պայքար մղեցին: Ընդհանուր նպատակն էր հայ ժողովուրդը լուստորել, անոր կեանքը բարելաւել եւ զայն թշնամիին դէմ պաշտպանել:

Հալածանք, ջարդ և ձերբակալութիւն. Որքան կազմակերպուեցաւ հայ ժողովուրդը՝ օսմանեան եւ ցարական պետութիւններուն դէմ ինքզինք պաշտպանելու, այնքան աւելցան հալածանքները: Սուլթան Համիտ, իբրեւ Հայկական Հարցին լուծում, հայերու աստիճանական բնաջնջումը կը հետապնդէր: 1894-1896-ի ջարդերը գագաթնակէտն էին այդ հալածանքներուն: Իսկ ուս ցարերը, Պետրոս Մեծէն մինչեւ Նիկոլա Բ., հայերուն շահերը պաշտպանեցին միայն այն ատեն, երբ Ռուսիան այդ միջոցով բան մը պիտի շահէր. այլապէս, կայսրութեան մէջ ցարերը ուսացման քաղաքականութիւն վարեցին եւ փորձեցին խեղդել ազգային կեանքի որեւէ արտայայտութիւն: 1905-ին հայ-թաթարական արիւնալի կոիւնքը հրահրելը եւ 1908-էն սկսեալ դաշնակցական ղեկավարներու դէմ կատարուած հալածանքները օրինակներն են այդ քաղաքականութեան: Եւրոպական պետութիւնները եւս ի շահ հայերուն միջամտած են իրենց երկիրներուն շահերուն համար եւ միայն երբեմն մարդասիրական նպատակներով:

Երիտասարդ Թուրքերու (Իթթիհատ վէ Թէրաքքի կուսակցութիւն) յեղափոխութիւնը 1908-ին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ յոյսի կարճատեւ շրջան մը բերաւ հայերուն համար. բայց այդ յոյսը մարեցաւ 1909-ի Կիլիկիոյ հայութեան կոտորածէն ետք: Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին, Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը կը վարէր օսմանացումի քաղաքականութիւն եւ կայսրութեան փոքրամասնութիւնները կը ճնշէր:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմ. 1914-ի Յուլիս 28-ին, Աւստրիոնգարական բանակին Սերպիա ներխուժումով կը սկսի պատերազմը: Աստիճանաբար պատերազմի մէջ կը մտնեն Գերմանիան եւ Իտալիան, որոնք Աւստրիոնգարիոյ հետ Կեդրոնական Պետութիւններուն մաս կը կազմէին: Ասոնց դէմ կը կռուէին Դաշնակից Պետութիւնները՝ Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ռուսիա:

Օգոստոսի 2-ին, Գերմանիոյ հետ գաղտնի համաձայնութեան գալով, Թուրքիա պատերազմ կը յայտարարէ Ռուսիոյ դէմ: Պատերազմը առիթ էր Թուրքիոյ իթթիհատական ղեկավարներուն, մանաւանդ Թալէաթի եւ Էնվերի համար, Մեծ Թուրանիայի իրենց ծրագիրը Գերմանիոյ հովանաւորութեամբ իրագործելու համար:

Պատերազմը պատրուակ ունենալով, կառավարութիւնը կասեցուց նաեւ հայերուն համար խոստացուած բարենորոգումներու ծրագրին գործադրումը: Ռուսերու միջամտութեամբ թուրք կառավարութիւնը վերջապէս ընդունած էր այդ ծրագիրը եւ զայն ստորագրած էր 1914-ի Փետրուարին:

Հայութեան իրավիճակը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ. 1914-ի Օգոստոսին, երբ Հ.Յ.Դաշնակցութեան 8-րդ Ընդհանուր Ժողովը Կարինի (Էրզրում) մէջ իր աւարտին հասած էր, իթթիհատական կառավարութեան ներկայացուցչութիւնը կը ներկայանայ պատգամաւորներուն: Ան կ'առաջարկէ, որ Դաշնակցութիւնը, ուս-թրքական ընդհարումի մը պարագային, կովկասահայութիւնը ուսերուն դէմ ապստամբութեան հանէ՝ զանոնք թիկունքէն զարնելու համար: Այս ծառայութեան դիմաց թուրքերը կը խոստանային ինքնավարութիւն շնորհել հայերուն՝ Ռուսահայաստանի այն հողերուն վրայ, որ իրենք պիտի գրաւէին: Այդ հողերուն կը խոստանային կցել նաեւ մաս մը Վանէն, Պիթլիսէն եւ Էրզրումէն: Առաջարկը անընդունելի էր. իսկ անցեալի փորձը ցոյց տուած էր, թէ կառավարութեան խոստումները վստահելի չէին: Դաշնակցութիւնը միայն կրնար Օսմանեան Կայսրութեան խոստանալ՝ հայութեան կողմէ հաւատարիմ ծառայութիւն:

Պատերազմը աղիտալի պիտի ըլլար հայութեան համար, եղբայրասպան կոիւր՝ անխուսափելի: Այսուհանդերձ, հայութիւնը հաւատարմօրէն մասնակցեցաւ պատերազմի նախապատրաստական աշխատանքներուն՝ բանակին հայթայթելով մարդոժ, ուտելիք, հագուստ եւ դրամ: Իսկ կառավարութիւնը կ'օգտագործէր ամէն կոպիտ միջոց, հայ բնակչութենէն աւելին խլելու համար:

Օսմանեան բանակին մէջ. 1908-ին կայսրութեան մէջ հաստատուած սահմանադրութիւնը արտօնած էր ոչ-խալամներուն զինուորական ծառայութիւն կատարել: Այդպիսով, մեծ թիւով հայեր կը մասնակցէին բանակին, եւ պատերազմի նախօրեակին, երբ զօրակոչ յայտարարուեցաւ, մեծ թիւով հայ երիտասարդներ բանակին մէջ ծառայելու գացին: Էնվերի հրամանատարութեան տակ շատ մը հայ զինուորներ մասնակցեցան Սարիղամիշի կոիւնք՝ ուս բանակին դէմ: Անոնք իրենց քաջագործութիւններուն համար գովեստներու արժանացան: Սակայն շուտով դրութիւնը փոխուեցաւ: Գովեստներու արժանացան դրաւ կայսրութեան տարածքին Կառավարութիւնը գործադրութեան դրաւ կայսրութեան տարածքին ապրող հայութիւնը բնաջնջելու իր ծրագիրը, եւ օսմանեան բանակին մէջ ծառայող հայ զինուորները առաջին թիրախը դարձան: Զինաթափեց հայ զինուորները. ապա, կա'մ տեղւոյն վրայ կոտորեց զանոնք, կա'մ ալ անոնցմէ աշխատանքի վաշտեր (ամէլէ թապուրի) կազմեց՝ որոշ ատեն մը զանոնք օգտագործելէ ետք կոտորելու համար: Քանի մը շաբթուան մէջ կառավարութիւնը կրցած էր ոչնչացնել հայոց երիտասարդ ու մարտունակ ուժը:

Հայութիւնը Ցարական Կայսրութեան մէջ. Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին, Նիկոլա Բ. ցարը զգալով, որ Թուրքիոյ հետ պատերազմի մը պարագային հայերը իբրեւ բանակի յառաջապահներ կրնան օգտակար դեր ունենալ, հայանպաստ քաղաքականութիւն մը որդեգրեց: Պատերազմի սկզբնական

Ռոստոմ

Բժ. Յակոբ
Ջաւրեան

Արմէն Գարօ

Սիմոն Վրացեան

Արտաշէս
Գիւլխանդանեան

Նիկոլ Աղբալեան

Յովսէփ
Արղունթեան

Հայ կամաւորական խումբերու
կարգադրիչ մարմին

Առաջին խումբի հրամանատար՝ Անդրանիկ

Կամառոսական զուգեբուհ հրամանատարներ՝ Վարդան, Քեռի եւ Համազասպ

շրջանին, Կովկասի թաթարները (այժմու ազերիները) եւ վրացիները Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ հովանաւորութեան դիմած էին՝ ցարական տիրապետութենէն ազատելու համար. իսկ Կովկասահայութիւնը տակաւին հաւատարիմ կը մնար իշխանութեան: Հայերը կը յուսային ռուսերու օգնութեամբ արեւմտահայութիւնը ազատագրել: Ցարական իշխանութեան քաջալերանքով կազմուեցան կամաւորական գունդեր՝ ղեկավարութեամբ նախկին ֆետայիներու: Ռուս բանակը կարիքն ունէր տեղին լաւ ծանօթ հայ մարտիկներուն՝ թրքական սահմաններէն ներս ապահով կերպով առաջանալու համար: Հայ մարտիկներն ալ միացած էին ռուս բանակին՝ ջարդարար թուրքին դէմ կռուելու համար:

Ցարական քաղաքականութեան էութիւնը. Կազմուած էին հայ կամաւորական 7 գունդեր, դաշնակցական մարտիկներուն՝ Անդրանիկի, Դրոյի, Արմէն Գարոյի, Համազասպի, Քեռիի, Ափշարեանի (այս մէկը հնչակեան) եւ Յովսէփ Իշխան Արդութեանի ղեկավարութեան տակ: Հայ կամաւորները մեծ եռանդով կը կռուէին ռուս-թրքական ճակատներուն վրայ՝ նպատակ ունենալով իրագործել «ինքնավարութիւն հայկական 6 վիլայէթներուն եւ անոնց անբաժան Կիլիկիոյ մէջ»: Սակայն Դաշնակիցներուն պատերազմական քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ վերաբերեալ, Սալթս-Փիքոյի լայտնի համաձայնագրով ճշդուած, այլեւս հայերուն համար մեծ տեղ չէր վերապահեր: Դաշնակիցները իրենց մէջ պիտի բաժնէին Օսմանեան Կայսրութիւնը՝ առանց կատարելու հայերուն տուած իրենց խոստումները:

Ռուսական զօրքը արդէն Դաշնակիցներուն կողմէ իրեն արտօնուած չափով առաջացած էր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ իր գրաւած հողերուն (այսինքն՝ Արեւմտահայաստանի) մէջ՝ զինուորական իշխանութիւն հաստատած: Աւելին, 1916-ի ամրան կոտորածներն ու տեղահանութիւնները արդէն մեծաւ մասամբ իրենց լրումին հասած էին եւ Արեւմտահայաստանի մէջ գրեթէ հայ չէր մնացած: Հայերը դադրած էին կարելոր ազդակ ըլլալէ, ուրեմն անոնց մարտական ուժը՝ հայ կամաւորական բանակն ալ պէտք էր չէզոքացնել: Եւ ցարական իշխանութիւնը հայ կամաւորական գունդերը ցրուելու հրաման տուաւ:

Ռուս բանակը գրաւեալ Երզնկայի մէջ

Հարցումներ

1. Սուլթան Համիտը, ռուս ցարերը եւ եւրոպական պետութիւնները ի՞նչ վերաբերում ունեցան Հայկական Հարցին նկատմամբ:
2. Ռուս-թրքական պատերազմի մը պարագային, հայերու եղբայրասպան կոիւր ինչո՞ւ անխուսափելի էր:
3. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ հայերը չվստահեցան թուրքերուն ինքնավարութեան խոստումին, բայց, նոյն ատեն, Կովկասի մէջ յոյս դրին ցարական իշխանութեան վրայ:
4. Սալթս-Փիքօ համաձայնագրին մասին խօսեցանք ՀԱՅ ԴԱՏ 11-ի մէջ. ի՞նչ կը յիշէք այդ մասին:

Զինաթափուած եւ ծանր աշխատանքի թուած հայ զինուորները

Ռուս զինուորները՝ ջարդի ենթարկուած հայ զինուորներու դիակներուն առջեւ

Խաբէրդի ալը մարդիկը քաղաքէն կը տեղահանեն՝ ետքը կոտորելու համար:

Երբ 1915-1923 երկարող ժամանակաշրջանին կը բնաջնջուէր Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակչութիւնը, դեռ այն ատեն չէր ստեղծուած «ցեղասպանութիւն» բառը, որ այնքան ճշգրտօրէն կը բնորոշէ հայերուն դէմ կատարուած ոճիրը: Մեծ մարդասէր եւ իրաւագէտ Ռաֆայէլ Լեմքին 1944-ին կազմեց բառը. ապա, երկար վիճաբանութիւններէ ետք, վերջապէս 1948-ի Դեկտեմբեր 8-ին Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը (ՄԱԿ) բնութագրեց ցեղասպանութիւնը (genocide) եւ որդեգրեց Ցեղասպանութեան Ուխտը: ՀԱՅ ԴԱՏ 11-ի մէջ տեսանք, թէ որքան թերի է այդ Ուխտը եւ տակաւին ուժեղին շահերը կը պաշտպանէ տկարին դէմ: Տեսանք

նաեւ, թէ ՄԱԿի Ուխտը միայն բաւական չէ Հայոց Ցեղասպանութիւնը աշխարհին ճանչնալ տալու եւ ոճրագործէն հատուցում ստանալու համար (ինչպէս յաջողեցան ընել հրեաները): Աշխատանք է պէտք եւ յարատեւ պայքար: Բայց նախ թարմացնենք մեր յիշողութիւնը, թէ ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Բնաջնջումին փուլերով.

Օսմանեան Կայսրութեան ղեկավարութիւնը ձեռք առած Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն (Իթթիհատ վէ Թէրաքքի) կուսակցութիւնը, ուշադրութեամբ եւ մանրամասնութեամբ քննելէ ետք հայ բնակչութիւնը ոչնչացնելու իր ծրագիրը, զայն գործադրութեան դրաւ: Պատերազմը, որ հայերու երբեմնի պաշտպան պետութիւնները անջատած էր Թուրքիայէն, ամենէն լաւ առիթն էր ոճիրը ծածկելու համար: Բնաջնջումը կատարուեցաւ քանի մը փուլերով: Առաջին փուլը զինաթափումն էր նախ բանակի հայ զինուորներուն, ապա ամբողջ հայ բնակչութեան: Վկաները մեզի կը պատմեն, թէ ինչ վայրագ միջոցներով ժողովուրդէն կը խլէին այն, ինչ որ կարելի էր իբրեւ զենք գործածել:

Ժողովուրդը զրկուած էր զէնքէ եւ կոռուղ երիտասարդութենէ: Յաջորդ փուլը 1915-ի Ապրիլ 23-24-ին հայ մտաւորականներու եւ կրօնական ու աշխարհական ղեկավարներու ձերբակալութիւնն էր: Ժողովուրդը զրկուած էր ղեկավարութենէ: Նման իրավիճակի մը մէջ այլեւս դիւրին էր հայերուն բնաջնջումը իրագործել: Այս վերջին փուլը կատարուեցաւ տեղահանութիւններով, կամ տեղույն վրայ կազմակերպուած կոտորածներով: Կառավարութիւնը ապահոված էր նաեւ կրօնամոլ թուրք եւ քիւրտ զանգուածներուն համագործակցութիւնը: 1914-ի Նոյեմբեր 21-ին, ամբողջ կայսրութեան տարածքին, մզկիթներու մէջ *զգայացում* արտայարտութիւններով, «Սրբազան Պատերազմ» (Միհատ) յայտարարուած էր քրիստոնէայ թշնամիներուն դէմ: Միեւնոյն ատեն, բանտերէն ազատելով ոճրագործները, կառավարութիւնը զանոնք դրած էր Յատուկ Կազմակերպութեան (Թաշքիլաթը Մահմուտէ) տրամադրութեան տակ: Այդ ոճրագործները, որոնք չէթէ կը կոչուէին, երկրին ներսերը կը դրկուէին հայերուն ջարդը արագացնելու համար:

Մենք այսօր յաճախ կը յիշենք Տէր-Էլ-Զօրը, որ խորհրդանշիշ վայրը դարձած է հայոց կոտորածներուն: Այս վայրը, Սուրիոյ անապատներուն մէջ, մէկն էր այն վերջին կայաններէն, ուր կը համախմբէին տեղահանութեան սոսկալի պայմաններուն մէջ ողջ մնացածները՝ զանոնք հոն վերջնականօրէն ոչնչացնելու համար:

Օտար հակազդեցութիւններ. Պատերազմական վիճակը իբրեւ առիթ օգտագործելով, օսմանեան կառավարութիւնը զոցած էր երկրին սահմանները. առանց արտօնութեան որեւէ լուր դուրս էր կրնար ելլել. ոեւէ օտար չէր կրնար երկրին ներսերը ճամբորդել: Հակառակ այս սեղմումներուն, կոտորածներուն լուրերը կը տարածուէին. յստակ էր աշխարհին, թէ ահաւոր բան մը կը կատարուի Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: 1915-ի Մայիսին Դաշնակից պետութիւնները հեռագիր մը կը յղեն թուրք կառավարութեան եւ

Հայոց Ցեղասպանութեան պատասխանատու երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան կազմը

զայն պատասխանատու կը նկատեն կատարող ոճիրին համար: Նոյնպէս, Ամերիկայի դեսպան Հենրի Մորկընթաու քանի մը անգամ հանդիպումներ կ'ունենայ Թալէթի հետ եւ կը փորձէ համոզել, որ կառավարութիւնը ետ կենայ հայերը բնաջնջելու իր որոշումէն: Մորկընթաուի յուշերը, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի պետական արխիւներուն մէջ տեղ գտած բազմաթիւ զեկոյցներ եւ տեղեկագիրներ, լեցուն են հայոց ջարդն ու տեղահանութիւնը նկարագրող ականատեսի վկայութիւններով: Նմանօրինակ փաստաթուղթերով հարուստ են նաեւ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ պետական

Հայտնի վրեժխնդրություն. Հայ ժողովուրդը բնաջնջել փորձող ունրագործները ազատ կ'ապրեին Եւրոպայի մէջ: Տակաւի՛ն, անոնք նոր դերեր ստանձնած, կ'օգնէին նորաստեղծ ազգայնական թուրքիոյ: Իսկ աշխարհը անտարբեր էր: Լ.Յ.Դաշնակցութիւնը չէր կրնար անպատիժ ձգել զանոնք: Կուսակցութեան ընդհանուր ժողովին որոշումով եւ Արմէն Գարոյի ղեկավարութեամբ, ծրագրուեցաւ եւ գործադրուեցաւ «Նեմեսիս գործողութիւնը»: Մէկ ու կէս տարուան ընթացքին, 1921-ի Մարտէն 1922-ի Օգոստոս, Թեհլիլեանի, Արամ Երկանեանի, Միսաք Թողլաքեանի, Արշաիր Թեհլիլեանի, Արամ Երկանեանի, Միսաք Թողլաքեանի, Արշաիր Թեհլիլեանի, Ստեփան Ծաղիկեանի, Պետրոս Տէր Պողոսեանի եւ Արտաշէս Գէորգեանի ձեռքով սպաննուեցան Թալէաթը, Ճէմալը,

Պարպում է Արեւմտահայաստանը: Այսօր ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին գոյութիւն ունի Պոլսոյ փոքրաթիւ գաղութը միայն, ուր հայերը կ'ապրին իբր աննշան փոքրամասնութիւն՝ միշտ խտրականութեան եւ անարդար ճնշումներու ենթարկուած: Իսկ Թուրքիոյ իշխանութիւնները կը շարունակեն ուրանալ Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Քարոզչական հսկայ աշխատանք կը տանին չեզոքացնելու հայութեան ջանքերը, որոնք կը միտին աշխարհին ճանշցնել թուրքերու կատարած ոճիրը եւ հատուցում ստանալ: Այս վերաբերումը իր բացասական ազդեցութիւնը ունի սփիւռքահայերու հաւաքական հոգեբանութեան վրայ: Այս վերաբերումը, քաղաքական ուղի դարձած, կ'ազդէ նաեւ Թուրքիոյ յարաբերութիւններուն վրայ՝ այսօրուան Հայաստանի Հանրապետութեան հետ:

«Վէրք Հայաստանի»

«Վէրք Հայաստանի», գործ՝ Գրիգոր Խանջեանի

4. Ի՞նչ քաղաքականություն որդեգրեց Մոսթաֆա Քեմալը Թուրքիոյ մէջ մնացած հայերուն հանդէպ:

գիշումներ կատարելով, 1918-ի Մարտ 3-ին, Լենին գինադադարի համաձայնագիր մը ստորագրեց Գերմանիոյ հետ Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ: Ըստ այդ համաձայնագրին՝ հայերը կը կորսնցնէին Կարսը, Արտահանը եւ Արեւմտահայաստանը ամբողջութեամբ (հայկական վեց վիլայէթները): Լենինը մոռցած էր Հայկական Հարցը. իսկ Գերմանիա իր դաշնակից Թուրքիոյ շահերը կը պաշտպանէր: Տակաւի՛ն, Գերմանիոյ ճնշումին տակ, Լենին կը խոստանար կազմալուծել եւ ցրուել հայկական զօրամասերը թէ՛ Կովկասի եւ թէ՛ Արեւմտահայաստանի մէջ:

Զինադադար կովկասեան ռազմաճակատին վրայ. Միեւնոյն ժամանակ, երբ բանակցութիւններ կը տարուէին Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ, Թուրքիա գինադադար առաջարկեց Կովկասի ռուս բանակի

հրամանատարին: Առաջարկը յղուեցաւ Կովկասեան Կոմիսարիատին, որ իր ներկայացուցիչները (որոնց մէջ նաեւ Արշակ Զամալեան) ուղարկեց Երզնկա՝ բանակցութեան: Կնքուած համաձայնագիրը առժամապէս թոյլ կու տար ռուս բանակին՝ իր տիրապետութեան տակ պահելու Արեւմտահայաստանի մեծ մասը, մինչեւ հետագայ տնօրինում: Պրեսթ-Լիթովսքի համաձայնագիրը փոխեց ամէն ինչ: Տրապիզոնի մէջ տեղի ունեցող բանակցութիւններուն թուրքերը կը մերժէին Երզնկայի համաձայնագիրը, կը պնդէին ընդունիլ Պրեսթ-Լիթովսքի որոշած սահմանները:

Միւս կողմէ հայկական զօրագունդը կը փորձէր կեցնել թուրք բանակը, որ կ'առաջանար՝ գրաւելով Էրզրումը, Խնուսը, Ալաշկերտը, Սարիլամիշը: Թուրքիա կը պահանջէր Կովկասեան Կոմիսարիատէն՝ Կովկասը անջատել Մոսկուայի իշխանութենէն: Այդ ժամանակ, Ռուսիոյ մայրաքաղաքը Փետրոկրատէն Մոսկուա փոխադրուած էր: Թուրքիա կ'ուզէր Կովկասի անկախ պետութեան հետ բանակցիլ՝ երկու երկիրներու սահմանները ճշդելու համար:

Քայքայուած ճակատ. Թուրքիոյ դէմ մղուած անդադար կռիւր քայքայած էր Կովկասեան Կոմիսարիատին միաբանութիւնը: Կոմիսարիատին թաթար անդամները հակառակ էին կռիւին, վրացիները շահ մը չունէին այդ կռիւին մէջ, իսկ հայերուն համար Արեւմտահայաստանի գոյութեան կամ չգոյութեան հարցն էր դրուած: 1918-ի Ապրիլ 13-ի Սէյմի ժողովը այդ անհամադրուած: 1918-ի Ապրիլ 13-ի Սէյմի ժողովը այդ անհամաձայնութիւններուն պատկերը ցոյց կու տար: Վերջապէս, Ապրիլ 22-ին Կովկասը յայտարարուեցաւ անկախ՝ վարչապետ ունենալով վրացի մեծշէնիկ Զիւեկելիին: Նոր կառավարութեան մէջ պաշտօններ ստացած էին նաեւ հայերը՝ Յովհաննէս Քաջազնունին, Ալեքսանդր Խատիսեանը, Աւետիք Սահակեանը եւ Արամայիս Երզնկեանը:

Անկախ Կովկասի անունով, Պաթումի մէջ թուրքերու հետ բանակցութիւններու կը սկսի նոր պատմութիւն մը՝ Յովհաննէս Քաջազնունիի եւ Ալեքսանդր Խատիսեանի մասնակցութեամբ: Բայց ինկած էր նաեւ Կարսը: Եւ այս անգամ Կովկասի պատմութիւններն էր, որ համաձայն էր Պրեսթ-Լիթովսքի սահմաններուն, իսկ թուրքերը աւելին կը պահանջէին եւ միեւնոյն ատեն կը շարունակէին առաջանալ Կովկասի սահմաններէն ներս:

Պրեսթ-Լիթովսքի խորհրդաժողովի ընթացքին

Հարցումներ

1. Օգակումը ի՞նչ մարմին էր: Ինչպէ՞ս կազմուեցաւ եւ ինչպէ՞ս կը գործէր:
2. Ժամանակի ընթացքին ի՞նչ կարգադրութիւններ եղան Արեւմտահայաստանը կառավարելու համար:
3. Ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ լենինեան յեղափոխութիւնը Կովկասի մէջ:
4. Պրեսթ-Լիթովսքի համաձայնագիրը ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ հայերուն համար:

Գաղթականները իրենց բնակավայրերը կը վերադառնան

4 ԿԸ ՍՏԵՂԾՈՒԻ ԱԶԱՏ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանակցությունները կը շարունակուէին Պաթումի մէջ՝ Կովկասեան անկախ հանրապետութեան ներկայացուցիչներուն եւ թուրքերուն միջեւ: Սակայն անընդունելի էին թուրքերուն պահանջները: Անոնք այժմ չէին բաւարարուեր Պաթումով, Կարսով եւ Արտահանով, որ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը կու տար իրենց: Կը պահանջէին Ախալքալաքը եւ Ախալցխան՝ (որոնք այն ատեն հայկական հողեր էին եւ ո՛չ վրացական) Թիֆլիսի նահանգէն, իսկ Սուրմալուն եւ Ալեքսանդրապոլ-Էջմիածին երկաթուղագիծը՝ (Կարս-Ջուլֆա գիծէն) Երեւանի նահանգէն: Թուրք բանակը արդէն Ալեքսանդրապոլն ալ գրաւած դէպի Երեւան կ'առաջանար՝ շուտով Պաթումի թուրքերուն հասնելու համար:

Հուսով Պաքուի թուրքերուն համաձիւ համար:

Սէյմի լուծարքը. Անդադար կոիւր թուրքերու դէմ ո՛չ վրացի-
ներուն եւ ո՛չ ալ թաթարներուն համար օգտակարութիւն մը ունէր:
Վտանգը հայերո՛ւն էր, որ կը սպառնար: Թուրք բանակը երեք
ճակատներու վրայ՝ Ղարաքիլիսէ, Բաշ Ապարան եւ Սարդարապատ,
բռնէր կոիւ կը մղէր: Այս իրավիճակին մէջ էր, որ Մայիս 26-ին
կայացաւ Սէյմի նիստը: Սէյմի վրացի ղեկավարութիւնը, կովկասեան
ժողովուրդներուն մէջ առաջացած անհամաձայնութիւնները եւ
անոնց շահերուն բախումը մատնանշելով, առաջարկեց լուծել
Կովկասեան Հանրապետութիւնը: Առաջարկը ընդունուեցաւ: Նոյն
իրիկունը, Գերմանիոյ խոստումներուն վրայ հիմնուած, անկախութիւն
յայտարարեց Վրաստանը՝ մայրաքաղաք ունենալով Թիֆլիսը. իսկ
յաջորդ օրը, Թուրքիոյ հովանաւորութեամբ, Կովկասի Մահմետա-
յաջորդ օրը, Թուրքիոյ հովանաւորութեամբ, Կովկասի Մահմետա-
կաններու Խորհուրդը յայտարարեց Ատրպէյճանի անկախութիւնը:
Ան որոշեց մայրաքաղաք ընդունիլ Գանձակը՝ մինչեւ Պաքուն
պոլշեիկ իշխանութենէն ետ գրաւելը:

Ան իրականութեան հոչակում. Երկար

պղծելիկ իշխանութենէն ետ գրաւելը:

Հայաստանի անկախ հանրապետութեան հռչակում. Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան լանձնարարութեամբ, Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը Մայիս 28-ի իր նիստին որոշեց յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը եւ անմիջապէս պատուիրակութիւն մը դրկել Պաթում՝ բանակցութիւնները վերսկսելու: Յունիսի սկիզբը սկսած բանակցութիւնները, այս անգամ միայն Հայաստանի եւ Թուրքիոյ ներկայացուցիչներուն միջեւ, տարբեր մթնոլորտի մէջ կատարուեցան: Մայիս 24-28-ին, միջեւ, տարբեր մթնոլորտի մէջ կատարուեցան: Մայիս 24-28-ին, վերջին ուժերը հաւաքած եւ հերոսական սխրանքով մը թուրքերու դէմ կռիւ մղած էին հայ մարտիկները եւ անոնց միացած ժողովուրդը: Թուրք բանակը ետ մղուած էր: Թուրքերը պարտաւոր էին համաձայնութեան մը գալու: Այսպէս, Յունիս 4-ին Պաթումի մէջ ստորագրուած հաշտութեան համաձայնագիրը կը հաստատէր անկախ Հայաստանի գոյութիւնը՝ բայց հազիւ 12.000 քառ. քիլոմէթր (շուրջ 4.700 քառ. մղոն) տարածութեան վրայ:

Գժուարություններ. Նախկին Երեսան նամանակահատվածում աշխատելու ընթացքում հայտնի է դարձել, որ Հայաստանի Հանրապետություն կը

Արամ Մանուկեան

Зро

կոշուեր, շատ նեղ էր կարենալ տեղատրելու համար Եղեռնէն վերապրող գաղթականները: Պէտք էր կերակրել, բուժել, գործ եւ բնակարան հայթայթել թիով շուրջ 300.000 հաշուող այդ գաղթականներուն, իսկ Հայաստանի բնակչութիւնը այդ օրերուն 350.000-ը չէր անցներ: Աւելին, այդ 350.000 տեղացի բնակչութեան մեծ մասը մահմետականներէ կը բաղկանար, որ սկիզբէն չընդունեց Հայաստանի կառավարութիւնը եւ անդադար խլրտումներով եւ ապստամբութիւններով աւելի ու աւելի դժուարացուց կառավարութեան աշխատանքները: Կար այլ դժուարութիւն մը եւս: Հայ մտաւորականութեան, քաղաքական եւ մշակութային ղեկավարութեան, կուսակցութիւններուն ու կազմակերպութիւններուն, հայոց նիւթական հարստութեան եւ վերջապէս արեւելահայոց կեանքին կեդրոնը Թիֆլիսն էր. իսկ Երեւանը այդ օրերուն գիւղաքաղաք մըն էր միայն: Քիչ էին անոնք, որոնք պիտի համաձայնէին ձգել Թիֆլիսը եւ Երեւան գալ՝ ոչինչէն հանրապետութեան մը ենթակառոյցները հիմնելու համար: Այս դժուարութիւններէն զատ, պատերազմէն քայքայուած էր նաեւ երկրին տնտեսութիւնը: Հայկական հողերը մեծ մասամբ թորթերու գրաւման տակ էին եւ ուրեմն վար ու ցանքը՝ անկարելի: Հայաստանը ենթակալ էր սովի:

Յաջողություններ. Այս բոլոր դժուարություններուն դէմ պայքարի ելած հաշ ժողովուրդը ունեցաւ իր քաջարի հերոսները, որոնք մեծ գոհաբերություններու գնով կրցան յաջողութիւններ արձանագրել Հայաստանի համար: Առաջին այս հերոսներէն էր Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդին կողմէ Երեսան դրկուած Արամ Մանուկեանը: Նախ՝ իբրեւ Երեսանի քաղաքապետ (օգնական ունենալով Դրոն) եւ ապա՝ հանրապետութեան առաջին ներքին գործոց նախարար, Արամը հսկայ աշխատանք տարաւ. ներքին բարեկարգումներ կատարեց եւ պայքարեցաւ ստեղծուած անբարենպաստ պայմաններու՝ աղքատութեան, անգործութեան, անապահովութեան եւ համաճարակ հիւանդութիւններուն դէմ: 1919-ի Յունուարին եւ հիւսիսային ռուսաց թիֆլիսի հիւանդութեան: Այդ հերոսներէն էր նաեւ Հայաստանի առաջին վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունին, որուն դահլիճին շհամաճայնեցան մաս կազմել միւս հաշ կուսակցութիւնները: Ան Թիֆլիսէն ճամբայ ելաւ դաշնակցական գործիչներէ կազմուած կառավարութեան հետ (բացի զհնուորական նախարարէն, որ անկուսակցական էր): Մեծ դժուարութիւններ ենթ, 1918-ի Յուլիս 19-ին ան իր դահլիճով Երեսան հասաւ: Այսպէս, գործի սկսաւ հանրապետութեան գործադիր մարմինը: Օգոստոս 1-ին բացուեցաւ նաեւ Հանրապետութեան օրէնդիր մարմին՝ խորհրդարանի նիստը, Աւետիք Սահակեանի նախա-գահութեամբ: Այդ օր առաջին անգամ ըլլալով խորհրդարանի շէնքին վրայ բարձրացաւ Հայաստանի եռագոյն դրօշը:

Կառավարությունը կարճ ժամանակի մէջ կրցաւ Հայաստանի մէջ կարգ ու կանոն եւ ապահովութիւն ստեղծել, ճամբաներ բանալ եւ հաղորդակցութեան միջոցներ հաստատել, հանրապետութեան տնտեսական կառոյցը դնել, բանակ կազմել, կրթական հաստատութիւնները կարգի դնել եւ նորերը բանալ, համալսարանի հիմը դնել, երկրի մշակութային կեանքը կարգի բերել եւ վերջապէս,

ԱԼԵԽԻՔ Սահակեան (նախագահ)

ՀԵԼՈՆ Շանթ (փոխ նախագահ)

Սիրալիան Տիգրանեան

Յակոբ Տէր Յակոբեան

Հայաստանի խորհրդարանի
նախագահ Ռոբերտ Սեդրակյան

Յառա՛ջ, մահատակ ցեղի անմահներ,
 Վեց դարու անմոռ վրէժի գրահներ,
 Կատարն հայրենի լեռանց հեռագոյն,
 Երթանք կոթողել դրօշակն եռագոյն:
 Հըսկայ նուիրման,
 Տորմի՛ղ հըրաբեւ,
 Կամաւո՛ր բանակ.
 Յառա՛ջ անասան,
 Յառա՛ջ անդեղեւ,
 Դէպի յաղթանակ:

Հայաստանի Հանրապետութեան զինանշանը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ, ԶԻՆԱՆՇԱՆՈՐ, 1918
THE EMBLEM OF THE REPUBLIC OF FREE ARMENIA, 1918

1. Թուրք բանակը ինչո՞ւ կ'ուզեր Կարս-Ջուլֆա երկաթուղագիծը գրավել եւ շուտով Պաքուի թուրքերուն հասնիլ:
2. Կրնա՞ք թուել այն դժուարությունները, որոնք Հայաստանի Հանրապետության առաջին օրերուն կը խանգարէին հանրապետության յառաջդիմությունը:
3. Կրնա՞ք թուել Հանրապետության շրջանին իրագործուած աշխատանքները:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին տարեգարհին արդեն որոշ ձեռնած էր երկրին տնտեսական, մշակութային և վարչական ենթակառուցվածք: Այլ կուսակցություններու որոշ ներկայացուցիչներ համաձայնած էին մաս կազմել կառավարության: Զինուորական գործողություններու միջոցաւ կարելի դարձած էր ընդլայնել երկրին սահմանները: 1919-ի վերջաւորութեան Հայաստան-Թուրքիա սահմանագիծը 1914-ի իրավիճակին հասած էր: Մեծ էր դէպի Արեւմտահայաստան տարածուելու կարելիութիւնը. այդպիսով պիտի գոհանային արեւմտահայերը, որոնք բաւարարուած չէին Արեւելահայաստանի մէջ ստեղծուած հանրապետութեամբ: Կը խօսուէր նաեւ, թէ Պօղոս Նուպար Փաշա չէ ընդունած Կովկասի մէջ ստեղծուած Հայաստանը եւ Երոպայի մէջ յայտարարած է Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան եւ կազմած իր դահլիճը: 1919-ի Մայիս 28-ին Երեւանի կառավարութիւնը խորհրդարանին ներկայացուց «Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան»ը իրագործելու իր որոշումը: Երկար վեճերէ ետք, որոշուեցաւ նաեւ խորհրդարանին մէջ 12 արեւմտահայ ներկայացուցիչներ առնել:

Դիւանագիտական յարաբերութիւններ. Անկախութեան առաջին ամիսներէն իսկ կառավարութիւնը պատուիրակութիւններ յղեց թէ՛ Դաշնակից եւ թէ՛ Կեդրոնական պետութիւններուն քով: Նպատակն էր՝ Հայաստանի անկախութիւնը ընդունիլ տալ եւ Նպատակն էր՝ Հայաստանի անկախութիւնը ընդունիլ տալ եւ անոնց օգնութիւնը ապահովել: Իսկ անդին կը կաշանար Մոսկուա-Պոլիս-Պերլին գաղտնի համաձայնութիւնը, ըստ որուն Գերմանիա պիտի հովանաւորէր Վրաստանը եւ թուրքերուն ու պոլշեիկներուն պիտի ձգուէին Ատրպէյճանը եւ Հայաստանը: Պատերազմի աւարտը՝ պիտի ձգուէին Ատրպէյճանը եւ Հայաստանը: Պատերազմի աւարտը՝ պիտի ձգուէին Ատրպէյճանը եւ Հայաստանը: Պատերազմի աւարտը՝ պիտի ձգուէին Ատրպէյճանը եւ Հայաստանը: Պատերազմի աւարտը՝ պիտի ձգուէին Ատրպէյճանը եւ Հայաստանը:

ժողովին մէջ հայ ժողովուրդին դմովը արգելադրելով, Տարբերակակալութիւններով, հողային տարբեր պահանջներով, Փարիզի մէջ աշխատանք կը տանէին Հայաստանի Հանրա-
պետութեան Պատուիրակութիւնը՝ Աւետիս Ահարոնեանի
նախագահութեամբ, եւ Պօղոս Նուպար Փաշայի «Հայոց Ազգային
Պատուիրակութիւն»ը: Երկար բանակցութիւններէ ետք, հնարաւոր
եղաւ համադրել պահանջները եւ միացեալ ճակատով ներկայանալ
Դաշնակիցներուն: Դաշնակիցներուն նպաստաւոր տրամադրութիւնը
Հակական Հարցին վերաբերեալ լատենտութիւն կը ներշնչէր՝
հակառակ որ Հայաստանը նոյն օրերուն ճնշումի տակ առնուած էր
Կարմիր Բանակին եւ Թուրքիոյ քեմալական զօրքերուն կողմէ:
Հայաստանի տեսլականը. 1920-ի

ԱճԿԱԽ ԵՒ ՄԻԱԳՆԱՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՐ ԱՆԱԴԱԳՈՒՄ
Օգոստոս 10-ին վերջապես ասարտեցաւ հաշտութեան խորհրդա-
ժողովը, ստորագրուեցաւ Սերիի դաշնագիրը, ըստ որուն պաշտօ-

նական ճանաչում կը գտներ Հայաստանի Հանրապետությունը: Հանրապետության սահմաններում ճշդումը կը յանձնուէր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ռոքո Ուիլսոնի եւ Հայաստանը հովանաւորելու առաջարկ կ'ուղղուէր Միացեալ Նահանգներուն: Հայ ժողովուրդը իրաւունք ուներ աւելի վստահ կերպով տեսնելու իր հայրենիքի՝ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի ապագան: Սակայն, կար կարելոր եւ անլուծելի հարց մը. Հայաստանի Հանրապետության սահմաններուն վրայ կոխ կը մղուէր: Հայաստանը կարիք ուներ Դաշնակիցներուն օգնութեան, առնուազն զէնք եւ զինամթերք հասցնելու, որպէսզի կարողանար դէմ դնել պոլշեիկներու եւ ազգայնական Թուրքիոյ յառաջ-խաղացքին. իսկ Դաշնակիցները նման օգնութիւն տալու պատրաստ չէին: Յոյսը Ամերիկայի հովանաւորութեան վրայ էր, որ դըժ-բախտաբար մերժուեցաւ Ամերիկայի Գոնկրէսին կողմէ: Նախագահ Ուիլսոնը նախատեսած էր 127,000 քառ. քիլոմէթր (շուրջ 47,000 քառ. մղոն) տարածութեամբ Հայաստան: Ան պիտի ընդգրկէր Վանի, Պիթիսի եւ Էրզրումի մեծ մասը եւ ունենար անցք մը Տրապիզոնէն դէպի Սեւ Ծով: Բայց այդ մնաց թողթի վրայ միայն, այսինքն՝ անիրագործելի:

Հարցումներ

1. Արեւմտահայերը ինչո՞ւ դժգոհ էին Արեւելահայաստանի հանրապետութենէն, եւ ի՞նչը կրնար բաւարարել զանոնք:
2. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը երկու պատուիրակութիւն ուներ Դաշնակիցներուն հետ բանակցութիւն վարելու համար:
3. Սեւրի դաշնագիրը ի՞նչ կը նախատեսէր Հայաստանի համար եւ ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ անիրագործելի մնաց:

6 ՊՈԼՇԵԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ԴԷՊԻ ԱՆԿՈՒՄ ԿԸ ՏԱՆԻ

Պաքու միակ վայրն էր Կովկասի մէջ, ուր իշխանութիւն հաստատած էին պոլշեիկները եւ ուղղակի կապ ունէին Մոսկուայի հետ: Կոմիսար ճշանակուած էր Ստեփան Ծափմեան, որ ինքզինք Կովկասի Կոմիսար յայտարարած էր: 1918-ի Սեպտեմբերին, սակայն, թուրք բանակին յարձակումով եւ Պաքուի քրիստոնէայ բնակչութեան ջարդով վերջ գտաւ Պաքուի պոլշեիկեան իշխանութիւնը: Իսկ Պաքուն, իբրեւ Ատրպէյճանի մայրաքաղաք, վերադարձաւ թաթարներուն: Պոլշեիկ ղեկավարներ ու գործիչներ փախուստ տուին Պաքուէն. բայց միայն Հայաստանի կառավարութիւնը ընդունեց հայ պոլշեիկները եւ գործ ու ապրուստ հայթայթեց անոնց՝ պայմանաւ որ անոնք քաղաքական աշխատանք չտանին: Կառավարութիւնը յոյս ուներ, որ անոնք կրնան միջնորդի դեր խաղալ Մոսկուա-Երեւան յարաբերութիւններուն մէջ:

Մայիսեան խռովութիւններ. Հայ պոլշեիկները իրենց խոստումը չյարգեցին եւ սկսան պոլշեիկեան քարոզչութիւն կատարել եւ հակակառավարական, հակադաշնակցական գործունէութիւն տանիլ: 1920-ի Մայիսին, երբ Հայաստանը թուրք ազգայնականներուն յարձակումներուն ենթարկուած էր, զանազան վայրերու մէջ պոլշեիկները ցոյցեր եւ գործադուլներ կազմակերպեցին: Այդ սոսկալի իրավիճակին մէջ կառավարութիւնը հրաժարեցաւ: Դաշնակցութեան գերագոյն մարմինը՝ Բիւրոն, երկրին ղեկը իր ձեռքը առաւ եւ ապստամբները սաստել սկսաւ: Կարճ ժամանակի ընթացքին կարգ ու կանոնը վերադարձաւ երկրին, մանաւանդ որ Հայաստանի միւս բոլոր կուսակցութիւնները կը համագործակցէին կառավարութեան հետ եւ կը դատաւարտէին պոլշեիկները: Բայց հայ պոլշեիկները Մոսկուայէն կը հովանաւորուէին: Իսկ 1920-ի Ապրիլ 28-ին, խորհրդայնացած Ատրպէյճանն ալ կարելոր յենակ մը դարձաւ անոնց համար՝ աւելի լայն գործունէութիւն տարածելու համար Հայաստանի մէջ:

Բանակցութիւններ. 1920-ի Ապրիլի վերջերուն Հայաստանի կառավարութիւնը Մոսկուա դրկեց պատուիրակութիւն մը՝ պաշտօնական յարաբերութիւններ սկսելու Պոլշեիկ իշխանութեան հետ: Պատուիրակութեան կը նախագահէր Լեւոն Ծանթ: Բանակցութիւնները, սակայն, ձգձգուեցան եւ արդիւնքի չհասան: Մոսկուայի իշխանութիւնները արդէն գէշ տրամադրութիւններ ունէին Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան հանդէպ,

«Գործադուլ» (գործ Սեդրակ Ռաշադեանի)
Մայիսեան ցոյցերը եւ գործադուլները՝ համայնավար նկարիչի մեկնաբանութեամբ

Դրօ Ղարաբաղի մէջ ամրացած կը կռուէր Կարմիր Բանակին դէմ

որ պոլշեիկները կը հալածէր: Աւելին, Հայկական Գործերու Կոմիսարիատը կրցած էր համոզել Մոսկուայի իշխանաւորները, որ պոլշեիկեան կարգերը միակ փրկութիւնն են Հայաստանի համար, եւ որ հայ ժողովուրդը խորհրդայնացումի կը ձգտի եւ կ'ուզէ ազատիլ դաշնակցական իշխանութենէն:

Նոյն միջոցին, Մոսկուայի իշխանութիւնները Մուսթաֆա Բեմալի ներկայացուցիչին հետ համաձայնութիւններու եկած, Կովկասի ճակատագիրը կ'որոշէին: Մոսկուայի բանակցութիւնները ընդհատուեցան Յուլիսի սկիզբը՝ Երեւանի մէջ վերսկսելու համար: Բայց երբ *երկուստեք* ձրգ-ձգումներէ ետք Հոկտեմբերի 11-ին Մոսկուայի լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանը Երեւան հասաւ, Կարմիր Բանակը արդէն յարձակումի ենթարկած էր Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջեւանը: Դրօ եւ Գարեգին Նժդեհ անհաւասար կռիւ կը տանէին հայկական այդ հողերը ազատ պահելու համար: Բայց Լեւին խոստացած էր Բեմալին Հայաստանի վրայով միանալ անոր զօրքերուն՝ Դաշնակիցները Թուրքիայէն դուրս վճռելու համար: Լեւին կը գործադրէր իր խոստումը:

Զօրաշարժ. Հայաստանը պատերազմական վիճակ մը կ'ապրէր: Ընդհանուր զօրաշարժ յայտարարուած էր երկու կողմէն եկող յարձակումները դիմագրաւելու համար: Սակայն ժողովուրդը յոգնած էր անդադար կռիւներէն եւ չէր ընդառաջեր զօրաշարժի կոչին. քայքայուած

էր երկրին արդէն իսկ խեղճ տնտեսութիւնը: Պոլշեիկները առիթէն օգտուելով ժողովուրդը կառավարութեան դէմ կը լարէին եւ կը հաւատացնէին, որ եթէ Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգեր հաստատուին, Ռուսիայէն եւ Ատրպէյճանէն մեծ օգնութիւն պիտի հասնի բոլորին: Այս պայմաններուն մէջ հրաժարեցաւ Բիւրօ-հասնի բոլորին: Այս պայմաններուն մէջ հրաժարեցաւ Բիւրօ-հասնի բոլորին: Այս պայմաններուն մէջ հրաժարեցաւ Բիւրօ-հասնի բոլորին: Այս պայմաններուն մէջ հրաժարեցաւ Բիւրօ-հասնի բոլորին: Այս պայմաններուն մէջ հրաժարեցաւ Բիւրօ-հասնի բոլորին:

Երկու ընտրանք. Լեգրանը Երեւան եկած կ'առաջարկէր կառավարութեան՝ խորհրդային կարգեր ընդունիլ: Ան յաջողած էր նոյնիսկ Դաշնակցութեան որոշ ղեկավարներ համոզել, թէ Հայաստանի փրկութիւնը խորհրդայնացման մէջ է: Իսկ Մոսկուայի եւ Պաքուի մէջ Հայաստանը արդէն խորհրդայնացած կը համարէին: Միւս կողմէ, քեմալական զօրքը Ալեքսանդրապոլ հասած վերջնագիր կը ներկայացնէր կառավարութեան ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Խատիսեանին՝ անմիջապէս ընդունիլ Թուրքիոյ

պայմանները: Այս բոլորին մէջ մէկ բան յստակ էր միայն, թէ Դաշնակիցներէն որեւէ օգնութիւն սպասելը անիմաստ էր: Ընտրանքներէն մէկը խորհրդայնացումն էր՝ մնալով, ի հարկէ, որպէս անկախ խորհրդային հանրապետութիւն. այդ պարագային Մոսկուան կը խոստանար թուրքերը Հայաստանի սահմաններէն դուրս քշել: Միւս ելքը հանրապետութեան կեանքը շարունակելն էր՝ թուրքերու շնորհած 27,000 քառ. քիլոմէթր տարածութեան վրայ՝ տնտեսապէս եւ զինուորապէս միանգամայն կախեալ Թուրքիայէն: Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, որոշուեցաւ ընդունիլ Լեգրանի առաջարկը: Տակաւին նոյնիսկ բանակցութիւնները չսկսած, Հայաստանի Յեղկոմը (Յեղափոխական Կոմիտէ), որ Սեպտեմբերէն ի վեր արդէն կազմուած էր, խումբ մը հայ եւ թաթար պոլշեիկներու հետ Նոյեմբեր 29-ին Հայաստան կը մտնէ եւ Հայաստանը խորհրդայնացած կը յայտարարէ: Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը, սակայն, ստորագրուեցաւ Դեկտեմբեր 2-ին միայն: Կազմուեցաւ «Յեղափոխական Կառավարութիւն»՝ Դրօյի ղեկավարութեամբ, որ երկիրը պիտի կառավարէր, մինչեւ որ պոլշեիկեան Յեղկոմը Երեւան հասնէր: Միւս կողմէ, Հայաստանը թուրքերու վտանգէն փրկելու համար, հրաժարած կառավարութեան անունով Խատիսեան կը ստորագրէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Գարեգին Նժդեհ՝ Լեւոնաճախատանի պաշտպան

Հարցումներ

1. Հայաստանի կառավարութիւնը ինչո՞ւ ընդունեց հայ պոլշեիկները Հայաստանի մէջ եւ ի՞նչ պայմանով:
2. Հայաստանի պատուիրակութիւնը ինչո՞ւ Մոսկուա գացած էր:
3. Հայկական Գործերու Կոմիսարիատը ի՞նչ գործունէութիւն կը տանէր Մոսկուայի մէջ:
4. Որո՞նք էին Հայաստանի կառավարութեան առջեւ պարզուած երկու ընտրանքները եւ ի՞նչ լուծում գտան:

Հայաստանի Յեղկոմը Սարգիս Կասեանի նախագահությամբ Երեւան հասաւ Դեկտեմբեր 5-ին: Երկու օր վերջ Յեղափոխական Կառավարութեան կազմէն վտարուեցան դաշնակցական անդամներ Դրոն եւ Համբարձում Տէրտէրեանը եւ ծայր առին սոսկալի հալածանքներ: Կը ձերբակալուէին նախկին կառավարութեան անդամները եւ պատասխանատու պաշտօնեաները, դաշնակցականները, բանակի սպաները: Բոնի կ'իրացուէին մարդոց բնակարաններն ու ունեցուածքը: Նոյնքան յայտնի էր նաեւ Յեղկոմի անկարողութիւնը արտաքին ճակատին վրայ: Կարսը եւ Ալեքսանդրապոլը կը մնային թուրքերուն գրաւման տակ, Լոռին՝ վրացիներուն, իսկ Նախիջեւանը, Զանգեզուրը եւ Ղարաբաղը՝ թաթարներուն: Կարմիր Բանակը Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու որեւէ աշխատանք չէր տաներ:

Ապստամբութիւն. Ժողովուրդին մէջ դժգոհութիւններն ու անհանգստութիւնը հետզհետէ աւելի սուր պատկեր կը ստանային: Մարդիկ զինուած խումբեր կազմած կը պաշտպանուէին Յեղկոմի պաշտօնեաներու բռնութիւններուն դէմ: Այսպիսի իրավիճակի մէջ էր, որ Երեւանի մէջ կազմուած Դաշնակցութեան «Հայաստանի Կոմիտէ»ն, Սիմոն Վրացեանի նախագահութեամբ, որոշեց կազմակերպել արդէն ծայր առած ապստամբութիւնը:

Քանի մը ապստամբած անկուսակցական եւ սոցիալ-յեղափոխական գործիչներ մասնակից դարձնելով՝ «Հայաստանի Կոմիտէ»ն ինքզինք «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ» կը վերակոչէ եւ կ'անցնի աշխատանքի: Ապստամբներու խումբերը Փետրուար 18-ին արդէն Երեւան կը մտնեն: Յեղկոմը կը փախչի Երեւանէն, Ծարուրէն կ'անցնի եւ կ'ապաստանի թաթար պոլշեիկ «եղբայրներուն» քով: «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն ձեռք կ'առնէ երկրին իշխանութիւնը: Երեւան հասնելով, ապստամբներու առաջին գործը կ'ըլլայ ազատել բանտարկուած ղեկավարութիւնը: Նախորդ գիշեր բանտին մէջ կացինահարուած էին խումբ մը դաշնակցական ղեկավարներ. անոնց համար ազատութիւնը ուշացած էր:

Կարճատեւ ազատութիւն. «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն, Սիմոն Վրացեանի նախագահութեամբ, մինչեւ 1921-ի Ապրիլ 2-ը կը դիմադրէ Կարմիր Բանակին եւ Ատրպէյճանի սահմաններէն յարձակող ռուս, թաթար եւ հայ պոլշեիկներուն: Բայց Վրաստանի խորհրդայնացումը (Փետրուար 25-ին) կը բարդացնէ իրավիճակը: Հայաստանը ամէն կողմէ շրջապատուած էր թշնամիներով:

Մարտ 25-ին կը սաստկանան Կարմիր Բանակին յարձակումները եւ Ապրիլ 2-ին բանակը Երեւան կը հասնի: «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն կը պարտադրուի դուրս գալ Երեւանէն, անգամ մըն ալ իշխանութիւնը պոլշեիկներուն ձգելով: Փրկութեան

Փետրուարեան ապստամբութեան ղեկավարներէն ոմանք

Կոմիտէն դէպի Զանգեզուր կը շարժի: Անոր կը հետեւին հազարաւոր գաղթականներ: Այդ ատեն Զանգեզուրը յայտարարուած էր Ազատ Սիւնիքի ինքնիշխանութիւն, ղեկավար ունենալով Գարեգին Նժդեհին:

Լեռնահայաստան. Երբ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն եւ գաղթականները Տաթեւի վանքը կը հասնին, արդէն Ազատ Սիւնիքին կցուած էր նաեւ Դարալագեազը (Վայոց Ձոր), եւ շրջանը Լեռնահայաստան վերակոչուած: Լեռնահայաստանի մէջ ամրացած ղեկավարութիւնը կ'որոշէ հոն հաստատել Հայաստանի կառավարութիւնը՝ տակաւին յոյս ունենալով, որ Երեւանը պիտի ազատագրուի պոլշեիկներէն: Այսպէս, կը վերահաստատուի Սիմոն Վրացեանի կառավարութիւնը, որուն վրայ կ'աւելնան արեւմտահայեր՝ Լեւոն Ծանթ եւ Արմենակ Մաքսապետեան: Այս կազմը դուրսի աշխարհին պիտի ներկայացնէր Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը: Ներքին գործերու ղեկավարութիւնը կը վստահուի դարձեալ Գարեգին Նժդեհին:

Լեռնահայաստանի ազատութիւնն ալ, սակայն, երկար չի տևեր: Յուլիս 2-ին պոլշեիկները կը գրաւեն Գորիսը, որ Լեռնահայաստանի կեդրոնն էր: Գարեգին Նժդեհ կը կարողանայ դիմադրել, մինչեւ որ դաշնակցական ղեկավարները եւ գաղթական ժողովուրդը Արաքս գետը անցնելով Պարսկաստան ապաստանին: Այսպիսով վերջ կը գտնէ Հայաստանի անկախութիւնը:

Ռուս-թրքական բարեկամութիւն. Մոսկուայի պոլշեիկեան իշխանութիւնը ազգայնական Թուրքիոյ հանդէպ իր բարեկամութիւնը ամրապնդելու համար, Պրեսթ-Լիթովսքէն ետք երկրորդ անգամ ըլլալով Թուրքիոյ նուիրեց հայապատկան հողերը: 1921-ի Մարտ 16-ին, երբ Հայաստանի վրայ կ'իշխէր «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն, Մոսկուայի դաշնագրով Ռուսիա թուրքերուն կու տար Կարսն ու Սուրմալուն եւ անոնց հովանաւորութեան տակ կը դնէր ինքնավար Ծարուրն ու Նախիջեւանը: Եթէ այս դաշնագրով Հայաստանէն չխլեցին Զանգեզուրը, պատճառը այն էր, որ Գարեգին Նժդեհ մինչեւ վերջ ամրացած մնաց հոն եւ կոտեցաւ Կարմիր Բանակին դէմ: 1921-ի Հոկտեմբեր 13-ին ստորագրուած Կարսի դաշնագրով վերահաստատուեցաւ Մոսկուայի դաշնագիրը: Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ասքանազ Մուսեանը եւս հրաւիրուած էր իր «հաւանութիւնը» տալու դաշնագրի պայմաններուն:

Տաթեւի վանքին մէջ կը յայտարարուի Լեռնահայաստանի անկախութիւնը:

Միւսիկանաւարութիւն/յ Անյադէ ազարապիտ ԴԵԻՆ 1920թ

Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու հաստատման յուշակոթողը

Հարցումներ

1. ՀԱՅ ԴԱՏ 11-ի մէջ աւելի մանրամասնութեամբ խօսած էինք Հայաստանի մէջ Յեղկոմի կատարած բռնարարքներուն մասին. կրնա՞ք յիշել զանոնք:
2. «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ կազմուեցաւ:
3. ՀԱՅ ԴԱՏ 11-ի մէջ համեմատութեան դրուած են Մոսկուայի եւ Կարսի դաշնագիրներուն պայմանները. կրնա՞ք յիշել տարբերութիւնները:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր Բառեր գործածենք.

Այս դասանիւթին մէջ սորված նոր բառերը օգտագործելով վարի
նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

1. Երկրի ղեկավար մը խօսքերով կրնայ միայն տգէ՛տ ամբոյսը խաբել եւ իր ետեւէն տանիլ:
2. Ամէն օր հազարաւոր կովեր, ոչխարներ եւ այլ մսացու կենդանիներ, գլուխները կախ դէպի կ'երթան եւ կը մորթուին:
3. Ընդհանրապէս մեծ պետութիւնները պատճառ մը ունին փոքր ազգերու շահերը պաշտպանելու համար. այլապէս, անոնք պիտի չըլլան:
4. Ա. Համաշխարհային Պատերազմին աւտեն հայերու բարեկամները, պատերազամական գործողութիւններով զբաղած, մոռցան հայերը, որոնք կոտարածներու զոհ կը դառնային Թուրքիոյ մէջ:
5. Նիկոլա Բ. ցարը քաղաքականութիւն կը վարէր այն աւտեն, երբ գիտէր, թէ Թուրքիոյ դէմ պատերազմի մը պարագային, հայերը ուսական բանակին մէջ կրնան օգտակար ըլլալ:
6. Զարդի աւտեն հազարաւոր հայեր իրենց բնակած վայրերէն եւ դէպի Սուրիոյ անապատները քշուեցան:
7. Կովկասեան վարչամեքենային մէջ վրացիները եւ թաթարներ մեծ ազդեցութիւն ունէին. իսկ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեամբ կը փորձէր հայերուն շահը պաշտպանել եւ ստեղծել երեք ժողովուրդներուն ղեկավար շրջանակներուն մէջ:
8. Ռուս պոլշեիկ իշխանութիւնը եւ ազգային Թուրքիոյ ղեկավարութիւնը, համաձայնութեամբ, Հայաստանի վրայ յարձակեցան:
9. Երկրի մը ընդհանուր դրութիւնը կը հիմնուի իր մշակութային, քաղաքական, ընկերային և տնտեսական վրայ:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք.

ա. պատճառ հետեւանք կապակցութիւնը գտնենք.

1. Այս դասանիւթին մէջ կ'ըսուի, «Որքան կազմակերպուեցաւ հայ ժողովուրդը՝ օսմանեան եւ ցարական պետութիւններու դէմ ինքզինք պաշտպանելու, այնքան աւելցան հալածանքները»: Կրնա՞ք բացատրել, թէ այս երկու հաստատումները (1- հայ ժողովուրդը կազմակերպուեցաւ, 2- հալածանքները աւելցան), իբրեւ մէկը միւսին պատճառ կամ հետեւանք, ինչպէ՞ս կը կապուին իրարու:
2. «Նեմեսիս գործողութիւն»ը ծրագրուեցաւ եւ գործադրուեցաւ իբր հետեւանք Հայոց Յեղասպանութենէն ետք գոյութիւն ունեցող երեւոյթի մը: Բացատրեցէ՛ք այդ երեւոյթը՝ իբրեւ պատճառ «Նեմեսիս գործողութեան»:

3. Այս դասանիւթին մէջ նկարագրուած են 1918-ին Կովկասի մէջ տիրող իրավիճակը եւ վրացի, թաթար եւ հայ ժողովուրդներու շահերուն բախումը: Նկարագրուած են նաեւ Կովկասեան Սէյմի լուծարքը եւ Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Հայաստանի անկախ հանրապետութիւններուն հռչակումը: Փորձեցէ՛ք բացատրել այս երեւոյթներուն պատճառ-հետեւանք կապակցութիւնը:
4. Սորվեցանք, թէ թաթարները Զանգեզուրն ալ կը պահանջէին հայերէն, եւ այդ շրջանը, ըստ Մոսկուայի իշխանութեան, վիճելի յայտարարուած էր մինչեւ հետագայ որոշում: Ի՞նչ երեւոյթ պատճառ դարձաւ, որ Զանգեզուրը 1921 Մարտ 16-ի դաշնագրով մնայ Հայաստանի տարածքին մէջ:

3. Ժամանակագրական կարգը ճշդենք.

Զատ թուղթի մը վրայ վարը գտնուող նախադասութիւնները իրենց նկարագրած երեւոյթներուն ժամանակագրական կարգով գրեցէ՛ք:

1. Երկու օրուան մէջ մեծ թիւով հայ մտաւորականներ, կրօնական եւ աշխարհական ղեկավարներ ձեռքակալուեցան օսմանեան կառավարութեան կողմէ:
2. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած դատավարութիւններէն ետք, գործադրուեցաւ Եօզկաթի կառավարիչ Քէմալի մահալճիօը:
3. Կառավարութիւնը զինաթափ ըրաւ թուրք բանակին մէջ ծառայող հայ զինուորները, ապա կա՛մ տեղւոյն վրայ կոտորեց զանոնք, կա՛մ ալ անոնցմէ աշխատանքի վաշտեր կազմեց:
4. Հայկական Հարցին լուծման իբրեւ միջոց, Սուլթան Համիտ ջարդեր կազմակերպեց, որոնք տեւեցին երկու տարի եւ մեծ թիւով զոհեր խլեցին հայերէն:
5. Պոլշեիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով ինկաւ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը եւ երկրին ղեկը անցաւ սովետներուն ձեռքը:
6. Թուրքիա Ա. Համաշխարհային Պատերազմին մէջ մտաւ՝ Ռուսիոյ դէմ պատերազմ յայտարարելով:
7. Ստորագրուեցաւ Սեւրի դաշնագիրը:
8. Ստորագրուեցաւ Պրեսթ-Լիթօլսքի համաձայնագիրը՝ գերմանացիներուն եւ պոլշեիկ ռուսներուն միջեւ:
9. Հայաստանը անկախ հանրապետութիւն յայտարարուեցաւ:
10. Ատրպէյճանի մէջ խորհրդային կարգեր հաստատուեցան:
11. Մէկ ու կէս տարուան ընթացքին հայ երիտասարդներու ձեռքով ահաբեկուեցան Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուները:
12. Կարմիր Բանակը ներս կը մտնէ Հայաստան եւ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն կը պարտադրուի դուրս գալ Երեւանէն:
13. Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնագիր մը կը ստորագրէ Մոսկուայի ներկայացուցիչին՝ Լեգրանին հետ, եւ երկիրը կը յանձնէ պոլշեիկներուն:
14. Հայաստանի Յեղկոմը Հայաստան կը մտնէ եւ երկիրը խորհրդայնացած կը յայտարարէ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԾԻՐԷՆ ՆԵՐՍ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Փետրուարեան Ապստամբութենէն ետք, Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու վերահաստատումով կը սկսի այս դասանիւթը եւ կ'ընդգրկէ մինչեւ Բ. Համաշխարհային Պատերազմը երկարող ժամանակաշրջանը: Այս դասանիւթին մէջ պիտի սորվինք, թէ ի՛նչ էր Ռազմական Կոմունիզմը, որ գործադրուեցաւ մինչեւ 1921: Պիտի սորվինք, թէ Հայաստանի մէջ համայնավարութեան վերջնական յաղթանակը ապահովելու համար ի՛նչ միջոցներ առնուեցան, օրինակ՝ «կոռենիզացիա»ի քաղաքականութիւն կամ զիջումներ քափիթալիզմին: Պիտի հետեւինք երկրի սահմանադրութեան ձեւաւորման եւ անոր առաջադրած կարեւոր օրէնքներուն: Դասանիւթը կը նկարագրէ Անդրկովկասի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան ստեղծումը եւ լուծարքը: Դասանիւթին մէջ գծուած են հայ մարդուն աւանդական նկարագիրն ու ապրելակերպը եւ այն փոփոխութիւնները, որ համայնավար վարչակարգը պարտադրեց: Դասանիւթը կը խօսի նաեւ Ստալինի բերած յեղաշրջման մասին, որ գործադրուեցաւ կոլխոզի կամ համայնատնտեսութեան միջոցով եւ ի վերջոյ կերտեց «սովետական մարդ»ը: Պիտի սորվինք, թէ համայնավար վարչակարգը ինչպէ՛ս ազդեց նոյնիսկ հայոց գրականութեան վրայ, եւ թէ ինչպէ՛ս այդ վարչակարգի ճնշումներուն զոհ գացին մեծ թիւով մարդիկ:

Բաժին 2-ը փոխարինող ընթերցանություն

Կարմիր Բանակի ճնշումներու տակ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն հարկադրուեցաւ երկիրը համայնավարներուն յանձնել: Անգամ մը եւս խորհրդայնացաւ Հայաստանը. բայց այս անգամ, Լենինի կարգադրութեամբ, աւելի մեղմ քաղաքականութիւն որդեգրուեցաւ Հայաստանի եւ ընդհանրապէս փոքր ազգերու նկատմամբ: Կոմունիստական բռնութիւններն ու հալածանքները յաջող արդիւնք չէին ունեցած: Ուրեմն Լենին յայտարարեց, թէ ազգութիւնները իրաւունք ունին իրենց հանրապետութիւններուն մէջ իրենց ազգութիւնը պահել. սակայն որեւէ ազգութիւն իրաւունք չունի Խորհրդային Ռուսիոյ մէջ ազգային շահեր հետապնդելու:

Այսպէս, Հայաստանի նոր իշխանութիւնը փորձեց աւելի մեղմօրէն եւ աստիճանաբար հայութեան մէջ կոմունիզմը տարածել եւ Հայաստանը իրական կոմունիստական երկիր դարձնել: Ան նոյնիսկ հանդուրժեց այլ կուսակցութիւններու, այսինքն՝ Դաշնակցութեան, հանդուրժեց նաեւ մտաւորականութեան ազգային զգացումներուն: Սակայն ասոնք բոլորը ժամանակաւոր միջոցներ էին: Դաշնակցութիւնը լուծուեցաւ: Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւնը (Կոմկուս), որ Մոսկուայի ուղղակի հրամաններով կը գործէր, իր ձեռքն առաւ երկրին բոլոր կառույցները: Երիտասարդութիւնը դաստիարակուեցաւ կոմունիստական ոգիով, ո՛չ որ կրնար յառաջադիմել իր մարզին մէջ, եթէ Կոմունիստական Կուսակցութեան անդամ չէր: Հայաստանի Հանրապետութիւնը իբրեւ առանձին հանրապետութիւն չնշուեցաւ, եւ Հայաստանը, Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի հետ միացուելով Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատիւ Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը կազմուեցաւ: Այս հանրապետութիւնը, ապա, մաս կազմեց Խորհրդային Միութեան (Soviet Union) կամ ՍՍՀՄ-ին (Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութիւն կամ Union of Soviet Socialist Republics - USSR): Այս իրավիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ 1936, երբ լուծուեցաւ Անդրկովկասի Հանրապետութիւնը եւ Հայաստանը առանձին հանրապետութիւն դարձաւ՝ բայց դարձեալ մէկ մասնիկը Խ. Միութեան:

Առաջին քանի մը տարիներուն ամբողջ Խորհրդային Ռուսիոյ նաեւ Հայաստանի մէջ հսկայ շինարարական ծրագիրներ գործադրուեցան: Երկիրը աղքատութենէ հանելու եւ տնտեսութիւնը բարելաւելու նպատակով, զարկ տրուեցաւ մանաւանդ գիւղատնտեսութեան: Այդ փուլէն ետք սկսաւ ստալինեան շրջանը, որ երկիրը դէպի ճարտարարտեսականացում (industrialization) կը տանէր: Ստալինը կը փորձէր Խ. Միութիւնը մէկ միաւոր դարձնել. ուրեմն ազգային զգացումներ այլեւս չէին հանդուրժուիր: Ամէն ինչ կ'երթար դէպի զօրաւոր ոռոսացումի քաղաքականութիւն: Ստալին կ'ուզէր ստեղծել սովետական քաղաքացին, որուն միակ գաղափարը, հաւատն ու կրօնքը կոմունիզմն է եւ հայրենիքը՝ Սովետական Միութիւնը: Իսկ այդ շրջանի տնտեսական քաղաքականութիւնը հիմնուած էր հաւաքատնտեսութեան (կոլխոզ կամ collectivization) վրայ: Այս շրջանը, որ 1929-1936 երկարեցաւ, Հայաստանի համար դժուարին շրջան մը եղաւ թէ՛ կոլխոզին ենթարկուելու եւ թէ՛ ազգային ու կրօնական ձգտումները մէկ կողմ ձգելու տեսակետէն: Զերբակալուեցան, գնդակահարուեցան կամ աքսորուեցան շատ մեծ թիով հայեր, ասոնց մէջ նաեւ մեծանուն մտաւորականներ, գրողներ ու բանաստեղծներ, ինչպէս՝ Եղիշէ Զարեանը, Գուրգէն Մահարին, Ակսել Բակունցը, Զապէլ Եսայեանը:

Խորհրդային Միութեան կառույցը եւ կոմունիստական գաղափարաբանութիւնն ու մտածելակերպը փոխեցին նաեւ հայ մարդուն աւանդական նկարագիրը, որ հիմնուած էր անոր բարոյական ըմբռնումներուն վրայ, անոր յարգանքին՝ դէպի ընտանիքին մեծերը, դէպի կնոջ պատիւը, անոր հիւրասիրութեան, կրթութեան հանդէպ ունեցած անոր սիրոյն եւ յարգանքին վրայ: Կոլխոզի տնտեսական կառույցին պատճառով փոխուեցաւ հայկական գիւղերուն նկարագիրը, ջնջուեցաւ նահապետական ընտանիքի հասկացութիւնը: Հալածանքի ենթարկուեցան կրօնքն ու եկեղեցին: Հայ կիներ քաջալերուեցաւ ընտանիքէն դուրս զբաղումներ գտնելու, եւ զաւակներու դաստիարակութիւնը պետութեան յանձնուեցաւ: Փոխուեցաւ եւ աւելի դիւրացաւ կրթական համակարգը: Դպրոցները դարձան ապագայ սովետական մարդը դաստիարակող կեդրոններ: Փոխուեցաւ նաեւ հայերէնի Մեսրոպեան ուղղագրութիւնը: Սովետական ուղղագրութիւնը հայերէն գրելը դիւրացնելէն բացի, հայոց լեզուն իր արմատէն՝ գրաբարէն կտրեց: Գրողներուն ու բանաստեղծներուն պարտադրուեցաւ գրել շատ դիւրին լեզուով, որպէսզի պարզ, ոչ ուսեալ բանուորն ալ հասկնայ: Փոխուեցաւ ո՛չ միայն գրականութեան լեզուն, այլ նաեւ անոր ոգին, ուղղութիւնը, թեմաները: Արգիլուեցան ազգային թեմաները, կամ այն թեմաները, որոնք պուրժուական էին: Արգիլուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին խօսիլը կամ գրելը՝ Խ. Միութեան բարեկամ թուրքերը չվիրաւորելու համար: Քաջալերուեցաւ այն գրականութիւնը, որ կոմունիզմը կամ Լենինն ու Ստալինը կը գովէր:

Նախքան Բ. Աշխարհամարտը, Ստալինը կրցած էր արդէն Խ. Միութեան մէջ - ինչպէս եւ Հայաստանի - կոմունիզմը արմատացնել եւ դաստիարակել սովետական մարդը:

Բառացանկ

Այս դասին մեջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

Բջիջ – մարմինի կամ կազմակերպութեան մը ամենէն փոքր մասնիկը (cell)

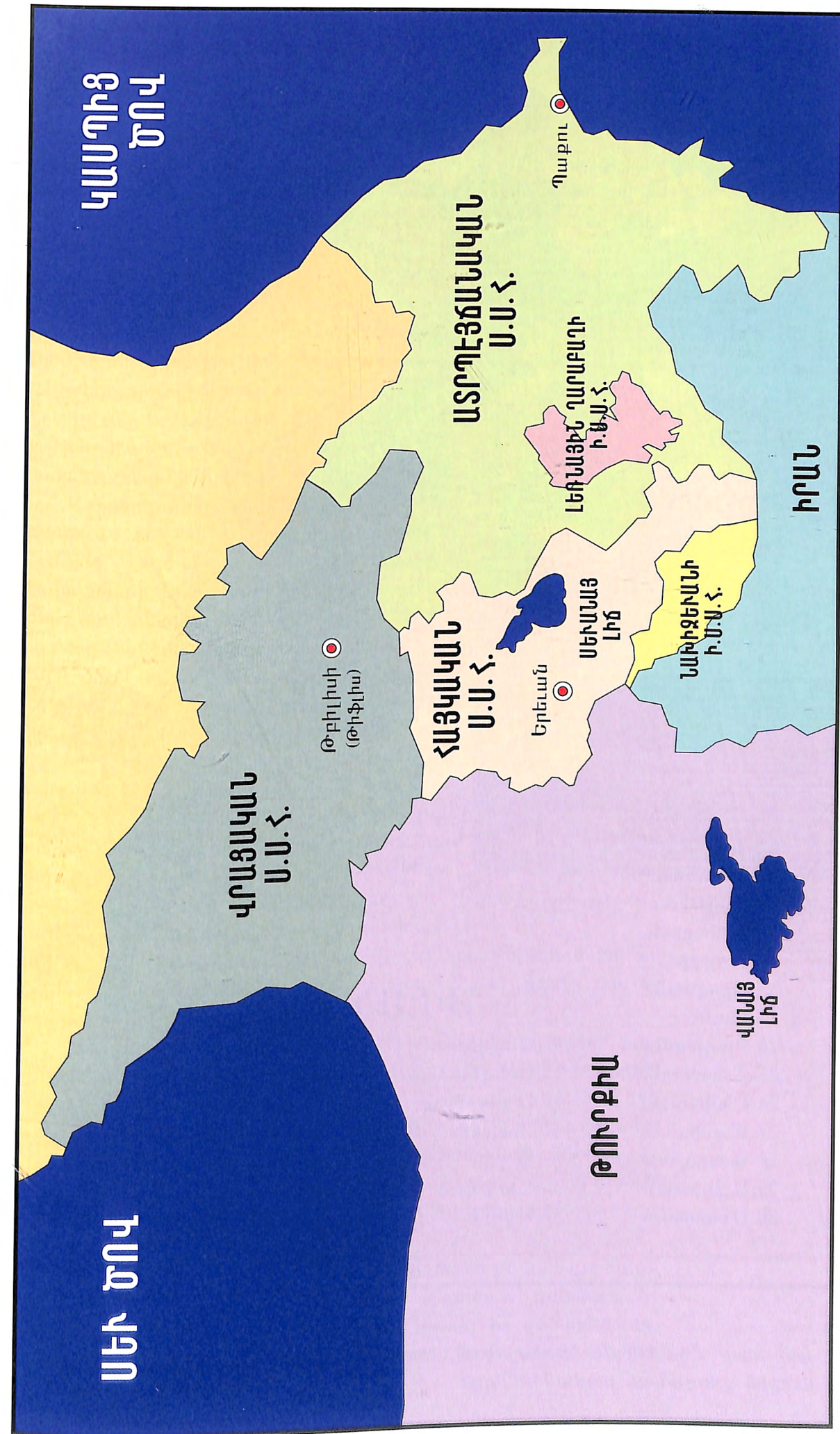
ջրաբաշխում – ջուրը բաժնելը, յատուկ միջոցներով զայն պէտք եղած վայրերը հասցնելը

ճարտարարուեստ – արդիւնաբերութիւն, հում նիւթերը մեքենաներով մշակել եւ արտադրել (industry) - ճարտարարուեստականացում = industrialization

մանրաշխարհ – աշխարհ՝ փոքր չափով, առանձին բան, որ կը պարունակէ ամբողջութիւն մը (microcosm)

եզրաբանութիւն – գիտութեան կամ արուեստի որեւէ հասկացութիւն ճշգրտօրէն բացատրող բառերու (եզրերու) ամբողջութիւն (terminology)

մեղաշագիւր – գրութիւն մը, որով յանցաւորը իր գործած յանցանքներուն համար զղջում կը յայտնէ

Քարտե թիւ 4

Քարտէսը ցոյց կու տայ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան սահմանները եւ ներքին վարչական բաժանումները:

1 ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐՈՒ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱՎԻՃԱԿ ՄԸ ԿԸ ՍՏԵՂԾԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷջ

Հայաստանի պոլշեիկեան իշխանութեան դէմ կատարուած Փետրուարեան Ապստամբութենէն ետք տիրող ազատութիւնը երկար չտևեց: Հայաստանէն ժամանակաւորապէս հեռացած էր Կարմիր Բանակը՝ Վրաստանի մէջ իր առաքելութիւնը կատարելու համար: 1921-ի Փետրուար 25-ին խորհրդայնացած էր Վրաստանը: Յստակ էր, որ Մոսկուայի իշխանութիւնը այլեւս պիտի չհանդուրժէր նախկին Ռուսիայէն անջատուած հանրապետութիւններուն գոյութեան: Արդարեւ, ինքզինքը Կովկասի տէրը համարելով, ան բանակցութիւն կը վարէր թուրքերուն հետ՝ անոնց զիջելով Կարսը, Արտահանը եւ Սուրմալուի շրջանը. միշդեւ այս շրջանը, որուն մէջ կը բարձրանար Մեծ Մասիսը, ցարական բանակը 1827-ին Պարսկաստանէն գրաւած էր:

Խորհրդային կարգերու վերահաստատում. 1921-ի Մարտ 25-ին Կարմիր Բանակը ընդհանուր յարձակումի անցաւ Հայաստանի վրայ: Քանի մը օր դիմադրելէ ետք, հայկական զօրքերը տեղի տուին, եւ Կարմիր Բանակը Հայաստան մտաւ: Ապրիլ 2-ին ան արդէն Քանաքեռ հասած էր եւ Երեւանին կը սպառնար: «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»-ին համար այլեւս ուրիշ ելք չէր մնացած, եթէ ոչ դուրս ելլել Երեւանէն եւ երկիրը անգամ մը եւս համայնավարներուն յանձնել: Բայց արդեօք պիտի շարունակուէի՞ր բռնութիւնն ու հալածանքները: ՀԱՅ ԴԱՏ 11-րդի մէջ հռչակեցանք, թէ այն ատեն Կոմունիստ Կուսակցութեան Անդրկովկասեան Կոմիտէի քարտուղար Օրջոնիկիձէն Երեւան գալով խոստովանած էր, թէ Հայաստանի Յեղկոմը անխոհեմ վարուած է, թէ պէտք չէր, որ ըլլային այդքան հալածանքներ ու բռնութիւն:

Ռազմական Կոմունիզմ. Բռնութեան եւ հալածանքի քաղաքականութիւնը միայն Հայաստանին չէր վերապահուած: Արդէն ամբողջ Ռուսիոյ մէջ հսկայ ճիգ մը կը գործադրուէր բռնի կամ անկամ (կամ անելի ճիշդ՝ ոչ-սովետականը) ուժով քանդելու հինը, ազգայինը (կամ անկամ ճիշդ՝ ոչ-սովետականը) եւ փոխարէնը նոր՝ սովետական, սոցիալիստական կառոյց մը ստեղծել: Եւ այս ճամբուն վրայ ի գործ կը դրուէին ամէն ձեւի բիրտ միջոցներ: Այս քաղաքականութիւնը Ռազմական Կոմունիզմ (War Communism) կը կոչուէր:

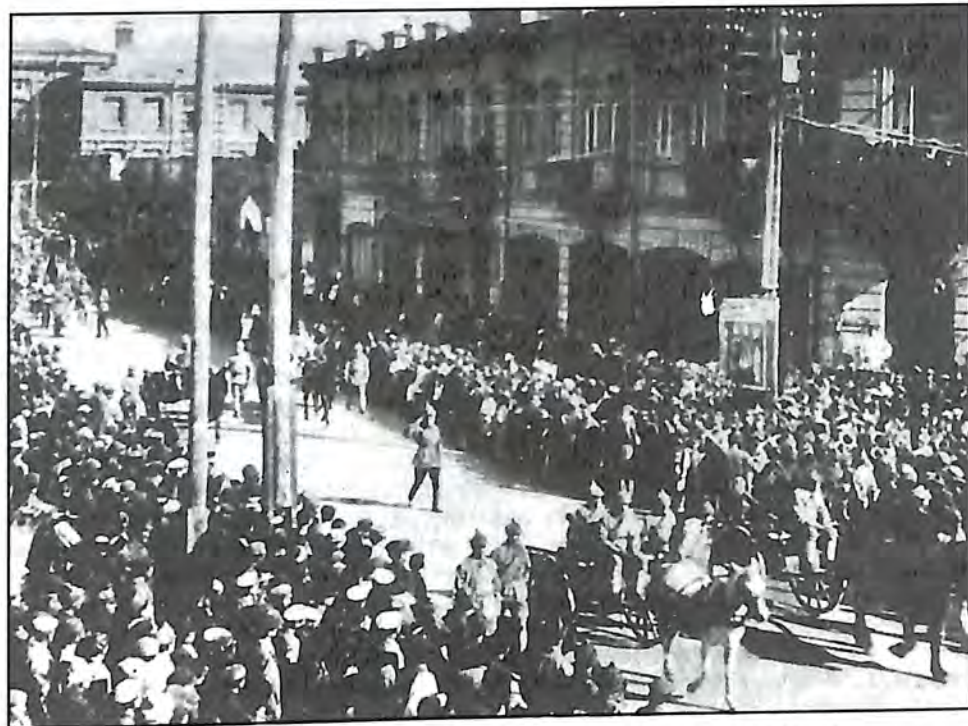
Ռազմական Կոմունիզմի քաղաքականութեան գործադրութիւնը սուր հակազդեցութիւններու պատճառ դարձաւ, եւ Ռուսիոյ տուր հակազդեցութիւններու պատճառ դարձաւ, եւ Մոսկուայի իշխանութիւնը ստիպուեցաւ փոխել իր վերաբերումը, մանաւանդ փոքր ազգերու նկատմամբ: Լենին յայտարարեց, թէ

Խորհրդային Հայաստանի դերը

Կարմիր Բանակին մուտքը Երեւան (1920-ին) (գործ՝ Ա. Բեքարեանի)

Ժողովուրդը կը դիմէ Կարմիր Բանակի շքերթը Երեւանի մէջ (1920)

Ալեքսանդր
Մեանսիկեան

Արտաշէս
Կարինեան

Սափօ
Համբարձումեան

Սարգիս
Սրապիոնեան-
Լուկաշին

Խորհրդային Ռուսիոյ տարբեր ազգութիւնները իրաւունք ունին իրենց հանրապետութիւններուն մէջ իրենց ազգութիւնը պահել. սակայն, որեւէ ազգութիւն իրաւունք չունի Խորհրդային Ռուսիոյ մէջ ազգային շահեր հետապնդելու:

Հայաստանի նորակազմ կառավարութիւնը. Յստակ էր, որ հեղինակութիւնը կորսնցուցած Կասեանի Յեղկոմը պիտի չկարենար Հայաստանը ղեկավարել: Ուրեմն, Մոսկուայի հրամանով, 1921-ի Մայիս 21-ին լուծուեցաւ Յեղկոմը եւ կազմուեցաւ նոր կառավարութիւն, որ կոչուեցաւ «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդ»: Նախագահ եւ ռազմական գործերու կոմիսար նշանակուեցաւ յատկապէս Երեւան ղրկուած Լենինի վստահելին՝ Ալեքսանդր Մեանսիկեանը: Նոր կառավարութիւնը կազմուած էր աւելի հասուն եւ աւելի հաջօրէն մտածող անհատներէ (Սարգիս Սրապիոնեան-Լուկաշին, Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան եւ ուրիշներ):

Նոր կառավարութեան պարտականութիւնն էր երկրէն ներս կարգ ու կանոն հաստատել եւ ժողովուրդին վստահութիւնը շահիլ, անոր ազգային զգացումները դէպի համայնավարութիւն շրջել եւ Հայաստանի մէջ համայնավարութեան վերջնական յաղթանակը ապահովել: Լենին, անցեալի փորձէն թելադրուած, յատկապէս շեշտած էր՝ չկրկնել Յեղկոմի գործած սխալը: Պէտք չէր կուրօրէն ընդօրինակել ռուսական կոմունիստական գործելակերպը: Պէտք էր զգոյշ եւ մեղմ քաղաքականութիւն վարել Հայաստանի մէջ, նոյնիսկ տեղի տալ մտաւորականներու եւ գիտնականներու ազգային զգացումներուն, հանդուրժել այլ կուսակցութիւններու, նոյնիսկ Դաշնակցութեան գոյութեանը Հայաստանի մէջ, առ այժմ ընդունիլ հայերէն լեզուն իբրեւ պետական լեզու եւ փորձել հայ անհատներու միջոցաւ կառավարել Հայաստանը: Այս վերջինը, այսինքն տեղացիներուն միջոցաւ հանրապետութիւնը կառավարելը,

արմատականութիւն (կոռենիզացիա-rooting կամ nativization) կոչուեցաւ եւ ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ գործադրուեցաւ մինչեւ երկրորդ յեղափոխութիւն (1929): Ի հարկէ, այս քաղաքականութեան գործադրումը պատճառ դարձաւ, որ Վրաստանի եւ Ասորիստանի մէջ կառավարական բարձր դիրքերու հասած շատ մը հայեր իրենց պաշտօններէն հեռացուին, բայց Հայաստանի մէջ այս պարագան իր օգուտները ունեցաւ:

Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ. Այլ կուսակցութիւններու հանդէպ ընդունուած աներեւոյթ մեղմ քաղաքականութիւնը շատ կարճ կեանք ունեցաւ: 1923-ի Մայիսին հռչակուած օրէնքով, քաղաքացիական իրաւունքէ զրկուած յայտարարուեցան բոլոր անոնք, որոնք իրենց կամքով կոտած էին նախկին բանակին մէջ, կոմունիստներու դէմ զէնք վերցուցած էին կամ մաս կազմած էին «հակալեղափոխական» (համայնավարներու դէմ) որեւէ կազմակերպութեան: 1923-ի Նոյեմբերին, շուրջ 3000 «դաշնակցականներ» Երեւանի մէջ հաւաքուեցան եւ գաղտնի ոստիկանութեան աչքերուն առջեւ պաշտօնապէս լուծուած յայտարարեցին Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ: Բայց կառավարութիւնը այդ արարքով չկրցաւ ջնջել հակասովետ տրամադրութիւններն ու ազգային զգացումները, նոյնիսկ իրեն հաւատարիմ բարձր պաշտօնէութեան մէջ: Դաշնակցութեան համակրող տարրը պաշտօնէութեան մէջ: Դաշնակցութեան համակրող տարրը ոչնչացնելու նպատակով, գաղտնի ոստիկանութիւնը ընդլայնեցաւ դաշնակցական բջիջներ կը կազմէր եւ յետոյ կը ձերբակալէր զանոնք:

Տնտեսական Նոր Քաղաքականութիւն. Խորհրդային Ռուսիոյ տնտեսական սոսկալի վիճակին իբրեւ լուծում, 1921-ի գարնան գործադրութեան դրուեցաւ Տնտեսական Նոր Քաղաքականութիւնը (ՆԷՊ-New Economic Policy): Լենինի նպատակն էր բարձրացնել երկրին գիւղատնտեսական արդիւնաբերութիւնը եւ սիրաշահիլ գիւղացիները: Լենին կարգադրած էր առ այժմ հանդուրժել

Խորհրդային Հայաստանի 5 տարին ներկայացնող հրատարակութեան գերբը

Սահակ Տէր-Գաբրիէլեան եւ Ալեքսանդր Մեանսիկեան Լենինի մօտ (գործ՝ Շ. Հերթեյեանի)

գիւղացիներու մասնաւոր սեփականութիւնը ու մանր անէստորր եւ թելադրած՝ հողագութիւն գիւղացիներուն հող տալ: Ի հարկէ, մեծ ձեռնարկութիւնները կառավարութիւնը միշտ իր ձեռքին մէջ պիտի պահէր: Այլ խօսքով, սոցիալիզմի վերջնական լաթթանակի սիրոյն՝ կոմունիզմը քալ մը ետ գացած, տեղի տուած էր քափիթալիզմին:

Տնտեսական վերելք. Գիղացիին հող տալը բաւարար միջոց չէր: Արդէն քարոտ Հայաստանի այդ նեղ սահմաններում մէջ, մանաւանդ արեւմտեան դաշտավայրերը թորքերում յանձնելէն ետք, այնքան ալ շատ չէին գիղատնտեսութեան յարմար հողամասերը: Կառավարութիւնը այդ պակասը լրացնելու համար, զարկ տուաւ հողագործութեան մեքենաներու զարգացման: 20-ական թուականներուն շինուեցան մեծ թիով ելեկտրակայաններ, ինչպէս թուականներուն շինուեցան մեծ թիով ելեկտրակայանները: Զարկ տրուեցաւ *ջրաբաշխման* ցանցի կառուցման. օրինակի համար՝ կառուցուեցան Ծիրակի եւ Սարդարապատի ջրանցքները: Այս շրջանին կազմուիլ սկսան «հայկօսպ» կոչուող գիղական ընկերութիւններ՝ գիղացիին օգնելու, գիղատնտեսական արդիւնաբերութիւնը բարելաւելու եւ

բերքը սպառելու համար: 1928-ին արդեն Հայաստանի գիղատնտեսությունը բաւական զարգացած էր եւ երկրի տնտեսութեան 78 տոկոսը կը կազմէր. բնակչութեան 82 տոկոսը գիղերու մէջ կ'ապրէր. գիղացիութեան 76 տոկոսը իր սեփական հողը կը մշակէր: ՆԷՊ-ի քաղաքականութիւնը երկրորդական կարեւորութիւն կու տար երկրի ճարտարարտեսին, որ երկրին տնտեսութեան մէկ չնչին տոկոսը կը կազմէր:

1. Ձեր կարծիքով, Լեւոն ի՞նչ պատճառով կը վարէր Ռազմական Կոմունիզմի քաղաքականութիւնը, եւ ինչո՞ւ ձախողեցաւ:
2. Դասանիւթին մէջ տեղ մը խօսուած է աւելի հայօրէն մտածող կամ հայ մտածողութիւն ունեցող անհատներու մասին: Ի՞նչ առիթով նշուած է այդ եւ ի՞նչ կը նշանակէ:
3. Ալեքսանդր Մեասնիկեանի կառավարութիւնը հիմնական ի՞նչ նպատակներ կը հետապնդէր:
4. Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ ոչնչացնելու համար կառավարութիւնը ի՞նչ միջոցներու դիմեց:
5. Ինչպէ՞ս կը բացատրէք ՆԷՊ-ը:

2 ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐՈՒՆ ԿԸ ՅԱԶՈՐԴԷ ԿՐԿԿԱՍԵԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի խորհրդայնացումեն ետք, սկզբնական շրջանին, Յեղկոմը կը կառավարէր Հայաստանը: Գոյութիւն չունէր յստակ օրէնք, որ պիտի ճշդէր երկրին կառավարման ձեւը, անոր ենթակառոյցներու սկզբունքներն ու փոխ-շարաքերութիւնները, ալսինքն՝ գոյութիւն չունէր սահմանադրութիւն:

Հայաստանի սահմանադրությունը. Հայաստանի նորակազմ կառավարությունը կը փորձէր ձեռնառնել հանրապետութեան եւ ստեղծել հիմնական կառուցները: 1921-ին Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ արագ թափով սկսան կազմուիլ սովետները (խորհուրդները): Սովետներու ներկայացուցիչներու համագումարը 1922-ի Յունուարի 30-ին վաւերացուց սահմանադրութիւն մը, որ ընդօրինակումն էր Ռուսական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան սահմանադրութեան: Սահմանադրութիւնը կոչուեցաւ «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Կոնստիտուցիա» (ուշադրութիւն ըրէ՛ք գործածուած

բառերում. բոլորը ռուսերէն են): Ըստ ընդունուած սահմանադրու-
թեան, բանուորը ստեղծողն էր բոլոր
արժէքներուն, աշխատանքը պար-
տադիր էր բոլորին: Ջնջուած էին
մասնաւոր սեփականութիւնը եւ
առեւտուրը: Հողատէրերու եւ
կրօնական հաստատութիւններու
հողն ու գոյքը գրաւման կ'ենթար-
կուէին եւ կը տրուէին բանուորին:
Դպրոցը զատուած էր եկեղեցիէն
եւ դարձած էր համալսարանական
տիարակութեան կեդրոն:

Բայց Հայաստանի «անկախությունը» երկար չտևեց: Մուկուայի իշխանությունը նոր ծրագրեր ունեցավ Կովկասի համար:

Ա. Գրքերի և ժողովրդական տնտեսական
Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական

Հանրապետություն. Հայաստանի
խորհրդայնացման դաշնագիրը
Հայաստանը կը նախատեսէր իբրեւ համայնավար վարչակարգ
ընդունած անկախ հանրապետություն: Բայց դաշնագրին միւս
կէտերուն պէս այս կէտն ալ անտեսեցաւ: Հայաստանի Սովետական
Սոցիալիստական Հանրապետութեան կեանքը երկար չտեսց:
1921-ի Նոյեմբերին կազմուեցաւ Անդրկովկասի Սովետական
Իսկ տարի մը ետք, աւելի սեղմ միաւոր դառնալով, ան կոչուեցաւ

Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատի Սոցիալիստական Հանրապետություն, կարճ ձեռով ըստած՝ Անդրկովկասի Ֆեդերացիա: Ան ունեցավ իր առանձին գերբը (զինանշան) եւ դրօշը: Սովետական աղբիւրները կ'ըսեն, թէ այս կարգադրութիւնը ըրած էր Լենինը՝ Ստալինի խորհուրդով: Սակայն Սփիւոքի պատմագրութիւնը կը հաստատէ, թէ այս միացումը, որ իշխանութեան կեդրոնացումին կը ձգտէր, Ստալինի եւ Օրջոնիկիձէի գաղափարն էր: Լենին դէմ էր այդ գաղափարին, բայց այդ ատեն արդէն այնքան հիւանդ էր, որ չկրցաւ որեւէ ազդեցութիւն ունենալ:

Այս միացումին գլխաւոր նպատակն էր Կովկասի երեք ժողովուրդներու ազգային-հայրենասիրական զգացումները չէզոքացնել եւ համայնավարութեան ապագային գաղափարաբանութիւնը Կովկասի մէջ արմատացնել: Այսպէս, չեղեալ համարուեցան Հայաստանի, Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի անջատ հանրապետութիւնները: Անոնք պահեցին միայն իրենց ներքին ինքնուրոյն կարգավիճակը: Նորակազմ հանրապետութեան կեդրոնն էր Թիֆլիսը, իսկ կառավարութիւնը կը կազմուէր երեք ինքնուրոյն հանրապետութիւններու ներկայացուցիչներէն:

Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութիւն (ՍՍՀՄ). 1922-ի Դեկտեմբեր 30-ին Մոսկուայի մէջ

հռչակուեցաւ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութեան ստեղծումը: Մինչ այդ, գոյութիւն ունէր Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատի Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը, որ իրականութեան մէջ զանազան հանրապետութիւններու ֆեդերատի կառավարութեան դերը կը կատարէր: ՍՍՀՄ-ի կազմի մէջ մտաւ նաեւ Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատի Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը: ՍՍՀՄ սահմանադրութեան համաձայն, Կեդրոնական (Մոսկուայի)

իշխանութեան վերապահուած էր՝ 1) արտաքին քաղաքականութիւն վարել. 2) արտաքին աշխարհին հետ առեւտուր ընել. 3) Խորհրդային Միութեան սահմանները պաշտպանել. 4) ներքին ապահովութեան (գաղտնի ոստիկանութեան) ցանցը ղեկավարել. 5) Խ. Միութեան հաղորդակցական գիծերը, փոխադրական միջոցները եւ տնտեսական ձեռնարկութիւնները կազմակերպել եւ իր հսկողութեան տակ ձեռնարկութիւնները կազմակերպել եւ տնտեսական ծրարարել. 6) Խ. Միութեան պիտոնէն կազմել եւ տնտեսական ծրագիրները մշակել. 7) Խ. Միութեան դատական օրէնքները մշակել եւ արդարադատական կառոյցը կազմել. 8) յառաջացնել «հիմնական սկզբունքներ»՝ անոնց համաձայն հիմնելու համար կրթական եւ առողջապահական համակարգերը եւ աշխատանքային օրէնքները,

Թրաքթորները աշխատանքի կը սկսին

օգտագործելու համար հողը եւ հանքային հարստութիւնները. 9) կեդրոնական իշխանութիւնը կրնար չեղեալ համարել հանրապետութիւններու մէջ տրուած որեւէ որոշում:

Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի վախճանը. Անդրկովկասի Ֆեդերացիան տեւեց մինչեւ 1936, երբ հռչակուեցաւ ստալինեան սահմանադրութիւնը: Այդ ատեն Ստալինը արդէն յաջողէր էր կերտել սովետական քաղաքացիի տիպարը, ուրեմն ազգայնական շարժումները մեծ չափերու չէին կրնար հասնիլ: Մաքրագործուած էր, այսինքն գնդակահարուած էր կամ Սիպիր աքսորուած՝ ազգայնական ղեկավարութիւնը. իսկ Կովկասի երեք հանրապետութիւններուն մէջ ալ կառավարական դիրքերու հասած էր համայնավար կարգերու մէջ դաստիարակուած երիտասարդ սերունդը: Ստալինեան սահմանադրութեան հռչակումով ջնջուեցաւ Անդրկովկասի Ֆեդերացիան եւ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի հանրապետութիւնները անջատ-անջատ մտան ՍՍՀՄի կազմին մէջ:

Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւնը (Կոմկուս). Հայաստանի Կոմկուսը մէկ մասնիկն էր Ռուսիոյ Կոմկուսին: Այս կուսակցութիւնն էր, որ 70 տարիներ շարունակ առանձին իշխեց Հայաստանի վրայ: Հայաստանի Կոմկուսի բարձր ղեկավարութիւնը, ինչպէս նաեւ կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաները, իրականութեան մէջ ո'չ թէ կ'ընտրուէին - ինչպէս օրէնքը կը իրականութեան մէջ ո'չ թէ կ'ընտրուէին Մոսկուայի կեդրոնական սահմանէր - այլ կը նշանակուէին Մոսկուայի կեդրոնական կուսակցական մարմիններուն կողմէ: Հայաստանի Կոմկուսի Կեդրոնական Կոմիտէն, որ երկրի կուսակցական ամենէն բարձր մարմինն էր, լայն իրաւասութիւններ եւ պարտականութիւններ ունէր: Ան կը հետեւէր Մոսկուայի հրամաններուն եւ կը հսկէր անոնց անսխալ գործադրութեան: Ան կը հսկէր երիտասարդ Կոմունիստներու (Կոմսոմոլ) դաստիարակութեան, Կոմունիստական քարոզչական աշխատանքներուն եւ հանրապետութեան մշակութային կեանքին վրայ՝ ամէն տեսակի ազգային շեղումներու առաջքը առնելու համար: Ան կը փորձէր կառավարական բոլոր հիմնարկութիւններուն մէջ պատասխանատու պաշտօնները վստահիլ միա՛յն համայնավարներուն: 1929-ին կառավարական պաշտօնէութեան մէկ երրորդը Կոմունիստ էր, մինչդեռ այդ օրերուն Կոմունիստ Կուսակցութեան անդամներուն թիւը ընդհանուր բնակչութեան մէկ տոկոսէն աւելի չէր:

Կարելոր է ճանչնալ հայ Կոմունիստ ղեկավարութեան

Լենինը ներկայացնող արուեստի բազմաթիւ գործերէն (գործ՝ Յ. Զարգարեանի)

մտածելակերպը եւ անոնց ցուցաբերած երբեմն կոյր հնազանդութիւնը Մոսկուայի հանդէպ: Այդ միջոցով կրնանք ըմբռնել, թէ Հայ Դատի հետապնդումը եւ հայ ժողովուրդի գերագոյն նպատակներու իրագործումը ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս անտեսուեցան Խ. Հայաստանի իշխանութիւններուն կողմէ:

Հենինի արձանը մինչև 1990-ի իՄ Խոսթեան փրուզուսը կ'իշխէր Երեւանի Հենինի անուան հրապարակին վրայ:

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ տարօրինակ կը հնչէ «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Կոնստիտուցիա» անունը: Զեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ այս տեսակի անուանում կատարուեցաւ: Ինչպէ՞ս կարելի է հայերէնով կազմել այս անունը:
2. 1922-ին Հայաստանի մէջ ընդունուած սահմանադրութիւնը ի՞նչ կարեւոր կէտեր կը պարունակէր:
3. ՍՍՀՄի սահմանադրութիւնը ի՞նչ իրաւունքներ կը վերապահէր կեդր. իշխանութեան:
4. Հայաստանի Կոմկուսի Կեդրոնական կոմիտէն ի՞նչ պարտականութիւններ ունէր:

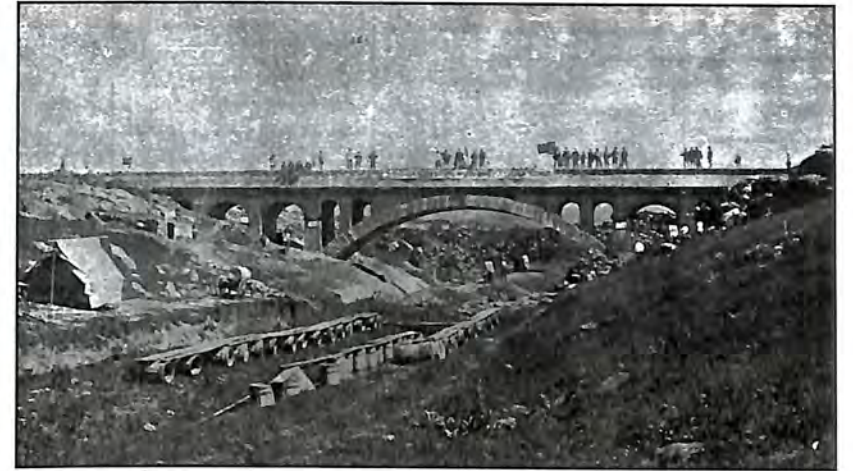
3 ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ ԿԸ ՓՈԽԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ, ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՅՈՒՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հայ ժողովուրդին աւանդական
նկարագիրը կազմած են իր բարոյա-
կան ըմբռնումները, յարգանք դէպի
ընտանիքին մեծերը, կնոջ պատիւը,
հիւրասիրութիւնը, սէր ու յարգանք դէպի
կրթութիւնը: Իսկ ամենէն կարեւորը՝
ազգային արժանապատուութիւն, որ կու
գայ անցեալի ազգային արժէքներու
խոր գիտակցութենէն:

Համայնավար գաղափարա-
բանութեան յաղթանակը Հայաստանի
մէջ ապահովելու համար, անհրաժեշտ
էր փոխել հայ մարդուն, հայ կնոջ եւ հայ
երիտասարդին մտածելակերպը,
նկարագիրը: Անհրաժեշտ էր կտրել հաշը իր անցեալէն, աւելի
դիւրին կերպով զայն դէպի խորհրդային բնօրինակը առաջնոր-
դելու համար:

[illegible]

Գիւղերուն մէջ. Հայկական ասանդական գիւղերը կը բաղկանային 10-100 ընտանիքներէ: Գիւղերը մեծ մասամբ ինքնաբաւ էին, այսինքն՝ իրենց պէտքերը իրենք կը հոգային եւ դուրսին հետ առեւտուր ընելու շատ կարիքը չէին զգար կամ միջոցը չունէին: Գիւղի մեծերէն ընտրուած տանուտէրը կը ղեկավարէր գիւղին բոլոր գործերը: Հողերը կը բաժնուէին ընտանիքներու

ԼԵՆԻՆԻ ԿՈՆԿՐԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԶԵՐՎԱՏՈՐԱԿԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆՈՒԹՅԱՆ

անդամներու թիւին (այր մարդոց թիւը միայն) եւ ունեցած կենդանիներուն եւ վարուցանքի միջոցներուն համաձայն: Գիւղին մէջ դրացիական կապերը՝ բարեկամութիւն, թշնամութիւն, սէր, նախանձ, ատելութիւն, հիմը կը կազմէին գիւղի ընկերային կեանքին:

Քաղաքները. Աւանդական քաղաքները անելի բազմատեսակ էին: Քաղաքացիները անելի արհեստավորներ էին, պաշտօնեաներ, մանր առեւտրականներ կամ խաճաթպաններ: Ընկերային յարաբերութիւնները գիղերու պէս շեշտուած չէին: Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանը Հայաստանի կարեւոր քաղաքներն էին: Երեւանի արեւելեան մասին մէջ այն ատեն մեծ մասամբ թուրքեր կ'ապրէին:

1917-1921 տարիներուն. Տակաւին նախքան Ա. Աշխարհամարտը, քափիթալիզմը եւ անոր պարտադրած ընկերային կառույցը, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը, լուսաւորութեան տարածումը եւ զանազան այլ ազդակներ փոփոխութեան ենթարկած էին հաշ ժողովուրդին կեանքը: Որոշ չափով փոխուած էին անոր աւանդական համոզումներն ու հասկացութիւնները: Պատերազմէն

ենք, գաղթականներու Արեւելահայաստան ներխուժումով, Յարական Կայսրութեան փլուզումով եւ անկախ Հայաստանի կառավարութեան նորարար ծրագիրներու գործադրութեամբ՝ աւելի արագ թափ ստացաւ աւանդականէն դէպի արդիական անցումը:

Սոփեանական մարդը .

Համայնավար վարչակարգը
ընդհատեց աստիճանական զար-
գացման ընթացքը Հայաստանի
մեջ: Ան եկաւ յեղափոխական
միջոցներով, սովետական, սո-
ցիալիստական օրինակով ձեռ-
փոխելու հայ մարդը, չեզոքացնելու
բոլոր անոնք, որոնք, աւանդա-
կանին կառչած, կը հակառակէին
այս արմատական եւ արագ
փոփոխութիւններուն: Գիւղը
լեցուեցաւ արդիական կենցա-
ղային երեւոյթներով, ինչպէս՝
թերթ, երաժշտական արդի

գործիքներ, ուստիօ (ձայնասփիւ), գրադարան-ընթերցարան, ակումբներ: Քաղաքները սկսան վերաշինուիլ. կառուցուեցան շէնքեր, փողոցներ, գրադարաններ, ընկերային, մարզական եւ մշակութային ակումբներ, շարժակարի սրահներ, ճաշարաններ, սրճարաններ, գբօսայգիներ: Աւանդական ընտանիքներու կառուցը «յետադէմ» որակուեցաւ եւ ընտանիքի անդամները քաջալերուեցան դուրսը գբաղումներ, հետաքրքրութիւններ եւ պատասխանատւութիւններ գտնելու եւ ընտանիքէն անջատուելու: Կիներու կենցաղը բարելաւելու

Մարգիկներու շքերթ,
Երեւանի Լենինեան հրապարակ,
Մայիս մէկի տօնակատարութիւն

համար, անոնց տրուեցան ազատութիւններ, հաւասար իրաւունք ամուսնանալու, ամուսնալուծուելու, կամ ազատ սէր վայելելու: Կինը քաջակերուեցաւ տունէն դուրս հետաքրքրութիւններ փնտռելու: Ամուսնութիւնը կամ ամուսնալուծումը պէտք չէր ալլէս եկեղեցին միջոցաւ կատարել, այլ՝ քաղաքային գրասենեակի (ԶԱԳՍ), արագ եւ դիրին: Օրէնքին առջեւ հաւասար իրաւունք ունէին թէ՛ ամուսնացած զոյգերու զաւակները եւ թէ՛ ապօրինի երախաները: Երիտասարդութիւնը դէպի կոմունիզմ գրաւելու նպատակով կազմուեցան կոմերիտական կազմակերպութիւններ, ուր հաշ երիտասարդին կը տրուէին թէ՛

հաճոյական եւ մարզական զբաղումներ եւ թէ՛ կուսակցական (համայնավարական) խիստ դաստիարակութիւն: Յատուկ խումբեր կը կազմուէին՝ պաշարելու համար հինին՝ ազգայինին, կրօնքին դէմ:

Հալածանք եկեղեցիին և հոգևորականության հանդեպ. 1966-1967 թթ. հոգևորականության հանդեպ.

Դարեր շարունակ ազգին աւանդութիւնները, հոգւոյն արժէքները, մշակոյթն ու գրականութիւնը պահած եւ հալ ժողովուրդին մտաւորական կեդրոնը դարձած հալ եկեղեցին արհամարհուեցաւ, ծաղրի առարկայ դարձաւ: Կառավարութիւնը հակաստուածեան քարոզչութեամբ, հալ նոր սերունդը կը լարէր հայոց եկեղեցիին դէմ: Բենիկ Մելեան անուով անաստուած (աթէիստ) մը «Ազատ Եկեղեցի» կազմակերպութիւնը հիմնեց, որ անմիջապէս ճանչցուեցաւ կառավարութեան կողմէ: Նոր սերունդին մօտ հակակրօնական զգացումներ ներշնչելու համար, յայտնի գրողներ Դերենիկ Դեմիրճեան եւ Նայիրի Զարեան աստուածամերժ գաղափարներով պատմուածքներ գրեցին:

Կառավարությունը սկիզբը անելի զգուշորեն վարուեցաւ եկեղեցական կալուածներուն հանդէպ, բայց ետքը աստիճանաբար փակեց եկեղեցիները եւ գրաւեց կալուածները: Հալածանքի ենթարկուեցան այն հոգեւորականները, որոնք վարչակարգին մերժէր հաղորդակցիլ համայնավարներուն հետ: Կաթողիկոսին (ընտրուած 1911ին), ինքզինք էշմիածնի մէջ բանտարկած, կը մերժէր հաղորդակցիլ իր համայնավարներուն հետ: Կաթողիկոսին վայելած յարգանքն ու յառաջացած տարիքը նկատի առնելով, կառավարութիւնը չէր դպմար անոր:

Հայ դպրոցը. Անհրաժեշտ էր փոխել կրթական ծրագիրն ու դաստիարակչական մեթոդները՝ համայնավար սերունդներ դաստիարակելու համար: Դպրոցը դարձաւ համայնավարութեան տարածման ամենէն ազդու միջոցը: Աշակերտները կը քաջալերուէին մատնելու իրենց ծնողքը, եթէ անոնք տան մեջ վարչակարգին դէմ հակադէմութիւն ցուցնելու: Նոյնպէս եւ ուսուցիչները՝ եթէ անոնք դժգոհութիւն ցայտնէին: Նոյնպէս եւ ուսուցիչները՝ եթէ անոնք հակադէմութիւն ցուցնէին: Դպրոցներուն կրթական համայնավար քարոզչութիւնը շրջապատէր իրենց:

Երեւանի մէջ Հիդրո-էլեկտրակայաններ կը շինուէին

Կօշիկի գործարան

ծրագիրը դիւրացուած էր: Աշակերտները կը պատրաստուէին ո՛չ թէ համալսարան մտնելու, ալ լաւ տեխնիկներ (մասնագէտ բանուորներ) ըլլալու. երկիրը լաւ բանուորներու կարիքն ունէր: Այս իրավիճակով կրթութեան որակը իջաւ, սակայն մեծ չափով նուազեցաւ անգրագիտութիւնը Հայաստանի մէջ:

Հովտեմբերեան Յեղափոխութեան տարեդարձը Երեւանի մէջ,
1930-ականներուն (գործ Վահրամ Ղայֆէջեանի)

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ համայնավարությունը փորձեց փոխել հայուն նկարագիրը:
2. Հայուն նկարագիրը փոխելու համար յատկապէս ո՞ր կառույցներուն վրայ փոփոխութիւն պարտադրուեցաւ:
3. Ինչպէ՞ս փոխուեցաւ եկեղեցիին դերը հայ մարդուն կեանքին մէջ:
4. Հայ կնոջ տրուած ազատութիւնը ի՞նչ կ'ենթադրէր:
5. Հայ աշակերտին եւ հայ երիտասարդին ի՞նչ հնարաւորութիւններ տրուեցան:

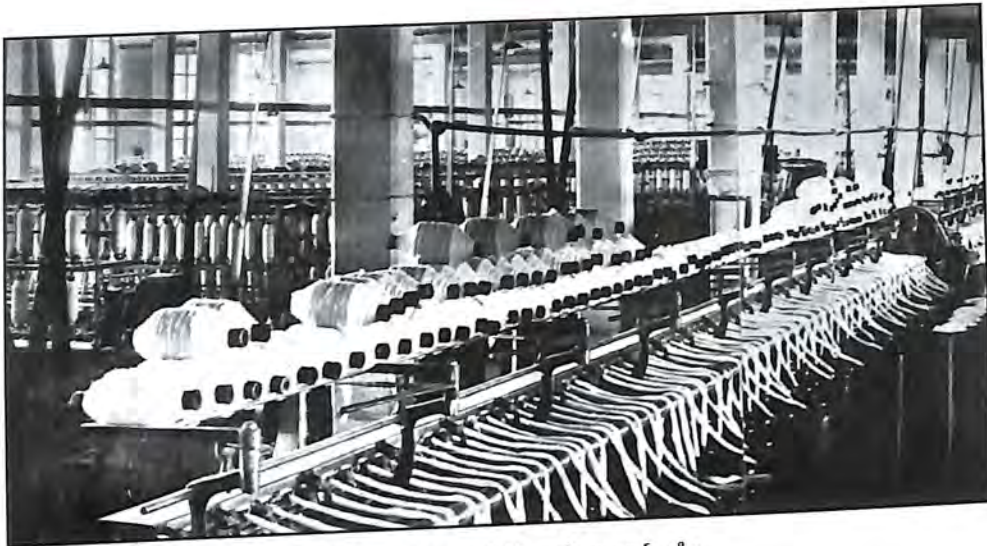
1929-ին համայնավարությունը արդեն հաստատապես տարածուած էր Հայաստանի մէջ: Ազգային, աւանդական արժէքները պահպանող հաստատությունները՝ ընտանիքը, դպրոցը, եկեղեցին, գիւղը, կորսնցուցած էին իրենց երբեմնի ազգային նկարագիրը, եւ չնայած բուռն դիմադրութեան, արդէն սկսած էին նպատակադրուած կերպարանքը ստանալ: ՆէՊ տնտեսական ծրագիրն ալ արդէն կատարած էր իր դերը: Ժամանակն էր երկրորդ լեղափոխութեան մը, որ պիտի զարկ տար ստալինեան տնտեսական ծրագրին եւ վերջնականապէս իրականացնէր ընկերային եւ մշակութային փոխակերպությունը:

Այգեկույթ Արարատեան դաշտին մէջ

Կոլխոզի կամ կոլեկտիվիզացիայի շարժման արդյունքում քարունտականացնելու համար հսկայ թիւով բանուորի կարիք կար գործարաններու մէջ. իսկ այդ հսկայ թիւը կարելի էր գիղերէն ապահովել: Ուրեմն, պէտք էր գիղատնտեսութիւնը խիստ կարգաւորման տակ դնել, այսինքն՝ աւելի քիչ թիւով գիղացիներու միջոցաւ աւելի մեծ արդիւնաբերութիւն ստանալ: Այս գաղափարը գործադրուեցաւ կոլխոզի, այսինքն՝ հաւաքատնտեսութեան միջոցով (կոլլեկտիվիզացիա): Գիղացիները պարտադրուեցան աշխատիլ մասնագիտացուած խումբերով՝ մեծ հողամասի մը վրայ: Հողը հաւաքական սեփականութիւն էր, այսինքն՝ բոլոր գիղացիներուն կը պատկանէր. բայց գիղացիները պարտաւոր էին արդիւնաբերութեան մեծ մասը որոշեալ արժէքով պետութեան վաճառել. ապա մնացեալը անոնք կրնային ազատ շուկայի մէջ ծախել: Այս սխտեմը նպատակ ունէր մէջ ծախել: Այս սխտեմը մասնագիտացուած հողագործութիւնը մասնագիտացուած աշխատանքներու բաժնելով աւելի մեծ

Կոլխոզի աշգիհներէն մէկուն մէջ

Լենինականի Հիւսուածեղէնի գործարանէն տեսարան մը

Ստալինը կը դատապարտէր ազգասիրութիւնը: Ատիկա դաւաճանութիւն էր Խորհրդային Միութեան շահերուն դէմ: Ան միեւնոյն ատեն կը քաջալերէր հայրենասիրութիւնը: Բայց չկարծէք, թէ հոս հակասութիւն մը կայ: Ստալինի գծած օրինակով՝ հայրենիքը Սովետական Միութիւնն էր, եւ անոր քաղաքացին՝ սովետական մարդը: Ահա՛ այս օրինակով նաեւ պիտի ընթանար Հայաստանը:

Նոր ղեկավարութիւն.

Երկրորդ յեղափոխութեան

նպատակադրած իրավիճակը հաստատելու համար, Հայաստանի մէջ կարելոր դեր խաղացին նոր սերունդի կոմունիստ ղեկավարները: Արդէն մեծ մասամբ գործէին հեռացուած էին հին պոլշեիկները՝ որպէս ազգայնականներ կամ աջ թեքում ունեցողներ (կոմունիստ ղեկավարութիւնը ինքզինք ձախ կը կոչէր): Զանոնք փոխարինած էին համայնավարական շունչով դաստիարակուած, Ստալինին հաւատարիմ նոր ղեկավարներ: Ասոնցմէ էր Աղասի Խանջեան, որ 1928-ին Հայաստան ղրկուեցաւ եւ 1930-ին ստանձնեց Հայաստանի կոմունիստ կուսակցութեան կենտրոնի առաջին քարտուղարի պաշտօնը, այսինքն՝ հանրապետութեան ամենէն բարձր պաշտօնը, այսինքն՝ հանրապետութեան ամենէն բարձր ղեկավարութիւնը: Ան էր, որ ղեկավարեց ազգայնական մտաւորականներու եւ ղեկավարներու մաքրագործումը Հայաստանի մէջ:

Մաքրագործումներ.

Մաքրագործուեցան նախ կոլխոզին ընդդիմացող կոմունիստ ղեկավարներն ու պաշտօնեաները, յետոյ այն տնտեսագէտները, որոնք սովետական տնտեսութեան մէջ կարելոր կը համարէին հողատէր գիւղացիներուն գոյութիւնը: Հերթը հասաւ այն պատմաբաններուն եւ գիտնականներուն, որոնք իրենց աշխատութիւններուն մէջ մարքսիստ-լենինիստական եզրաքանութիւնը չէին գործածած: Հայրենի մեծ գիտնականներ՝ Հրաչեայ Աճառեան եւ Մանուկ Աբեղեան, հեռացուեցան համալսարանէն: Յակոբ Մանանդեանի հայոց պատմութեան հիմնական գիրքերը խիստ գրաքննութեան ենթարկուեցան: Հայաստանի գիտութիւններու կեդրոնը գոցուեցաւ եւ անոր փոխարէն բացուեցաւ Մարքսիստ-Լենինիստ Ինստիտուտը: Հալածուեցաւ եւ վերջապէս Մարքսիստ-Լենինիստ Ինստիտուտը: Քաջազնունին, որ մաքրագործումի ենթարկուեցաւ Յովհաննէս Քաջազնունին, որ 1923-ին «Դաշնակցութիւնը այլեւս անելիք չունի» յայտարարութիւնը կատարելով՝ հրաժարած էր Դաշնակցութենէն: Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնն ալ ներած էր անոր եւ պաշտօն մը տուած Հայաստանի կրթական նախարարութեան մէջ: 1936-ին

Սփիւռքի մէջ լսուեցաւ անոր մահուան լուրը... Մոսկուայի իշխանութիւնը, յանձին վրացի Ստալինի, Կովկասի մէջ վրացիներուն հանդէպ կողմնակալութիւն կ'ընէր (օրինակ՝ Ախալքալաքը, որ հայկական հող էր, վրացիներուն նուիրեց): Հայաստանի մտաւորականները դժգոհութիւն կը յայտնէին եւ կը դատապարտէին Մոսկուայի իշխանութիւնը: Խանջեան հալածանք սկսաւ աչդ մտաւորականներուն դէմ եւս: Այսուհանդերձ ինք՝ Խանջեանն ալ զերծ չմնաց քննադատութիւններէ ու հալածանքէ:

Ազգայնական դիրքորոշումներ. 1930-1936 ժամանակաշրջանի իր գործունէութեան ընթացքին, որոշ հարցերու նկատմամբ,

Խանջեան ունեցաւ ազգային դիրքորոշում: Ան պաշտպանեց հայերէն լեզուի եւ հայոց պատմութեան դասաւանդումը համալսարաններուն մէջ: Ան պաշտպանեց Եղիշէ Զարենցը, որ իբրեւ ազգայնական կը հալածուէր Մոսկուային հաւատարիմ հայ գրողներուն եւ մշակութային հաստատութիւններուն կողմէ: Ան փորձեց տնտեսական աւելի լայն ազատութիւններ ստանալ Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի մէկ պզտիկ մասնիկը եղող Հայաստանի համար: Ասոնք ծանր յանցանքներ էին:

Աւելին, Խանջեան կը պաշտպանէր Երեւան-Պաքու երկաթուղին ծրագրողը: Այն ատեն Հայաստանը երկաթուղիով կապուած չէր Ատրպէյճանին: Դեպի այս երկու հանրապետութիւնները գացող բոլոր ճամբաները Թիֆլիսէն կ'անցնէին: Ծառոնց ծրագիր կար կառուցելու Երեւան-Սեւան-Դիլիջան-Աղստաֆա երկաթուղին: Այս գիծին շինութիւնը սկսած էր Աղստաֆայէն, այսինքն՝ Ատրպէյճանի հողին վրայ. իսկ Հայաստանէն անցնող գիծին շինութիւնը անդադար կը յետաձգուէր: 1930-ին Հայաստանի մէջ ժողովուրդը սկսաւ դրամ հաւաքել, սեփական ուժերով շինելու համար Հայաստանէն անցնող երկաթուղին: Այս գիծին լրացումով Երեւանը Պաքուին պիտի միանար առանց Թիֆլիսէն անցնելու, այսինքն՝ առնուազն տնտեսապէս Հայաստան կրնար աչդքան ալ կախեալ չըլլալ Վրաստանէն: Այս մէկն ալ մեծ յանցանք մըն էր:

Բերիայի ուժը Կովկասի մէջ. Հայաստանի մէջ ազգային շահերու ամենէն անցնող հետապնդումը կը վնասէր Վրաստանին, որ Կովկասի մէջ առաջնահերթ կարեւորութեան հասած էր: Կովկասի ընդհանուր ղեկավար, Անդրկովկասի Կոմունիստական կուսակցութեան Կոմիտէի առաջին քարտուղար եւ Ստալինի աջ բազուկ վրացի Լաւրենտի Բերիա կը չէզոքացնէր ամէն նախաձեռնութիւն, որ Վրաստանին կրնար վնասել: Ան կը դատապարտէր ու կը հալածէր համարձակողները: Այսպէս, Բերիա արգիլեց

Լենինականի Հիւսուածեղէնի գործարանի բանուորները՝ կոմունիստական կուսակցական ժողովի մը ընթացքին

80-ական թուականներուն Աղասի Խանջեանին նուիրուած նամակագրութիւն

Լաւրենտի Բերիա

Եղիշէ Չարենց

Ակսել Բախիչ

Վաչրամ Ալազան

Գուրգէն Մահարի

Վաչան Թովթովենց

Չապէլ Եսայեան

երկաթուղիի շինութիւնը Հայաստանի մէջ եւ Խանջեանին պարտադրեց յայտարարել, թէ այս արարքը վիրաւորանք մըն է Հայաստանի եւ Վրաստանի բարեկամութեան:

Այդ օրերուն Բերիան Կովկասի մէջ պոլշեիկեան կազմակերպութիւններու պատմութիւնը նկարագրող աշխատութիւն մը հրատարակած էր, Ստալինի «գործունէութիւնը» փառաբանող սուտ եւ շինծու փաստերով: Բերիան բնականաբար չէր յիշած ո՛չ Ստեփան Ծափումեանը եւ ո՛չ ալ Կովկասի միւս հայ պոլշեիկ ղեկավարները: Հայաստանի մտաւորականներու բողոքը այս «ուսումնասիրութեան» դէմ առիթ տուաւ շարք մը մաքրագործումներու: Այս անգամ Աղասի Խանջեանն ալ չկրցաւ ազատիլ:

Արմատական մաքրագործումներ. 1936-ի Յունիսին, Խանջեանը Խ. Միութեան Կոմկուսի Կեդրոնական Կոմիտէի Ժողովէն Երեւան վերադառնալով, գեկուցեց Անդրկովկասի Ֆեդերացիան լուծարքի ենթարկելու որոշման մասին: Յուլիս 11-ին Երեւանի մէջ յայտարարուեցաւ, թէ Խանջեան ինքնասպանութիւն գործած է եւ իր կատարած սխալներուն համար *մեղայագիր* մըն ալ ձգած է: Խանջեան հովանաւորած էր ազգային շահերու հետապնդումը Հայաստանի մէջ. ան անգամ մը կրթական կոմիսար Դրաստամատ Տէր-Սիմոնեանին ըսած էր, թէ եթէ օր մը սովետական վարչակարգը փլուզումի ենթարկուի, դաշնակները միակ ուժը պիտի ըլլան Հայաստանի ղեկը ձեռք առնելու. կոմունիստ ղեկավարները պիտի փախչին եւ Դաշնակցութիւնը պիտի ըլլայ հայ ժողովուրդին ղեկավարը:

Խանջեանի մահէն ետք, Բերիա աւելի մեծ ազատութիւն գտաւ: Ան Խանջեանին պաշտօնը տուաւ իր վստահելիին՝ Գրիգոր Յարութիւնեանին, որուն միջոցաւ արմատական մաքրագործումներ կատարուեցան Հայաստանի մէջ: 1936-1938 տարիները սարսափի տարիներ էին: Մաքրագործումներ տեղի կ'ունենային ամէն մակարդակի վրայ. իսկ այդ մաքրագործումներուն մէջ կարեւոր դեր ստանձնած էր Ստալինի մերձաւորներէն՝ հայազգի Անաստաս Միկոյեանը: Մաքրագործումներուն զոհ գացին Հայաստանի ամենէն տաղանդաւոր մտաւորականները: Ակսել Բախիչը գնդակահարուեցաւ, Եղիշէ Չարենցը բանտին մէջ մահացաւ, ձերբախալուեցան Ալազանը, Գուրգէն Մահարին, Վահան Թովթենցը: Ձերբակալուեցաւ արեւմտահայ յայտնի գրող Չապէլ Եսայեանը, որ Հայաստանի կառավարութեան քաջալերանքով եկած հաստատուած էր հայրենիք եւ ընդունած համայնավար գաղափարները: 1944-ին անոր մահուան լուրը լսուեցաւ Սփիւքի մէջ: Մաքրագործման ենթարկուեցան նաեւ ինքնապաշտօնային ղեկավարները, ինչպէս՝ Սարգիս Կասեանը, Ռիս Նուրիջանեանը, Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը եւ շատ Աւիս Նուրիջանեանը, Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը եւ շատ ուրիշներ: 1938-ի Ապրիլ 5-ի գիշեր գաղտնի ոստիկանութեան կողմէ խեղդամահ եղաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Ա., որ 1930-ին, Գէորգ Ե.ի մահէն ետք փոխարինած էր զայն: Մոռցուեցաւ նաեւ «Կոռենիզացի»ի քաղաքականութիւնը

եւ կառավարական բարձր պաշտօններու տիրացան մեծ թիով ոռութիւն: Ռուսերէն լեզուն դպրոցներուն մէջ պարտադիր յայտարարուեցաւ:

Ռուսաստանի Հետ Հայաստանի միաւորման 150-ամեակին նուիրուած յուշարձան Արթուրեան քաղաքին մէջ (կառուցուած 1978-ին)

Հարցումներ

1. Ի՞նչ ճակատագիր ունեցաւ Յովհաննէս Քաջազնունին: Փորձեցէ՛ք յիշել, թէ ան ի՞նչ դեր խաղացած էր 1918-1920-ի անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքին մէջ:
2. Երեւան-Սեւան-Դիլիջան-Աղստաֆա երկաթուղին ինչո՞ւ կարեւոր էր Հայաստանի համար եւ Բերիա ինչո՞ւ չէր ուզեր, որ ան իրականանար:
3. Որո՞նք էին Աղասի Խանջեանի «յանցանքները»: Ձեր կարծիքով, ան իրապէ՞ս ինքնասպանութիւն գործեց:

6 ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐ ԴՐՈՇՄԸ ԿԸ ԴՆԷ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Հայաստանի խորհրդայնացումը միայն վարչակարգի փոփոխություն չքերաւ երկրին: Խորհրդային կարգերը եկան արմատական փոփոխություններ մտցնելու նաեւ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի ընկերային, քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային ենթակառուցներուն մէջ: Պատկերը ամբողջացնելու համար, ակնարկ մը նետենք Խ. Հայաստանի մէջ ստեղծուած հայոց գրականութեան վրայ, որ «Սովետահայ Գրականություն» կը կոչենք:

Սովետական սոցիալիստական գրականություն. Գրականությունը ամենէն խօսուն արտայայտությունն է ժամանակի պայմաններուն: Գրականությունը կ'ազդուի ժամանակի տիրող մտայնութեան, բայց միաժամանակ կրնայ ազդել ժողովուրդի մը մտայնութեան վրայ, նույնիսկ ձեւաւորել գայն: Այս հաստատումը ճիշդ է մանաւանդ սովետական գրականութեան պարագային, որ կը ստեղծուէր իշխանություններու գծած սահմաններուն մէջ, անոնց որոշած ուղղութեան հետեւելով: Ինչպէս որ խորհրդային կարգերու հաստատումով հայ մարդուն պարտադրուեցաւ մոռնալ իր անցեալը - կամ աւելի ճիշդ՝ ժխտել անցեալը - այնպէս ալ գրականությունը կտրուեցաւ իր անցեալի աւանդներէն: Իբրեւ ակունք ընդունուեցաւ պրոլետարական (բանուորական) գրականությունը, որ պայքար սկսած էր ազգայնականութեան, ռոմանթիսիզմի (վիպապաշտութեան, զգացականութեան) եւ փեսիմիզմի (յոռետեսութեան) դէմ: Իբրեւ ուղղություն կամ չափանիշ՝ հայոց գրականությունը հետեւեցաւ Լենինի հուշակած պարտիական (կուսակցական) գրականութեան: Գրականությունը պիտի ծառայէր համայնավար գաղափարաբանութեան, այսինքն՝ սովետական սոցիալիստական քարոզչութեան եւ պրոլետարիատի (բանուորութեան) վերջնական յաղթանակին:

Նոր թեմաներ. Քանդուած էր գրականութեան հին աւանդը. իսկ նոր չափանիշներն ու նոր ուղղությունը տակաւին իրենց արմատները չէին նետած: Կը տիրէր շփոթ վիճակ մը: Կարելի չէր ազգային շունչով բանաստեղծություն հիւսել (ատիկա դաւաճանություն էր Սովետական Միութեան գաղափարին): Կարելի չէր տակաւին նո՛ր ստացած վերքի՝ Մեծ Եղեռնի մասին գրել (ատիկա կը վնասէր ռուս-թրքական բարեկամութեան): Տեսակ մը վախ կար՝ յանկարծ սխալ չգործելու, չշեղելու եւ իբրեւ հակայեղափոխական չդատապարտուելու:

Գաղափարի յաղթանակ. Յակոբ Յակոբեանի «Բայլշեիկ է Ծիրկանալը» բանաստեղծությունը կը ներկայացնէ ժամանակի ընդունուած թեման՝ գովել համայնավարութեան յաղթանակները (այս պարագային շինարարությունը)՝ Ծիրակի դաշտի ջրաբաշխումի համար կառուցուած ջրանցքը:

*Այն երկիրը, որ դարերով քարացել էր ու ցամաքել՝
Այսօրից ետ պիտի երգի աշխատանքի հզօր երգեր:*

*Ու կը տանջուէր նա էլ նորից, թէ չծնուէր յաղթ պատանին,
Թէ չհասնէր Շիր-Կանալը--բայլշեիկը Հայաստանի:*

«Նախերգանք» պոէմէն (1924)

Սիրելի թեմա էր սոցիալիզմի յաղթանակը փառաբանելը, եւ այս թեմայով խօսուն օրինակ մը կու տայ Ալազան.

*Մեր ճամբան դէպի Սոցիալիզմ
Գծել է Մարքսը, Լենինը.
Այդ ճամբով կանցնենք ձեր գիւղիցն էլ-
Կոխ տալով հինը:*

*Մերը՝ զարուն լուսավառ:
Գնում ենք բանակ առ բանակ,
Մենք ունենք արնագոյն դրօշ-
Մերն է յաղթանակ:*

Ապահով եւ սիրուած թեմա էր նաեւ Լենինին գովքը՝ բանաստեղծութեան եւ արձակի մէջ: Որքա՛ն մեծ է թիւը այդ բանաստեղծություններուն, սկսած տաղանդաւոր Եղիշէ Չարենցի «Լենին Պապիկ»էն եւ «Լենինն ու Ալին» բանաստեղծություններէն մինչեւ Ազատ Վշտունիի «Միլիոնից ծնուած, միլիոնի հանճար» Լենինին նուիրուած բանաստեղծությունը ու մինչեւ անտաղանդ բանաստեղծներու տուրքը Լենինին: Հետագային, ի հարկէ, աւելցաւ Ստալինի պաշտամունքը իբրեւ թեմա. եւ քանի որ ստալինեան սարսափաւելի մեծ էր եւ Ստալին աւելի երկար իշխեց Խ. միութեան վրայ, աւելի մեծ թիւ կը կազմեն Ստալինին՝ Ազատ Վշտունիի խօսքերով, «... հանճարեղ ճարտարապետ եւ կոմունիզմ կառուցողին», նուիրուած գովասանքները:

Անցեալի քննատադություն. Մեծ տարածում ունէր նաեւ անցեալի, մանաւանդ՝ ազգային զգացականութեան քննատադությունը: Եղիշէ Չարենցի «Երկիր Նայիրի»ն ամենէն լաւ օրինակն է այս թեմային: Չարենցը ծաղրի առարկայ կը դարձնէ «Ընկերութեան» կամ «Կենտրոնաուղեղասարդի» շուրջ խմբուած կարգ մը «բթամիտ» մարդոց հայ ժողովուրդը մղորեցնող քարոզչությունը՝ «Մօտ է, մօտենում է օրը, հայ ժողովուրդից, դարերի քնից-յառնէ՛ պիտի, ազատ, երկիրը երբ, ելած մոխիրից, դարերի քնից-յառնէ՛ պիտի, ազատ, երկիրը հազարամեայ-ազատ Նայիրին»: Ան ռոմանթիք, անիմաստ արարքներ կը համարէ «Ընկերութեան» արարքները՝ Պանք Օթոման, Երլտըզ...

«Շինարարների յաղթանակը» (գործ Յ. Չարենցի)

Իսկ ուղղակի պայքար Դաշնակցության դեմ՝ արդեն գրողին յաջողության գրառական էր. Նաչիրի Զարեանը կը գրէ, «-Հէյ վախ, Դաշնակցութիւն, հասել է վախճանդ»։ Իսկ Զարեանը՝

.....
 Մեզ ասին նրանք, որ կեանք մի վսեմ
 կերտելու համար հարկաւոր է նախ
 Զեր դէմ մահացու պայքար սկսել,
 Զեզանից լինել հեռու ու անկախ:
 Եւ կրում ենք մենք այդ պայքարը վեհ
 Մեր երկրի անկախ արեւի ներքոյ,
 Որ Լենինն է մեծ մեզ մի օր տուել՝
 Պրոլետարիատի յաղթական ձեռքով:

«Դաշնակցականներին» բանաստեղծութեան (1929)

Զարեանի «Երկիր Նաչիրի» պոէմի թեմայով՝ ծաղրանք դաշնակցական մաուզերիստին (գործ՝ Միքայէլ Արուշեանի)

Պարզացման ճիգեր. 1930-ական թուականներում ստալինեան գերիշխանությունը աւելի ծանրացաւ խորհրդային արուեստի եւ գրականության վրայ: Գրականությունը պետք է ըլլար պրոլետարական, պարզ ու հասկնալի՝ բանուորության համար եւ միաժամանակ ծառայէր անոր նպատակներուն: Գրականությունը պիտի ըլլար ձեւով միայն ազգային, իսկ բովանդակութեամբ՝ սոցիալիստական: Հայաստանի իշխանութիւններն ալ, ահա՛, փորձեցին այս կաղապարին մէջ դնել հայոց գրականությունը: Այդ սեղմումներուն արդիւնքով ստեղծուեցան անարժէք ու պարզունակ գրական գործեր, որոնք այսօր չեն ալ կարդացուիր: Այդ սեղմումներուն էր, որ զոհ գացին մեր ամենէն լաւ գրողներէն ոմանք, որոնք չուզեցին ենթարկուիլ պարտադրուած օրէնքներուն: Համայնաւար գաղափարներով տարուած եւ այդ գաղափարներուն համար պայքարած Զարեանը յուսախաբութիւն ապրեցաւ եւ «Պատգամ» կոչուող բանաստեղծութեան մէջ գաղտնօրէն պատգամ ուղղեց, «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ոյժի մէջ է»: Այս պատգամով ան փրկութիւնը քո հաւաքական ոյժի մէջ է»: Այս պատգամով ան մատնուեցաւ իշխանութիւններուն, որոնք արդէն դժգոհ էին անոր ազգային կեցուածքէն: Զարեան դատապարտուեցաւ իր գրականութեան մէջ ազգայնական զգացումներ արտայայտելու եւ ազգային շահեր հետապնդելուն համար:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ կը նշանակէ պրոլետարական գրականութիւն:
2. Որո՞նք էին Հայաստանի մէջ տարածում գտած գրական նոր թեմաները եւ իւրաքանչիւրը ի՞նչ կ'արտայայտէր:
3. Ստալին ի՞նչ կ'ուզէր, որ գրականությունը ըլլայ՝ ձեւով, բովանդակութեամբ եւ նպատակով:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Որոշում կայացնելու գործընթացը (խորհրդակցութիւն)

Երեւակայեմք, թէ Լենինի, Ստալինի և Օրջոնիկիձէի միջեւ հանդիպում մը տեղի կ'ունենայ, ուր խորհրդակցութեան նիստ կը դառնայ Կովկասը մէկ միաւոր դարձնելու, այսինքն՝ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ասորպէյճանի անջատ հանրապետութիւններուն փոխարէն մէկ ֆեդերատիւ (դաշնակցային) հանրապետութիւն կազմելու հարցը: Դուք պարտականութիւն ունիք այս երեքին համար պատրաստելու թղթածրար մը, ուր կը մատնանշուին այս հարցին օգուտներն ու վնասները: Պատրաստեցէ՛ք այդ թղթածրարը. ապա դասարանին մէջ, ամէն մէկդ (կամ գոնէ երեք աշակերտ) Լենինի, Ստալինի կամ Օրջոնիկիձէի դերը կատարելով, բեմադրեցէ՛ք խորհրդակցութիւնը:

2. Գաղափարներու կիրարկում

Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութեան (ՍՍՀՄ) սահմանադրութիւնը կեդրոնական իշխանութեան վերապահած էր իրաւունքներ, որոնցմէ կարելորդներէն 9 կէտեր յիշուած են դասանիւթին մէջ: Դասարանին մէջ խումբերու բաժնուելով, ամէն մէկ խումբ առէ՛ք մէկ կէտը եւ անոր կիրարկման սենարիօ մը ստեղծելով, փորձեցէ՛ք այդ կէտին բացասական ազդեցութիւնը ներկայացնել Հայաստանի մէջ:

3. Որոշում կայացնելու գործընթացը (վիճաբանութիւն)

Ստալինեան քաղաքականութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն տրուած էր կոլխոզին եւ սովխոզին, այսինքն՝ հաւաքատնտեսութեան: Ուսումնասիրեցէ՛ք այդ սխտեմին դրական եւ բացասական կողմերը՝ օգտագործելով ո՛չ միայն ձեր դասագիրքին տուած տեղեկութիւնները, այլեւ տեղեկութիւններ այլ աղբիւրներէ (Encyclopedia Britanica, The World Book Encyclopedia, եւ այլն): Երեւակայեցէ՛ք, թէ դուք որոշում պիտի տաք զայն Հայաստանի մէջ գործադրելուն կամ ոչ: Դասարանը կրնայ երկու մասի բաժնուիլ եւ թեր ու դէմ կարծիքներով այդ որոշումին հասնիլ:

**Բ. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏ ԵՒ
ՅԵՏ_ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷԶ**

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Այս դասանիւթին մէջ պիտի տեսնենք, թէ Խորհրդային Միութիւնը ինչպէ՛ս պատերազմի մտաւ. պիտի սորվինք թէ՛ Գերմանիոյ եւ թէ՛ Դաշնակիցներուն հետ Ստալինի կնքած դաշնագիրներուն մասին: Դասանիւթը մեզի կը բացատրէ, թէ Ստալին ինչպէ՛ս իր հպատակ ժողովուրդներուն ազգային զգացումները գրգռելով, զանոնք դէպի «Հայրենական Պատերազմ» մղեց եւ Խ. Միութեան մէջ ապրող զգացումները գրգռելով, զանոնք դէպի «Հայրենական Պատերազմ» մղեց եւ Խ. Միութեան մէջ ապրող հայերը որքա՛ն մեծ համեմատութեամբ մասնակցեցան Բ. Աշխարհամարտին: Պիտի սորվինք նաեւ, թէ ինչո՛ւ եւ ինչպէ՛ս տեղի ունեցաւ սփիւռքահայութեան ներգաղթը Հայաստան եւ Մոսկուայի իշխանութիւնը ի՛նչ պայմաններու մէջ Թուրքիայէն պահանջեց Կարսն ու Արտահանը: Այս դասանիւթին մէջ նկարագրուած են յետ-պատերազմեան սեղմումները եւ Մոսկուայի քաղաքականութեան փոփոխութիւնը Ստալինէն ետք: Այս դասանիւթին ընդմէջէն պիտի տեսնենք, թէ որքանով Խ. Միութիւնը պաշտպանեց Հայ Դատը եւ որքանով դերակատար եղաւ այդ դատի լուծման պայքարին մէջ:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

ամբողջատիրություն - կեդրոնացում իշխանություն. քաղաքական դրություն մը, որուն մէջ քաղաքացիները ամբողջապէս եւ բոլոր մարզերու մէջ կ'ենթարկուին կեդրոնական մէկ ուժի (totalitarianism)

միապետություն - վարչակարգ մը, որուն մէջ իշխանութիւնը մէկ անձի ձեռքին մէջ կը կեդրոնանայ (անձը՝ **միապետ**) (dictatorship, dictator)

ծաւալապաշտ - ուրիշ պետութիւններէ բռնի ճողեր գրաւել ուզող (expansionist)

գորաշարժ - ամբողջ ուժերը հաւաքել կամ բոլոր կարելիութիւնները նախապատրաստել, զանոնք դէպի նպատակ շարժելու համար (*mobilization*)

շարասիւն - մեծ թիով ինքնաշարժներ, հրասայլեր (tank), կամ այլ տեսակի ռազմական եւ ոչ-ռազմական փոխադրամիջոցներ, որոնք իրարու ետեւէ կը շարժին (convoy)

տաժանակիր աշխատանք - բանտի կամ աքսորի մեջ պարտադրուած շատ ծանր ու տանջալից ֆիզիքական աշխատանք (forced labor)

յուշագիր - դիւանագիտական գրութիւն մը, որ հարցի մը կ'ակնարկէ
կամ հարց մը կը յիշեցնէ (memorandum)

բաղձանք - ուժեղ ցանկութիւն

ՆՈՂԱՐԿԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - ԹԱՂՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

1 ՄՏԱԼԻՆԻ ԻՐ ՆԵՐՔԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՐԿԻՐԸ ԴԷՊԻ Բ. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՒԱՐՏԸ ԿԸ ՏԱՆԻ

Ժողէֆ Ստալին

Բ. Համաշխարհային Պատերազմի սեմին արդէն հաստատուն միաւորի մը վերածուած էր Խորհրդային Միութիւնը: Ան ուներ իր ուրոյն ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական դրութիւնը: Հանրապետութիւններու եւ տեղական կուսակցական (Կոմկուս) մարմիններու ունեցած որոշ ազատութիւններն ու իրաւասութիւններն ալ վերցուած էին: Իշխանութիւնը ամբողջովին կեդրոնացած էր Մոսկուայի մէջ՝ Ստալինի ձեռքը: Ստալին կը վարէր այդ հսկայական երկիրը *ամբողջատիրական* սկզբունքներով՝ օգնականներ ունենալով Բերիան, Մալենքովը, Մոլոտովը եւ Ժուկովը, բայց մանաւանդ՝ գործածելով գաղտնի ոստիկանութեան ուժն ու անոր տարածած սարսափը:

«Սովետական հայրենասիրութիւն». Այս էր ժամանակի տիրող գաղափարաբանութիւնը ամբողջ Խորհրդային Միութենէն ներս, բայց այդ «հայրենասիրութիւնը» իրականին մէջ կը նշանակէր փառաբանումը ռուս մեծ ժողովուրդին եւ անոր բարձր մշակոյթին. կը նշանակէր նաեւ Սովետական Մեծ Ընտանիքէն ներս ռուս ժողովուրդը տեսնել իբրեւ «Մեծ եղբայր»: Այս Մեծ Ընտանիքին մէջ եթէ անձ մը կ'ուզէր յառաջանալ եւ տեղ մը հասնիլ, պէտք էր որ նախ Կոմունիստ կուսակցութեան անդամատու մը կրէր եւ ապա ռուսերէն լեզուն գիտնար իր մայրենի լեզուին պէս: Որեւէ հանրապետութեան մէջ ուսանող մը համալսարան մտնելու համար ռուսերէնի գրաւոր եւ բերանացի քննութիւն պիտի անցընէր:

Նախապատրաստութիւն. Պատերազմի հեռանկարը խոճապի մատնած էր Ստալինը: Բանակին մէջ Ստալինին ոչ-հաւատարիմ զօրավարներուն եւ բարձրաստիճան սպայութեան մաքրագործումը տակաւին նոր աւարտած էր: Բանակը անգլուխ էր. պէտք էր արագ շարժիլ եւ վերակազմակերպել զայն: Յաջող դասաւորումով մը 1939-ի Օգոստոս 23-ին Մոսկուայի մէջ ստորագրուեցաւ ռուս-գերմանական համաձայնագիրը: Գերմանիոյ մէջ *միապետական* վարչակարգ հաստատուած եւ ծաւալապաշտ նպատակներով ճամբայ ելած՝ Հիթլեր բարեկամութիւն կ'առաջարկէր ուրիշ ծաւալապաշտ միապետի մը: Ան Ստալինին կը խոստանար չյարձակիլ Խ. Միութեան վրայ:

Կիները կապոցներ կը պատրաստեն ճակատ զրկելու համար:

Պատերազմի մէջ. Ռուս-գերմանական համաձայնութենէն ետք, յաջողական գործողութիւններով, Խորհրդային Միութիւնը եւ Նացի Գերմանիան իրենց միջեւ բաժնեցին Լեհաստանը, Էսթոնիան, Լատվիան եւ Լիթուանիան: Սակայն, փոխուեցաւ քաղաքական իրավիճակը, ռուս-գերմանական համաձայնութիւնը իր արժէքը կորսնցուց, եւ 1941-ի Յունիս 22-ին գերմանական բանակը անսպասելիօրէն յարձակում գործեց Խ. Միութեան վրայ: Կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ ան կրցաւ դէպի երկրին ներսերը յառաջանալ: Կարմիր Բանակը սկսաւ պաշտպանուիլ Գերմանիոյ յարձակումներուն դէմ, սակայն զինուորներուն մէջ գոյութիւն չունէր պէտք եղած եռանդը: Սկզբնական շրջանին անոնք մեծ թիւերով կը յանձնուէին գերմանացիներուն. կարծես ատիկա ճամբայ մըն էր դէպի ազատութիւն: Յենուելով գաղտնի ոստիկանութեան եւ կուսակցութեան հաւատարիմ շարքերուն վրայ, Ստալինը դարձեալ ուժի դիմեց: Երկրին մէջ զօրաւոր քարոզչութիւն մը սկսաւ՝ բոլոր ուժով մասնակցելու «Սովետական Միութեան Հայրենական Մեծ Պատերազմին»: Մանաւանդ կը նկարագրէին գերմանացիներուն քով գերի ինկած զինուորներուն տանջահար սպանութիւնները, որպէսզի զինուորները դիտաւորեալ կերպով գերի չէրթան: Կ'ըսուի, թէ յատուկ ջոկատներ ռազմաճակատներու ետին կրակ կը բանային նահանջող զինուորներուն վրայ: Նահանջի ճամբան գոցուած էր. նացիներն ալ վայրագօրէն կը տանջէին գերիները. ուրեմն միակ ելքը կոուիլն էր՝ ահա՛ թէ ուր էր Ստալինի յաջողութիւնը:

Խորամանկ դիւանագիտութիւն. Աշխարհի քաղաքական փոփոխութիւնները արագօրէն ըմբռնելով, Ստալին համագործակցութեան դաշնագիրներ ստորագրեց Անգլիոյ (1942-ի Մայիսին) եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն (1942-ի Յունիսին) հետ՝ Գերմանիոյ դէմ: 1944-ի աւարտին արդէն յստակ էր, որ նացիները աստիճանաբար կը կորսնցնէին իրենց ձեռք բերած յաջողութիւնները եւ պիտի պարտուէին: 1945-ի Փետրուարին Եալթայի (Սեւ Ծովու ափին) հանդիպումին, Խ. Միութեան, Անգլիոյ եւ Միացեալ Նահանգներուն ներկայացուցիչները գծեցին միացեալ գործողութեան ծրագիրը, որ պատերազմը դէպի իր աւարտին պիտի տանէր: Ամիս մը ետք, Մարտ 19-ին, Ստալին չեղեալ յայտարարեց Թուրքիոյ հետ ստորագրած 1925, Սեպտեմբեր 17-ի բարեկամութեան դաշինքը:

Ստալինը ներքին իմաստով եւս խորամանկ դիւանագիտութիւն վարեց: Ան շուտով զգաց, թէ ժողովուրդը պատրաստ չէ Սովետական Միութեան՝ իր «Մեծ Հայրենիքին» պաշտպանութեան սիրոյն թշնամիին դէմ երթալու: Ան ժամանակաւորապէս մէկդի դրաւ ռուսականացման քաղաքականութիւնը եւ որոշեց *զօրաշարժի* ենթացիկ խորհրդային ժողովուրդներու ազգային զգացումները: Ընդհանրապէս կարելի է ըսել, որ եթէ որեւէ հանրապետութեան մէջ ազգային զգացումները կը ծառայէին կոմունիզմին, ընդունելի էր. հակառակ պարագային՝ դատապարտելի: Այնպէս պատահեցաւ, որ Բ. Համաշխարհային Պատերազմի օրերուն ազգային զգացումները պէտք եղան կոմունիզմին:

«Մայր Հայրենիքը կանչում է ձեզ»

Չըրչիլ, Ռուզվելթ և Ստալին Եալթայի ժողովին

Վերազդուած Գնդապետ Զաքիեանը իր վերջին հրամանները կու տայ (1942) - (գործ՝ Դ. Նալբանդեանի)

Գէորգ Զ. Զէօրէքեան
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս

Ետքայլ դէպի ազգայինը. Դէպի ազգային վերադարձը սուր կերպով արտայայտուեցաւ Հայաստանի մէջ: 1940-ին բարեփոխութեան ենթարկուեցաւ Հայաստանի սովետական ուղղագրութիւնը, որ քիչ մը աւելի մօտեցաւ դասականին, այսինքն՝ Մետրապեան ուղղագրութեան: Կիրակին դարձեալ արձակուրդի օր յայտարարուեցաւ: Դպրոցներուն մէջ արտօնուեցաւ նախապէս արգիլուած հայոց պատմութեան դասաւանդումը: Աշխատանք տարուեցաւ հայ մշակոյթը ծանօթացնելու Միութեան տարբեր հանրապետութիւններուն: Մոսկուայի թերթերը գովեցին հայ մշակոյթի բարձր արժէքներն ու հայ ժողովուրդի տաղանդը: Կառավարութիւնը արտօնեց վերահրատարակել 19-րդ դարու հայաշունչ գրականութենէն գործեր: Հրատարակուեցաւ Րաֆֆիի եւ Խաչատուր Աբովեանի մինչ այդ արգիլուած գործերը եւ ժողովածու մը հին ու նոր հայրենասիրական բանաստեղծութիւններէն: 1943-ին որոշ չափով անկախ իրավիճակ ստացաւ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիան, որ մինչ այդ մէկ պարզ մասնաճիւղն էր Խ. Միութեան Ակադեմիային: Հայաստանի մէջ սկսան վերականգնիլ հին, աւանդական տեղանունները՝ սովետականին փոխարէն: 1944-ին յայտարարուեցաւ, թէ հանրապետութիւններուն իրաւունք պիտի տրուի ունենալու իրենց պաշտպանութեան եւ արտաքին գործոց նախարարութիւնները: Տարի մը վերջ կրկնուեցաւ նոյն յայտարարութիւնը. քայց խոստումը երբեք չիրականացաւ:

Ազատութիւններ հայոց եկեղեցիին. Ստալինի պատերազմական բարենպաստ քաղաքականութիւնը հայոց եկեղեցիին նկատմամբ ալ գործադրուեցաւ: Հայ ժողովուրդը արտօնութիւն ստացաւ ընտրելու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, որ ունի հայոց եկեղեցիին ամենէն բարձր պաշտօնը: Կաթողիկոսական Աթոռը թափուր մնացած էր 1938-էն ի վեր, Խորէն Ա. Վեհափառի սպանութենէն ետք: 1945-ի Յունիս 16-25 տեւող Ազգային-Եկեղեցական Ժողովը, որուն կը մասնակցէին Սփիւքէն մեծ թիով ներկայացուցիչներ եւս, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրեց Գէորգ Զ. Զէօրէքեանը: Այս արտօնութիւնը կարեւոր քայլ մըն էր, որ Ստալին կ'առնէր առնուազն երեւութապէս հայոց եկեղեցիին վերադարձնելով իր հոգեւոր դերը հայ ժողովուրդին կենքին մէջ: Սակայն, խորքին մէջ, այս արարքը մաս կը կազմէր Ստալինի դէպի սփիւքահայութիւնը բացուելու եւ խորհրդային շահերուն համար զայն օգտագործելու քաղաքականութեան: Այս մասին կ'անդրադառնանք հետագային:

Հայաստանի մասնակցութիւնը պատերազմին. Ազգային-հայրենասիրական զգացումներով տոգորուած հայ ժողովուրդը

Մեծ Հայրենիքը պաշտպանելու ելաւ: 1941-1942-ին կազմուեցան հաշկական զօրամասեր: Հայերուն տոկոսային մասնակցութիւնը պատերազմին մէջ, այսինքն՝ բանակայիններուն թիւը բնակչութեան թիւին համեմատ, ամենէն բարձրն էր Խ. Միութեան մէջ: Հայ զինուորներուն թիւը Կարմիր Բանակին մէջ 300,000-500,000-ի կը հասներ: Բանակի զօրավարներէն (general) 60-ը հայ էին, ասոնց մէջ էր նաեւ մեծ հռչակ վայելող զօրավար Բաղրամեանը, որ հետագային ստացաւ մարաշախտի աստիճան: Հայ էին նաեւ երեք ծովակալներ (admiral), ասոնց մէջ էր նաեւ աշխարհահռչակ ծովակալ Իսակովը: Ծուրջ 32,000 հայ զինուորներ շքանշանի արժանացան եւ շուրջ 100 բանակայիններու շնորհուեցաւ «Սովետական Միութեան Հերոս» կոչումը, որ Խ. Միութեան մէջ գնահատանքի ամենէն բարձր աստիճանն էր: Այս թիւերը համեմատեցէ՛ք Խ. Միութեան մէջ ապրող հայութեան ընդհանուր թիւին հետ, որ այն ատեն 2,000,000-ը չէր անցներ (1939-ին Հայաստանի բնակչութեան թիւը 1,281,600 էր, որուն 83 տոկոսը հայ էր): Պիտի զգաք այն հսկայ նուիրումն ու հայրենասիրութեան ոգին, որ հայերը դէպի պատերազմ մղեց: Աղբիւրներու համաձայն հայերուն զոհերուն թիւը 90,000-ը կ'անցնի:

«Որդիները չվերադարձան» Բ. Աշխարհամարտի թեմայով (գործ՝ Սարգիս Մուրադեանի)

Հարցումներ

1. «Սովետական հայրենասիրութիւն»ը ի՞նչ տարբերութիւն ունի մեր այսօրուան հասկցած կամ Հայաստանի խորհրդայնացումէն առաջ ճանչցուած հայրենասիրութենէն:
2. Որպէս պատերազմի նախապատրաստութիւն՝ Ստալինը ի՞նչ քայլերու դիմեց թէ՛ արտաքին իմաստով եւ թէ՛ Խ. Միութենէն ներս:
3. Հայաստանի մէջ ի՞նչ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, որոնք ցոյց կու տային դէպի ազգայինը ետ երթալու քաղաքականութիւնը:
4. Կոմունիզմը ե՞րբ կ'ընդունէր եւ ե՞րբ կը դատապարտէր ազգային զգացումները:

2 ՍՓԻՒՔԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐԽԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԿԸ ՓՈՐՁԷ ՕԳՆԵԼ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻՆ

Նազի Գերմանիոյ մենատէր Հիթլեր կ'ողջուէ իր բանակայինները:

Աշխարհացրի հայութեան համար աղէտ մը եղաւ Համաշխարհային Բ. Պատերազմը: Յեղապահութենէն ետք հազիւ ինքզինք գտած ե՛ւ հոգեպէս ե՛ւ տնտեսապէս վերականգնած, իր ապրած երկրին ժողովուրդին պէս, ան ալ կրեց պատերազմին վնասները: Այդ բոլորով հանդերձ, երբ պատերազմի ատեն տեղի ունեցող իրադարձութիւնները հայ ազգային շահերուն կապուող հարցեր կ'առաջացնէին, հայը իր հայեացքը դէպի Հայաստան կ'ուղղէր եւ անոր ապահովութեան համար կը մտահոգուէր: Հիմա Պատերազմին մէջ երկու կողմեր կային՝ Դաշնակիցներ եւ նազի Գերմանիա. որո՞ւն յենի:

Նազի Գերմանիոյ կո՞ղմ, թէ դէմ. Իրականութիւն է, որ հայ ժողովուրդը եւ մանաւանդ զայն ղեկավարող Դաշնակցութիւնը սորված էր անցեալէն՝ հաւատք ու վստահութիւն չընծայել Դաշնակիցներուն: Սակայն Բ. Համաշխարհային Պատերազմի ատեն ֆաշիստական կողմնորոշում տեսնել Դաշնակցութեան մէջ, ինչպէս կը պնդէ սովետական պատմագրութիւնը, միանգամայն սխալ է: Գերմանիոյ նուաճած երկիրներուն մէջ ապրող հայութիւնը կամ այլ խօսքով դաշնակցական կարգ մը ղեկավարներ Հիթլերին վստահելու եւ անոր ապաւինելու որոշում տուին: Պատճառը: Հակառակը պիտի վնասէր տեղւոյն հայութեան: Թուրքիոյ իշխանութիւնը, ի հարկէ, այս կողմնորոշումը օգտագործեց՝ Դաշնակիցներուն մօտ վատաբանելու եւ վարկաբեկելու սփիւռքահայութիւնը:

Նազիներուն հովանաւորութեան տակ. Գերմանիոյ կողմէ գրաւուած երկիրներուն մէջ ապրող դաշնակցական ղեկավարներուն նազիներու հետ ունեցած սերտ յարաբերութիւնները արդիւնաւորուեցան: 1941-ի Դեկտեմբերին կազմուեցաւ «Հայկական 812-րդ զօրամաս»ը՝ Դրոյի հրամանատարութեամբ: Այս զօրամասը, որուն թիւը մինչեւ 20,000-ի հասաւ, մեծ մասամբ նազիներու վերցուցած հայ գերիներէն կազմուած էր: Այս զօրամասը պատերազմական գործողութիւններուն մէջ մտաւ Խրիմի եւ Հիւսիսային Կովկասի տարածքին:

Դրդապատճառ. Բայց ի՞նչն էր նազիներուն հետ համագործակցութեան դրդապատճառը: Ամենէն պարզ պատասխանը պիտի ըլլայ դաշնակցական ղեկավարներուն ռիւ խ. Միութեան դէմ, որ կը մղէր զանոնք Գերմանիոյ օգնութեամբ Հայաստանը վերագրաւելու: Բայց անգլիացի պատմաբան Քրիսթաֆըր Ուաքըր կը ժխտէ այս ենթադրութիւնը: Ան համագործակցութեան կարեւոր դրդապատճառ կը համարէ նախ Գերմանիոյ կողմէ գրաւուած երկիրներուն մէջ հայութեան փրկութիւնը ապահովելը: Ան կը մատ-

նանշէ, թէ նոյնիսկ Դաշնակցութեան ջանքերով եւ ստեղծուած մօտիկ կապերով հնարաւոր դարձաւ գիտականօրէն փաստել Գերմանիոյ ֆաշիստական ղեկավարութեան, որ հայերը արիական ցեղին կը պատկանին եւ պէտք չէ զանոնք հրեաներուն ճակատագրին ենթարկել: Երկրորդ դրդապատճառը, կ'ըսէ Ուաքըր, Խորհրդային Հայաստանի ապահովութիւնն էր: Գերմանիա յարձակած էր Խորհրդային Միութեան վրայ եւ կոմունիստ իշխանութեան փլուզումին վտանգը կար: Նման պարագայի մը Թուրքիա կրնար առիթէն օգտուիլ եւ քալել Հայաստանի վրայ:

Օգնութիւնը հայրենիքին. Ստալինի կարգադրութեամբ, Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը պատերազմն ու մանաւանդ Հայաստանին սպառնացող վտանգը առիթ ծառայեցուց կապ ստեղծելու սփիւռքահայութեան լայն զանգուածներուն հետ: Պէտք էր ապահովել սփիւռքահայութեան բարի տրամադրութիւնը խորհրդային վարչակարգին հանդէպ եւ անոնց նիւթական օգնութիւնը՝ հայրենիքի պաշտպանութեան գործին: 1941-ի Օգոստոսին, հայ մշակույթի գործիչներ ու մեծ մտաւորականներ Հայաստանէն կոչ կ'ընէին արտասահմանի հայութեան՝ ֆաշիզմին դէմ տարուող պայքարին մէջ օգնելու հայրենիքին: Սփիւռքահայութեան բերած նիւթական նպաստով Էջմիածինի մէջ 1943-ին կազմակերպուեցաւ «Սասունցի Դաւիթ տանկային շարասիւնը», որ պատերազմական գործողութեան մէջ մտաւ 1944-ին: Ստեղծուած ռզմիւրութեան մէջ կազմուեցան նաեւ հայկական ջոկատներ, օրինակ՝ Ֆրանսայի եւ Յունաստանի մէջ:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան դիրքը. Դաշնակցութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնը պատերազմի ընթացքին, կը տարբերէր կարգ մը գրաւեալ երկիրներու մէջ դաշնակցական ղեկավարութեան տարած քաղաքականութենէն: Ամբողջ պատերազմին ընթացքին Դաշնակցութիւնը դադրեցուց իր պայքարը Խ. Միութեան դէմ եւ պաշտպանեց անոր մղած պատերազմը նազի Գերմանիոյ դէմ: Բայց Խ. Միութեան իշխանութիւնը Դաշնակցութեան դէմ անգիջող մնաց. ուր որ ոտք կոխեց Կարմիր Բանակը, հոն ձերբակալուեցան եւ զնդակահարուեցան կամ 10 տարի տաժանակիր աշխատանքով Սիպերիա արքայութեան դաշնակցական ղեկավարները: Աքսորեալներուն շարքին էին նաեւ Վարոս Բաբայեան, Միհրան Փափազեան եւ տոքթ. Բաղդիկ Մինասեան, որ այս դասագիրքին հեղինակին հայրն է:

Մոլորով կը յայտարարէր. «Ով որ դեռ ինքզինք դաշնակ կ'անուանէ, չի կրնար որեւէ այլ դեր խաղալ, բացի Սովետ Հայաստանի թշնամիի դերէն»:

Հողային պահանջներ. 1945, Մարտ 7-ին, Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ՄԱԿ) բացման առիթով, Սփիւռքի մէջ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կեանքի կոչած Հայ Դատի Յանձնախումբը, նախագահութեամբ Սիմոն Վրացեանի, յուշագիր մը յանձնեց ՄԱԿին: Յուշագիրն մէջ կը խօսուէր Արեւմտահայաստանի մասին, որուն միացումը Հայաստանին՝ վաւերացուած էր Սեւրի դաշնագրով եւ որուն սահմանները գծուած էին նախագահ Ուիլսոնի կողմէ: Յուշագիրը դիմում կ'ըներ Արեւմտահայաստանը անջատելու

Թուրքիայէն եւ կցելու «այժմու սահմանակից Հայ Հանրապետութեան»: Նոյն յուշագրին մէջ յիշուած էր նաեւ աշխարհացորի հայութեան *բաղձանքը*՝ իր հայրենիքը վերադառնալու: Այս յուշագրէն ետք զանազան հայ կազմակերպութիւններ նոյն բնոյթով դիմումնագրեր յղեցին մեծ պետութիւններուն կամ Ստալինին միայն: Հայաստանի մէջ իր արձագանգը գտաւ այս շարժումը, որուն պիտի անդրադառնանք շուտով:

Խ. Միւլիթեան 89-րդ հայկական զօրագունդին յաղթական երթը՝ Պերլինի մէջ

Հարցումներ

1. Թուրք իշխանութիւնը ի՞նչ պատճառով կը վատաբանէր սփիւռքահայութիւնը:
2. Քրիսթափոր Ուաքըրի կարծիքով դաշնակցական ղեկավարներէն ոմանք ինչո՞ւ գործակցեցան նացիներուն հետ: Դուք ի՞նչ կը կարծէք:
3. Հայ Դատի Յանձնախումբի ՄԱԿին յանձնած յուշագիրը ի՞նչ բանի մասին էր:

3 ԱՇԽԱՐՀԱՅՐԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹԸ ՆՈՐԱՆՈՐ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՃԱՌ ԿԸ ԴԱՌՆԱԾ

Սովետահայ պատմագրութիւնը եւ կարգ մը սփիւռքահայ պատմաբաններ արտասահմանի հայութեան ներգաղթի նախաձեռնութիւնը կու տան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Զ.ին, որ դիմում մը յղած էր Ստալինին. նաեւ կ'ըսեն, թէ ներգաղթը հայերու հանդէպ ունեցած Ստալինի բարի տրամադրութիւններուն արդիւնքն էր: Յստակ է, թէ ներգաղթելու եւ հայրենիքի մէջ համախմբուելու բաղձանքը գոյութիւն ունեցած է ի սկզբանէ. բայց պարզ ժամանակագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ առաջին պաշտօնական դիմումը կատարուեցաւ Հայ Դատի Յանձնախումբին կողմէ՝ ՄԱԿին ուղղուած. իսկ հայերու հանդէպ Ստալինի բարի տրամադրութիւնները կասկածելի էին:

Հայաստանեան արձագանգ. Հայ Դատի Յանձնախումբին դիմումին առաջին արձագանգը Հայաստանի մէջ եղաւ Ազգային-Եկեղեցական Ժողովին աւարտէն ետք: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը եւ խումբ մը պատգամաւորներ Ստալինին խնդրագիր յղեցին, որուն մէջ Կարսի եւ Արտահանի հողային պահանջին մասին ակնարկելէ ետք, կը յիշեցուէր նաեւ, թէ աշխարհացորի հայերը իրենց հայրենիքը վերադառնալուն կը սպասեն: Մոսկուա ընդունեց հայութեան խնդրանքը: 1945-1948 ժամանակաշրջանին շուրջ 100,000 հայեր ներգաղթեցին Միջին Արեւելքէն, Եւրոպայէն եւ Ամերիկայէն: Ներգաղթողները հայրենադարձներ կոչուեցան:

Ներգաղթին դրդապատճառներ. Ստալին ինչո՞ւ արտօնեց հայութեան համախմբումը Հայաստանի մէջ: Կարգ մը պատմաբաններ թէ՛ Կարս-Արտահանի պահանջը եւ թէ՛ ներգաղթը կը վերագրեն Խ. Միութեան սահմանները ընդլայնելու Ստալինի ձգտումին. Հայաստանը լեցնել հայերով եւ ցոյց տալ, թէ հայերը հողերու մեծ պակաս ունին: Այս պատմաբանները Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ստորագրած խնդրագիրն ալ Ստալինի թելադրանքը կը համարեն: Եթէ այս մեկնաբանութիւնը իրողութիւն ալ ըլլայ, ամէն պարագայի տակ, ստալինեան այս ծրագիրը լիովին կը համապատասխանէր հայկական շահերուն. եւ հայութիւնը ի սրտէ ընդառաջեց անոր:

Ներգաղթին մէկ այլ դրդապատճառը պատերազմի ընթացքին հայ բազմաթիւ զոհերը արտասահմանի հայերով փոխարինելը կրնայ ըլլալ: Արդարեւ, պատերազմէն ետք, հայ երիտասարդ ուժի պակասը գործարաններու կամ այլ հիմնարկներու մէջ, յաւելեալ դժուարութիւն մըն էր Հայաստանի քայքայուած տնտեսութեան համար: Իրականութիւն է, որ ներգաղթողներուն թիւը մօտաւորապէս կը համապատասխանէ պատերազմին զոհուածներուն թիւին: Ասկէ զատ, պատերազմի օրերէն սկսած, սովետական իշխանութիւնը յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձուցած էր սփիւռքահայութիւնը, որ կրնար նիւթական օժանդակութիւններու լաւ աղբիւր մը ըլլալ: Ուրեմն պէտք էր սիրաշահիլ սփիւռքահայերը եւ զանոնք

Հայաստանին կապել: Ներգաղթը այդ նպատակին հասնելու լաւ միջոցառում մըն էր: Ասկէ զատ կար նաեւ հայերուն թիւին նուազ ըլլալը վրացիներուն համեմատ: Եթէ Հայաստանը պիտի պահէր Սովետական «անկախ» հանրապետութեան իրավիճակ, պէտք է ունենար մէկ միլիոնէ աւելի բնակչութիւն: Այլապէս, ան պիտի մտնէր Վրաստանի հովանաւորութեան տակ եւ համարուէր «Ինքնավար Հանրապետութիւն»:

Ներգաղթողներու դժուարութիւններէն. Հայաստանի կառավարութիւնը որոշ օգնութիւններ ցոյց տալով փորձեց դիւրացնել ներգաղթողներուն հաստատուիլը հայրենիքի մէջ: Օրինակ՝ հայրենադարձ ընտանիքներուն 30,000 ռուբլիի պարտք տուաւ առանց տոկոսի. կամ փորձեց կարելի չափով եւ շուտով բնակարան հայթայթել անոնց համար: Սակայն հայրենադարձներուն համար համակերպիլը դիւրին չէր ո՛չ քաղաքական, ո՛չ տնտեսական եւ ո՛չ ալ ընկերային տեսակէտներէ: Ներգաղթը կազմակերպելու համար Հայաստանէն դրկուած կոմիտէները բոլոր երկիրներու մէջ կ'արձանագրէին անունները միայն անոնց, որոնք հակասովետական տրամադրութիւններ չունէին: Հ.Յ.Դաշնակցութեան այն անդամներուն, որոնք հայրենասիրական զգացումներով տարուած կ'ուզէին Հայաստան երթալ, կը պարտադրէին մեղայագիր գրել եւ Դաշնակցութենէն հրաժարիլ:

Քաղաքական դժուարութիւններ. Ներգաղթողներուն մեծ մասը, տեսնելով Հայաստանի մէջ ապրող եւ արդէն ստալինեան օրինակով սովետական քաղաքացի դարձած հայերուն անտարբերութիւնը դէպի ազգային ու հայկականը, կը յուսախաբուէր: Ներգաղթողները կոմունիզմի ճնշումը կը զգային իրենց առօրեայ կեանքին մէջ: Ազգային հայրենասիրական զգացումներով հայրենիք եկած, հոն իրենք զիրենք օտար կը զգային: Ներգաղթողներուն կամ նոյնիսկ Հայաստան ծնած անոնց զաւակներուն քաղաքական-կառավարական բարձր պաշտօններ չէին տրուէր: Անոնք «պորժուա» երկիրներուն դրոշմը կը կրէին եւ միշտ կասկածի ենթակայ էին կառավարութեան կողմէ: Այս դժուարութիւնները երբեմն պատճառ կը դառնային բռնութիւններու պոռթկումի՝ կառավարութեան եւ համայնավար վարչակարգին դէմ դժգոհութեան ու բողոքի արտայայտութեան: Եւ ենթական կը հալածուէր, կը ձերբակալուէր ու կ'աքսորուէր: 1949-ին ազգայնական հակումներ ունենալու լանցանքով հազարաւոր հայեր, մեծ մասամբ հայրենադարձներ, իրենց ընտանիքներուն հետ Սիպերիա կամ Միջին Ասիա աքսորուեցան: 1955-ին Էջմիածինի համագումարէն ետք, Սփիւք հասած տեղեկութիւններուն համաձայն, շուրջ 15,000 հայրենադարձներ աքսորուած էին Սիպերիա եւ հոն առանձին գաղութ կազմած:

Տնտեսական դժուարութիւններ. Որքան ալ Հայաստանի համար նպաստաւոր ըլլար ներգաղթը, Հայաստանը պատրաստ չէր ներգաղթողներու այդ հսկայ թիւը ընդունելու: Կար բնակարաններու դժուարութիւնը: Քաղաքացիները իրենք բաւարար բնակարան չունէին. երբեմն 3-4 սերունդ իրենց կազմած ընտանիքներով նոյն պզտիկ յարկաբաժինին մէջ կ'ապրէին: Ներգաղթի բերումով այս դժուարութիւնը աւելի բարդացաւ, իսկ

կառավարութիւնը միջոցը չունէր մեծ թիւով նոր բնակարաններ կառուցելու: Գոյութիւն ունէր նաեւ մթերքի պակասը, որ ներգաղթին պատճառաւ աւելի զգալի կը դառնար: Տակաւի՛ն, եթէ ներգաղթողը իրեն հետ դրամագլուխ կամ գոյք բերած էր, կառավարութիւնը զայն գործի չէր առներ, մինչեւ որ ան իր դրամագլուխը սպառէր եւ իր ապրուստը հոգալու համար բերած գոյքերը վաճառէր:

Ընկերային հարցեր. Տարբեր երկիրներէ, տարբեր մշակութային ազդեցութիւններով եւ քաղաքակրթութեան տարբեր մակարդակով Հայաստան ներգաղթած հայերուն եւ տեղացիներուն մէջ անսպասելի չէին բախումները: Ներգաղթողները զարմանքով կը տեսնէին կեանքի այսքան ցած մակարդակ, անբարոյականութիւն, ազատ սէր, ապօրինի երախսներ: Ներգաղթողներու պատճառով ստեղծուած դժուարութիւնները, միւս կողմէ, անոնց հանդէպ տեսակ մը թշնամանք առաջացուցած էր բնիկներուն մէջ: Բնիկ հայերը վերէն կը նայէին ներգաղթած արեւմտահայերուն եւ զանոնք «ախպարներ» կը կոչէին: Նաեւ Իրանէն գաղթած, բաւականաչափ դրամ հետը տարած, բայց կրթութենէ զուրկ պարզունակ գիւղացին ծաղրի առարկայ կը դարձնէին եւ չէին ուզեր հետը շփուիլ: Հայաստանի մէջ յաջողելու կարելորդ գրաւականներէն էր նաեւ ռուսերէնին տիրապետելը. իսկ ներգաղթողները ռուսերէն չէին գիտէր:

Կ'ըսեն, թէ Իրանէն ներգաղթող մը իր հարազատներուն հետ պայմանաւորուած էր, որ Հայաստանի մէջ իրենց դրութեան մասին լուր դրկէ նկարի մը միջոցաւ: Եթէ ոտքի կեցած նկարուէր, ուրեմն լաւ էր վիճակը. եթէ նստած՝ ուրեմն դրութիւնը գէշ էր: Հարազատները անոր նկարը կը ստանան յատակին պառկած:

Ներգաղթողներուն վիճակը բարելաւելու համար, Հայաստանի բարքերուն հետ վարժուելու եւ բնիկներուն հետ նոյնանալու համար տարիներ պէտք էր. գոցէ եւ սերունդներու փոփոխութիւն: Բայց ինչպէս պիտի տեսնենք հետագային, այս նոյնացումը երբեք լիովին չիրագործուեցաւ: Եւ երբ հայութիւնը իրաւունք ստացաւ արտագաղթելու Հայաստանէն, ներգաղթողներուն ընտանիքները առաջիններէն եղան:

Ներգաղթի կասեցումը. Հայաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեան 1947-ի սկիզբները յայտարարած էր, թէ Հայաստանը շուտով պիտի ընդունի 350,000-էն 400,000 հայեր. բայց 1948-ին, հազիւ 100,000 հայեր ընդունելէ

Արարատեան դաշտի գիւղացին (գործ՝ Մարտիրոս Սարեանի)

ետք, կանգ առաւ ներգաղթը: Մինչ այդ արդէն լայն ծաւալ ստացած էին դժուարութիւնները եւ Հայաստանի կառավարութիւնը գիտէր, թէ երկիրը աստիճանաբար մարդ ընդունելու հնարաւորութիւն չունի: Մինչ այդ փոխուած էր նաեւ Մոսկուայի քաղաքականութիւնը եւ վերջ գտած էր ոչ-ոռւ ազգերուն հանդէպ որդեգրուած ժամանակաւոր մեղմ վերաբերումը: Ներգաղթը դադարեցաւ յանկարծակի եւ հազարաւոր հայեր, որոնք իրենց ունեցուածքը վաճառած, գործէ ելած կամ գիղէն դուրս եկած, մայրաքաղաքին մէջ ժամանակաւորապէս տեղաւորուած էին, ներգաղթի կազմակերպիչ կոմիտէներուն դուռներուն ետին մնացին: Հրաման եկած էր այլեւս ո՛չ որ ընդունիլ:

Հայրենադարձներու առաջին խումբերու դիմաւորումը

Հարցումներ

1. Թուեցէ՛ք ներգաղթին դրդապատճառները: Բացի դասանիւթին մէջ յիշուածներէն, կրնա՞ք մտածել ուրիշ ազդակ մը, որ ներգաղթի պատճառ դարձած ըլլայ: Նկարագրուած պատճառներէն ձեր կարծիքով ո՞րն էր ամենէն կարեւորը Ստալինի համար, որ արտօնեց ներգաղթը:
2. Ներգաղթողները ինչո՞վ տարբեր էին Հայաստանի հայերէն:
3. Ընկերային գետնի վրայ ներգաղթողները ի՞նչ բախումներ ունեցան Հայաստանի հայերուն հետ:

Բ. Համաշխարհային Պատերազմի օրերուն Ստալինի հրամանով արտօնուած եւ քաջալերուած ազգային ոգին եւ հայրենասիրութիւնը իրենց դերը կատարած էին արդէն: Բայց պատերազմէն ետք ալ ազգային շահերու հետապնդումը հանրապետութիւններուն մէջ մեծ չափերու հասած էր եւ պիտի վնասէր խորհրդային շահերուն: 1947-էն սկսեալ զգալի դարձաւ կեդրոնական իշխանութեան քաղաքականութեան փոփոխութիւնը: Այդ փոփոխութեան եւ հետագայ ճնշումներուն ստալինեան քաղաքականութեան գործադրութեան վերահսկիչը Ժտանովն էր: Այդ պատճառով ժամանակաշրջանը Ժտանովի անունով կը կոչուի:

Ճնշումներ. Կոմկուսի Կեդրոնական Կոմիտէն Մոսկուայէն դատապարտեց Հայաստանի Կոմունիստ Կուսակցութիւնը, որ չէ կրցած իր շարքերը, մանաւանդ մտաւորականութիւնը դաստիարակել Մարքսիստ-Լենինիստական գաղափարներով: Այդ պակասը լրացնելու համար, Հայաստանի մէջ պարտադիր գիշերային դասընթացքներ կազմակերպուեցան: Հայաստանի Կոմկուսը քննադատութեան ենթարկուեցաւ որովհետեւ արտօնած էր այնպիսի հրատարակութիւններ, որ «Հայաստանի անցեալը կը փառաբանուի»: Քննադատութեան ենթարկուեցան եւ անգամ մը եւս արգիլուեցան Բաֆֆի գործերը, որ հեղինակը «պորժուայական ազգայնականութիւն» կը քարոզէ, հայկական անցեալը կ'իտէալականացնէ եւ բաւարար չափով չի նկարագրեր ոռւերուն ըրած օգնութիւնը՝ հայերուն:

Ընդհանուր մաքրագործումներ. Ստալին քաջ գիտէր, որ պատերազմէն վերադարձած գերիները դուրսի աշխարհին հետ շփուած, դուրսի առատութիւնները եւ համեմատական ազատութիւնները ճաշակած, կրնան այլեւս վտանգաւոր տարրեր ըլլալ Խ. Միութեան համար: Մինչ այդ, իշխանութիւնը կրցած էր դուրսի աշխարհէն կտրուած սովետական մարդուն հաւատացնել, որ ինք դրախտի մէջ կ'ապրի եւ որ դուրսի աշխարհին քանուորները կը տառապին ու կը շահագործուին: Պէտք էր ազատիլ դուրսէն եկած խօսող բերաններէն: Պէտք էր մաքրագործումի ենթարկել նաեւ դուրսը երկար ապրած, յետոյ երկիր վերադարձած գերիները: 1947-1953, այսինքն մինչեւ Ստալինի մահը կատարուած մաքրագործումներով պէտք էր փոխուէին նոյնիսկ տեղացի ղեկավարութիւնները, որոնք ժամանակի պահանջով թոյլատու եղած էին ազգային դիրքորոշումներու կամ քաջալերած էին զանոնք:

Հայրենիքի հերոսը ճակատէն տուն կը դառնայ (գործ՝ Մ. Ասլամազեանի):

«Հայրենական Մեծ Պատերազմ»-ի զոհերուն յիշատակին նուիրուած յուշարձան Փարաքար գիւղին մէջ (գործ՝ Արա Շիրազի)

Կուսակցական մաքրագործումներ. Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավարութիւնը արտօնած էր շատ մեծ ազատութիւններ, որոնք այլեւս շահաւէտ չէին կեդրոնի վարած քաղաքականութեան համար: Հայոց ազգային զգացումներուն առաջը առնելու եւ Հայաստանի ժողովուրդը նախապատերազմեան իր սովետական քաղաքացիի կադապարին վերադարձնելու համար, պէտք էր փոխուէր Կոմկուսին ընթացքը, նաեւ՝ ղեկավարութիւնը: Իսկ ստալինեան քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւնները կը կատարուէին միայն մաքրագործումներով: 1952-ին մեծ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան կուսակցական ղեկավար քատրերու մէջ: Միակ անձը, որ կրցաւ իր պաշտօնին վրայ մնալ, Բերիայի հաւատարիմ Գրիգոր Յարութիւնեանն էր: Ան հեռացուեցաւ միայն Ստալինի մահէն եւ Բերիայի ձերբակալութենէն ետք:

Նախկինին վերադառնալու ճիգ. Պատերազմի օրերուն պակսած էր կուսակցական հսկողութիւնը եւ դաստիարակութիւնը զանազան հաստատութիւններու մէջ: Կոլխոզներուն մէջ գիւղացիները օգտագործած էին առիթը անձնական եկամուտներ ապահովելու համար: Կուսակցական բաւարար դաստիարակութիւն չէր տրուէր նաեւ երիտասարդութեան՝ Կոմսոմոլին կամ դպրոցներուն եւ համալսարաններուն մէջ: Երիտասարդներ եւ պատանիներ, որոնք կոռի դաշտ չէին գացած, մէկ կողմէն պարտաւոր էին պակսած մարդու ժողովարհել. միեւնոյն ատեն, սակայն, անոնք տիրող ազատութեան մէջ գէշ բարքերու եւ փողոցային կեանքի վարժուած էին: Մեծ չափերու հասած էին մանր ու մեծ յանցագործութիւնները: Պատերազմէն ետք, մինչեւ 1953, տեղի ունեցան շարք մը սեղմումներ, նախ կոլխոզը նախապատերազմեան իր իրավիճակին վերադարձնելու, յետոյ երկրին կրթութեան մակարդակը բարձրացնելու եւ երիտասարդութեան կարգապահութեան վրայ հսկելու համար: 1944-ին եօթնամեայ կրթութիւնը պարտադիր դարձաւ. իսկ քաղաքներու մէջ 1950-էն ետք պարտադիր դարձաւ միջնակարգ (տասնամեայ) կրթութիւնը:

Կիներու հարցը. Նախկինին վերադառնալու դժուարութիւններէն մէկն ալ կոլխոզներու կամ գործարաններու մէջ պատերազմին զինուոր գացած այր մարդիկը փոխարինող կիներու հարցն էր: Պատերազմէն ետք, երբ այդ զինուորները վերադարձան, շատերը իրենց պաշտօնին կամ աշխատանքին վրայ տեսան կիներ, որոնք այլեւս իրենց տեղը պիտի չզիջէին: Այսքան մեծ չափով կիներու մասնակցութիւնը երկրի աշխատանքի ուժին (work force) բացասական ազդեցութիւն ձգած էր արդէն իսկ տկարացած ընտանեկան կեանքին եւ երախաներու դաստիարակութեան վրայ: Բաւական շատցած էր պատանի յանցագործներու թիւը: Կառավարութիւնը փորձեց քաջալերել կիները հրաժարելու աշխատանքէն, տունը մնալու եւ մայրական պարտականութիւններով զբաղելու, մանաւանդ որ ներգաղթի միջոցաւ փարատած էր պատերազմին

առաջացուցած մարդու ժին պակասը: Անցումի շրջանը դժուար եղաւ եւ ոչ-կատարեալ: Բաւական թիով կիներ մնացին աշխատանքի վրայ եւ շարունակեցին իրենց ներդրումը ունենալ երկրի գիւղատնտեսական, գործարանային, նաեւ կրթական եւ գիտական մարզերուն մէջ. բայց այդ չի նշանակէր, որ փոխուեցաւ այր մարդոց վերաբերումը դէպի կիները: Արեւմուտքի քաղաքակիրթ ժողովուրդներուն համեմատելով, կիները Հայաստանի մէջ մինչեւ օրս ալ անիրաւուած դասակարգ մը կը կազմեն:

Նոր համայնք. 1953-ին Հայաստանի մէջ կերտուած էր համայնք մը, որ շատ երեւոյթներով կը նմանէր Արեւմուտքի ճարտարարուեսականացած երկիրներու ընկերային դրութեան: Զգտում կար դէպի քաղաքները: Նախկին արժէքները փոխարինուած էին նորերով: Ընտանիքը, եկեղեցին եւ գիւղական նահապետական դրութիւնը, իբրեւ արժէքներ փոխարինուած էին հաճոյական ակումբներով, Կոմսոմոլի եւ Պիոներական կեդրոններով եւ սովետական արդիւնաբերութեան հիմնարկութիւններով:

Տնտեսականօրէն Հայաստանի ժողովուրդը զարգացած եւ քաղաքային-ճարտարարուեստական համայնք մը դարձած էր: Սակայն քաղաքականօրէն ան կորսնցուցած էր իր ազգային ազատութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի վերջին նշոյլները: Հայաստանի վրայ 25 տարիներու ընթացքին պարտադրուած ստալինեան գաղափարաբանութիւնը ժողովուրդը տարած էր նիւթական յառաջդիմութեան, միաժամանակ, սակայն, քաղաքական, հոգեւոր եւ բարոյական անկումի:

Հարցումներ

1. Հայաստանի Կոմկուսը ի՞նչ բանի մէջ քննադատուեցաւ:
2. Խ. Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութիւնը քաղաքականութեան փոփոխութեան պարագային ընդհանրապէս ի՞նչ ընթացք կ'ունենար:
3. Ի՞նչ էր երիտասարդութեան վիճակը պատերազմէն ետք:
4. Ինչպէ՞ս էր կիներու իրավիճակը պատերազմէն ետք:

5 ՍՏԱՆԻՆԻ ՄԱՀՈՎ ՓՈՓՈԽՈՒԹԵԱՆ Կ'ԵՆԹԱՐԿՈՒԻ Խ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մուրէն Թովմասեան

1953 Մարտ 5-ին Ստալին մահացաւ: Ընդհանուր սուգ յայտարարուեցաւ Խ. Միութեան ամբողջ տարածքին: Տեղի ունեցաւ փառաւոր յուղարկաւորութիւն հազարաւոր սովետական վշտահար քաղաքացիներու եւ հսկայ թիով միջազգային ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Ստալինի մահէն ետք, զայն փոխարինող զօրաւոր միապետի մը չգոյութեան պատճառով, սանձերը թուլցան: Համեմատական ազատութիւն մը, մանաւանդ խօսքի՝ տիրեց ամբողջ Խ. Միութեան մէջ: Դադրեցաւ մամուլին մէջ ամենօրեայ սովորութիւն դարձած Ստալինի գովքը: Դարձեալ քաջալերուեցան ազգային-մշակութային յառաջդիմութիւնները: Ազգային դիրքորոշումներու պատճառաւ բանտ նետուած կամ աքսորուած մտաւորականները ազատ արձակուեցան: Յետ-մահու գնահատուեցան արդէն գնդակահարուածները: Իբրեւ «ժողովուրդի թշնամի» գնդակահարուեցաւ Բերիան:

Յետ-ստալինեան Հայաստան. Նոյն քաղաքականութիւնը գործադրուեցաւ նաեւ Հայաստանի մէջ: Հեռացուեցան Ստալին-Բերիա մեծութիւններուն հաւատարիմ ծառաները, ասոնց մէջ նաեւ Գրիգոր Յարութիւնեանը: Սուրէն Թովմասեան նշանակուեցաւ Հայաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղար, այսինքն՝ Հայաստանի առաջին մարդը: Սուրէն Թովմասեան նախատեց նախորդ ղեկավարութիւնը իր գործած բազմաթիւ սխալներուն եւ նոյնիսկ որոշ մտաւորականներու հալածանքին համար: Հետաքրքրական է, որ նոյնիսկ Անաստաս Միկոյեան, որ Ստալինի խիստ հաւատարիմ հետեւորդներէն եղած էր, անոր մահէն ետք հակաստալինական դարձած, Խրուշչովին միացած էր: Ան Երեւան գալով քննադատեց նախորդ ղեկավարութիւնը, որ արգիլած էր Րաֆֆիի գործերուն վերահրատարակումը, Ռաֆայէլ Պատկանեանի արձանը դուրս հանած էր Էջմիածինէն եւ դատապարտած էր Չարենցին եւ Ակսէլ Բակունցին պէս տաղանդաւոր գրողներ: Այս բոլոր քննադատութիւններուն մէջ մէկ կարեւոր կէտ կայ, որ պէտք է նկատել: Քննադատութիւնները ուղղուած են միշտ անհատներու եւ ո՛չ երբեք համայնավար գաղափարաբանութեան կամ Կոմունիստական կուսակցութեան առաջադրած նպատակներուն դէմ, որոնց իրագործման համար աշխատած էր նախորդ ղեկավարութիւնը:

Վարկերու վերականգնում. Արտօնուած համեմատական ազատութիւնները անգամ մը եւս զարկ տուին ազգային կեանքի եւ մշակութի վերելքին: Երկար տարիներու աքսորէն ետք, ազատ արձակուեցան 1936-1938-ի մաքրագործումներուն ատեն ձերբակալուած Գուրգէն Մահարին, Վահրամ Ալազանը, Վաղարշակ Նորենցը եւ այլ գրողներ, նոյնիսկ կոմունիստ ղեկավարներ: Վերականգնուեցան անոնց վարկը, յարգն ու պատիւը: Հայութիւնը փառաբանեց զանոնք, եւ դպրոցներ, փողոցներ ու հրապարակներ անուանուեցան ազատողներուն կամ արդէն զոհուածներուն անուններով:

Եկեղեցական նոր ընտրութիւններ. Ստալինի մահէն տարի մը ետք, 1954-ի Մայիս 9-ին վախճանեցաւ Գեորգ Զ., Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը եւ կառավարութիւնը արտօնեց նոր ընտրութիւններ կատարել: 1955-ի Հոկտեմբերին Էջմիածին հաւաքուած 139 պատգամաւորները (որոնցմէ 28-ը Սփիւոքէն) ընտրեցին Վազգէն Ա. Կաթողիկոսը: Վազգէն Ա. Վեհափառը բանիմաց եւ ճկուն անձ մը ըլլալով, կրցաւ համակերպիլ Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական վերիվայրումներուն եւ որոշ չափով բարձրացնել եկեղեցիին վարկն ու դերը: Ան իր կեանքի վերջին շրջանին դրական ներդրում ունեցաւ Էջմիածին-Անթիլիաս յարաբերութիւններու բարելաւման մէջ: Բայց այս մասին յետոյ պիտի սորվինք: 1995, Օգոստոս 18-ին վախճանեցաւ Վազգէն Ա. Վեհափառը, եւ 1996, Ապրիլ 4-ին կատարուած ընտրութիւններուն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Սարգիսեանը:

Հակաստալինեան շարժում. 1956-ի Փետրուարին կայացած Խ. Միութեան Կոմունիստական կուսակցութեան 20-րդ Համագումարին, Խրուշչովի ճառով սկսաւ հակաստալինեան շարժումը: Խորհրդային մամուլին մէջ հրատարակուեցաւ Լենինին կտակը, որ գաղտնի պահուած կամ սուտ մեկնաբանուած էր մինչ այդ: Այդ կտակին մէջ Լենին սուր կերպով կը քննադատէր Ստալինին անձը եւ գործելակերպը: Այս շարժումը իր գագաթնակէտին հասաւ Խրուշչովին օրով եւ Ստալինի մարմինը հանուեցաւ Քրեմլի դամբարանէն:

Հակաստալինեան շարժումը բնականաբար արձագանգ գտաւ նաեւ Հայաստանի մէջ: Այս շարժումը, սակայն, մեծ չափերու հասաւ եւ ընդունուած սահմաններէն դուրս ելաւ: Հայաստանի Գրողներու Միութեան, Հայաստանի Պետական Համալսարանի, Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտի եւ քանի մը այլ կրթական-մանկավարժական հաստատութիւններու մէջ այս շարժումը հակակոմունիստ, հակակուսակցական բնոյթ ստացաւ:

Դարձեալ սանձահարում. 1957-ի Նոյեմբերին Սուրէն Թովմասեանի մէկ կարեւոր ճառով փոխուեցաւ «ազատութեան» քաղաքականութիւնը: Թովմասեան դատապարտեց հայ գրողներն ու արուեստագէտները, որոնք կուրօրէն փառաբանած են հայ ժողովուրդին պատմական անցեալը: Անոր գոյատեւման եւ ազգային ինքնութեան պահպանման գաղտնիքը գտած են ազգային մշակոյթին եւ կրօնքին հանդէպ անոր ունեցած հաւատքին մէջ: Թովմասեան քննադատեց նաեւ հայ երիտասարդութիւնը, որ օտար գաղափարաբանութիւններու ազդեցութեանց ենթարկուած է եւ պէտք եղածին չափ կոմունիստական դատարարական չունի: Սանձարձակ դարձած ազգային զգացումները որոշ չափով սահմանափակուեցան. բայց կոմունիստական ապագայնացումի քաղաքականութիւնը Ստալինէն ետք այլեւս երբեք չտիրապետեց Հայաստանի մէջ:

Գիտության զարգացում Հայաստանի մէջ

Բիւրականի
աստղադիտարանը

Երեւանի էլեկտրոնային
արագացուցիչը

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով Ստալինի մահէն ետք ինչո՞ւ թուլցան սանձերը կամ ինչո՞ւ ժողովուրդը որոշ ազատություններ ստացաւ: Ի՞նչ դրսեւորումներ ունեցան այդ ազատությունները:
2. Սուրէն Թովմասեան եւ Անաստաս Միկոյեան ի՞նչ բաներու մէջ քննադատեցին Հայաստանի նախկին ղեկավարությունը:
3. 1957-ի Նոյեմբերին Սուրէն Թովմասեան ինչո՞ւ քննադատեց հայ մտաւորականության կեցուածքը:

6 ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՔԱՆՈ՞Վ ՊԱՇՏՊԱՆԵՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԸ

Կոմունիստական գաղափարաբանությունը, որուն մեկնաբանությունն համար հատորներ նուիրեցին Լենին եւ Ստալին, Ազգ եւ Հայրենիք հասկացությունները ժամանակաւոր երեւոյթներ կը համարէ: Ըստ այդ գաղափարաբանութեան, քափիթալիզմի վրայ տարուած յաղթանակով պիտի անհետանան ո՛չ միայն ազգերը, այլ եւ անոնց հայրենիքները: Պիտի ստեղծուի միալեզու ու միադասան մէկ մարդկություն՝ աշխարհաժառանգ մէկ եւ ընդհանուր հայրենիքով:

Հայկական Հարց. Ըմբռնելու համար Խ. Միութեան վերաբերումը Հայկական Հարցին նկատմամբ, թէ ան որքանով հետապնդեց Հայկական Հարցը, կարդանք Խորհրդահայ պատմաբան Բագրատ Բորեանի մեկնաբանությունը. «Այս հիմնական ըմբռնումների (այսինքն՝ Կոմունիզմի Ազգ եւ Հայրենիք հասկացություններուն. Ռ. Փ.) լոյսի տակ հասկանալի է դառնում Խորհրդային քաղաքականությունը Հայկական Հարցի մէջ: Այդ քաղաքականութեամբ ո՛չ թէ բաղձաքնները մի անջատ ազգի եւ իր շահերը – տուեալ պարագային ո՛չ թէ շահերը հայ ժողովրդի – այլ համաշխարհային յեղափոխութեան եւ համայն բանութեան յաղթանակի շահերը իբրեւ ուղեցոյց աստղ պէտք է հանդիսանան յեղափոխութեան մասապետի համար»:

Այս լոյսին տակ յստակ է, ուրեմն, որ Հայկական Հարցը Խ. Միութեան համար երբեք նպատակ չէ եղած, այլ միջոց. երբեք ամբողջություն մը չէ եղած, այլ մասնիկ մը՝ ընդհանուր շահերուն: Երբ ներկայացած է առիթը, ան միայն ծառայած է աւելի «բարձր» նպատակի մը՝ համաշխարհային յեղափոխութեան հասնելու համար:

Առաջին ուրացում. Հայաստանի Խորհրդայնացման պայմանագիրը յստակ կը գծէր ապագայ Խորհրդային Հայաստանի սահմանները, ներառեալ Նախիջեւանը (այսօր ինքնավար շրջան Ատրպէյճանի հոգատարութեան տակ), Սուրմալուն եւ Կարսի մէկ մասը (այսօր Թուրքիոյ կցուած), Ղազախ գաւառի մէկ մասը (այսօր Ատրպէյճանի մէջ) եւ մաս մը Թիֆլիսի նահանգէն (այսօր Վրաստանի մէջ): Այդ պայմանագրին խախտումը, որ վերջնական Վրաստանի մէջ: Այդ պայմանագրին խախտումը, որ վերջնական դարձաւ Մոսկուայի 1921 Մարտ 16-ի եւ Կարսի 1921 Հոկտեմբեր 13-ի դաշնագրերով, ինքնին առաջին ուրացումն էր Հայկական Հարցին: Եւ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ասքանազ Մուսեան ստորագրեց ու հաստատումի իր կնիքը դրաւ Կարսի դաշնագրին վրայ:

Յայտարարություններ. Պակաս չեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան անդամներուն Հայ Դատի պաշարին էութիւնը ժխտող յայտարարությունները: Խորհրդային Հայաստանի Յեղկոմը Թուրքիոյ ուղղած իր ողջունին մէջ կը գրէր, «Հաւատում ենք, որ Թուրքիան, իրեն հետ մեզ եւս Սեւի դաշնագրի հակառակորդ... Թուրքիան, իրեն հետ մեզ եւս Սեւի դաշնագրի հակառակորդ համարելով, մեզ եղբայրական ձեռք պիտի երկարի, երբ մենք մեր թշնամի դաշնակցականներին տապալելով, Թուրքիայի հետ միասին

ուր յետ-պատերազմեան աշխարհին քարտէսը վերջնական կը դառնար, Մոլոթով պաշտօնապէս ներկայացուց Կարս-Արտահանի պահանջը եւ նեղուցներուն հարցը: Սակայն արդէն մթագնած էին Խ. Միութեան յարաբերութիւնները Արեւմտեան պետութիւններուն հետ: Չորշիկ մերժեց որեւէ սահմանային փոփոխութիւն կատարել Կովկասի մէջ. իսկ Թրումըն ըսաւ, թէ այդ հարցը Խ. Միութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ լուծելիք հարց մըն է: Սկսաւ պաղ պատերազմը Խ. Միութեան դէմ: Թրումըն յայտարարեց նաեւ թէ պիտի օգնէ հակա-կոմունիստ որեւէ պետութեան: Պաղ պատերազմին մթնոլորտին մէջ Արեւմուտքը իր հովանաւորութեան տակ առաւ Թուրքիան. եւ այսպէս ալ մոռցուեցաւ Կարսի եւ Արտահանի պահանջը Թուրքիայէն:

Կարս-Արտահանի հարցը հետագային քարոզչական միջոց մը դարձաւ Մոսկուայի համար: Նոյնիսկ Մոսկուայի իշխանութեան պաշտօնաթերթ «Փրաւտա» գրեց, թէ որքան որ Կարսը, Արտահանը եւ Սուրմալուն իրաւունքն են կովկասահայութեան, նոյնքան ալ Վանը, Պիթլիսը եւ Կարինը արդար իրաւունքն են թրքահայութեան: Բայց անկեղծ չէին անոր արտայայտութիւնները: Ներքին հոսանք մը կար, որ կը փորձէր Կարսն ու Արտահանը իբրեւ վրացական հողեր Վրաստանին կցել, եթէ Ստալինը յաջողէր զանոնք ետ առնել Թուրքիայէն: 1947-ի Հոկտեմբերին Խ. Միութեան արտաքին գործոց նախարար Վիշինսկի այդ հողերու մասին խօսեցաւ իբրեւ վրացական շրջաններ: 1953-ի Մայիսին, երբ արդէն Խ. Միութեան քաղաքականութիւնը այլ ուղղութիւն մը ընտրած էր, Անգարա յղուած յուշագրի մը մէջ Մոլոթով կը յայտարարէր, թէ Հայաստան կը հրաժարի իր հողային պահանջներէն:

Սփիւռք եւ Հայ Դատ. Արդէն Հայ Դատ սորվող հայ երիտասարդին համար, յստակ պիտի ըլլայ, թէ Խորհրդային Հայաստան իրաւունք չունէր Հայկական Հարցը հետապնդելու. իսկ Հայաստանը իր տիրապետութեան տակ առած Խ. Միութեան իշխանութիւնը հազիւ հետաքրքրուեցաւ Հայկական Հարցով: Եւ երբ առիթը ներկայացաւ, Խ. Միութիւնը զայն գործածեց իբրեւ միջոց՝ իր ընդհանուր շահերը հետապնդելու համար: Հայ Դատի աշխատանքը կը մնար սփիւռքահայութեան ուսերուն: Սփիւռքահայութիւնն էր, որ տէր պիտի կանգնէր հայ ժողովուրդի իրաւունքներուն: Պիտի տեսնենք, թէ ի՞նչ միջոցներով, որքա՛ն յաջողելով եւ որքա՛ն ձախողելով տարուեցաւ այդ աշխատանքը:

Հարցումներ

1. Կոմունիստական գաղափարաբանութիւնը ինչպէ՞ս կը տեսնէ Ազգ եւ Հայրենիք հասկացութիւնները:
2. Բազրատ Բորեան ինչպէ՞ս կը մեկնաբանէ Հայկական Հարցին պոլշեիկեան տեսակէտը:
3. Հայաստանի մէջ ի՞նչ արձագանգ գտաւ Կարս-Արտահանի հարցը:
4. Ձեր կարծիքով, Ստալին Կարս-Արտահանի հարցը ինչո՞ւ կը հետապնդէր:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Պաշտօնական թղթածրար (portfolio)

Հայ Դատի ձեր դասագիրքին մէջ զանազան առիթներով սորվեցաք Ստալինի մասին: Վստահաբար նախապէս ալ լսած էիք անոր մասին, կամ կարդացած ամերիկեան եւ համաշխարհային պատմութեան ձեր դասագիրքերուն մէջ: Ձեր ամբողջ տեղեկութիւնները ի մի հաւաքելով պատրաստեցէ՛ք ձեր ճանչցած Ստալինի թղթածրարը (portfolio-ն):

Այս աշխատանքը կրնաք կատարել խումբերու բաժնուելով: Իրաքանչիւր խումբ կ'առնէ մէկ թեմա եւ պարբերութիւն մը կը պատրաստէ այդ թեմայով: Թեմաները կրնան ըլլալ՝ 1) Ստալինի համառօտ կենսագրութիւնը (հանրագիտարաններէ առնուած). 2) Ստալինի արտաքին քաղաքականութիւնը Բ. Աշխարհամարտին. 3) Ստալինի տնտեսական քաղաքականութիւնը կամ Երկրորդ Յեղափոխութիւնը. 4) Ստալինի ճնշումները Հայաստանի մէջ. 5) Ստալինի գծած ուղղութիւնը գրականութեան եւ արուեստի մէջ եւ այդ ուղղութեան ձգած ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ: Թղթածրարը աւելի կատարեալ կ'ըլլայ, եթէ դուք ալ աւելցնէք այլ թեմաներ եւ եթէ թղթածրարին մէջ ունենաք նաեւ յարմար նկարներ:

1. Համեմատական ուսումնասիրութեամբ եզրակացութեան հասնիլ

Ըսինք, թէ համայնավար վարչակարգը փոխեց հայ ժողովուրդին նկարագիրը, ապրելակերպը եւ աւանդական հասկացութիւնները: Դասարանին մէջ երկու խումբերու բաժնուեցէ՛ք: Մէկ խումբը պիտի պատրաստէ հայ մարդու նահապետական տիպարը, զայն դնելով իր ընտանիքին, գիւղին, քաղաքին, աշխատանքին, կրօնական, ընկերային եւ այլ յարաբերութիւններու միջավայրին մէջ: Միւս խումբը պիտի ուսումնասիրէ «սովետական մարդ»ուն տիպարը՝ ըստ Ստալինի գծած բնօրինակին: Ապա դասարանին մէջ այդ երկու տիպարները համեմատելով, ուսուցիչին օգնութեամբ պիտի եզրակացնէք, թէ ո՛ր մարզին մէջ նպաստաւոր էր փոփոխութիւնը եւ ո՛ր մարզին մէջ՝ ոչ:

ՍՓԻԻՌՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Հայոց Յեղասպանութիւնը եւ Անկախ Հայաստանի անկումը երկու կարեւոր ազդակներ էին, որոնք պատճառ դարձան այսօրուան Սփիւռք հասկացութեան կազմաւորումին: Դասանիւթը մեզի պիտի ծանօթացնէ այդ հասկացութիւնը: Պիտի տեսնենք, թէ քաղաքական եւ կրօնական որքա՛ն խլրտումներէ եւ դժուարութիւններէ անցաւ Սփիւռքը, որքանո՛վ ձուլուեցան հայ սերունդները կամ որքանո՛վ կառչած մնացին անոնք հայ լեզուին, մշակոյթին եւ հայոց ապագայի տեսլականին: Ծանրանալով ամերիկահայ գաղութի պատմութեան վրայ՝ պիտի ծանօթանանք այն ուժերուն, որոնք կը գործէին Սփիւռքի ղեկը ձեռք անցընելու համար: Դասանիւթը կ'ականարկէ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի երկու Աթոռներու յարաբերութիւններուն եւ վերջապէս կը սորվեցնէ այն աշխատանքներուն մասին, որոնք տարուեցան հայ քաղաքական միտքը պատրաստելու եւ որոնք Հայաստանի անկախութեան գաղափարը փորձեցին վառ պահել թէ՛ հայ ժողովուրդին եւ թէ՛ եւրոպական եւ ամերիկեան քաղաքական շրջանակներուն մէջ:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

յղացք - իմաստներու ամբողջութիւն, նոր գաղափար մը (concept)

յարանուանութիւն - քրիստոնէական եկեղեցիի տարբեր դասանութիւնները (առաքելական, կաթողիկէ, աւետարանական եւ այլն)

մարդահամար - որեւէ վայրի կամ երկրի ամբողջ բնակչութեան կամ յատուկ հատուածի մը թիւը որոշելը (census)

լուսարձակի տակ առնել - յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձնել եւ քննութեան ենթարկել (լուսարձակ = spot light)

արեւելում - կողմնորոշում, ուղղութիւն (orientation)

ռողգել - հողագործութեան համար անհրաժեշտ ջուր հասցնել (irrigate)

1 ՀԱՅՐԵՆԻՔԷՆ ՀԵՌՈՒ ԳՈՅԱՏԵԻԼՈՒ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ ԿԸ ԹԵԼԱԴՐԷ ՍՓԻՒՌՔԻ ՆՈՐ ՅՂԱՅՔ ԵՒ ՆՈՐ ԿԱՌՈՅՑ

Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, ինչպես սորվեցանք, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կազմակերպուած կոտորածներուն եւ տեղահանութիւններուն հետեւանքով Արեւմտահայաստանը պարպուեցաւ հայերէ։ Փոքրաթիւ վերապրողներէն մաս մը դէպի Կովկաս գաղթեց եւ փորձեց պզտիկ, նորանկախ Հայաստանի մէջ տեղաւորուիլ. մաս մըն ալ Միջին Արեւելքի երկիրները գնաց կամ անդին՝ մինչեւ Եւրոպա եւ Ամերիկա հասաւ։ Այս գաղթականները միացան արդէն իսկ ստեղծուած հայ գաղութներուն, իսկ եթէ միջավայրը ամբողջովին նոր էր եւ նախապէս կազմուած հայ համայնք գոյութիւն չունէր, իրենք նոր գաղութներ կազմեցին։

Պաշար ֆիզիքական գոյութեան. Անձանօթ միջավայրերու մէջ ինկած հայ գաղթականներու զանգուածներուն համար

ամենօրեայ պաշար էր իրենց ապրուստը հոգալ, սովէ ու հիւանդութիւններէ ազատիլ, գլուխներուն վրայ ծածկ մը ունենալ եւ ապրիլ։ Պաշարը պարզ ֆիզիքական էր, նպատակը՝ վարժուիլ նոր միջավայրին եւ գոյատեւել։ Ցեղասպանութենէն ազատած փոքրաթիւ մտաւորականներ եւ եկեղեցականներ, որոնք պիտի ղեկավարէին այս գաղութները, իրենք ալ տնտեսական եւ հոգեկան սոսկալի վիճակի մատնուած

– մանաւանդ սկզբնական շրջանին – չկրցան այդ դերը կատարել։ Եւ գաղթականները ապրեցան օրէ օր՝ ապրուստի հոգով ու միշտ դէպի ետ նայեցան. հաւատացին, թէ ժամանակաւոր է իրենց ներկայ իրավիճակը եւ շուտով իրենց տունները պիտի վերադառնան։ Հայաստանի անկախութիւնը յոյս ներշնչած էր։ Օր մը հնարաւոր պիտի ըլլար ընդլայնել անոր ներկայի սահմանները ու հոն համախմբուիլ։

Անկիւնադարձ. Հայաստանի խորհրդայնացումը եւ անկէ ետք Լօզանի խորհրդածողովին, ինչպէս պիտի տեսնենք, Թուրքիոյ եւ Մեծ Պետութիւններուն կողմէ Հայ Դատի անտեսումը այլեւս նոր իրականութիւն մը բացին Հայաստանէն դուրս ապրող հայ զանգուածներուն առջեւ։ Աշխարհացրի հայ գաղութները մնացած էին առանձին՝ իրենք իրենց հոգերուն հետ։ Այլեւս գոյութիւն չունէր Պոլիսը, որ մտաւորական ու ղեկավար տարրով օժտէր Օսմանեան Կայսրութենէն դուրս ապրող արեւմտահայութիւնը։ Նոյնն էր արեւելահայութեան պարագան, որ անջատուած էր Կովկասէն։ Այս նոր իրավիճակը անկիւնադարձ մըն էր Սփիւռքի պատմութեան մէջ։

Հայ բանուորներ Տիֆլիզի զործարաններուն մէջ 1910-ական թուականներուն

Նոր յղացք. Սփիւռքը գոյութիւն ունեցած էր դարերէ ի վեր, այսինքն, ինչպէս պատմութենէն սորվեցանք, դարեր շարունակ հայեր ապրած են օտար երկիրներու մէջ։ Անոնցմէ շատեր ծուլուած անհետացած են, ուրիշներն ալ կրցած են կազմակերպուիլ, կապ պահել հայրենիքի եկեղեցական եւ մշակութային կեդրոններուն հետ եւ գոյատեւել։ Կրնանք ըսել, թէ Սփիւռքի համայնքներուն

գոյատեւումը պայմանաւորուած էր հայ մշակութային եւ կրօնական կեանքը վարող ու տնօրինող կեդրոններուն հետ անոնց ունեցած կապով։ Այս հաստատութիւնները, Հայաստանի պետականութեան չգոյութեան պայմաններուն մէջ, կառավարութեան դերը կատարած են։ Դրութիւնը տարբեր էր այժմ։ Հայրենիք կամ Երկիր համարուածը Խորհրդային Հայաստանն էր, որ բոլորովին անջատուած էր իր սահմաններէն դուրս ապրող աշխարհացրի հայութենէն։ Ան անկարող էր զանոնք իր պաշտպանութեան տակ առնել, իսկ այդ հայութիւնը հայ ժողովուրդի ընդհանուր թիւին մեծ տոկոսը կը կազմէր։ Ուրեմն, Սփիւռքը նոր իմաստ մը առած էր եւ նոր յղացք մը կ'ենթադրէր, անջատ գոյավիճակ մը, որ քաղաքականօրէն պարտադրուած էր հայ ժողովուրդին։ Հայ Սփիւռքը մնաց չէր որեւէ ժողովուրդի ստեղծած կառոյցներուն՝ իր հայրենիքին մէջ կամ իր հողէն դուրս։ Եւ եթէ Սփիւռքը պիտի գոյատեւէր, եթէ հայը Սփիւռքի մէջ հայ պիտի մնար, պէտք էր կազմակերպուիլ, ստեղծել նոր կառոյցներ, որոնք յարատեւէին եւ ապահովէին գոյատեւումը հայ սերունդներուն։

Վերակազմակերպում. 1921-էն մինչեւ Բ. Աշխարհամարտը սփիւռքահայութեան համար վերակազմակերպումի եւ վերապահման դժուարին շրջան մը դարձաւ։ Այսպէս, եւրոպական եւ ամերիկեան գաղութներուն մէջ աշխատանքի կը սկսին նախ եւ առաջ եկեղեցիները՝ թէ՛ Հայաստանեայց Առաքելական եւ թէ՛ այլ յարանուանութիւններ. ապա կը կազմուին հայրենակցական միութիւններ, որոնք բարեսիրական գործ ալ կ'ընէին. զարկ կը տրուի նաեւ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող մեծ բարեսիրական միութիւններու

Ջրօսանք

Հայկական ակումբ եւ հարստ (Թաւրու)

գործունեության. կը վերակազմակերպուին եւ աւելի կը զօրանան ազգային կուսակցութիւնները եւ անոնց միջոցաւ՝ հայկական մամուլը, որ ձեռով մը հայապահպանման աշխատանք կը տանէր: Միջին Արեւելքի երկիրներուն մէջ աւելի առաջ կ'երթայ հայապահպանման գործը: Զարկ կը տրուի ազգային, մտաւորական կեանքին, կը զօրանայ մամուլը, կը կազմակերպուին հայ դպրոցներ՝ հայ մանուկը հայօրէն կրթելու համար: Հետզհետէ կը ստեղծուին ազգային մարմիններ, որոնք կը գործեն Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան հիման վրայ: Այս մարմինները կը ղեկավարեն եկեղեցիները, դպրոցները եւ ընդհանրապէս տեղւոյն ազգային ու մշակութային կեանքը: Անոնք, իբրեւ հայութեան ներկայացուցիչներ, կապ կը հաստատեն տեղական կառավարական շրջանակներուն հետ:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան ներդրումը. Այս կառույցներուն ստեղծման մէջ մեծ էր ներդրումը Հ.Յ.Դաշնակցութեան: Գաղութներու ղեկավար մարմիններուն մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէին այդ կուսակցութեան անդամներն ու համակիրները: Գաղութներու

մէջ կը գործէին նաեւ անոր հովանաւորութեամբ կեանքի կոչուած միաւորները՝ «Համազգային Կրթական եւ Մշակութային Ընկերակցութիւն» ընդհանուր անուանումով, մարզական միաւորները՝ «Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւն» անուանումով, պատանեկան, երիտասարդական եւ ուսանողական միութիւնները՝ տեղական անուանումներով, եւ բարեսիրական միաւորները՝ «Հայ Օգնութեան Միութիւն» (նախապէս «Հայ Կարմիր Խաչ») անունով:

Այլ կառույցներ. Դաշնակցութեան ջանքերով ստեղծուած այս կառույցներէն դուրս կը գործէին նաեւ Ռամկավար Ազատական եւ Ս.Դ.Հընչակեան կուսակցութիւններու եւ Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կրթական, բարեսիրական, մարզական եւ մշակութային կառույցները՝ Թէքէեան Մշակութային Միութիւնը (ՌԱԿ-ի հովանիին տակ), Հայ Մարզական Միութիւնը (ՍԴՀԿ-ի հովանիին տակ), եւ այս կուսակցութիւններուն պարբերական մամուլի ցանցերը: Այս կառույցներուն կ'աւելնան նաեւ Մխիթարեաններուն կրթական հաստատութիւնները, Հայ Կաթողիկէ եւ Հայ Աւետարանական համայնքներուն վարժարաններն ու միութիւնները: Սփիւռքի արեւմտահայ հատուածին կրթական, գրական եւ

ապագայ ղեկավար սերունդներու դաստիարակման կեդրոններ կը դառնան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Դպրեվանքը, Պէյրութի Նշան Փալանճեան Ծեմարանը, Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը, Հալէպի Քարէն Եփփէ Ազգային Ծեմարանը, Կիպրոսի Մելգոնեան կրթական հաստատութիւնը: Այս բոլորը, ի հարկէ, չի նշանակեր, թէ հայութիւնը Սփիւռքի մէջ ձուլումի վտանգ չէր ապրեր: Պէտք է գիտնալ, թէ հակառակ բոլոր ջանքերուն, Սփիւռքի տարածքին ցրուած սերունդներէն մաս մը շարունակապէս հեռացած է հայ կեանքէն, դադրած է հայերէն խօսելէ, ընդունած է իր հիւրընկալ երկրին ազգութիւնը, ձուլուած եւ անհետ կորսուած է հայութեան համար:

Սփիւռքահայութեան թուական պատկերը. Անշուշտ հնարաւոր չէ մարդահամարով մը ճշդել սփիւռքահայութեան թիւը: Մօտաւոր գաղափար մը կազմելու համար, թէ հայութիւնը 1922-ին, այսինքն Սփիւռքի վերակազմակերպման առաջին շրջանին, ինչ պատկեր կը ներկայացներ, դիմենք Ալ. Խատիսեանի «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը» աշխատութեան:

Թուրքիա	Պոլիս	150,000	
	Փոքր Ասիա	131,000	
			281,000
Սուրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս, Սուտան, Հնդկաստան եւլն.			144,000
Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ (Ա.Մ.Ն.) եւ Գանատա.			125,000
Ռումանիա-Պուլկարիա.			89,000
Յունաստան եւ Կիպրոս.			79,000
Իրան.			50,000
Ֆրանսա, Անգլիա, Գերմանիա եւլն. (Արեւմտ. Եւրոպա).			38,000
Հարաւային Ամերիկա.			3,000
Ընդհանուր գումար.			809,000

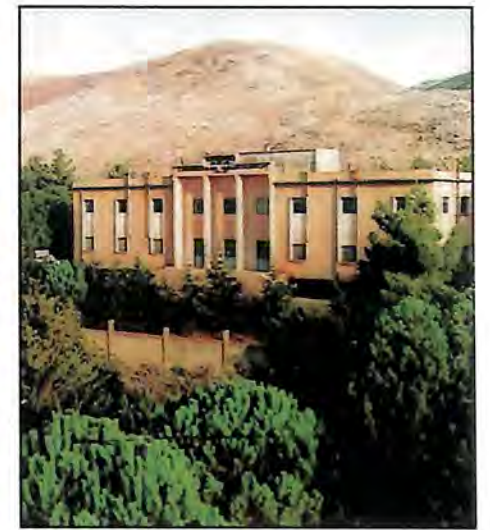
Ինչպէս կը տեսնէք, այս աղիւսակը կու տայ պատկերը արտաքին Սփիւռքին. այսինքն՝ անոր մէջ առնուած չեն Ռուսիոյ, Վրաստանի, Ասորպէյճանի եւ Խորհրդային Միութեան սահմաններէն Գերս, բայց իս. Հայաստանէն դուրս գտնուող այլ հայ գաղութներ: Այս գաղութները, մինչեւ իս. Միութեան փլուզումը, Ներքին Սփիւռք կը կոչուէին եւ ամբողջովին այլ իրավիճակ մը ունէին: Խորհրդային իշխանութիւնները չէին քաջալերեր փոքրամասնութիւններուն մէջ: մշակութային ազատութիւնները հանրապետութիւններուն մէջ: Բացառութիւն չէին նաեւ հայ գաղութները Մոսկուայի, Պաքուի, Թիֆլիսի, Արցախի, Նախիջեւանի, Զաւախքի (Ախալքալաք), Թիֆլիսի, Արցախի, Նախիջեւանի, Զաւախքի (Ախալքալաք), Աբխազիայի եւ այլ վայրերու մէջ: Այս գաղութները իրաւունք չունէին յարաբերութիւն ստեղծելու Երեսանի կառավարութեան հետ, հովանաւորուելու անոր կողմէ եւ ազգային եկեղեցի, դպրոց

Հալէպի Քարէն Եփփէ Ծեմարանը

Կիպրոսի Մելգոնեան վարժարանը

Ազգային «Յառաջ - Գ. Կիլիկիական» վարժարանը, Ալեքսանդր - Լիբանան

Քուէյթի Ազգային Ծեմարանը

կամ մամուլ ունենալու: Ըստ վերի բացատրություններուն, ուրեմն, խ. Հայաստանէն դուրս հայութեան աշխարհացոյի բնակավայրը Սփիւոք կը կոչուի, որ ինքնին երկու առանձին էութիւններէ բաղկացած է՝ ներքին եւ արտաքին:

Հ.Յ.Դ. Ֆրեզնոյի Կարմիր խաչի ընկերուհիներու խումբ մը (1922 թ.)

Հ.Բ.Ը.Մ.ի կազմած որբահաւաք յանձնախումբ (1930-ական թ.)

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Ցեղասպանութենէն ետք առաջին շրջանին հայերու պայքարը պարզ ֆիզիքական գոյապայքար մըն էր:
2. Ինչո՞վ կը տարբերէր Սփիւոքին նոր իմաստը անցեալի Սփիւոքի հասկացութենէն:
3. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ մեծ դեր ունեցաւ Հ.Յ.Դ.աշակցութիւնը Սփիւոքի վերականգնման գործին մէջ:
4. Սփիւոքը իր աշխարհաքաղաքական սահմաններով ո՞ր երկու էութիւններէն կը բաղկանայ եւ այդ հատուածները ինչպէ՞ս կը տարբերին իրարմէ:

2 Հ.Յ.ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՆԱԽԱՁԵՈՒՆԷ ՍՓԻՒՈՔԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԻՆ

Հայաստանի խորհրդայնացումէն եւ Լեռնահայաստանի անկումէն ետք, արտասահման անցած դաշնակցական մտաւորականներն ու ղեկավարները անփոխարինելի ուժ մըն էին, որ պիտի լծուէին Սփիւոքի կազմակերպման գործին: Իբրեւ ամենէն աւելի ժողովրդականութիւն ունեցող կուսակցութիւն եւ իբրեւ ամենէն աւելի կազմակերպուած ուժ, Դաշնակցութիւնը անգամ մը եւս պիտի ստանձնէր հայ ժողովուրդի պատմութեան այս նոր հանգրուանին իրեն վերապահուած դերը:

Ինքնաքննադատութիւն. Ամէն մէկ առողջ կազմակերպութիւն ժամանակ առ ժամանակ առիթ պիտի ունենայ ետ նայելու եւ, անցեալի սխալները չկրկնելու սիրով, նախորդ շրջանի իր գործունէութեան արժեւորումը կատարելու: Դաշնակցութեան համար այսպիսի առիթներ ներկայացան 1921-ի Ապրիլին Պուքրէշի Խորհրդածողովին, 1923-ի Ապրիլին՝ Վիեննայի Խորհրդածողովին եւ 1924-ի Նոյեմբերէն սկսեալ Փարիզի մէջ գումարուած Հ.Յ.Դ. Տասներորդ Ընդհ. Ժողովին: Այս ժողովներու ընթացքին էր, որ Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը լուսարձակի տակ առաւ անկախ Հայաստանի մէջ կուսակցութեան վարած քաղաքականութիւնը եւ Բիւրօ-կառավարութեան գործունէութիւնը: Հ.Յ.Դ. Բիւրօն «չէր կրցած ստեղծել կուսակցական ուժեղ կազմակերպութիւն», այլ «մտած էր կառավարութեան մէջ, լքելով կազմակերպական շարքերը»: Մայիսեան խոռոչները զսպելէ ետք «անմիջապէս չէր հրաժարուած իշխանութենէն»: Ժողովը արժեւորեց Փետրուարեան ինչպէս ոմանք կը պնդէին, այլ «համաժողովրդական տարերային պոռթկում, որուն չէին կրնար կանոնաւոր ձեւ եւ ընթացք չտալ Հայաստանի մարմիններն ու ընկերները»: Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը քննադատեց Ղարաբաղեան շարժումի ընթացքին առնուած սխալ քայլերը, բայց անհրաժեշտ գտաւ Լեռնահայաստանի դիմադրութիւնը: Այդ դիմադրութեան արդիւնքով Չանգեզուրը կապուած մնաց Հայաստանին եւ անկախ Հայաստանի ղեկավարութիւնը պոլշեիկեան հալածանքներէն խուսափելով, կրցաւ ապահով նահանջ կատարել դէպի Պարսկաստան:

Նոր հանգրուան. Հ.Յ.Դ. Տասներորդ Ընդհ. Ժողովով կը փակուի զինեալ պայքարի շրջանը, որ Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդի ազատութեան համար կը տանէր. կը փակուի հայոց պատմութեան ամենէն հերոսական մէկ էջը՝ հետագային նոր թափով վերսկսելու համար: Կը սկսի նոր հանգրուան մը, որ կ'ընդգրկէ գաղութներու, մանաւանդ նորաստեղծ գաղութներու կազմակերպման եւ սերունդներու, մանաւանդ որբերու, դաստիարակութեան գործը: Դաշնակցութեան համար առաջնորդող սկզբունք կը շարունակէ մնալ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի

պահանջը: Այս սկզբունքով ան ընդդիմադիր դիրքերու մէջ կը մնայ Հայաստանի խորհրդային վարչակարգին եւ պոլշեիկեան ամբողջատիրութեան դէմ: Այսուհանդերձ, Դաշնակցութիւնը կը քաջալերէ ամէն վերելք եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէ օգնելու Հայաստանի վերաշինութեան: Ահա՛ այն սկզբունքները, որոնք առաջնորդեցին Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը սփիւռքեան իր գործունէութեան, այսինքն՝ Սփիւռքի վերակազմակերպման, սերունդներու հայապահպանման ու քաղաքականացման եւ Հայ Դատի աշխատանքներուն մէջ:

Էջմիածին եւ Սփիւռք. Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք, Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանը վերջապէս Անթիլիաս հաստատուեցաւ: Վերակազմակերպումի շրջան մը բոլորելէ ետք, 1929-ին ան իր հովանաւորութիւնը հաստատեց Հալէպի, Դամասկոսի, Պէյրութի եւ Կիպրոսի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիներուն վրայ: Մինչ այդ, Խորհրդային իշխանութիւնները, դուրսի աշխարհին մէջ քարոզչութիւն կատարելու համար, սկսած էին օգտագործել երկրին կրօնական եւ մշակութային հաստատութիւնները: Հայաստանի մէջ կրօնքին դէմ պայքարելով հանդերձ, Սփիւռքի մէջ անոնք կը փորձէին կրօնական հաստատութիւններու միջոցաւ Սփիւռքը խորհրդային ազդեցութեան տակ առնել: Այդ քաղաքականութեան դէմ պայքարող միակ ուժը Դաշնակցութիւնն էր, որ Սփիւռքը կը փորձէր պահել որպէս անկախ, զուտ ազգայնական սկզբունքներու վրայ հիմնուած կառոյց մը:

1933-ին Ամերիկայի մէջ տեղի ունեցած ճակատամէն ետք, 1956-ի Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնները երկրորդ առիթն էին հակադրութեան: Էջմիածինը փորձեց ընտրել տալ իր սովետամետ թեկնածուն. նոյնիսկ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը անձամբ այցելեց Անթիլիաս, գործը յաջողցնելու համար: Հնչակեաններն ու ռամկավարները Դաշնակցութեան հովանաւորած թեկնածուին դէմ էլան: Այս կուսակցութիւնները ընդունած էին սովետական վարչակարգը եւ հայաստանեան իշխանութիւններու ազդեցութեան

տակ կը գործէին: Աւելի բացայայտ պայքարի մէջ մտաւ նաեւ խորհրդային հովանաւորութեան տակ գործող Համայնավար կուսակցութիւնը: Կաթողիկոսական այդ ընտրութիւններու ընթացքին տեղի ունեցած տգեղ երեւոյթները իրապէս սեւ էջերն են մեր եկեղեցական պատմութեան: 1933-էն սկսած, Ամերիկայի մէջ ծայր առած ճեղքումաժքը խորացաւ եւ շարունակուեցաւ մինչեւ Խ. Միութեան փլուզումը: Անկէ ետք կատարուած մօտեցման ջանքերուն կը ծանօթանանք հետագային:

Կիլիկիան թեմեր. Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութիւն-

ները աւարտեցան Էջմիածնի, կամ աւելի ճիշդ՝ խորհրդային իշխանութիւններուն թելադրանքները մերժող, ազգային անկախ մտածողութեան տէր, սուրբ մարդու մը՝ Զարեհ Ա. Փայասլեան Կաթողիկոսի ընտրութեամբ: Բայց շարունակուեցաւ միջ-եկեղեցական պայքարը, որ տարածուեցաւ Սփիւռքի այլ համայնքներուն մէջ՝ անթիլիասական եւ Էջմիածնական թեմերու բաժնելով զանոնք: Այս բաժանումը տակաւին կը շարունակուի: Այսուհանդերձ, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը միշտ ալ նախամեծար համարած է Էջմիածնի Մայր Աթոռը:

Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան կանոնագրութեան փոփոխութեամբ, կաթողիկոսարանը ընդառաջելով իրեն եղած դիմումներուն, իր հովանաւորութիւնը շնորհեց այն գաղութներուն, որոնք կը մերժէին խորհրդային իշխանութիւններու ազդեցութեան տակ մտնել: Բացի վերը յիշուած թեմերէն, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան միացան Իրանի, Յունաստանի եւ Ա.Մ.Ն.ի թեմերը: Սկսան աշխատիլ այս թեմերու տասնեակ եկեղեցիները՝ համագործակցելով Խորհրդային ազդեցութենէն դուրս գտնուող ազգային կազմակերպութիւններուն հետ եւ վարելով թեմին կապուած ամենօրեայ կամ շաբաթօրեայ դպրոցները:

Կուսակցութիւններու յարաբերութիւններ. Խորհրդային իշխանութիւնները կը ջանային աւելի լարել Սփիւռքի հայ կուսակցութիւններուն յարաբերութիւնները: Այդ յարաբերութիւններուն մեկնակէտը դարձած էր կուսակցութիւններուն դիրքը Խ. Հայաստանի հանդէպ: Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը, որ իր կազմութեան օրերուն, 1921-ին, նպատակադրած էր «ապահովել եւ պաշտպանել Հայաստանի անկախութիւնը» եւ «Ազատ Հայաստանի բարգաւաճումը պաշտպանել», ջնջեց «անկախութիւն» բառը իր ծրագրին մէջէն, որդեգրեց խորհրդային *արեւելում* եւ ամբողջովին ընդունեց Հայաստանի վարչագիծը: Անոր նպատակը դարձաւ օգնել Հայաստանի ընդհանուր զարգացման: Ռ.Ա.Կ.ի համաձայն՝ Սփիւռքի հայութիւնը պիտի չհետապնդէր Խ. Միութեան վարած քաղաքականութենէն տարբեր ինքնուրուոյն քաղաքականութիւն: Հնչակեանները ներքին պատակտումներու պատճառաւ այլեւս մեծ ուժ մը չէին ներկայացնէր: Յամենայն

Հ.Յ.Դ. Ռիտլի-Ուաթոքայի անդամները 1920-ին

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Կեդրոնը Անթիլիասի մէջ

դէպս, անոնք ալ Խ. Հայաստանի իշխանութիւններու քարի վերաբերումին եւ անոնց կողմէ մեծարուելու մղումին վրայ հիմնած էին իրենց ընթացքը: Այս իրավիճակը լայնօրէն կ'օգտագործէին խորհրդային իշխանութիւնները՝ ռամկավարներն ու հնչակեանները Դաշնակցութեան դէմ լարելով: Այս կուսակցութիւններուն մամուլին մէջ կը հրատարակուէին յօդուածներ, որոնք Դաշնակցութիւնը կը ներկայացնէին իբրեւ ազգի եւ հայրենիքի դաւաճան, հակահայաստանեան: «Բաժնէ՛, որ տիրես»ի քաղաքականութիւնը դարձեալ յաջողած էր հայ ժողովուրդի թշնամիներուն համար: Իսկ այդ քաժանումը, այսինքն՝ քաղաքական եւ եկեղեցական ճեղքուածքը կը շարունակուէր եւ կը խորանար՝ կողմերու անզիջող եւ այլամերժ վերաբերումին պատճառաւ:

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ի՞նչ նշանակութիւն եւ արժէք ունի ինքնաքննադատութիւնը եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ի՞նչ հարցերու մէջ ինքնաքննադատութեան գնաց:
2. Տասներորդ Ընդհ. Ժողովով Հ.Յ.Դաշնակցութեան գործունէութիւնը ինչո՞ւ նոր հանգրուանի մէջ մտաւ եւ ի՞նչ տեսակ գործ կ'ենթադրէր այդ հանգրուանը:
3. Խորհրդային իշխանութիւնները ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս օգտագործեցին Սփիւքի հայոց եկեղեցիները:
4. Որո՞նք էին Սփիւքի կառույցը կազմող հաստատութիւնները եւ ի՞նչ յարաբերութիւն ունէին իրարու հետ:
5. Խորհրդային իշխանութիւնները ի՞նչ դեր խաղացին Սփիւքի ազգային կուսակցութիւններու յարաբերութեանց մէջ:

3 ԱՄԵՐԻԿԱՆԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ՄԱՆՐԱՇԽԱՐՀՆ ԵՆ ՍՓԻՒՊԲԱՆԱՅ ԿԵԱՆՔԻՆ

Վարի դասարաններուն մէջ հայոց պատմութեան մեր դասագիրքերէն սորված ենք արդէն, թէ ինչպէ՞ս կազմուեցաւ ամերիկահայ գաղութը, ի՞նչ պայմաններու տակ, ո՞ր երկիրներէն եւ ո՞ր ժամանակներուն հայերը դէպի Ամերիկա գաղթեցին: Սորվեցանք կրթական, մշակութային, եկեղեցական եւ քաղաքական այն հաստատութիւններուն մասին, որոնց շուրջ հաւաքուեցան հին ու նոր գաղթականներու զանգուածները: Այսօր, անդադար աճող հայութեան թիւը եւ հայերու խիտ կեդրոնացումը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ, իւրաքանչեւ կարելիութիւն տուած է հայկական այս գաղութին: Փաստօրէն Ամերիկայի հայ գաղութը Սփիւքի տարածքին ամենէն մեծ թիւը կը ներկայացնէ: Ասկէ զատ կայ նաեւ Ամերիկայի մէջ Հայ Դատը հետապնդելու կարելիութիւնը, որ կը բացակայի շատ մը երկիրներու մէջ: Կարելի է նաեւ Ամերիկայի դիրքը աշխարհի մէջ իբրեւ գեր-պետութիւն՝ անցեալին Խ. Միութեան մրցակից, այսօր՝ մէկ ու միակ: Այս բոլոր ազդակները նկատի առնելով, այս դասանիւթը կը յատկացուի ամերիկահայ գաղութին շատ համառօտ քաղաքական պատմութեան, որ իրականին մէջ, աւելի կամ նուազ չափով, կը ներկայացնէ նաեւ պատկերը այլ գաղութներու քաղաքական կեանքին:

Դաւանական բաժանումներ. Ամերիկա հասած առաջին գաղթականները մեծ մասով Աւետարանական Եկեղեցիի անդամներ էին (բողոքականներ), որոնք ամերիկացի քարոզիչներու օգնութեամբ Թուրքիայէն Ամերիկա կը գաղթէին: Այս գաղթականները աւելի դիւրութիւն ունեցան տեղի աւետարանական եկեղեցիներուն շուրջ համախմբուելու եւ անջատ համայնքներ կազմելու, քան հայ առաքելականները, որոնք թէեւ մեծամասնութիւն էին, սակայն, աւելի ուշ կազմակերպուեցան եւ եկեղեցիներ կառուցեցին: Այս պատկերին մէջ եկաւ աւելնալու Հայ Կաթողիկէ համայնքը, որ դարձեալ անջատ էութիւն մը կը կազմէր: Այս բաժանումները, սակայն, չէին ծածկեր այն իրողութիւնը, որ Ամերիկայի հայ առաքելական համայնքը աւելի ազգային-քաղաքական հակումներ ցոյց կու տար, քան կրօնական պատկանելիութիւն: Եւ ամերիկահայ գաղութին հատուածականութիւնն ալ այդ իրողութենէն ծայր առաւ:

Գաղթականներու սպասման սրահ մը Էլիս Այլընտին մէջ

Նոր գաղթականներ Էլիս Այլընտէն Ամերիկա կը մտնեն (1910)

Ամերիկահայոց առաջին
երեսփոխանական ժողովը կը
գումարուի Ուստրի մէջ,
12 Յուլիս 1902-ին

Ամերիկայի հայոց առաջին եկեղեցին, Ս. Փրկիչ, 1910-ին

Քաղաքական կուսակցութիւններ.

Ամերիկահայ գաղութներու կազմութեան սկզբնական շրջանէն արդէն գործունեութեան սկսած էին Ա.Գ.Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, իսկ հետագային՝ Ռ.Ա.Կ. եւ Համայնավար կուսակցութիւնները: Այս կուսակցութիւններէն ամէն մէկը ունէր իր փոքր կամ մեծ թիւով հետեւորդները, որոնց մէջ ան կը գործէր իր բարեսիրական, հայրենակցական, մշակութային եւ մարզական միութիւններով: Զբօսանքներէն մինչեւ դասախօսութիւններ, մշակութային ձեռնարկներ կամ քաղաքական հաւաքներ կը կազմակերպուէին մէկ կուսակցութեան կողմէ իր համակիրներուն համար: Այս կու-

սակցութիւններուն մէջ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, աւելի կազմակերպուած ըլլալով եւ շարքայիններու եւ համակիրներու աւելի ստուար թիւ մը ունենալով, կրցած էր իր լայն կառուցները հաստատել եւ փաստօրէն գաղութին ազգային կեանքը վարել:

Հայաստանի խորհրդայնացում. Խորհրդային վարչակարգի հաստատումը Հայաստանի մէջ իր անդրադարձը ունեցաւ նաեւ Ափիւոքի հայ գաղութներուն, ինչպէս նաեւ ամերիկահայ գաղութին վրայ: Արդէն ծանօթ է մեզի Հ.Յ.Դաշնակցութեան կեցուածքը. ան շարունակեց պայքարիլ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի իրագործման համար եւ, քաջալերելով հանդերձ Խ. Հայաստանի յառաջդիմութիւնը, ընդդիմադիր կեցուածք որդեգրեց անոր համայնավար վարչակարգին դէմ: Ամերիկայի հայ համայնավարները

յատակ է, որ կը գործէին խորհրդային իշխանութիւններու թելադրանքով. իսկ Ռամկավար եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները, ինչպէս տեսանք, Հայաստանի խորհրդայնացումը ընդունեցին գրկաբաց եւ խորհրդային վարչակարգին պաշտպանը դարձան: Գաղութը բաժնուեցաւ երկուքի՝ հակադաշնակցականներ, որոնք իրենք զիրենք «Հայաստանասէր» կը կոչէին, եւ դաշնակցականներ: Այս վերջինները իրականին մէջ անպայման Դաշնակցութեան հետեւորդներ չէին, այլ ազգայնականներ, որոնց համար անընդունելի էր Հայաստանի ժամանակի քաղաքական իրավիճակը: Այս համայնքին «հակահայաստանեան» կամ «ոչ-հայաստանասէր» պիտակը տրուեցաւ. իսկ որոշ պատ-

մական աղբիւրներ զայն դաշնակցական համայնք կը կոչեն: Մենք մեր դասանիւթին մէջ այս երկու հատուածները խորհրդայնամետ եւ ազգայնական պիտի անուանենք՝ հաւատալով, որ այդ որակումները աւելի կը համապատասխանեն իրողութեան:

Լարուած այս իրավիճակին մէջ գաղութը որոշ չափով միացնող միակ ազդակը Հայ Առաքելական Եկեղեցին էր, բայց

ան ալ ճեղքուեցաւ խորհրդային քաղաքականութեան պատճառով:

Էջմիածնի Մայր Աթոռին դերը. Հայաստանի խորհրդայնացումով Էջմիածնի Մայր Աթոռն ալ անցաւ Մոսկուայի իշխանութիւններու հսկողութեան տակ: Ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ հակակրօնական զօրաւոր պայքար տանելէ ետք, համայնավարները որոշեցին մեղմացնել պայքարը եւ կրօնական կառույցները շահագործել: Այս քաղաքականութիւնը իր դրսեւորումը գտաւ Ափիւոքի, մանաւանդ Ամերիկայի մէջ: Էջմիածնի Մայր Աթոռին միջոցաւ, Ամերիկայի մէջ հաստատուած տասնեակ եկեղեցիներու իբրեւ հովիւ դրկուեցան հոգեւորականի տալուածով համայնավար գործիչներ: 1933-ին Ամերիկայի Հայաստանեայց Առաքելական Թեմին Առաջնորդ նշանակուեցաւ Ղեւոնդ Արք. Դուրեանը, որ Ամերիկա եկաւ իրականութեան մէջ ո՛չ թէ Հայոց Եկեղեցիին միութիւնը պահպանելու, այլ խորհրդայնամետ համայնքի տիրապետութիւնը հաստատելու համար:

Հայ գաղթականներ Ֆրեզնոյի մէջ

Հարցումներ

1. Ամերիկահայ գաղութին մէջ ո՞ր կուսակցութիւնները աշխատանք կը տանէին եւ ի՞նչ բնոյթ ունէր անոնց գործունեութիւնը:
2. Ձեր կարծիքով, Ռամկավար եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները ինչո՞ւ ընդունեցին խորհրդային վարչակարգի հաստատումը Հայաստանի մէջ:
3. Ամերիկահայ գաղութը, ըստ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ ունեցած իր դիրքին, ի՞նչ համայնքներու բաժնուած էր: Ձեր կարծիքով, արդե՞օք այս բաժանումները իրականութիւնը կը ներկայացնէին:
4. Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք Էջմիածնի Մայր Աթոռը ինչպէ՞ս շահագործուեցաւ խորհրդային իշխանութեան կողմէ:

4 ԱՆԲԱՂՁԱԼԻ ԵՐԵՒՈՅԹ ՄԸ ԵԿԱԻ ԱՌԵԼԻ ՃԵՂՔԵԼՈՒ ԱՄԵՐԻԿԱՆԱՅ ԳԱՂՈՒԹՇ

1933-ի Յուլիս 1-ին Դուրեան Արքեպիսկոպոս հրապարակեցաւ իր խօսքը ուղղելու Շիրակոյի Համաշխարհային Ցուցահանդէսի Հայկական Օրուման առիթով: Օրուման կազմակերպիչները, Դաշնակցութեան հաստատած սովորութեան համաձայն, Անկախ Հայաստանի խորհրդանիշ եռագոյն դրօշը հաստատած էին բեմին վրայ: Խումբ մը հանդիսականներ կը սկսին բարձրաձայն բողոքել եւ պնդել, որ Եռագոյնը պէտք է վար առնուի: Դուրեան Արքեպիսկոպոս կը համաձայնի եւ խօսելու չի սկսիր, մինչեւ որ դրօշակը վար բերուի բեմէն: Այս դէպքը մեծ անհամաձայնութիւններու եւ թշնամական արտայայտութիւններու առիթ կու տայ համայնքին մէջ:

Փորձ՝ կացութիւնը փրկելու. Դուրեան Արքեպիսկոպոս պաշտօնական յայտարարութեամբ մը կը բացատրէ, թէ ինք կը յարգէ Եռագոյնը եւ անոր դէմ աւելորդ անարգանքներու առիթ չտալու համար համաձայնած է, որ ան հեռացուի բեմէն: Գաղութը հանդարտած կ'երեւէր, երբ Համայնավար Կուսակցութիւնը կը հրապարակէ Դուրեան Արքեպիսկոպոսի բացատրական նամակը համայնավարներուն ուղղուած, ուր կ'ըսէր, թէ Եռագոյնին հոն ըլլալը անարգանք էր Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններուն նկատմամբ եւ ինք չէր կրնար զայն հանդուրժել: Գաղութը դարձեալ կը բորբոքի: Ազգայնական համայնքը Առաջնորդին հրաժարումը կը պահանջէ: Միւս կողմէ սուր բնոյթ կ'առնէ խորհրդայնամետ հատուածին եւ Առաջնորդին բացայայտ պայքարը Եռագոյնին եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան դէմ:

Ամերիկահայ գաղութին ճեղքուածքը. 1933-ի Սեպտեմբերին, գաղութի անհանգիստ մթնոլորտին մէջ, կը գումարուի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի Ամերիկայի Թեմին Պատգամաւորական Ժողովը Նիւ Եորքի մէջ: Խորհրդայնամետ թելը ինքզինք փոքրամասնութեան մէջ տեսնելով, կ'առանձնանայ պանդոկի մը մէջ եւ ժողովը հոն կը գումարէ ինքզինք իբրեւ օրինաւոր մարմին յայտարարելով: Միւս կողմէ մեծամասնութիւնը կը շարունակէ իր ժողովը, եւ կ'որոշուի մերժել Դուրեան Արքեպիսկոպոսի առաջնորդական պաշտօնը: Կ'ընտրուի Ազգային Վարչութիւն՝ վարելու համար Պատգամաւորական Ժողովի հովանաւորութեան տակ գտնուող եկեղեցիներն ու թեմերը (որոշ պատմական աղբիւրներ զանոնք դաշնակցական եկեղեցիներ կը կոչեն): Կ'որոշուի նաեւ կտրել կապը Նիւ Եորքի Ազգային Առաջնորդարանի եւ Էջմիածնի հետ: Հակառակ այս բոլորին, Դուրեան կը մնայ իր պաշտօնին վրայ, օրինական կը յայտարարէ փոքրամասնութեան գումարած ժողովը, եւ լայնատարած քարոզչութիւն կը սկսի հակառակ հոսանքին դէմ: Իսկ Էջմիածին կը հաստատէ եկեղեցիներու բաժանումը եւ ամերիկահայ գաղութին մէջ առաջացած ճեղքուածքը ու կը հովանաւորէ փոքրամասնութեան կազմած թեմը՝ Դուրեան Արքե-

պիսկոպոսի Առաջնորդութեամբ:

Դուրեան Արքեպիսկոպոսի սպանութիւնը. 1933-ի Դեկտեմբեր 24-ին եկեղեցական արարողութեան ընթացքին դաշունահար կ'ըլլայ Դուրեան Արքեպիսկոպոսը: Յանցաւորը երբեք չի գտնուիր, սակայն համայնավարները անմիջապէս լուր կու տան կառավարութեան, թէ դաշնակցականներն են սպանողները: Ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ եկեղեցիին մէջ գտնուող ինը դաշնակցականներն ալ: Երկար դատավարութեան ընթացքին, համայնավարները անդադար սուտ տեղեկութիւններ կը հասցնեն կառավարութեան, սուտ վկայութիւններ կու տան՝ Դաշնակցութիւնը իբրեւ «տեղորոշական» խմբակցութիւն ներկայացնելով: Առանց որեւէ շօշափելի փաստի, առանց որ մէկը կարենայ վկայել ահաբեկողը տեսած ըլլալուն, ձերբակալուածներէն երկուքը ցմահ բանտարկութեան կը դատապարտուին, իսկ միւսները աւելի թեթեւ պատիժներու կ'արժանանան:

Քաղաքական մթնոլորտ. Արդէն Ամերիկայի քաղաքական մթնոլորտն ալ կ'օգնէր այդ դատավարութեան խորհրդայնամետ տրամադրութեան: Ամերիկա պաշտօնապէս ճանչցած էր Խ.Ս.Միութիւնը եւ կը փորձէր բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել անոր հետ: Խորհրդային Միութեան դէմ գործող որեւէ հոսանք ընդունելի չէր իրեն համար: Հաւանաբար չէր ալ ենթադրեր, որ Խ.Ս.Միութիւնը գաղտնօրէն իր լրտեսական գօրծել ցանցը նետած է Ամերիկայի մէջ եւ հայոց եկեղեցիներն ալ միջոց մըն են այդ ազդեցութեան ցանցը տարածելու: 1955-ին, պաղ պատերազմի ամենէն դժուարին օրերուն, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պաշտպանութեան նախարարութիւնը մտահոգութիւն կը յայտնէր, թէ Խորհրդային Միութիւնը համայնավար լրտեսներով եւ թէ Խորհրդային Միութիւնը Միջին Արեւելքի քրիստոնէական գործիչներով լեցուցած է Միջին Արեւելքի քրիստոնէական եկեղեցիները: Իսկ համայնավարական այս քաղաքականութիւնը 1933-էն ի վեր արդէն ծանօթ էր Հ.Յ.Դաշնակցութեան:

Ո՞վ էր յանցաւորը. Ազգայնական համայնքը մերժեց ընդունիլ, թէ արարքը կատարած է Դաշնակցութիւնը եւ զանազան փաստարկութիւններով փորձեց բացայայտել խորհրդային իշխանութիւններուն հետ սերտ կապերով կապուած Համայնա-իշխանութիւններուն հետ սերտ կապերով կապուած Համայնավար Կուսակցութեան սեւ ծրագիրները: Համոզումն այն էր, որ վար Կուսակցութեան սեւ ծրագիրները: Համոզումն այն էր, որ սպանութիւնը կատարուած է համայնավարներու կարգադրութեամբ՝ նպատակ ունենալով Դաշնակցութիւնը դատապարտել եւ զայն նպատակ ունենալով Դաշնակցութիւնը դատապարտել եւ զայն ոչնչացնել գաղութին մէջ: Համայնավար Կուսակցութեան այդ օրերու պաշտօնաթերթ «Բանուոր»ը կը գրէր, թէ Դուրեանի սպանութիւնը Աստուծոյ եկաւ. եւ թէ նոյնիսկ եթէ «դաշնակները»

Նիւ Եորքի Ս. Խաչ եկեղեցին՝ Դուրեան Արքեպիսկոպոսի սպանութեան օրը

չէին զայն սպանողը, պէտք է սպաննէին Արքեպիսկոպոսը. ամէն պարագայի տակ պէտք է այս ոճիրը «դաշնակներու» գլխուն փաթթել, քանզի հիմա պատրուակ մը կայ զանոնք ոչնչացնելու:

Հետագայ արձագանգներ. Դուրեան Արքեպիսկոպոսի սպանութեան պատրուակը գործածուեցաւ լայն չափերով: Խորհրդ-դայնամէտ ղեկավարութիւնը ամէն միջոցի դիմեց, հակադաշ-նակցական քարոզչութիւն կատարելու, եւ փորձեց վարկաբեկել դաշնակցական ղեկավարութիւնը: Ան նոյնիսկ ուժի դիմեց եւ շատ անգամ ոստիկանութեան միջոցով եկեղեցիէն դուրս շարտեց դաշ-նակցականամիտ նկատուող քահանան կամ հոգաբարձուն: Այս բոլորին դէմ Դաշնակցութիւնը մեղմ ընթացք ունեցաւ եւ պէտք եղածին չափ զօրաւոր հակազդեցութիւն ցոյց չտուաւ: Ան պարզապէս թելադրեց իր համակիր համայնքին՝ դուրս ելլել եւ նոր եկեղեցիներ կառուցել: Գաղութին ճեղքուածքը աւելի խորացաւ: Եւ ատիկա ո՛չ թէ Դուրեանի սպանութեան պատճառով, այլ այդ առիթով երկու կողմերուն ցուցաբերած թշնամանքի եւ անհանդուրժող վերաբե-րումին պատճառով: Բ. Աշխարհամարտը եւ Ամերիկայի զինակ-ցութիւնը Խ. Միութեան հետ եւ երկու պետութիւններուն բարե-կամական յարաբերութիւնները աւելի զարկ տուին հակադաշ-նակցական պայքարին: Ամերիկեան կառավարութիւնը չէր կրնար հանդուրժել Սովետներու երդուեալ թշնամիին՝ Հ.Յ.Դաշնակցու-թեան, որ ըստ իրեն հասած տեղեկութիւններուն, «տեռորիստական» աշխատանք ալ կը կատարէր:

Ամերիկահայ գաղութին օրինակով. Գաղութին բաժանեալ այս վիճակը շարունակուեցաւ երկար ժամանակ: Դաշնակցութիւնը փորձեց իր կառույցները ամրապնդել Ամերիկայի մէջ եւ Հայ Դատի Յանձնախումբերու միջոցով քաղաքական աշխատանքներ տանիլ: Այս աշխատանքներուն կը ծանօթանանք յաջորդ գլուխներուն մէջ: Ամերիկայի մէջ իր գործունէութիւնը ընդլայնեց նաեւ Ռ.Ա.Կ.ը՝ միշտ հակադրուելով Դաշնակցութեան: Ան իր ազդեցութեան տակ առաւ նաեւ Հ.Բ.Ը.Մ.ը, որ նիթական հսկայ հնարաւորութիւններ ունէր եւ կեանքի կոչուած էր որպէս բարեսիրական չէզոք միութիւն: Այս կազմակերպութիւնները, մինչեւ Խ. Միութեան փլուզումը, հաւատարիմ դաշնակիցները մնացին Խորհրդային Հայաստանի: Անոնց ղեկավարները յաճախակի հիւրերն էին Հայաստանի կառավարութեան, երբ դաշնակցական ղեկավարին, գրողին, բանաստեղծին կամ գիտնականին համար գոց էին հայրենիքին դուռները: Խ. Հայաստանի այս խտրական վերաբերումը ինքնին կ'աւելցներ յարաբերութիւններուն լարուածութիւնը:

Գաղութը բաժնելու եւ ազգայնական ղեկավարութիւնը կղզիացնելու քաղաքականութիւնը Խորհրդային իշխանութիւննե-րուն կողմէ փորձարկուեցաւ Ամերիկայի մէջ եւ տարբեր ձեւերով կիրարկուեցաւ Սփիւոքի զանազան երկիրներու, մասնաւոր Միջին Արեւելքի մէջ: Նպատակն էր չէզոքացնել Դաշնակցութեան հեղի-նակութիւնն ու ղեկավարութիւնը եւ հայ համայնքները խորհրդ-դայնամէտ թելերու վերածել:

Էջմիածնի եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն հանդիպումը 1989-ին
«Ողջո՛յն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան»

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը կը պնդէ, թէ ինք չէ կատարած Դուրեան Արքեպիսկոպոսի ահաբեկումը: Դուք ի՞նչ լսած էք այդ մասին:
2. Խորհրդայնամէտ հատուածին հակադաշնակցական պայքարին դէմ յանդիման արդեօք ճիշդ վարուեցաւ Դաշնակցութիւնը: Զեր կարծիքով, ան պէ՞տք է զօրաւոր հակազդեցութիւն ցոյց տուած ըլլար:
3. Ամերիկայի եւ Խ. Միութեան յարաբերութիւնները ինչպէ՞ս կ'ազդէին ամերիկահայ գաղութի քաղաքական կեանքին վրայ:
4. Խորհրդային իշխանութիւնները Սփիւոքի մէջ Դաշնակցութիւնը չէզոքացնել փորձելով ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէին:

5 ՍՓԻՈՔԸ ԿԸ ՓՈՐՁԷ ՀԱՅ ԴԱՏԸ ՀԵՏԱՊԵՂՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒԺ ՄԸ ԸԼԼԱԼ

Սփիոքի հայ գաղութները, որքան ալ պարզ կրօնական համայնքներու վերածուած, զերծ չմնացին քաղաքական գունաւորումներէ եւ միջազգային քաղաքական հոսանքներու ազդեցութիւններէն: Արդէն տեսանք ամերիկահայ գաղութին օրինակը եւ թէ ինչպէ՞ս ամերիկեան եւ խորհրդային արտաքին քաղաքականութիւնները կարելոր դեր կը խաղային համայնքի ներքին կեանքի բոլոր երեսներուն մէջ ալ: Այս օրինակով պէտք է ճանչնանք իրողութիւնները, սփիոքեան իրաքանչիւր գաղութին կապուած:

Սփիոքը իբրեւ քաղաքական միաւոր. «Հայ Դատ» սորվող աշակերտին համար արդէն յստակ պիտի ըլլայ, թէ հայ ժողովուրդի պահանջատիրութեան եւ Հայ Դատի արդար լուծման համար տարուող պայքարին մէջ Սփիոքը միաւոր մըն է: Յստակ է նաեւ այն պարագան, որ մինչեւ Հայաստանի անկախ հանրապետութեան հռչակումը, Հայ Դատի քաղաքական պայքարին մէջ Սփիոքը միակ ուժն էր, թէեւ ան բաղկացած է բազմազան երկիրներու հայկական համայնքներէն, որոնք իրենց հիւրընկալ երկիրներու մշակութային եւ քաղաքական ազդեցութիւններուն տակ, արտաքին իմաստով, իրարու չեն նմանիր: Այս երբեմն իրարու հակադրուող երեւոյթները կ'իմաստաւորեն «սփիոք» բառը, որ ինքնին սփռում, սփռուածութիւն կը նշանակէ եւ ինքն իր մէջ հակասական կը թուի ըլլալ «քաղաքական մէկ միաւոր»ի յղացքին հետ: Գոյութիւն ունի սակայն ուժ մը, գաղափար մը, որ կը շաղկապէ. եւ այդ գաղափարը ազգայնականութիւնն է: Դաշնակցութիւնը Սփիոքի իր կառուցները հաստատած է ճիշդ այդ գաղափարին հետեւողութեամբ եւ կը ղեկավարէ սփիոքահայ գաղութները մեծ մասով: Դաշնակցութեան ստեղծած կառուցները՝ դպրոց եւ մշակութային, մարզական, բարեսիրական միութիւններ, կը միտին հայ նոր սերունդներուն մէջ վառ պահել հայ հոգին ու անկախ նոր սերունդներուն մէջ վառ պահել հայ հոգին ու անկախ Հայաստանի գաղափարը եւ ապագայի տեսլականով տոգորել հայ մարդը: Ահա՛ այս ցանցային յարաբերութիւններն են, որ կ'ապահովեն Սփիոքի քաղաքական ուժը:

Տեղական կշռոյթ. Սփիոքի որոշ համայնքները, մասնաւորաբար Ա.Մ.Ն., Գանատա եւ Միջին Արեւելք, կրցան տեղական կառավարական շրջանակներու մէջ թափանցել եւ հայութեան խօսքը այդ մակարդակներու վրայ լսելի դարձնել: Ամենէն խօսուն օրինակն է Լիբանանը, ուր Դաշնակցութիւնը զօրեղ ներկայութիւն էր երկրի քաղաքական կեանքին մէջ եւ իր բեղուն ազգային կեանքով Սփիոքի ղեկավարման դերը ստանձնած էր: Ընդհանրապէս արաբական երկիրներու մէջ անգլիական եւ ֆրանսական գաղութարարութեան դէմ տարուող ազատագրական պայքարներու ընթացքին, Դաշնակցութիւնը համագործակցած էր արաբ տարրերու հետ: Այդպիսով, ան կրցած էր շահիլ վարկ ու

վստահութիւն եւ յարգանք ու ազդեցութիւն՝ պետական շրջանակներուն մէջ: Նման պարագայ գոյութիւն ունէր նաեւ Իրանի մէջ, ուր, ի հարկէ, պաշտօնական ճանաչում չունէր Դաշնակցութիւնը (քաղաքական կուսակցութիւնները չէին արտօնուեր թագաւորական վարչակարգին կողմէ), սակայն, Դաշնակցութիւնը հայութեան ներկայացուցիչը կը համարուէր պետական շրջանակներուն մէջ: Խորհրդարանի իբրեւ հայութեան ներկայացուցիչ միշտ կ'ընտրուէր Դաշնակցութեան թեկնածուն:

Ազգային յեղաշրջումները Միջին Արեւելքի զանազան երկիրներու մէջ, Թուրքիոյ յարձակումը Կիպրոսի վրայ, արաբ-խորաշէլական շարունակական պատերազմները, Լիբանանի քաղաքացիական կռիւները եւ վերջապէս Իրանի յեղափոխութիւնը ի վնաս հայերուն վերջացան: Տնտեսական, ընկերային եւ ազգային սեղմումները եւ խտրականութիւնները պատճառ դարձան հայերու արտագաղթին: Արտագաղթին դէմ, ի հարկէ, պայքարի մէջ մտաւ Դաշնակցական մամուլը: Նպատակն էր՝ Միջին Արեւելքի մէջ հսկայ ճիգերով կազմուած զօրաւոր գաղութները փրկել եւ Հայաստանի սահմաններուն մօտիկ խիտ հայ բնակչութիւնը պահել: Նոյնիսկ կուսակցութեան շարքերէն հեռացուեցան անոնք, որոնք Եւրոպա եւ Ամերիկա կը գաղթէին: Հակառակ այս բոլորին, Միջին Արեւելքի հայ գաղութներու անցեալի կշռոյթն ու հաւաքական ուժը պակսած է այլեւս, եւ Հայ Դատի պայքարի եւ կուսակցական-քաղաքական գործունէութեան մեծ բաժինը ամերիկահայ գաղութի ուներուն կ'իյնայ այսօր:

Հայոց զոյգ պատուիրակութիւններ. Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, փաստօրէն մինչեւ Բ. Աշխարհամարտը, եւրոպական դիւանագիտական շրջանակներու մէջ կը շարունակէին աշխատանք տանիլ հայոց զոյգ պատուիրակութիւնները: Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը՝ Ալեքսիս Ահարոնեանի գլխաւորութեամբ եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը՝ Պօղոս Նուպար Փաշայի եւ անկէ ետք Գաբրիէլ Նորատունկեանի գլխաւորութեամբ: Փաշայի եւ անկէ ետք Գաբրիէլ Նորատունկեանի կարելի պիտի ըլլայ փրկել Անոնք կը հաւատային, թէ տակաւին կարելի պիտի ըլլայ փրկել Արեւմտահայաստանը կամ փոքր բաժին մը անկէ, որ անկախ ըլլայ Թուրքիայէն եւ ուր կարելի ըլլայ տեղաւորել գաղթական հայերու հսկայ զանգուածը: Հայաստանի մէջ խճողուած Եղեռնէն ազատած 350,000 գաղթականներուն վրայ այժմ աւելցած էին նաեւ շուրջ 180,000 գաղթականներ, որոնք փախած էին Կարսի, Սուրմալուի եւ Արտահանի թրքական գրաւումէն ետք: Բայց իրենք՝ պատուիրակութեան անդամներն ալ գիտէին, որ կացութիւնը աւելի դժուարացած էր: Հայերուն խոստացուած հողերուն մէկ մասը խորհրդային տիրապետութեան տակ կը գտնուէր, իսկ միւս մասը արդէն գրաւման տակ առած էին քեմալական ուժերը եւ զայն պարպելու մտադրութիւն չունէին: Եւրոպական պետութիւններուն քով Հայկական Հարցին այս անել վիճակը երեսն եկաւ Լոնտոնի վեհաժողովին՝ 1921-ի Փետրուարէն Մարտ: Հոն արդէն կը խօսուէր ո'չ թէ Հայաստանի անկախութեան, այլ հայերու համար Ազգային Օճախ մը գտնելու մասին: Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը իբրեւ այդ օճախին վայր կ'առաջարկէր

Ալեքսիս Ահարոնեան

Գաբրիէլ Նորատունկեան

Արեւմտահայաստանի արեւելեան հողերը, իսկ Ազգային Պատուիրակութիւնը՝ Կիլիկիան:

Լօզանի խորհրդածողովը. Խորհրդածողովը սկսաւ 1922-ի Նոյեմբերին եւ դաշնագիրը երոպական երկիրներուն եւ Թուրքիոյ միջեւ ստորագրուեցաւ 1923-ի Յուլիս 24-ին: Խորհրդածողովի ամբողջ ընթացքին հայերուն առիթ տրուեցաւ ներկայանալու միայն ենթադանձնախմբերէն մէկուն ժողովին: Խօսք առին Ահարոնեանը եւ Նորատունկեանը՝ զոյգ պատուիրակութիւններու միացեալ մարմնին անունով եւ ներկայացուցին հայերուն պահանջը՝ Կիլիկիոյ մէջ հիմնելու Ազգային Օճախը: Լօզանի խորհրդածողովին ընթացքը եւ արդիւնքը մեծ յուսախաբութիւն էր հայ քաղաքական գործիչներուն համար: Թուրքիա սպառնացած էր ժողովը ձգել, եթէ խօսք ըլլար Հայկական Հարցին մասին: Եւ սպառնալիքը ընդունուած էր: Լօզանի դաշնագրին մէջ Հայաստանի եւ հայերու մասին խօսք չկայ: Կը խօսուի միայն Թուրքիոյ մէջ ապրող ոչ-իսլամ փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու պաշտպանութեան մասին: Մոռցուած է Հայկական Հարցը եւ հայ գաղթականներուն համար Ազգային Օճախ մը գտնելու խոստումը:

Խորհրդային Ռուսաստանի ծրագիրները. Տակաւին նախքան Լօզանի խորհրդածողովը, երբ Դաշնակից պետութիւնները իրենց խիղճը հանգստացնելու համար հայ գաղթականներուն համար օճախ մը կը փնտռէին, Մոսկուայի իշխանութիւնն ալ իր ծրագիրը կ'առաջարկէր: 1923-ի Յունուարին 2իչերին կը յայտարարէր, թէ Ռուսիա պատրաստ է 250,000 արեւմտահայ գաղթականներ Քուպանի (հիւսիսային Կովկաս) մէջ տեղաւորելու՝ պայմանաւ, որ անոնք գտուին, անոնց մէջ չըլլան հակառուս կամ դաշնակցական տարրեր, մեծ մասով ըլլան հողագործներ եւ ո'չ առեւտրականներ՝ տեղի բնակիչ կոզակները չգրգռելու համար: Այս առիթով Պուլկարիոյ ներկայացուցիչը Ահարոնեանին ըսած էր, թէ Պուլկարիա եւս ստացած է նոյն առաջարկը եւ որ պոլշեիկները նպատակ ունին օտար տարրեր Քուպանի մէջ բնակեցնելով տկարացնել պոլշեիկ իշխանութեան դէմ ելած կոզակներուն խիտ կեդրոնացումը: Բարեբախտաբար զոյգ պատուիրակութիւններն ալ չհետապնդեցին պոլշեիկներու այդ առաջարկը: Հայ գաղթականները Քուպան տեղափոխելով հակամարտութիւն պիտի սկսէր անոնց եւ կոզակներուն միջեւ, եւ հայերու ձուլումը այնտեղ անխուսափելի էր:

Խ. Հայաստանի հակազդեցութիւնը. Հայ գաղթականներուն ազգային օճախ մը ապահովելու համար Սփիւոքի մէջ թափուող ջանքերը՝ Խ. Հայաստանի իշխանութիւններուն աւելորդ եւ անհիմաստ կը թուէին: Հայաստանի պետական դէմքերէն՝ Արտաշէս Կարինեան 1924-ին կը յայտարարէր, թէ պետք է վերջ տալ հայութեան «հաւաքման» Հայաստանի մէջ, եւ 300,000 հայ գաղթականները Ռուսիոյ մէջ ցրուել: Պետք է հասկնալ, կ'ըսէր ան, որ Հայաստանը հրաժարած է «Ազգային Պետութեան» գաղափարէն եւ մտած խորհրդային ընկերվար միութեան մէջ: Խ. Հայաստանի իշխանութիւններուն համար Հայկական Հարցը լուծուած էր, երազները՝ իրականացած:

Զեյնեփ Կայ

Գործունէութիւն Ազգերու Դաշնութեան ուղղութեամբ.

Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (United Nations) ստեղծուելէն առաջ, Դաշնակից Պետութիւններու նախաձեռնութեամբ կազմուած էր Ազգերու Դաշնութիւնը (League of Nations): Այդ մարմնին միջոցաւ հայերուն համար նպաստաւոր իրավիճակ մը ապահովելու գործին միտած էին հայոց զոյգ պատուիրակութիւնները: Իսկ մանաւանդ, աւելի քաղաքական հարցերու ուղղութեամբ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը: Նպատակն էր այդ մարմնին մէջ վառ պահել Հայաստանի անկախութեան գաղափարը եւ հանրային կարծիք պատրաստել: Որպէս գործնական ծրագիր, առաջարկուեցաւ օգնութիւն տալ Խ. Հայաստանին՝ *ռոոգելու* Սարդարապատի դաշտը՝ արտասահմանէն գաղթականներ հոն բնակեցնելու համար: Առաջարկը ընդունուեցաւ Ազգերու Դաշնութեան կողմէ, մանաւանդ որ մեծ հայասէր Նանսէնը այդ ծրագրին բուն պաշտպանն էր: Բայց հնարաւոր չեղաւ համոզել հարուստ դրամատէրերը պէտք եղած գումարը՝ մէկ միլիոն անգլիական ոսկի, Խ. Ռուսիոյ վստահիլ: Ազգերու Դաշնութեան մէջ տրուած միւս հայանպաստ որոշումներն ալ միայն թուղթի վրայ մնացին: Ազգերու Դաշնութիւնը ուժ չունէր զանոնք գործադրութեան դնելու:

Դաշնակից պետութիւնները արդէն աշխարհը խաղաղած կը համարէին, կամ աւելի ճիշդ՝ իրենց միջեւ բաժնուելիքները բաժնուած էին արդէն: Հայկական Հարցը հազիւ կը յիշուէր Ազգերու Դաշնութեան մէջ, բայց դեռ չէին դադրած Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ջանքերը: 1932-ին, երբ Ազգերու Դաշնութեան մէջ Թուրքիոյ անդամակցութեան խնդիրը ծագեցաւ, Աւետիս Ահարոնեան անգամ մը եւս փորձ ըրաւ բողոքելու՝ պաշտօնական դիմում մը ներկայացնելով Ազգերու Դաշնութեան: Բողոքագիրը անարձագանգ մնաց:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ հակասութիւն կը տեսնէք «սփիւոք» բառին եւ «քաղաքական միաւոր» գաղափարին միջեւ:
2. Ձեր կարծիքով, Լօզանի խորհրդածողովը ինչո՞ւ ընդունած էր Թուրքիոյ սպառնալիքը:
3. Պոլշեիկները ինչո՞ւ կ'ուզէին հայ գաղթականները Քուպանի մէջ բնակեցնել եւ ի՞նչ պայման կը դնէին:
4. Ինչո՞ւ չիրականացաւ Սարդարապատի դաշտին ռոոգման ծրագիրը:

Բաժին 5-ը փոխարինող ընթերցանութիւն

Հայաստանի կարճատեւ անկախութեան կեանքի ընթացքին եւ անկէ ետք, Հայ Դատի համար տարած ապաքարին ծիրէն ներս որոշիչ ազդակ եղաւ Թուրքիոյ մէջ ծաւալած ազգային շարժումը, որ Թուրքիոյ Հանրապետութեան հիմքը դրաւ: Ա. Աշխարհամարտին պարտուած Թուրքիոյ վրայ տիրող Դաշնակիցները պարտադրեցին Պոլսոյ կառավարութեան՝ զինաթափ ընել Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ցրուած թուրք զօրքը: Բայց այդ գործին համար ուղարկուած Մուսթաֆա Քեմալը, փոխանակ զօրքերը ցրուելու, զանոնք կազմակերպեց եւ երկրին ներսը սկսաւ ազգային շարժում մը, որ կը պայքարէր Դաշնակիցները երկրէն դուրս շարժելու եւ Թուրքիոյ անկախութիւնն ու ամբողջութիւնը վերականգնելու համար: Այս պայքարի յաջողութեան նպաստեցին թէ՛ Խ. Ռուսիոյ նիւթական օգնութիւնը եւ թէ՛ Դաշնակիցներու անտարբերութիւնը Թուրքիոյ մէջ տիրող անցումարձին նկատմամբ:

Այսպէս, Քեմալ իր իշխանութիւնը ստեղծեց Թուրքիոյ մէջ եւ մայրաքաղաք յայտարարեց Անգարան: Անոր զօրքերը մէկ կողմէն յառաջացան դէպի նորանկախ Հայաստան, միւս կողմէն դէպի Զմիռնիա, Պոլիս եւ Կիլիկիա: Ի հարկէ, ուր որ բանակը կը մտնէր, կոտորածի կ'ենթարկէր ցեղասպանութենէն ետք հոն մնացած կամ իր տունն ու տեղը վերադարձած հայութիւնը: Քեմալական շարժումը այնքան ուժ ստացաւ, որ Դաշնակիցները սկսան հաշտի առնել զայն: Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչ Իսմէթ Ինօնու մասնակցեցաւ Լօզանի համաժողովին, որ կազմուած էր Սեւրի դաշնագիրը վերանայելու համար: Ինօնու մերժեց Հայկական Հարցի արձարծումը համաժողովին: Այդպէս ալ Լօզանի դաշնագրին մէջ, որ ստորագրուեցաւ 1923-ի Յուլիս 24-ին, որեւէ յիշատակութիւն չեղաւ հայերուն մասին: Դաշնակիցները Հայկական Հարցը մոռցան, երբ հարցը եկաւ Թուրքիոյ նոր տէրերուն հետ բարեկամանալու եւ Թուրքիոյ մէջ քափթալիսական մեծ ձեռնարկութիւններ սկսելու հնարաւորութեան: Դաշնագրին մէջ նշուեցան Թուրքիոյ մէջ ապրող ոչ-մահմեդական ժողովուրդներու պաշտպանութեան մասին քանի մը կէտեր, որոնք երբեք ալ չգործադրուեցան:

Լօզանի դաշնագիրը ջնջեց Սեւրի դաշնագրով սահմանուած հայերու իրաւունքներն ու հայրենիքը. բայց Հայ Դատի համար պայքարող անհատներ եւ կազմակերպութիւններ չեն ընդունիր Լօզանի դաշնագիրը՝ առարկելով, որ հայերը իբրեւ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող կողմ չմասնակցեցան համաժողովին եւ չստորագրեցին դաշնագիրը: Անոնք կ'ըսեն նաեւ, որ Լօզանի դաշնագիրը կը հակասէ ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին:

1923-ի Հոկտեմբեր 29-ին, երբ սուլթանը արդէն աքսորուած էր, հռչակուեցաւ Թուրքիոյ հանրապետութիւնը եւ Մուսթաֆա Քեմալ դարձաւ հանրապետութեան նախագահ: Ան երկիրը վարեց «Թուրքիա թուրքերուն համար» նշանաբանով. փորձեց հեռացնել կամ ոչնչացնել ոչ-մահմեդական փոքրամասնութիւնները եւ ձուլել քիւրտերը: Թուրքիոյ համար իր կատարած ծառայութիւններուն շնորհիւ, թուրք ժողովուրդը զայն Աթաթուրք (թուրքերու հայր) կոչեց: Ի հարկէ, այսօր, որոշ թուրք պատմաբաններ համարձակութիւնը ունեցած են Աթաթուրքի ժամանակաշրջանը նոր մեկնաբանութեամբ ներկայացնելու: Այս պատմաբաններուն կարծիքով, թուրք ազգային շարժումը

մղեռանդներու շարժում էր եւ Մուսթաֆա Քեմալը՝ միապետ մը, որ երկրին վրայ կը տիրէր ուժով: Աթաթուրքէն ետք ալ Իսմէթ Ինօնու շարունակեց նոյն ձեւով կառավարել երկիրը՝ միշտ դժգոհները ճնշելով եւ երկրի հետզհետէ աճող ընկերային եւ տնտեսական դժուարութիւնները ծածկելով: Արդիւնքը եղաւ 1960-ի զինուորական պետական հարուածը: Անկէ ետք քանիցս փոխուած են իշխանութիւնները. բայց չեն լուծուած Թուրքիոյ մէջ տիրող ընկերային եւ տնտեսական դժուարութիւնները, շարունակուած են քաղաքական ճնշումները բոլոր անոնց դէմ, որոնք իշխանութեան հետ չեն քալեր եւ իշխանութիւնը կը քննադատեն: Թուրքիոյ իշխանութիւնները քանիցս ճնշեցին քիւրտերու ապստամբութիւնները եւ ուրացան անոնց իրաւունքները: Կիպրոսի թուրք եւ յուն ահաւանձանութիւններուն մէջ միշտ օգնեցին թուրքերուն եւ 1974-ին ալ յարձակելով անկախ Կիպրոսի վրայ, գրաւեցին անոր մէկ մասը:

Հակառակ Թուրքիոյ իշխանութիւններու ոչ-ժողովրդավար կեցածքին, ժողովուրդին եւ մանաւանդ փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու բռնաբարման եւ արտաքին ոտնձգութիւններուն, Ամերիկա միշտ բարեկամ կը մնայ Թուրքիոյ եւ զինուորական ու տնտեսական հսկայ օգնութիւն կու տայ անոր: Ամերիկա զայն իր կարեւոր դաշնակիցը կը համարէ Խ. Միութեան դէմ: Թուրքիան ալ փոխադարձաբար իր երկրին մէջ արտօնած է Ամերիկային եւ Ն.Ա.Թ.Օ.ին (North Atlantic Treaty Organization) - որուն անդամ է նաեւ ինք, Թուրքիա - զինուորական խաթախներ հաստատելու իր հողերուն վրայ:

Թուրքիոյ դիրքը արտաքին աշխարհին մէջ եւ անոր հաստատած զինուորական ու տնտեսական յարաբերութիւնները զանազան պետութիւններու հետ, մեծապէս կը խանգարեն Հայ Դատի պայքարը: Միւս կողմէ Փան-թուրանիզմի կամ Փան-թուրքիզմի գաղափարը, որ միշտ գոյութիւն ունեցած է հանրապետական Թուրքիոյ մէջ եւ ատեն-ատեն շեշտաւորուած, կը վտանգէ այսօրուան Հայաստանը եւս: Թուրքիա միշտ ունեցած է Արեւելքի թուրք ժողովուրդներուն կամ այսօրուան թրքախօս հանրապետութիւններուն հասնելու երազը եւ Հայաստանն ու Արցախը խոչընդոտ մըն են իր ճամբուն վրայ: Միշտ ճնշումներու ենթակայ է նաեւ Թուրքիոյ մէջ ապրող փոքրաթիւ հայութիւնը: Ան հետզհետէ հալածանքի ենթարկուելով, կա՛մ երկրէն հեռացաւ, եւ կա՛մ երկրի ներսերէն դէպի Պոլիս քաշուեցաւ: Այսօր առհասարակ Պոլսոյ մէջ կեդրոնացած է հայութիւնը, որ շուրջ 40,000 կը հաշուէ: Ծիշդ է, թէ Պոլսոյ մէջ հայերը կրցած են որոշ չափով հանգիստ անձնական կեանք ստեղծել, հաշուէ: Ծիշդ է, թէ Պոլսոյ մէջ հայերը կրցած են որոշ չափով հանգիստ անձնական կեանք ստեղծել, բայց ազգային տեսակէտէ միշտ խտրականութեան եւ ճնշումներու ենթակայ են: Պոլսոյ Պատրիարքը քանիցս բողոքած է իշխանութեան, դիմած է նաեւ Ամերիկայի միջամտութեան՝ հայութեան իրավիքանկին եւ հայ ազգային դպրոցին, եկեղեցիին եւ այլ հաստատութիւններուն տխուր վիճակին վերաբերեալ, սակայն անօգուտ:

Փան-թուրանական գաղափարաբանութիւնը իր ամենէն զօրաւոր արտայայտութիւնը գտաւ 1988-ի Ղարաբաղեան Շարժումին ընթացքին եւ Ատրպէյճանի ու նախկին Խ. Միութեան այլ թրքական հանրապետութիւններուն անկախութեան յայտարարութիւններէն ետք: Այդ շրջանին էր, որ երեսան եկաւ Թուրքիոյ անզիջող դիրքը Հայ Դատի նկատմամբ: Մենք այդ մասին պիտի սորվինք

յաջորդ գլուխներուն մէջ. բայց արդէն այս ընթերցանութեան ընդմէջէն տեսանք, թէ արդի Թուրքիոյ, այսինքն՝ հանրապետական Թուրքիոյ իշխանութիւնները շարունակական ճնշումներով եւ հալածանքներով կը փորձեն հայկական փոքրամասնութիւնը ոչնչացնել, հայ անունը Թուրքիոյ քարտէսներու վրայէն ջնջել: Անոնք աշխարհին առջեւ կ'ուրանան Հայոց Յեղասպանութեան իրողութիւնը, կը ժխտեն հայկական պահանջները: Այս վերաբերումին մէջ անոնք կը յենին զանազան երկիրներու, մանաւանդ Ամերիկայի թրքամէտ քաղաքականութեան վրայ: Կը մնայ Հայաստանի կառավարութեան եւ քաղաքական կուսակցութիւններուն, մանաւանդ Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի Յանձնախումբերուն, հայոց պահանջատիրութիւնը մինչեւ իրագործում առաջ տանիլ:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

մնացորդաց - այս բառը մեր գրականութեան մէջ կը գործածուի ճշելու համար հայ ժողովուրդին այն մասը, որ Եղեռնէն ազատեցաւ:

մարմնացում - գաղափարի կամ որեւէ բանի մը մարմին ստանալը, նիւթական ձեւ առնելը (*embodiment*)

պետական հարուած - յանկարծակի յեղաշրջումով մը կառավարութիւնը վար բերելը (*coup d'état*)

մաքսանենգութիւն - գաղտնի եւ ապօրինի կերպով երկրէն բան մը դուրս հանել կամ ներս բերել (*smuggling*)

ալլախոհ - ալլ կերպ մտածող, պետութեան քաղաքականութեան ընդհանուր վարքագիծին հակադրուող (*dissident*)

յենակ - կոթնելու տեղ, այստեղ կը նշանակէ զինուորական խարխիս (*military base*)

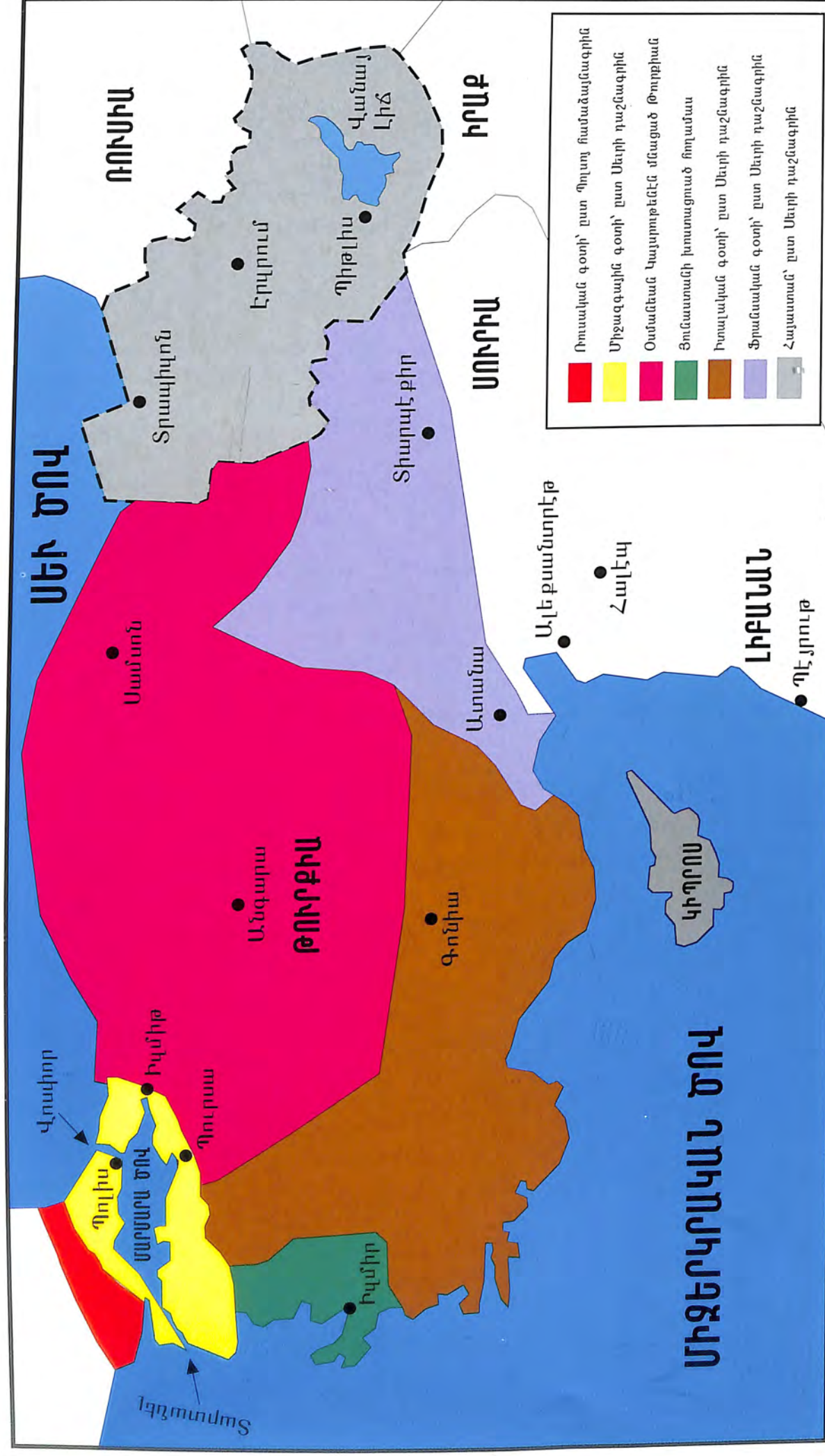
աֆիոն - թմրեցուցիչի տեսակ (*opium*)

նշանաբան - հիմնական գաղափարը արտայայտող խօսք մը (*motto*)

արդարադատութիւն - արդար դատելը, պետական հաստատութիւն մը, որ դատական գործերուն կը հսկէ (*justice*)

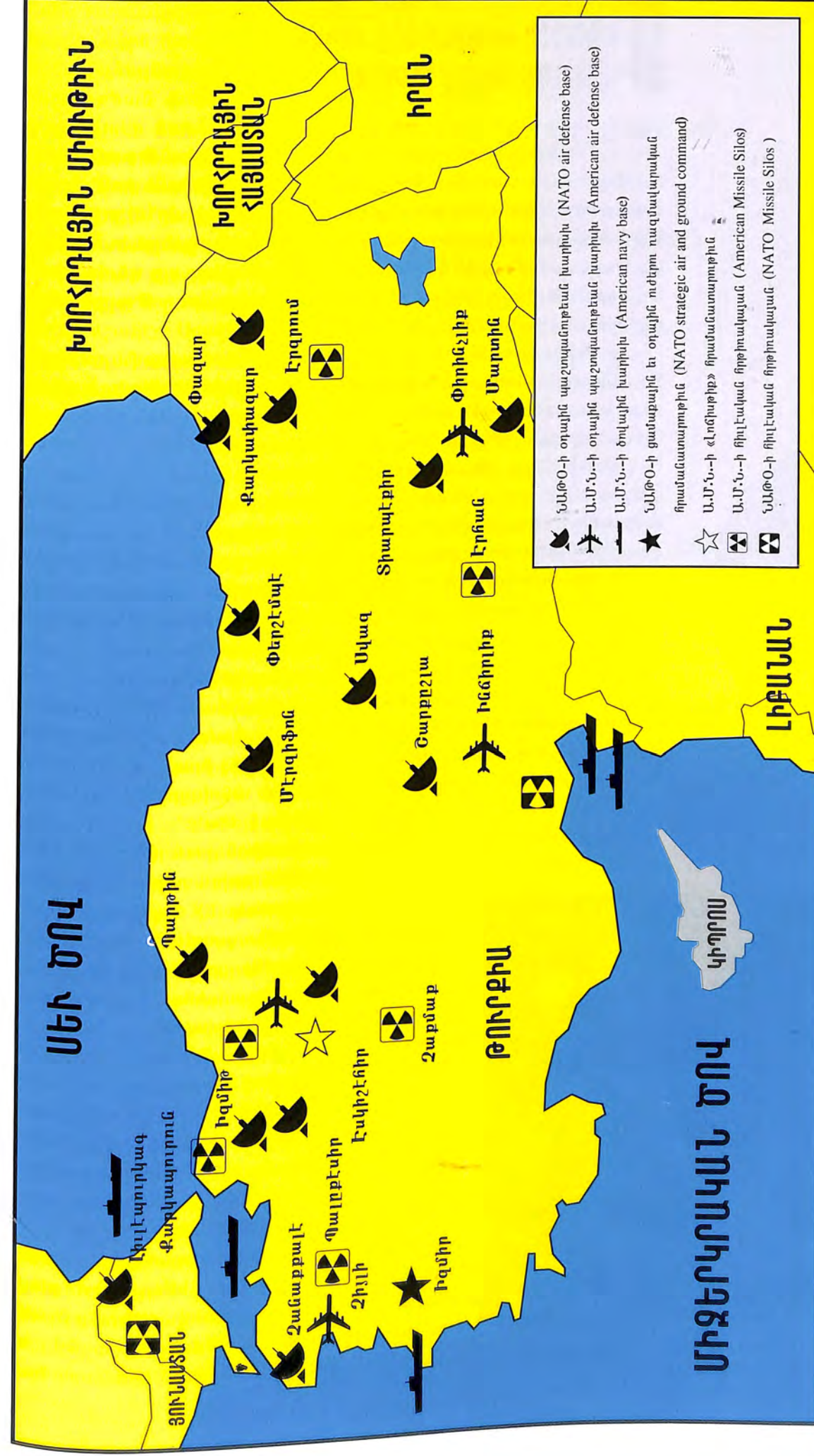
(արդարադատութեան նախարարութիւն = *ministry of justice*)

երախտապարտ - ուրիշին ըրած բարիքը գիտցող, չմոռցող

Գարստե թիւ 5

Քարտեւր ցուց կու տայ Օսմանեան Կայսրութիւնը Ա. Աշխարհամարտէն ետք, այսինքն՝ Դաշնակիցներուն ծրագրիցներուն թուրքիոյ համար:

Բարձրագույն 6

Ներկայ թուրքիոյ այս քարտէսին վրայ նշուած են Ամերիկայի եւ Ն.Ա.Թ.Օ.ի զինուորական խարխախները: Կը տեսնէք, թէ ինչպէս օգտագործուած է խ. Միութեան սահմանին գտնուող ռազմագիտական մեծ կարեւորութիւն ունեցող Թուրքիան՝ խ. Միութեան դէմ:

Տոբթ. Ֆրեսերիք Նանսէն

Դաշնագիրը գործադրելու համար երբեք տրամադիր չէին զինուորական ուժի դիմելու ո՛չ Խ. Ռուսիոյ եւ ո՛չ ալ Մուսթաֆա Բեմալին դէմ:

Հայաստան եւ Ազգերու Դաշնութիւն. Որպէս Դաշնակիցներուն կողմէ ճանչցուած եւ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւն, Հայաստանի կառավարութիւնը կը դիմէր Ազգերու Դաշնութեան Խորհուրդին (The Council of the League of Nations)՝ անդամակցելու Ազգերու Դաշնութեան (League of Nations): Ան միեւնոյն ատեն զինուորական օգնութիւն կը խնդրէր, որպէսզի կարենայ դէմ դնել թշնամիներու յարձակումներուն: Հայաստանի դիմումը նիւթ դարձաւ Ազգերու Դաշնութեան առաջին համագումարին՝ 1920-ի Նոյեմբեր 15-ին, սակայն որոշում չտրուեցաւ: Հայաստանի մասնակցութիւնը շատ բաներէ կախեալ էր: Առաջին հերթին պէտք է երկիրը խաղաղէր: Իսկ այդ խաղաղութիւնը հաստատելու, այսինքն՝ թշնամիները ետ վանելու համար ո՛չ մէկ պետութիւն պատրաստ էր զինուորական օգնութիւն ցոյց տալու: Ամերիկա եւ Պրագի կ'ուզէին կողմերը հաշտեցնելու համար միջնորդի դեր կատարել: Հարցը կը ձգձգուէր: Մեծ հայասէր նորվեկիացի Նանսէն զուր կը փորձէր Ազգերու Դաշնութեան մէջ Հայաստանը մասնակից դարձնել, եւ առաջը առնել պոլշեիկներու տարածման: Իսկ անդին, թուրքերը կը գրաւէին Հայաստանի հողերուն մեծ մասը, եւ Հայաստանի վրայ պոլշեիկ իրաւակարգ կը պարտադրուէր: Խզուած էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան կապը Դաշնակիցներուն հետ: Ան դիմում կատարած էր Մոսկուային՝ միջնորդելու թուրքերուն քով:

Հայաստանին օգնութիւն հասցնելը եւ անոր Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ ընդունիլը հաւասար էր Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ ելլելուն: Երբ քուէի դրուեցաւ հարցը, 29-էն միայն 7-ը թեր քուէարկեցին: Այդ եօթ պետութիւններն էին՝ Փերու, Փորթուգալ, Սալվատոր, Ուրուկուէյ, Վենեզուէլա, Գանատա եւ Զուիցերիա: Լոնտոնի խորհրդածողովին, ինչպէս սորվեցանք, այլեւս անկախ Հայաստանի հարց չկար, եւ պետութիւնները Ազգային Օճախ մը կը փնտռէին հայ գաղթականներուն համար:

Հարցումներ

1. Զինադադարէն ետք ի՞նչ իրավիճակ կը տիրէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:
2. Ի՞նչ պայմաններու մէջ եւ Դաշնակիցներուն ինչպիսի՞ կեցածքին բերումով էր, որ Մուսթաֆա Բեմալ կրցաւ Թուրքիոյ մէջ ազգային շարժում ստեղծել:
3. Ինչո՞ւ հնարաւոր չեղաւ գործադրել Սեւրի դաշնագիրը:
4. Ինչո՞ւ չընդունուեցաւ Հայաստանի դիմումը՝ մաս կազմելու Ազգերու Դաշնութեան:

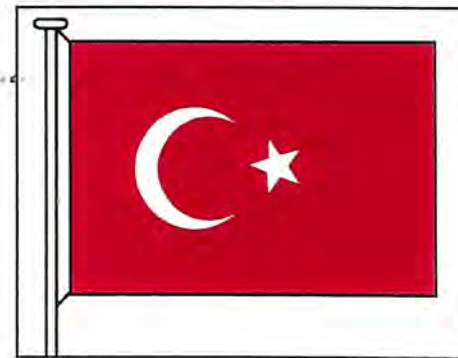
2 ՎԵՐԱԾՆԱԾ ԹՈՒՐԹԻԱ ԱՆՁԻՋՈՂ ԿԸ ՄՆԱՅ «ԻՐ» ՀՈՂԵՐՈՒՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Օսմանեան Կայսրութեան աներակներուն վրայ նոր Թուրքիա մը ստեղծելու համար Մուսթաֆա Բեմալի տարած պայքարը յաջողած էր: Դաշնակիցները չէին կրնար զինք հաշուի չառնել: Եւ երբ նոր իրադարձութիւններու լոյսին տակ անհրաժեշտ էր Սեւրէն ետք նոր խորհրդածողով մը գումարել, Դաշնակիցները հրաւեր ուղղեցին թէ՛ օսմանեան կառավարութեան եւ թէ՛ Մուսթաֆա Բեմալին, կամ կրնանք ըսել, թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ Անգարայի կառավարութիւններուն:

Լօզանի համաժողովին. Մուսթաֆա Բեմալ կրցաւ համոզել Դաշնակիցները, որ Անգարայի կառավարութիւնը Թուրքիոյ միակ ներկայացուցիչն էր: Լօզանի համաժողովին Թուրքիոյ կողմէ կը մասնակցէր Բեմալի յղած պատուիրակութիւնը՝ Իսմէթ Ինօնուի գլխաւորութեամբ: Այս համաժողովին հայերու մասին խօսուեցաւ միայն այն ատեն, երբ Թուրքիոյ փոքրամասնութիւններու հարցը կը քննարկուէր: Համաժողովը 1922-ի Դեկտեմբեր 12-ի նիստէն սկսեալ այս հարցով կը զբաղէր: Նիստերէն մէկուն հայանպաստ արտայայտութիւններ ունեցաւ Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Լորտ Քըրզըն, որ յիշեցուց պատերազմի ատեն Դաշնակիցներուն տուած խոստումները հայերուն: Ան նշեց, թէ ներկայ Խորհրդային Հայաստանը չի կրնար աշխարհի բոլոր հայերուն օճախը համարուի, եւ պէտք է հիմնական որոշում մը կայացուի այդ ուղղութեամբ: Եղան քանի մը այլ նպաստաւոր արտայայտութիւններ եւս. եւ վերջապէս Իսմէթ Ինօնու ներկայացուց իր պետութեան մեկնաբանութիւնը Հայկական Հարցին մասին:

Ինօնու հայերը ներկայացուց իբրեւ յեղափոխական վտանգաւոր տարրեր, որոնք ոռութեան օգնութեամբ փորձած էին վար առնել օսմանեան կառավարութիւնը: Ան շեշտեց, թէ հայերը իրենք պատասխանատու են այն դէպքերուն, որոնց զոհ գացին կարգ մը հայեր: Ինօնու ատելցուց, թէ Թուրքիոյ հողերը խլել եւ հայերուն տալ հնարաւոր չէ, քանի որ այդ հողերուն վրայ կապրին հայերուն տալ հնարաւոր չէ, քանի որ այդ հողերուն վրայ կապրին մեծամասնութեամբ թուրքեր. իսկ Խորհրդային Հայաստանը արդէն կրնայ հայերուն ազգային օճախը համարուի: Լորտ Քըրզըն անգամ մը եւս փորձեց յիշեցնել, թէ Թուրքիոյ մէջ կապրէին շուրջ 3,000,000 հայեր եւ այսօր միայն 130,000 մնացած են, ո՛չ թէ, 1,400,000 եղած է միայն: Քըրզըն փորձեց համոզել թուրքերը՝ 1,400,000 եղած է միայն: Քըրզըն փորձեց համոզել թուրքերը՝ տեղ տալու հայերուն: Ինօնուն անգիշող մնաց: Այս նիստերէն մէկուն մէջ ամերիկեան ներկայացուցիչն ալ իր համաձայնութիւնը յայտնեց հայ գաղթականներուն համար որոշումի մը թիւը յայտնեց հայ գաղթականներուն, երկրորդ օրը ժխտեց յանգելու անհրաժեշտութեան. սակայն, երկրորդ օրը ժխտեց ըսածը եւ յայտարարեց, թէ ինք իր անձնական կարծիքը տուած էր եւ ոչ՝ պետութեան:

Լօզանի դաշնագիրը. Լօզանի խորհրդածողովը, որ

Թուրքիոյ դրօշը՝ 1936-ին ընդունուած

գումարում էր վերատեսության ենթարկելու համար Սերի դաշնագիրը, իր արդյունքին հասաւ Լօզանի դաշնագրով: Դաշնագիրը ստորագրուեցաւ 1923, Յուլիս 24-ին, մէկ կողմէն Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Ճափոնի, Յունաստանի եւ Սերպիոյ, իսկ միւս կողմէ՝ Թուրքիոյ միջեւ: Ազգային Թուրքիան կրցած էր իր կամքը պարտադրել Դաշնակիցներուն. դաշնագրին մէջ որեւէ խօսք չկար Հայաստանի եւ հայկական հողերուն մասին: Լօզանի դաշնագրով կ'որոշուէին Թուրքիոյ սահմանները (քացի թուրք-ոսմական գիծէն): Լօզանի դաշնագրին քանի մը կէտերով (Յօդուած 37-45) կը պաշտպանուէին Թուրքիոյ մէջ ապրող ոչ-մահմետականներուն իրաւունքները: Այս կէտերը փոքրամասնութիւններուն կ'արտօնէին իրենց կրօնական ծէսերը կատարելու, կրօնական սովորութիւնները պահելու, տեղէ տեղ տեղափոխուելու կամ արտագաղթելու եւ վերջապէս օգտուելու այն բոլոր իրաւունքներէն, ինչ որ ունին մահմետականները: Լօզանի խորհրդածողովին եւ անոր արդիւնքէն յառաջացած դաշնագրին մէջ, Դաշնակից պետութիւնները մոռցան հայերուն շահերը: Անոնք Թուրքիոյ մէջ ստեղծուելիք քափիթալիստական ձեռնարկութիւններու առիթները տեսան, եւ եւրոպական ու ամերիկեան մեծ ընկերութիւններու շահերուն սիրոյն տեղի տուին թուրքերու պահանջներուն:

Լօզանի դաշնագիրը եւ Հայ Դատը. Միջազգային շրջանակներուն մէջ Հայ Դատը պաշտպանող յանձնախումբերն ու անհատ քաղաքագէտները, հաշոյ պահանջատիրութիւնը կը հիմնեն Սերի դաշնագրին վրայ եւ կը մերժեն ընդունիլ Լօզանի դաշնագիրը: Ապացուցելու համար իրենց այս դիրքորոշման իրաւացի ըլլալը, անոնք կ'ըսեն, թէ նախ հայերը չմասնակցեցան Լօզանի համաժողովին եւ չստորագրեցին դաշնագիրը: Արդարեւ, Սերի դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութիւնները չմասնակցեցան Լօզանի վեհաժողովին: Յետոյ, Հայաստանի եւ հայերու մասին որեւէ խօսք չկայ դաշնագրին մէջ, ուրեմն, ան չի կրնար Հայկական Հարցին լուծումը համարուիլ: Վերջապէս, Լօզանի դաշնագիրը կը հակասէ ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին: Այս բոլորը նկատի առնելով՝ Լօզանի դաշնագիրը չի կրնար փոխարինել Սերի դաշնագիրը, ուստի՝ Սերի դաշնագիրը կը մնայ ի գորտ:

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ ի՞նչ տուեալներու վրայ հիմնած էր թուրք պետութեան կեցածքը Հայկական Հարցին նկատմամբ:
2. Դաշնակիցները ինչո՞ւ ընթացք տուին Թուրքիոյ պահանջներուն:
3. Ձեր կարծիքով, Ամերիկայի ներկայացուցիչը ինչո՞ւ ուրացաւ նախորդ նիստին կատարած իր արտայայտութիւնը հայերու մասին:
4. Ինչո՞ւ գոյութիւն ունի այն կարծիքը, թէ Լօզանի դաշնագիրը ի գորտ չէ Հայկական Հարցին նկատմամբ:

3 Ժողովրդավարական Հանրապետութիւն թէ Միւլտեսոթիւն

Մութաֆա Քեմալի ստեղծած ազգային շարժումին մէջ ոչինչ կար սուլթանին դէմ: Տակաւին, Ազգային Ժողովին մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէին սուլթանին հաւատարիմները: Բայց Քեմալ կրցաւ հոն ալ իր կամքը պարտադրել: Ան հաւատացեալ անձ մը չէր եւ չէր հաւատար երկիրը կրօնքով ղեկավարելու սկզբունքին. իսկ այդ սկզբունքին մարմնացումը սուլթանի անձն էր, որ պէտք է վերցուէր: Եւ Ազգային Ժողովին որոշումով սուլթանը արքայութեան: 1923-ի Հոկտեմբեր 29-ին հռչակուեցաւ Թուրքիոյ հանրապետութիւնը եւ հանրապետութեան նախագահ ընտրուեցաւ Մութաֆա Քեմալը: Հանրապետական Թուրքիոյ մայրաքաղաք որոշուեցաւ Անգարան, որ Ազգային Շարժումին կեդրոնը եղած էր: Այդպիսով վերջ գտաւ Օսմանեան Կայսրութիւնը:

Քեմալի ղեկը. Թուրք ազգին կատարած իր մեծ ծառայութիւններուն համար, Մութաֆա Քեմալ ստացաւ Աթաթուրք (թուրքերու հայր) անունը: Թրքական, ինչպէս նաեւ եւրոպական եւ ամերիկեան պատմագրութեան մէջ բնութագրուած թուրք ազգային շարժումը եւ անոր հայրը հանդիսացող Քեմալի ծառայութիւնը շարժումը կը մեկնաբանուին կարգ մը թուրք երիտասարդ պատալ կերպ կը մեկնաբանուին կարգ մը թուրք երիտասարդ պատմաբաններու կողմէ: Այս պատմաբաններուն կարծիքով, Քեմալի ստեղծած շարժումը ժողովրդականութիւն չունէր, եւ պատերազմէն յոգնած թուրք ժողովուրդը ազգային բանակին մէջ մտնելու ցանկութիւն ցոյց չէր տար. իսկ Քեմալի հետեւորդներ կարգ մը

ARMENIANS PROTEST

THE "CELEBRATION" OF
TURKISH DICTATOR ATATURK'S
CENTENNIAL YEAR IN SAN DIEGO !

WHAT NEXT ?
THAT OF HITLER'S ?

1981-ին, երբ Սան Տիէգոյի մէջ կը տօնուէր Քեմալ Աթաթուրքի ծննդեան 100-ամեակը, Հայութիւնը ցոյցի ելաւ եւ ասոր նման թուրքիկներ Հրատարակեց: Այդ թուրքիկներուն մէջ կը յիշուէր Աթաթուրքի մենատիրական գործունէութիւնը:

Մուսթաֆա Քեմալ 1920-ին, չրջապատուած քիւրտ ղեկավարներով, որոնց անկախութիւն խոստացած էր

մոլեռանդներ էին միայն: Անոնք կ'ըսեւ, թէ Աթաթուրք երկրին վրայ կ'իշխէր իբրեւ միապետ՝ շատ անգամ բանակին ուժին յենած: Ան արգիլած էր գոյութիւնը որեւէ քաղաքական կուսակցութեան, բացի իր կազմած Հանրապետական Կուսակցութենէն: Աթաթուրք ինք կ'որոշէր խորհրդարանին թեկնածուները: Սուլթանը աքսորել տալով, ան ջնջեց դարերէն եկած թուրք սուլթաններու խալիֆայութիւնը եւ երկիրը դէպի աշխարհականացում տարաւ: Եթէ անցեալին պետութիւն եւ կրօնք նոյնացած էին եւ երկիրը կը կառավարէր Իսլամ կրօնքը՝ սուլթանին անձին միջոցաւ, Աթաթուրք կրօնքը բաժնեց պետութենէն եւ ջնջեց կրօնական ղեկավարներուն արտակարգ իրաւունքները: Ան փորձեց, եւ որոշ

չափով յաջողեցաւ, ինքզինք դարձնել թուրք ժողովուրդին հաւատքին, հաւատարմութեան ու պաշտամունքին առարկան: Ան օգտագործեց թուրք ժողովուրդին կրօնական եւ ազգային զօրաւոր զգացումները եւ զայն ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններուն դէմ լարեց: Անոր քարոզած ազգայնականութիւնը կը նշանակէր չհանդուրժել ուրիշին: Թուրք պատմութեան այս բնական վերլուծումը նորութիւն մըն է, որ տարբեր լոյս մը կը սփռէ պատմական այս շրջանին վրայ:

Քիւրտներուն պարագան. Վերը յիշուած պատմաբաններէն Ա. Էնդերի կարծիքով, Քեմալ մենատէր մըն էր, որ իր տիրապետութիւնը բռնի ուժով կը տարածէր թէ՛ թուրք ժողովուրդին եւ թէ՛ ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններուն վրայ. այդ փոքրամասնութիւններուն մէջ էին մանաւանդ քիւրտերը: Այս կարծիքը չի համապատասխաներ այն պատկերին, որ Մուսթաֆա Քեմալ կը կարծէր ստեղծած ըլլաւ: Անոր կարծիքով թուրք ազգային շարժումը քիւրտերու եւ թուրքերու եղբայրութեան եւ անբաժանելիութեան վրայ հիմնուած էր: Մուսթաֆա Քեմալ կարիքն ունէր քիւրտերուն վստահութիւնը շահելու, որպէսզի կարենար մէջտեղէն վերցնել Սեւրի դաշնագրին նախատեսած ինքնավար Քիւրտիստանի հարցը: Քեմալ այստեղ ալ յաջողեցաւ: Լօզանի դաշնագրին մէջ այլեւս չէ յիշուած Քիւրտիստանի եւ քիւրտերու անունը՝ ինչպէս չէ յիշուած անունը հայերու եւ Հայաստանի: Քեմալին հետ գործակցող քիւրտերը զոհ դարձած էին անոր քաղաքականութեան:

Մուսթաֆա Քեմալ հիմը դրաւ «Թուրքիան թուրքերուն համար» գաղափարին եւ կրցաւ միատարր թուրք ժողովուրդ մը կերտել: Այդ նպատակին հասնելու համար ճնշման, խտրականութեան եւ հալածանքի ենթարկուեցան, միւս փոքրամասնութիւններու շարքին, քիւրտերը եւս, որ ժամանակին թուրքերէն չէին տարբերել եւ «լեռնցի թուրքեր» (Mountain-Turks) կը կոչուէին: Քիւրտերէն մաս մը ձուլուեցաւ թուրքերուն մէջ. մաս մըն ալ պահեց իր

Քիւրտ ղեկավար Ապտուլ Ռահման, որ երբեք տեղի չտուաւ Մուսթաֆա Քեմալի առջեւ

ազգային նկարագիրը ու պայքարեցաւ իր ժողովուրդի ինքնորոշման իրաւունքին համար:

Թուրքիոյ արեւելեան շրջանները ցրուած քիւրտ ցեղախումբերը ատեն-ատեն ապստամբութեան դիմեցին եւ անդադար ճգմուեցան ժամանակի թուրք կառավարութիւններուն կողմէ: Առաջին օրինակը 1925-ին Ծէլիս Սալիսի գլխաւորած ապստամբութիւնն էր Խարբեթի եւ Տիարպէքիի մէջ, որ քիւրտերու կոտորածով եւ քրտական գիւղերու աւերումով աւարտեցաւ: Նման ապստամբութիւններ տեղի ունեցան 1926-ին, 1928-ին, 1930-ին, 1935-ին, 1937-ին: Սակայն այդ շարժումներուն մանրամասնութիւնները հազիւ դուրս կ'ելլէին Թուրքիայէն: Կառավարութիւնը գրաքննութեան կ'ենթարկէր այդ լուրերը: 1937-ի Մայիս 23-ին թուրք կառավարութիւնը արգելափակեց Իստամպուլի (Պոլիս) մէջ թուրք կառավարութիւնը արգելափակեց Իստամպուլի (Պոլիս) մէջ հրատարակուող «Սոն Թելեկրաֆ» թերթը, որով հետեւեւ անոր մէջ յօդուած մը կը խօսէր քիւրտերու կրած տառապանքին մասին:

Քրտական դատը քիչ ծանօթ է աշխարհին, գուցէ եւ աւելի քիչ, քան թէ հայերուն դատը: Քիւրտերը պէտք եղածին չափ կազմակերպուած չեն: Այն երկրամասը, որ քիւրտերը իրենց հայրենիքը կը կոչեն, բաժնուած է Թուրքիոյ, Իրանի, Իրաքի եւ Սուրիոյ միջեւ: Յաճախ այդ երկիրներու կառավարութիւնները կը համագործակցին իրարու հետ՝ քիւրտերը ջարդելու եւ ազատութեան պայքարները ճգմելու համար: Իսկ այդ երկիրներէն դուրս, չկան զօրաւոր կուսակցութիւններ ու միութիւններ՝ քիւրտ ժողովուրդին դէմ կատարուած եւ կատարուող անարդարութիւնները աշխարհին լսել տալու: Քրտական ամենէն զօրաւոր կուսակցութիւնը Բանդուրական Կուսակցութիւնն է, որ ձախ հակումներ ունի եւ ապօրինի յայտարարուած է Թուրքիոյ մէջ: Թուրքիոյ կառավարութիւնը կը փորձէ ճնշում բանեցնել եւրոպական այն երկիրներու կառավարութիւններուն վրայ, ուր որ քիւրտ համայնք գոյութիւն ունի, որպէսզի անոնք ալ նոյն ընթացքը բռնեն քրտական կազմակերպութիւններուն դէմ:

Վերջերս Թուրքիոյ հակաքիւրտ քաղաքականութեան ու հալածանքներուն պատճառաւ հազարաւոր քիւրտեր երկիրը ձգած եւ Եւրոպա գաղթած են: Միջազգային համայնքը աւելի կարեւորութեամբ սկսած է հետաքրքրուիլ քրտական հարցով ու ի յայտ եկած է սոսկալի իրողութիւնը Թուրքիոյ քիւրտ բնակչութեան դէմ կատարուած բռնարարներուն - աւեր, տեղահանութիւն, հալածանք, բանտարկութիւն, չարշարանք ու բռնաբարութիւն: Ուսում-նասիրութեան մը համաձայն, Թուրքիոյ բանակը վերջին 15 տարիներուն 100 միլիառ տոլար ծախսած է զինուորական միջոցներով քրտական հարցը լուծելու համար:

Աթաթուրքէն ետք. 1938-ի Նոյեմբեր 10-ին Աթաթուրք մեռաւ եւ Իսմէթ Ինօնու յաջորդեց անոր: Մինչեւ 1950 տեւող իր իշխա-

Քրտական ապստամբութիւններէն մէկուն ղեկավար Մուսթաֆա Պարազանի

Թուրքերուն դէմ ապստամբած զինեալ քրտուհի մը

Թրքուհիներ բամպակի արտին մէջ:

նութեան ընթացքին, Ինօնու փորձեց պահել Աթաթուրքին ձգած աւանդութիւնը եւ երկիրը կառավարել նոյն ուժով, նոյն սկզբունքներուն վրայ հիմնուած: Ինօնու կրցաւ երկիրը Բ. Համաշխարհային Պատերազմէն խուսափիլ խորամանկ քաղաքականութեամբ՝ երկիրը կարելի եղածին չափ հեռու պահելով ուղղակի պատերազմի մէջ քաշուելէ: Բայց ներքին դժգոհութիւնները հետզհետէ կ'աւելնային: Կ'աւելնար ընդդիմութիւնը Թուրքիոյ միակ կուսակցութեան՝ Աթաթուրքին հիմնած Հանրապետականներու Կուսակցութեան դէմ: Ճնշումի տակ Ինօնու պարտադրուեցաւ բազմակուսակցութեան օրէնքը ընդունիլ: 1950-ին Ժողովրդավարական Կուսակցութիւնը (Դեմոկրատ Փարթի) շահեցաւ խորհրդարանական ընտրութիւնները եւ երկրին ղեկը ձեռք առաւ: Թուրք պատմաբանները կը վկայեն, թէ 1950-ի ընտրութիւնները առաջին ազատ ընտրութիւններն էին Թուրքիոյ պատմութեան մէջ:

Այսուհանդերձ, այս կուսակցութիւնն ալ չկրցաւ լուծել Թուրքիոյ ընկերային եւ տնտեսական դժուարութիւնները: Երկիրը պարտքի մէջ խրուած էր: Ուժով եւ արագօրէն դէպի ճարտարարտեսականացում եւ արդիականացում երթալը մեծ դժուարութիւններ առաջացուցած էր: Ծագած դժգոհութիւնները լուեցնելու համար, կառավարութիւնը գէնքի ուժին դիմեց. գրաքննութեան ենթարկեց մամուլը, ճնշեց խօսքի ազատութիւնը: Արդիւնքը 1960-ի զինուորական պետական հարուածն էր, որ վերջ դրաւ ժողովրդավար կուսակցութեան իշխանութեան:

Նոր օրերու Թուրքիան. Ընկերային եւ տնտեսական հարցերու տեսակէտէն շատ բան չէ փոխուած Թուրքիոյ մէջ: Զարգացած է ժողովուրդին քաղաքական միտքը եւ ատոր հետ՝ լաւ ապրելու եւ երկրին իշխանութեան մէջ իր խօսքն ունենալու պահանջքը: 1950-էն ի վեր յաճախ փոխուած են իշխանութիւնները եւ իշխող կուսակցութիւնները: Կազմակերպուած են յաջող կամ անյաջող պետական հարուածներ. բայց տեսարար շարունակուած են տնտեսական տագնապը, ուսանողներու եւ զանազան քաղաքական հոսանքներու դժգոհութիւնները, ահաբեկչութիւնը, անապահովութիւնը եւ թմրեցուցիչներու մաքսանենգութիւնը: Բացայայտուած է նաեւ այն պարագան, թէ թուրք կառավարութիւնները համագործակցած են մաֆիայի, եւ ոճրային կազմակերպութիւններու հետ այլախոհները ոչնչացնելու եւ քրտական հարցը իրենց ուզած ձեւով լուծելու նպատակով: Նման համագործակցութիւններու փաստեր կան նաեւ հայկական շահերուն դէմ:

Քիւրտերուն եւ թուրք այլախոհներուն դէմ կատարուած բռնարարքներուն պատճառաւ, միջազգային համայնքը շարունակաբար կը քննադատէ Թուրքիոյ իշխանութիւնները՝ մարդկային իրաւունքներու ոտնակոխումներուն ամենէն գէշ համբաւն ունենալուն

համար: Այս պարագան կը խանգարէ նաեւ Թուրքիոյ անդամակցութիւնը Եւրոպական Միութեան, որուն համար շատոնց դիմում կատարած է: Այս բոլորով հանդերձ, կառավարութիւններ ճիգ չեն ըներ վիճակը բարելաւելու:

Թուրքիոյ դէմ բողոքի ցոյց Գերմանիոյ մէջ

Հիւսիսային Իրաքի մէջ Թուրք բանակի ձեռքով սպաննուած քիւրտեր

Հարցումներ

1. Քեմալ ինչո՞ւ աքսորել տուաւ սուլթանը:
2. Ինչո՞ւ կ'ըսուի, թէ Քեմալի յառաջացուցած շարժումը ժողովրդականութիւն չունէր:
3. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ քիւրտերը, որ թուրքերէն չէին տարբերել եւ նոյնիսկ «լեռնցի թուրքեր» կը կոչուէին, ազատագրական պայքար սկսան եւ Թուրքիոյ փոքրամասնութիւններուն շարքին դասուեցան:
4. Քրտական հարցը այսօր ինչո՞ւ տագնապի վերածուած է:
5. Աթաթուրքէն ետք Ինօնու ինչպէ՞ս փորձեց կառավարել երկիրը:
6. Թուրք կառավարութիւնները ի՞նչ միջոցներով կը փորձեն այլախոհները չեզոքացնել եւ քրտական հարցը լուծել: Ատիկա ինչպէ՞ս կ'ազդէ Թուրքիոյ վարկին:

4 ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԱՐՏԱՔԻՆ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՄՐԱՊԵՂԱԾ ԵՆ ԱՆՈՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՐՔԸ

Հանրապետական Թուրքիա, իր կազմաւորման օրերէն սկսեալ, ունեցած է արեւմտեան, հակասովետ արեւելում եւ Եւրոպային հասնելու, Եւրոպայի ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական կառոյցները ընդօրինակելու ձգտում: Անոր յարաբերութիւնները աշխարհի պետութիւններուն հետ այս սկզբունքներէն թելադրուած են: Այս սկզբունքներէն առաջնորդուած, ան մաս կազմած է Արեւմտքի մէջ կեանքի կոչուած տնտեսական, զինուորական եւ ապահովական կազմակերպութիւններուն եւ պայմանագիրներուն:

Թուրքիա եւ Խորհրդային Միութիւն. Մինչեւ Բ. Համաշխարհային Պատերազմը, Թուրքիոյ յարաբերութիւնները Խորհրդային Միութեան հետ եղած են բարեկամական: Թուրքիա կրցած է օգտուիլ այս յարաբերութիւններէն, ինչպէս տեսանք, եւ Մոսկուայի ու Կարսի համաձայնութեամբ հայկական հողերը իրացնել, ապա՝ Լօզանի խորհրդածողովին՝ ռուսերու պաշտպանութեամբ հայկական պահանջները ամբողջութեամբ մերժել: Բ. Աշխարհամարտի սկզբնական տարիներուն, այս բարեկամական յարաբերութիւններէն Թուրքիա դարձեալ օգտուեցաւ: Խորհրդային Միութիւնը երբեք չփորձեց Կովկասի իր սահմանները ընդլայնելու եւ նեղուցներուն վրայ իր իրաւունքները պահպանելու համար Թուրքիոյ դէմ զինուորական գործողութիւններու դիմել: Պատերազմի աւարտին էր միայն, որ խզուեցան յարաբերութիւնները, եւ գիտեմք, թէ Խ. Միութիւնը կարգ մը պահանջներ ըրաւ Թուրքիայէն, որոնց մէջ՝ Կարսի եւ Արտահանի յանձնում, նեղուցներու վրայ սովետական յենակ ունենալու իրաւունք: Այս պայմաններուն համաձայնելու պարագային, Խ. Միութիւնը կը խոստանար նորոգել իր եւ Թուրքիոյ միջեւ բարեկամութեան համաձայնագիրը եւ չյարձակիլ Թուրքիոյ վրայ:

Արեւմտեան պլոքին մէջ. Պատերազմէն ետք Թուրքիա Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի պաշտպանութեան տակ մտաւ: Նախ Ազգերու Դաշնութեան եւ յետոյ Մ.Ա.Կ.ին անդամակցելով եւ ետքն ալ եւրոպական պետութիւններու հետ համաձայնութիւններու մէջ մտնելով, մաս կազմեց Արեւմտքի հակասովետ պլոքին: Այս դրութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ 1960-ական թուականները, երբ որոշ պատճառներով սովետ-թրքական յարաբերութիւնները դրական զարգացում ապրեցան: Այդ պատճառներէն մէկն էր Թուրքիոյ մէջ ծաւալած այն համոզումը, թէ պէտք է դուրս գալ Ամերիկայի ազդեցութեան ծիրէն եւ պէտք է զարգացնել ուրոյն արտաքին քաղաքականութիւն: Բացի այդ, պաղ պատերազմը տկարացած էր եւ Արեւմտքը բարեկամական յարաբերութիւններ կը փնտռէր Խ. Միութեան հետ: Տակաւի՛ն, Խ. Միութիւնը, հակառակ Ամերիկային, պաշտպանած էր Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը Կիպրոսի մէջ: 1974-ին արդէն Թուրքիոյ յարաբերութիւնները Խ. Միութեան հետ բարեկամական էին, եւ Թուրքիա Խ. Միութեան

ստացած էր 400,000,000 տոլարի տնտեսական օգնութիւն:

Կիպրոսի հարցը. 1571-ին թուրքերը գրաւեցին յոյներով բնակուած յունական այս կղզին: Աստիճանաբար Կիպրոսի մէջ կազմուեցաւ թրքական համայնք մը, որ, սակայն, երբեք բնակչութեան 20 տոկոսը չանցաւ: 1878-ին Պերլինի դաշնագրով Անգլիա իր հսկողութեան տակ առաւ Կիպրոսը. իսկ Ա. Աշխարհամարտէն ետք զայն գաղութի վերածեց: Այս իրավիճակը շարունակուեցաւ՝ Կիպրոսի յոյն մտաւորականութեան միջեւ առաջացնելով ազատութեան ձգտում եւ թշնամական զգացումներ անգլիական տիրապետութեան դէմ: Յունաստանը կողմ դարձաւ եւ օգնեց Կիպրոսի յոյներուն Յունաստանին միանալու պայքարին: Այս շրջանին էր, որ Թուրքիա եւս մասնակից դարձաւ հարցին՝ Կիպրոսի թուրք փոքրամասնութիւնը պաշտպանելու պատրուակով: 1960-ին հռչակուեցաւ Կիպրոսի անկախութիւնը: Սակայն վերջ չգտան թուրք եւ յոյն բնակչութեան միջեւ առաջացած թշնամութիւնը եւ, այդ առիթով նաեւ՝ Յունաստանի եւ Թուրքիոյ միջամտութիւնները:

Հակառակ Ամերիկայի սպառնալիքներուն եւ Մ.Ա.Կ.ի ջանքերուն՝ Թուրքիոյ կամ Յունաստանի զինուորական միջամտութիւնները արգիլելու, 1974-ի Յուլիս 20-ին Թուրքիա յարձակում գործեց Կիպրոսի վրայ: Միջազգային կազմակերպութիւններու միջամտութիւնները ապարդիւն անցան, եւ Թուրքիա շարունակեց եւ կը շարունակէ գրաւման տակ պահել Կիպրոսի մէկ մասը: Ամերիկայի մէջ ապրող յոյները եւ կիպրացիները ցուցեր կատարելով, ամերիկեան կառավարական շրջանակներուն դիմումագրեր յղելով կրցան ամերիկեան Գոնկոնսին մէջ բանաձէ մը անցընել՝ կեցնելու համար Ամերիկայի տնտեսական օգնութիւնը Թուրքիոյ, եթէ ան իր ուժերը ետ չքաշէ Կիպրոսէն: Չուժը գործադրուեցաւ մէկ տարուան համար միայն:

Կիպրոսի հարցը տակաւին կը շարունակէ զբաղեցնել միջազգային համայնքը: Փորձ կը կատարուի Կիպրոսի համար արդար լուծում մը գտնելու: Անընդունելի կը համարուի հիւսիսային Կիպրոսը գրաւուած պահելու Թուրքիոյ դիրքը, առաջարկ կը կատարուի ամբողջ կղզին ապագինել: Այս բոլորով հանդերձ, անգիշող կը մնան Կիպրոսի թուրք դեկավարները:

Ամերիկայի օգնութիւնը Թուրքիոյ. Բ. Աշխարհամարտէն ետք խիստ չափերու հասած պաղ պատերազմը եւ Խ. Միութիւն-Ամերիկա հակա-

Թուրք զինուորը կը հեռանայ Կիպրոսի մէջ Թուրք ռումբերէն ալրուող դպրոցին շէնքէն:

Թուրքերը ռմբակոծած են հիւանդանոց մը Կիպրոսի մէջ:

Ոչխարներու ախոռի վերածուած եկեղեցի մը Կիպրոսի մէջ

Թերթը կը գրէ Կիպրոսի Ս. Մակարայ վանքին ուժեղացած և աւերման մասին:

մարտությունները, Թուրքիոյ աշխարհագրական դիրքը Միջին Արեւելքի մէջ եւ անոր սահմանակից ըլլալը Խ. Միութեան, ինչպէս նաեւ թուրք իշխանութիւններու հակահամայնավար դիրքորոշումը ռազմագիտական մեծ կարելութիւն կ'ընծայէին Թուրքիոյ: Ասոնք պատճառներ էին, որոնք Ամերիկան Թուրքիոյ մօտեցումին: Արդէն Ա. Աշխարհամարտէն ետք մեծ հաւանականութիւն կար, որ Ամերիկա ընդունի Թուրքիոյ հովանաւորութիւնը (մանդատը)՝ ի հարկէ Թուրքիոյ փոքրամասնութիւնները պաշտպանելու պատրուակով: Դէպքերը, ինչպէս տեսանք, տարբեր ձեւով ընթացան:

Ամերիկայի օգնութիւնը Թուրքիոյ, Ա. Պատերազմէն ետք, աւետարանիչներու կրթական գործունէութեան մէջ կը սահմանափակուէր: Բ. Պատերազմէն ետք էր միայն, որ Խ. Միութեան կողմէ Թուրքիոյ ուղղուած սպառնալիքը, մանաւանդ նեղուցներուն տեսակէտէն, Ամերիկայի ուշադրութիւնը դէպի Թուրքիա հրաւիրեց: Ամերիկայէն հովանաւորուելու նպատակով, Ինօնոյ կառավարութիւնը աւելի ու աւելի սեւ գոյներով ներկայացուց խորհրդային վտանգը: 1947-ին Ամերիկայի Գոնկրէսը նախագահ Թրումընի առաջարկով որոշում տուաւ Խ. Միութեան եւ Կոմունիզմի վտանգը դիմագրաւելու համար զօրացնել Յունաստանը եւ Թուրքիան: Թուրքիոյ յաւելեալ ճնշումներուն որպէս հետեւանք, տարի մը ետք ամերիկեան Գոնկրէսը կը վաւերացնէր 10,000,000 տոլարի վարկ մը Թուրքիոյ տնտեսական ծրագիրներու համար: Անկէ ետք Ամերիկա ամէն տարի հսկայ գումարներ կը յատկացնէ Թուրքիոյ:

Ն.Ա.Թ.Օ. եւ Թուրքիա. Չեխոսլովաքիոյ գրաւումը Խ. Միութեան կողմէ եւ ընդհանրապէս Ստալինի յարձակողական քաղաքականութիւնը Եւրոպայի մէջ մտահոգած էին եւրոպական պետութիւնները: Խ. Միութեան դէմ պաշտպանուելու համար, Ամերիկայի առաջարկով 1949-ի Ապրիլին կազմուեցաւ հիւսիսային ատլանտեան երկիրներու պաշտպանութեան ուխտը՝ North Atlantic Treaty Organization (N.A.T.O.): Թուրքիա հրաւիրուած չէր մասնակցելու: Դարձեալ գործի անցաւ թրքական քարոզչական մեքենան համոզելու համար Ամերիկան, որ Թուրքիոյ մասնակցութիւնը այս կազմակերպութեան մէջ շատ կարեւոր է: Յստակ է, որ եթէ Թուրքիա ընդունուէր Ն.Ա.Թ.Օ.ի մէջ, զինուորական հսկայ օգնութիւն պիտի ստանար այս կազմակերպութեան: Այդ միջոցին էր, որ սկսաւ Քորէայի պատերազմը, եւ Թուրքիոյ վարչապետ Ատնան Մենտերես առիթը օգտագործելով յայտարարեց, թէ 4500 զինուոր պիտի դրկէ հարաւային Քորէայի օգնութեան: Այսպիսի դիւանագիտական խաղերով Թուրքիա վերջապէս

կրցաւ մաս կազմել Ն.Ա.Թ.Օ.ին: 1952-ին ան արդէն պաշտօնապէս կ'անդամակցէր Ն.Ա.Թ.Օ.ին:

Յարաբերութիւններու սառեցում. Թուրքիա Ն.Ա.Թ.Օ.ի անդամ էր, կը ստանար պէտք եղած օգնութիւնը՝ արդիական զէնքերով զինելու համար իր երկիրը, բայց կը թերանար իբրեւ անդամ իր պարտականութիւնները կատարել: Հակառակ անդադար զգուշացումներուն, թուրք կառավարութիւնը կը թերանար արգիլել *աֆիոնի* մշակումը եւ անոր արտածումը դէպի Եւրոպա եւ Ամերիկա: Տակաւի՛ն, հակառակ Ամերիկայի ցանկութեան, Թուրքիա յարձակում գործած էր Կիպրոսի վրայ: Այս երեւոյթները կը նշելէին Ամերիկան: Միւս կողմէ զինուորական օգնութեան առիթով Ամերիկա տեսական ներկայութիւն էր Թուրքիայէն ներս: Ան իր խարխալները հաստատած էր Սեւ Ծովու ափին եւ աւելի ու աւելի կը միջամտէր Թուրքիոյ ներքին հարցերուն: Յստակ էին նաեւ ամերիկեան գաղտնի սպասարկութեան (CIA) գործողութիւնները երկրէն ներս: Այս բոլորին հետեւանքով, թուրք ժողովուրդին մէջ, երկրի ձախ հոսանքներուն դրդումով, առաջացած էին հակա-ամերիկեան զգացումներ: Այդ զգացումները կ'արտայայտուէին երբեմն նոյնիսկ ցուցերով, թշնամական արտայայտութիւններով կամ ահաբեկչական արարքներով: Թուրք բազմութիւնը ամերիկեան դեսպանատան առջեւ հաւաքուած «yankee go home» կը պոռար: Պաղած էին երկու երկիրներու երբեմնի տաք յարաբերութիւնները: Իսկ միեւնոյն ատեն Թուրքիա կը երբեմնի տաք յարաբերութիւնները: Իսկ միեւնոյն ատեն Թուրքիա կը դադրեցուցած օգնութիւնը: Այս յարաբերութիւններուն մէջ ան կը փորձէր դիւանագիտական խաղ խաղալով դարձեալ շահիլ Ամերիկայի հովանաւորութիւնը:

Զինուորական եւ տնտեսական օգնութիւն. 1948-ին առաջին անգամ Թուրքիա ստացաւ Ամերիկայէն 72,000,000 տոլար զինուորական օգնութիւն. ընդհանուր գումար՝ եւ 50,000,000 տոլար տնտեսական օգնութիւն. ընդհանուր գումար՝ 122,000,000 տոլար: Մինչեւ 1983 թուականը (1948-1983) ստացուած օգնութեան ընդհանուր գումարը 7,323, 600,000 տոլարի հասած էր: Այդ ընթացքին օգնութիւնը ընդհատուեցաւ տարի մը միայն, երբ 1976-ին Ամերիկեան Գոնկրէսը որոշում տուաւ պատժել Թուրքիան: Վերջին տարիներուն Թուրքիա Ամերիկայէն կը ստանայ տարեկան 5-6 հարիւր միլիոն տոլարի օգնութիւն:

Մեղքոնեան վարժարանը ուժեղացած

Հարցումներ

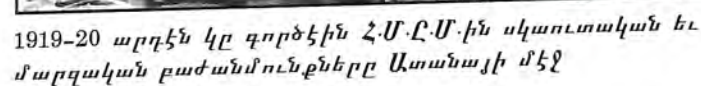
1. Ինչպէ՞ս կը բնութագրէք թուրք-խորհրդային յարաբերութիւնները նախքան Բ. Աշխարհամարտը: Այդ յարաբերութիւնները ի՞նչ փոփոխութիւններ կրեցին անկէ ետք:
2. Թուրքիա ե՞րբ եւ ինչո՞ւ յարձակում գործեց Կիպրոսի վրայ:
3. Ռազմագիտական տեսակէտէն Թուրքիա ինչո՞ւ կարեւոր էր Ամերիկայի համար:
4. Թուրքիա ինչո՞ւ կ'ուզէր Ն.Ա.Թ.Օ.ին անդամակցիլ:

5

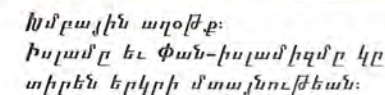
ԼՕԳԱՆԻ ԴԱՀՆԱԳՐԻՆ ՃԱԿԱՏՈՒԳԻՐՐԸ. Թուրքիոյ հանրապետութիւնը ամրապնդուեցաւ: Թուրքիա դարձաւ կայուն երկիր մը,

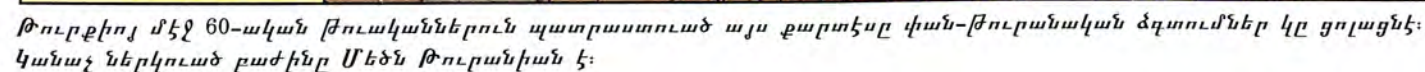
Լօզանի դաշնագիրը չօգնեց իրենց տունն ու աչգին վերադարձած հայերուն: Այս հայերէն շատերը իրենց վերամշակած աչգիներուն ծառերէն կախուեցան կատողած թուրք ամբոխին ձեռքով: Իսկ տեղի ոստիկանութիւնը անտարբեր դիտողի դերին մէջ մնաց: Թուրքիոյ մէջ բնակող հայերուն համար միակ ապահով վայրը Պոլիսն

Ազգայնամոլ յայտարարություններ. Մուսթաֆա Բեմալի «Թուրքիան թուրքերուն համար» *նշանաբանը* զանազան ձեերով կ'արտայայտեր: 1930-ի Օգոստոս 31-ին թրքական «Միլլիեթ» թերթը կը տպագրէր ժամանակի վարչապետ Իսմէթ Ինժոնուի յայտարարութիւնը. «Այս երկրին մէջ միայն թուրք ժողովուրդն է, որ ազգային իրաւունքներ ունի. ո'չ մէկ այլ տարր կրնայ այդ իրաւունքը ունենալ»: Ամիս մը ետք նոյն թերթին Սեպտեմբեր 30-ի համարին մէջ լոյս կը տեսնէր Թուրքիոյ արդարադատութեան նախարարին յայտարարութիւնը. «Թուրքը միակ տերն է այս երկրին:

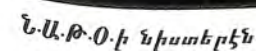
Քալել մինչև Պաբո, մինչև Խորհրդային Առիվները:
1942-ի Օգոստոսին Թուրքիոյ վարչապետ Սարաճողլու կը
յայտարարէր. «Մենք թուրք ենք. մենք թուրքիստ ենք եւ միշտ ալ
այդպէս պիտի մնանք: Մեզի համար թուրքիզմը գիտակցութիւն է,
ան մեր արեան մէջ է: Մենք կ'ուզենք "Թուրք" ին անը ապահովել...»:
Նացիական զգացումները իրենց գագաթնակէտին հասան, երբ
1943-ի Մարտին Թալէաթի աճիւնը Պելլիկէն Թուրքիա փոխա-
դրուեցաւ եւ շքեղ հանդիսութեամբ իր հայրենիքին մէջ թաղուեցաւ:
Այս ծիսակատարութեան ներկայ էր Հիթլերի ներկայացուցիչ՝ Թուր-
քիոյ գերման դեսպանը: Ինչպէս «Հայ Դատ - 11»-ին մէջ կարդա-
քից, Թուրքիոյ թերթերէն մէկուն թղթակիցը կը գրէր, թէ թուրք
ցիկը, Թուրքիոյ թերթերէն մէկուն թղթակիցը կը գրէր, թէ թուրք
ժողովուրդը երախտաւարտ է կառավարութեան, որ Թալէաթ Փա-
շային աճիւնը վերադարձոց հայրենիք, ուր անոր խնայուած
իրականացած են արդէն:

Հայերը Թուրքիոյ մէջ. Ըստ 1960-ի պաշտօնական մարդահամարին, հայերէնը իրենց մայրենի լեզուն համարող մարդոց թիւը Թուրքիոյ մէջ 52,756 էր: Այս հայերէն 37,280-ը կեդրոնացած էին Պոլսոյ մէջ, 10,232-ը՝ Մարտին, 1204-ը՝ Քասթեմունիի շրջան, 565-ը՝ Սըվազ: Ատանայի մէջ միայն 6 հայեր մնացեր էին, իսկ երբեմնի հայ մշակոյթի կեդրոն Վանի մէջ՝ միայն երկու մարդ համարձակած էր գրել, թէ իր մայրենի լեզուն հայերէնն է: Այսօր, 1990-ական թուականներուն, ըստ վերոյիշեալ

1986-ի Դեկտեմբերին Մենոպեյալ Եպիսկոպոս Մուսաֆեան Պոլսի ռաբային դատարաններին մեկու մեկ կը դատապարտուէր՝ Թուրքիոյ պատմական կոթողներու պահպանման օրէնքին դէմ գործած ըլլալուն համար։ Անոր յանցանքը Պատրիարքարանին պատշգամբը անձրեւներէն սաշտաւանելու նպատակով գայն շինանիւթով պատելն էր։

էր: Դարձեալ 1986-ին Պրիթանիքա Հանրագիտարանին (Encyclopaedia Britannica) թրքական հրատարակութեան պատասխանատուն կը դատապարտուէր, որովհետեւ ան արտօնած էր յօդուած մը, որ կը խօսէր 11-րդ դարուն Անատոլիոյ հարաւը գտնուող հայկական թագաւորութեան մը մասին:

Խտրականութեան եւ փոքրամասնութիւնները ճնշելու քաղաքականութիւնը կը շարունակուի տակաւին: Ծիշդ է, հայերը Պոլսոյ մէջ կրցած են որոշ չափով անձնական հանգիստ կեանք ստեղծել, բայց գոյութիւն ունին ճնշումներ եւ խտրականութիւն, որոնք աւելի կը զգացուին հաւաքական կեանքի վրայ՝ կրօնք, եկեղեցի, պաշտամունք, դպրոց, հայ լեզու, հայեցի դաստիարակութիւն:

Պոլսոյ պատրիարքին դերը. Թուրք կառավարութեան քով, ինչպէս նաեւ աշխարհին առջեւ, Թուրքիոյ հայ համայնքին միակ պաշտօնական ներկայացուցիչը, միակ խօսնակը Պոլսոյ Պատրիարքն է: 1961-էն մինչեւ 1991 թուականը Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքն էր Ծնորհք արք. Գալուստեանը, որ տեւականօրէն աշխատած է հայ համայնքին իրաւունքները պաշտպանել: Ան բազմիցս դիմումներ կատարած է կառավարութեան, բողոքագիրներ ներկայացուցած եւ զանազան առիթներով նաեւ օտար պետութիւններուն դիմած՝ հայութեան իրավիճակին պատկերը անոնց ներկայացնելով: Այսպիսի առիթներէն մէկը ներկայացաւ 1974-ին, երբ ամերիկեան պատուիրակութիւն մը Պատրիարքին այցելեց: Այդ օրերուն ամերիկեան կառավարութեան համար կարեւոր հարց էր Թուրքիոյ յարձակումը Կիպրոսի վրայ: Հայ Դատի Յանձնախումբին նախաձեռնութեամբ մեծ աշխատանք տարուած էր՝ Ամերիկայի ուշադրութիւնը Թուրքիոյ հայ համայնքի տխուր իրավիճակին վրայ հրաւիրելու: Ծնորհք Պատրիարք ամերիկեան պատուիրակութեան ներկայացուց գրաւոր զեկոյց մը որբանոցներու, դպրոցներու եւ եկեղեցիներու խեղճ վիճակին մասին: Ան ճշեց նաեւ, որ կառավարութիւնը արտօնութիւն չի տար զանոնք նորոգելու կամ նոր շէնքեր կառուցելու: Զեկոյցը կը խօսէր ծանր տուրքերու մասին, որ կառավարութիւնը կը պահանջէ հայկական ճիւղանոցէն եւ տակաւին կը մերժէ վճարել խոստացուած նիւթական օգնութիւնը, որպէսզի այդ հաստատութիւնը կարենայ գոյատեւել: Կը բողոքէր այն մասին, թէ կառավարութիւնը ջնջած է «հայ» անունը, որ պիտի յատկանշէ անհատին ազգութիւնը իր ինքնութեան թուղթին մէջ: Պէտք է ճշել, որ Ամերիկա անտեսեց այս փաստաթուղթը: Նոյնիսկ Հենրի Քլիքինըրի գրասենեակը ուրացաւ, որ Պատրիարքը բողոքագիր մը յանձնած է ամերիկեան կառավարութեան: Այդ օրերուն ամերիկեան արտաքին քաղաքականութիւնը յայտնապէս ի շահ թուրքերուն կը գործէր: Ծնորհք Պատրիարքի վախճանումէն ետք, դժուարութիւններու եւ Թուրքիոյ կառավարութեան միջամբտութիւններուն հանդիպեցան պատրիարքական ընտրութիւնները:

Թուրքիա եւ Հայ Դատ. Փան-թուրանական գաղափարաբանութիւնը իր ամենէն զօրաւոր արտայայտութիւնը գտաւ 1988-ի Ղարաբաղեան Ծարժումին ընթացքին եւ Ատրպէյճանի ու նախկին Խ. Միութեան այլ թրքական հանրապետութիւններուն անկախութեան յայտարարութիւններէն ետք: Այդ շրջանին էր, որ երեսն եկաւ

Թուրքիոյ անգիշող դիրքը Հայ Դատի նկատմամբ: Մենք այդ մասին պիտի սորվինք յաջորդ դասանիւթերուն մէջ: Այսուհանդերձ, այս դասանիւթի ընդմէջէն արդէն պարզուեցաւ մեզի, թէ արդի Թուրքիոյ, այսինքն՝ հանրապետական Թուրքիոյ, իշխանութիւնները շարունակական ճնշումներով եւ հալածանքներով կը փորձեն հայկական փոքրամասնութիւնը ոչնչացնել, հայ անունը Թուրքիոյ քարտէսներու վրայէն վերցնել: Անոնք աշխարհին առջեւ կ'ուրանան Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնը, կը ժխտեն հայկական պահանջները: Այս վերաբերման մէջ անոնք կը չենին զանազան երկիրներու, մանաւանդ Ամերիկայի թրքամետ քաղաքականութեան վրայ: Կը մնայ Հայաստանի կառավարութեան եւ քաղաքական կուսակցութիւններուն, մանաւանդ Սփիւոքի մէջ Հայ Դատի Յանձնախումբերուն, հայոց պահանջատիրութիւնը մինչեւ իրագործում առաջ տանիլ:

Հարցումներ

1. Լօզանի դաշնագրին ստորագրումէն ետք ինչո՞ւ կարգ մը հայեր Թուրքիա վերադարձան:
2. Բ. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին ի՞նչ պատճառով վերանորոգուեցաւ փան-թուրանիզմը Թուրքիոյ մէջ եւ ի՞նչ արտայայտութիւն գտաւ ան:
3. Հայերը Թուրքիոյ մէջ ինչպէ՞ս կ'ապրին եւ ինչպիսի՞ անձնական եւ հաւաքական ճնշումներու կ'ենթարկուին:
4. Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքին ամերիկեան պատուիրակութեան ներկայացուցած զեկոյցը ի՞նչ հարցեր կը պարունակէր:

1. Դասանիւթին նոր բառերը գործածել սորվինք

Վարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

1. Եղեռնէն ետք Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին ապրող հայերուն երկրէն դուրս շարժուեցաւ:
2. Թուրքիոյ մէջ տարածում գտած է աֆիոնի _____, եւ աշխարհի մէջ տարածուող թմրեցուցիչներու մէկ մեծ մասը Թուրքիայէն կ'ելլէ:
3. Թուրքիոյ հողին վրայ կառուցուած ամերիկեան զինուորական _____ մեծ նշանակութիւն եւ արժէք կը ներկայացնէին՝ երբ գոյութիւն ունէին Խ. Միութիւնը եւ Խ. Միութիւն-Ամերիկա հակամարտութիւնները:
4. Խորհրդային Միութեան _____ էր «Պրոլետարնէ՛ր բոլոր երկրների, միացէ՛ք» իսկ Ազգային Թուրքիա կը հետեւէր «Թուրքիա՛ թուրքերուն համար» _____:
5. Թուրքիան դէպի արդիականացում եւ աշխարհականացում տանելու սկզբունքին _____ էր Քեմալ Աթաթուրք:
6. Թուրքիոյ _____ նախարարին 1930-ին կատարած մէկ արտայայտութեան համաձայն, Թուրքիոյ մէջ անոնք, որոնք թուրք ազգին չեն պատկանիր, մէկ իրաւունք ունին՝ իրաւունք ծառաներ եւ ստրուկներ ըլլալու:

2. Պաշտօնական թղթածրար (portfolio)

Այս դասանիւթին մէջ զանազան ակնարկներ կան Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքի մասին: Իսկ անոր գործունէութեան, մանաւանդ Խ. Ռուսիոյ հետ ունեցած յարաբերութիւններուն մասին, սորվեցանք «Հայ Դատ - 11»-ի մէջ: Վստահաբար նախապէս ալ լսած էիք անոր մասին կամ կարդացած ամերիկեան եւ ընդհանուր պատմութեան ձեր դասագիրքերուն մէջ: Ձեր ամբողջ տեղեկութիւնները ի մի հաւաքելով՝ պատրաստեցէ՛ք ձեր ճանչցած Մուսթաֆա Քեմալին թղթածրարը (portfolio-ն): Կրնաք օգտուիլ նաեւ թէ՛ հայկական եւ թէ՛ ամերիկեան հանրագիտարաններէ, որոնց առաջին հատորին մէջ կը գտնէք Աթաթուրք անունը:

Այս աշխատանքը կրնաք կատարել խումբերու բաժնուելով: Ամէն մէկ խումբ կ'առնէ թեմա մը եւ պարբերութիւն մը կը պատրաստէ այդ թեմայով. ապա դասարանին մէջ կը քննուին պատրաստուած նիւթերը: Թեմաները կրնան ըլլալ՝ 1) Աթաթուրքի համառօտ կենսագրութիւնը. 2) Աթաթուրք եւ Դաշնակից պետութիւններ. 3) Աթաթուրք եւ անկախ Հայաստան. 4) Աթաթուրք եւ Խ. Ռուսիա. 5) Աթաթուրքը թուրքերուն համար: Թղթածրարը աւելի կատարեալ կ'ըլլայ, եթէ դուք ալ աւելցնէք որոշ այլ թեմաներ եւ եթէ թղթածրարին մէջ ունենաք նաեւ յարմար նկարներ:

3. Գաղափարները խորապէս ըմբռնելով եզրակացութեան յանգինք

Լօզանի խորհրդածողովին մասնակցելու չհրաւիրուեցաւ Ազգային զոյգ պատուիրակութիւնները ներկայացնող Հայկական Միացեալ Պատուիրակութիւնը: Ան միայն առիթ ունեցաւ իր պահանջները եւ յատուկ յուշագիր մը գրաւոր յանձնելու խորհրդածողովին: Երեւակայեցէ՛ք, թէ ի՞նչ պատկեր պիտի ունենար խորհրդածողովը, եթէ ներկայ ըլլային հայութեան ներկայացուցիչները: Դասարանին մէջ բեմադրեցէ՛ք (role playing) Լօզանի խորհրդածողովի երեւակայական նիստ մը, ուր ելոյթ ունենան Ալեքսանդր Խատիսեան, Աւետիս Ահարոնեան, Գաբրիէլ Նորատունկեան, Լորտ Քըրզըն, Իսմէթ Ինօնու եւ այլ ներկայացուցիչներ: Քննարկեցէ՛ք Հայկական Հարցը եւ եզրակացութեան յանգեցէ՛ք: Դերերը ճիշդ կատարելու համար, ուսումնասիրեցէ՛ք խորհրդածողովին եւ նախորդող շրջանի անց ու դարձը: Ամենէն լաւ աղբիւրը կրնան ըլլալ Ալ. Խատիսեանի «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը» գիրքին 355-410 էջերը:

ԵՂԵՌՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ՝ ԱՆԿԻՒՆԱԴԱՐՁ ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՊԱՅՔԱՐԻՆ ՄԷՋ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Այս դասանիւթը կ'ընդգրկէ Ստալինէն ետք եւ Ղարաբաղեան շարժումէն առաջ Խորհրդային Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող այն կարեւոր իրադարձութիւնները, որոնք իրենց անդրադարձը ունեցան Հայկական Հարցի լուծման պայքարին վրայ: Պիտի տեսնենք, թէ Հայոց Ցեղասպանութենէն 50 տարի ետք ինչ փոփոխութիւն կրեց հայ մարդուն մտայնութիւնը եւ քաղաքական հասկացողութիւնը. ինչպիսի արտայայտութիւններ գտան դժգոհութիւնները համայնավար վարչակարգէն. ինչպէս ծնունդ առաւ պահանջատիրութիւնը Հայաստանի թէ Սփիւռքի մէջ, եւ ինչ ծաւալ ստացաւ շարժումը: Պիտի սորվինք Խ. Հայաստանի մէջ ստեղծուած ընդլայտակէայ խումբերուն եւ զանոնք ոչնչացնելու համար իշխանութիւններու գործադրած միջոցառումներուն մասին: Պիտի փորձենք որոշ չափով ծանօթանալ Խ. Հայաստանէն դուրս եւ Խորհրդային Միութեան մէջ ցրուած հայութեան իրավիճակին, եւ թէ 1960-ական թուականներէն սկսած հայերուն տեղաշարժը ինչ ազդեցութիւն կրնայ ունենալ Հայ Դատի պայքարին մէջ:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

Կաշառակերութիւն - կաշառք ստանալը, մէկու մը համար դրամով կամ որեւէ բանի դիմաց ապօրինի գործ կարգադրելը

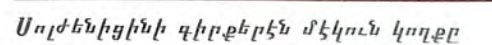
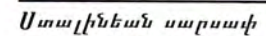
Խմորատիպ - տպագրելու ձեւ, որ տպագրատուներու մէջ չի կատարուիր, այլ յատուկ սարքով մը ձեռագիրը կամ մեքենագրուած թուղթը կը բազմացուի

Գամակարշաւ - յատուկ նպատակով մէկու մը կամ կազմակերպութեան մը նոյն նիւթին շուրջ բազմաթիւ մարդոց կողմէ բազմաթիւ ցամակներ յղելը

Քաղքենի - բառին բուն իմաստը եղած է՝ յատուկ դասակարգի (մանր առեւտրական) պատկանող անձ, բայց ընդհանրապէս կը գործածուի անձի մը համար, որ հանգիստ եւ բարեկեցիկ կեանքի միայն վարժուած է (bourgeois)

1

Հայաստանի մէջ. Խորոշողեան համեմատաբար անվր
մեղմ մթնոլորտին մէջ քիչ մը ազատութիւն գտած հայն ալ
Հայաստանի մէջ առիթը ունեցաւ դատելու իր իրավիճակը:
Սփիւռքահայութեան այլեւս կ'արտօնուէր Հայաստան այցելել:
Այդ այցելուները իրենց հետ կը տանէին գաղափարներ, դուրսի
աշխարհէն տեղեկութիւններ, կը տանէին նաեւ հայրենասիրութիւն
ու կարօտի զօրաւոր զգացումներ դէպի հայրենիք՝ բան մը, որուն
անհաղորդ մնացած էր հայը Հայաստանի մէջ: Դէպի Սփիւռք
նետուած կամուրջը առ այժմ միակողմանի էր: Կ'արտօնուէր Հա-
յաստանէն արտասահման ճամբորդել միայն շատ վստահելի-
ներուն: Այսուհանդերձ, Հայաստանի իշխանութիւններուն համար
կարելոք դարձած էր փոխադարձ շփումը եւ Սփիւռքի կարծիքը
Հայաստանի հանդէպ: Կառավարութիւնը կը փորձէր սփիւռքա-
հայութիւնը գրաւել, իր խարխիւները հաստատել Սփիւռքի մէջ,
օգտագործել սփիւռքահայութեան հայրենասիրական զգացում-
ները եւ նիւթական օժանդակութիւն ապահովել Հայաստանին:
1964-ի Յունիսին, ինչպէս նաեւ նպատակը իրագործելու համար,
հաստատուեցաւ Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի

Punkt 7

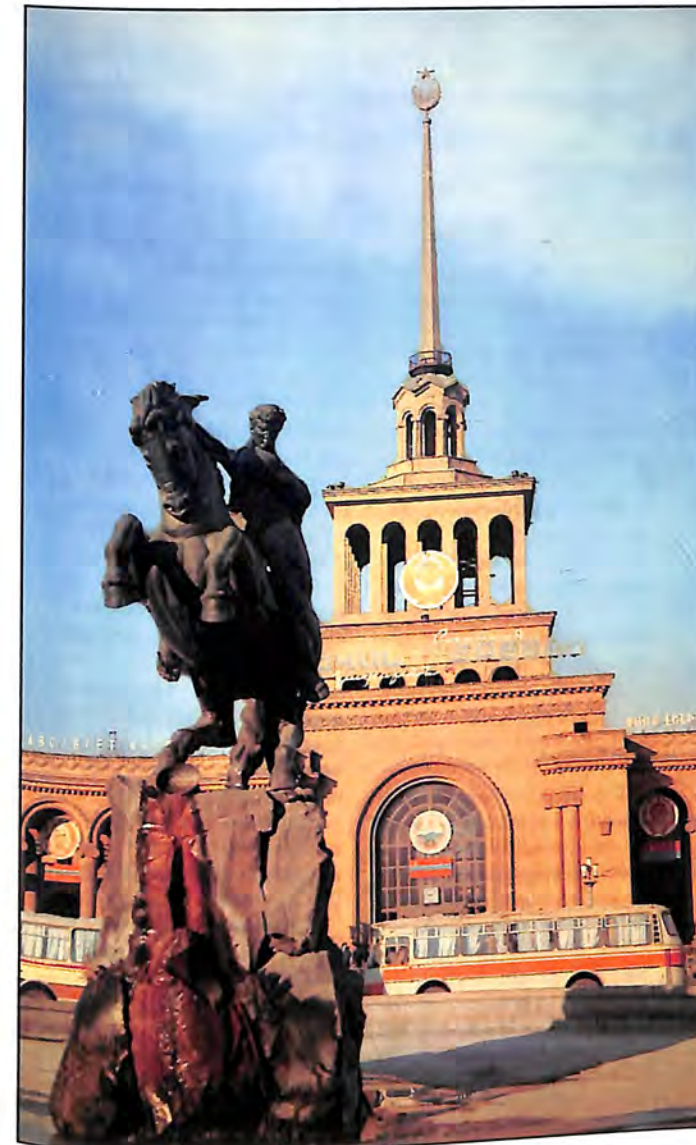

Մարդարապատի հերոսամարտին նուիրուած յուշակոթող

Մայր Հայաստան

Բրաժեշտ պիտոյքներու պակասը, աշխատավարձերու անբաւարարութիւնը, հիւանդանոցներու եւ բժշկական սարքաւորումներու խիստ անբաւարար եւ յետադէմ իրավիճակը եւ ճարտարարուեստի որակի անկումը: Սիւալ ծրագրաւորման հետեւանքով բազմապատկուած էր Հայաստանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններ աւարտողներուն թիւը. իսկ համապատասխան աշխատանք չկար անոնց համար: Հետեւաբար, բարձրագոյն կրթութիւն ստացած երիտասարդներէն մաս մը կա՛մ տարբեր, աւելի ցած որակի աշխատանքի կը մտնէր եւ կամ այլ հանրապետութիւններու մէջ աշխատելու կ'երթար: Ասիկա կը նշանակէր, որ Հայաստան կը գրկուէր իր մտաւոր ուժէն: Մեծ դժուարութիւն յառաջացուցած էր նաեւ Հայաստանի գիւղերուն պարպումը: Ծառ գիւղեր ամենէն խեղճ ու յետադէմ պայմաններու մէջ մնացած էին: Այս գիւղերու երիտասարդութիւնը աւելի լաւ ապագայ կերտելու համար քաղաք կու գար, մանաւանդ Երեւան: Գիւղերը կը պարպուէին, գիւղատընտեսութիւնը կը տուժէր. իսկ քաղաքները միջոցն ու յարմարութիւնը չունէին այդ երիտասարդութիւնը ընդունելու: Խ. Միութեան մէջ ընդանրապէս, եւ Հայաստանի մէջ՝ մասնաւորաբար, վարկաբեկուած էին իշխանութիւնները եւ կոմունիստ ղեկավարները: Կը տիրէր անտարբերութիւն դէպի ամէն ինչ, որ կառավարական էր՝ հաւաքական սեփականութիւն, կոլխոզ, գործարան, աշխատանք, փողոցի ու տուններու մաքրութիւն, հիւանդանոցներու խնամք...: Մարդիկ կորսնցուցած էին իրենց հաւատքը դէպի արդարութիւնն ու հաւասարութիւնը:

Սասունցի Դաւիթի արձանը Երեւանի մէջ, 1959.
(Գործ՝ Երուսնդ Քոչարի)

Հարցումներ

1. Ստալինի մահէն ետք մինչեւ Խ. Միութեան փլուզումը քաղաքական ի՞նչ տեսակ փոփոխութիւններ կը տեսնէք Խ. Միութեան մէջ:
2. Եղեռնի Յիսնամեակէն առաջ ի՞նչ իրադարձութիւններ պատճառ դարձած էին զգացումներու լարուածութեան:
3. Եղեռնի Յիսնամեակի ցոյցին ընթացքին ի՞նչ պահանջներ կ'արձագանգէին:
4. Ընդշատակեալ խումբերը Հայաստանի մէջ ի՞նչ տեսակ գործունէութիւն կը տանէին:
5. Երբ դասանիւթին մէջ կ'ըստի, թէ Պարոյր Սեւակ «ազատատենչ ու ոգեշունչ իր խօսքը ըսաւ, հայ ժողովուրդի ցաւի ու արիւնի պատմութիւնը իր գրականութեան մէջ յաւերժացուց եւ ինք եւս հայ ժողովուրդի ցաւի ու արիւնի պատմութիւնը բռնատիրութեան», բանաստեղծին ո՞ր գործին Եղիշէ Չարենցի պէս գոհ գնաց համայնավար բռնատիրութեան», բանաստեղծին ո՞ր գործին է, որ կ'ակնարկուի: Գիտե՞ք արդեօք, թէ ինչ վախճան ունեցաւ Պարոյր Սեւակ:

2 ԱՅԼԱԽՈՂԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԱՐԴԻՒՆՔ ԷՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻՆ

Հայկական սամիզդտաթ. Ինքնահրատարակչական շարժումը տարածուեցաւ նաեւ Հայաստանի մէջ։ Բազմաթիւ նիւթեր եւ փաստաթուղթեր այս ճամբով ժողովուրդին սեփականութիւնը դարձան։ Բայց հետաքրքրական է այն պարագան, որ ինչպէս Լ. Մկրտչեան կը գրէ «Հայրենական Զայներ» գիրքին մէջ, այդ գրութիւնները արձագանգ չգտան աշխարհի մէջ։ Ինչու՞։ Մկրտչեան կը բացատրէ, թէ հայկական ինքնահրատարակութեան նիւթերը միայն ազգային մտահոգութիւններ կ'արտայայտէին եւ հետեւաբար աշխարհի հետաքրքրութիւնը չէին շարժեր։ Ասուկէ զատ, հայկական նիւթերը հազիւ թէ դուրս կ'ելլէին Հայաստանէն։ Անոնք կը գրուէին ներքին սպառումի համար։ Հայաստանի ալլախոհները շատ քիչ կրցած էին օգտագործել Հայաստան գացող հայ այցելուներու միջոցաւ դուրսի աշխարհին նիւթեր ղրկելու հնարաւորութիւնը։

Հատ քիչ բան գիտեր Լեոնային Ղարաբաղի իր հայրենակիցներուն իրավիճակին մասին:

Ազգային Միացեալ Կուսակցութիւն. Եղեռնի Յիմնամէակի
ցոյցէն տարի մը ետք կազմուեցաւ Ազգային Միացեալ Կուսակ-
ցութիւնը (ԱՄԿ)։ Հիմնադիրներն էին նկարիչ Հայկազուն
Խաչատրեան եւ ուսանողներ Ծահէն Յարութիւնեան եւ Ստեփան
Ջատիկեան։ Կուսակցութիւնը հակախորհրդային ընդշատակեալ
գործունէութիւն սկսաւ։ Ան կը հրատարակէր «Փարոս» եւ «Յանուն
Հայրենիքի» թերթերը, որ պայքար կը մղուէր Խ. Միութեան դէմ
եւ կ'արծարծուէր Հայաստանի անկախութեան հարցը։ 1968-ին
կուսակցութեան հիմնադիրները ձեռքակալուեցան եւ կուսակցութեան
ղեկավարը դարձաւ Պարոյր Հայրիկեան։ Տարի մը ետք Հայրիկեան
եւս ձեռքակալուեցաւ։ Խիստ հալածանք սկսած էր այլախոհներուն
դէմ։ 1974-ին Հայրիկեան եւ բանտակից Ազատ Արշակեան փոփո-
խութեան ենթարկեցին Ազգային Միացեալ Կուսակցութեան
գործելակերպը։ Կուսակցութիւնը այլեւս Խ. Միութեան դէմ պայքար
չէր տաներ, այլ, ըստ Խ. Միութեան սահմանադրութեան, Հայաս-
տանի անկախութիւնը ձեռք պիտի բերէր հանրաքուէի միջոցով։
ԱՄԿն կոչէր կ'ուղղէր սփիւռքահայութեան՝ համագործակցելու,
դիմումներ կատարելու, ցոյցեր կազմակերպելու եւ ԱՄԿի յայտա-
բարագիրները միջազգային քաղաքական շրջանակներուն մէջ
ցրուելու։

146

ունքներու պաշտպանութեան վրայ հիմնեց իր նպատակներն ու գործունէութիւնը:

Իսկ ի՞նչ էր Հելսինքեան համաձայնութիւնը:

1975-ին եւրոպական երկիրներուն եւ Ա.Մ.Ն.ի ու Գանատայի ներկայացուցիչները Ֆինլանտայի մայրաքաղաք Հելսինքիի մէջ խորհրդածողով մը գումարեցին, որ Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Խորհրդածողով – ԵԱՀԽ կոչուեցաւ (European Security and Cooperation Conference – ESCC): Խորհրդածողովի աւարտին համաձայնութիւն մը կնքուեցաւ, որ կ'առաջադրէր աւելի մօտիկ գործակցութիւն եւ մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութիւն՝ ստորագրող երկիրներուն միջեւ: Այս մարմինը պարբերաբար կը հանդիպի եւ կը փորձէ լուծում տալ աշխարհի խաղաղութիւնը վտանգող հարցերուն: (ԵԱՀԽի մէջ կ'արժարծուի նաեւ Արցախի հարցը):

Հայկական Հելսինքեան խումբը տեղեկագիրներ պատրաստեց Հայաստանի մէջ եւ ընդհանրապէս խորհրդահայութեան հանդէպ կատարուող մարդկային իրաւունքներու բռնութեան մասին եւ յղեց ԵԱՀԽին: Հայկական Հելսինքեան խումբը աշխատանք տարաւ, որ Խ. Հայաստանը ընդունուի ՄԱԿի մէջ: Ան կը հաւատար, որ կարելի կ'ըլլայ այդպիսով լուծել աշխարհացրի հայութեան հարցը: Ան կը ձգտէր նաեւ, որ Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը

միացուին Խ. Հայաստանին եւ հայերէնը Հայաստանի մէջ պահուի իբրեւ պաշտօնական լեզու: Քանի մը ամիս վերջ Հայկական Հելսինքեան Խումբին անդամները բոլորն ալ ձեռքակալուեցան եւ այդ խումբին գործունէութիւնը եւս դադրեցաւ:

Հայերէնը իբրեւ պաշտօնական լեզու. Ձեր միտքերուն մէջ երեւի հարց կը ծագի, թէ ինչո՞ւ Հայկական Հելսինքեան Խումբը կը ձգտէր հայերէնը պահել իբրեւ պաշտօնական լեզու: Ուրեմն, այդ շրջանին յստակ քաղաքականութիւն մը կը գործադրուէր՝ խորհրդային սահմանադրութեան մէջ փոխելու այն յօդուածը, որ իւրաքանչիւր հանրապետութեան ազգային լեզուն կը ճանչնար իբրեւ այդ հանրապետութեան պաշտօնական լեզուն: Նպատակը ուսերէնի տեղադրումն էր: Այս առիթով բողոքի *նամակարշաւ* մը սկսաւ Հայաստանի մէջ. իսկ Վրաստանի մէջ մեծ ցոյցեր կազմակերպուեցան եւ արինալի բախումներ կատարուեցան: Արդիւնքը եղաւ այն, որ խորհրդային իշխանութիւնները հրաժարեցան լեզուի հարցը հետապնդելէն:

Հայ քաղաքական բանտարկեալներ. Խ. Հայաստանի իշխանութիւնները ձեռքակալութիւններով, չարչարանքի տակ բանտարկեալներէն նոր անուններ կորզելով եւ նոր ձեռքակալութիւններով փորձեցին արմատախիլ ընել

այլախոհական շարժումը: Սակայն մտայնութիւնը արդէն տարածուած էր Հայաստանի մէջ. իսկ քաղաքական բանտարկեալներուն դատավարութիւնները եւ անոնց դէմ տրուած անարդար վճիռները աւելի կը բորբոքէին դժգոհութիւնները: 1977-ին Մոսկուայի մէջ ձեռքակալուեցան Ստեփան Զատիկեան (ԱՄԿի հիմնադիրներէն) եւ երկու այլ հայ երիտասարդներ՝ Մոսկուայի մեթոդիկ կայարաններուն մէկուն մէջ ռուս մը պայթեցուցած եւ բազմաթիւ մահեր պատճառած ըլլալու մեղադրանքով: Դատավարութիւնը կատարուեցաւ 15 ամիս ետք, գաղտնի պայմաններու մէջ, եւ մահուան վճիռ տրուեցաւ, որ գործադրուեցաւ քանի մը օր ետք: Այս անհեթեթ ամբաստանութիւնը մեծ դժգոհութիւններու եւ անհանգստութիւններու առիթ տուաւ թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Մոսկուայի մէջ: Մոսկուայի Մարդկային Իրաւանց Հսկիչ Խումբը եւ մանաւանդ յայտնի այլախոհ Անտրէյ Սախարով յայտարարեցին, թէ Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէն (Գա-ԿէՊէ – KGB) կազմակերպած էր այս դէպքը՝ ոչնչացնելու համար ԱՄԿն, որ միակ ազգային անջատողական կազմակերպութիւնն էր Խ. Միութեան մէջ:

Ճարմանակաւ պաշար. Ձեռքակալութիւններն ու հալածանքները շարունակուեցան. սակայն ազատութեան ձգտումը արդէն արմատաւորուած էր Հայաստանի մէջ: Անհատներ եւ արդէն արմատաւորուած էր Հայաստանի մէջ: Անհատներ եւ արդէն արմատաւորուած էր Հայաստանի մէջ գործող խումբեր, Խ. Միութեան այլ հանրապետութիւններուն մէջ գործող այլախոհներուն հետ կապ հաստատած, կը պաշարէին իրենց նպատակներու իրագործման համար: Սփիւռքահայութիւնը մերթնեղ մերթ կը լսէր այս կամ այն քաղաքական բանտարկեալի դատավարութեան մասին. անարդար վճիռներու վերաբերեալ բողոքներ դուրս կ'ելլէին երկրէն: Այդ բողոքին իբրեւ հակազդեցութիւն, Սփիւռքի մէջ կարգ մը կուսակցութիւններ եւ չէզոք անհատներ ահաբեկութիւն կը համարէին շարժումը: Համայնավար վարչա-անհեթեթութիւն կը համարէին Խ. Միութեան այլախոհներուն կարգը հոն էր ու պիտի մնար. աւելի լաւ էր համագործակցիլ անոր հետ: Տարբեր էր Հ.Յ. Դաշնակցութեան վերաբերումը, որ երբեք չէր հրաժարած Հայաստանի համայնավար իշխանութիւններուն հանդէպ իր ընդդիմադիր դիրքերէն: Դաշնակցութիւնը Հայ Դատի Յանձնա-խումբերուն միջոցաւ կը տարածէր Հայաստանէն դուրս ելլող բողոքագիրներն ու դիմումները, կը փորձէր միջազգային քաղաքական շրջանակներուն սեփականութիւնը դարձնել Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած անարդարութիւնները եւ պաշտպան կանգնիլ հալածեալներուն:

Հայաստանի անկախութեան իրագործումը, որքան ալ այդ օրերու Խորհրդային Միութեան պայմաններուն մէջ անիրականա-նալի թուէր, տարածուած էր մանաւանդ երիտասարդութեան մէջ: Այդ մտայնութիւնը իր դրսեւորումը գտած էր նաեւ այդ երիտա-սարդութեան ստեղծած գրականութեան մէջ:

Այլախոհական պաշարը շարունակուեցաւ մինչեւ 1988, երբ արդէն պատրաստ հողի վրայ Ղարաբաղեան շարժումը լայն տարողութիւն ստացաւ Հայաստանի մէջ:

Անտրէյ Սախարով (1921-1989)

Երեւանի յուշարձան էջմիածնի վանքի շրջափակին մէջ

«Կամ չկամ եմ կարծում խորհրդավոր **Մանթին,**
 Իմ պապերի պապերի պապ, իմ վերամեր **Մանթին,**
 Մերքե եմ առնում, թե պապերիս ինչ պարտական պիտի պամ,
 Երբ որ վարժենե՞ գերի պեսնեն կալանավոր **Մանթին:**

Զ. Շիրազ

Հարցումներ

1. «Հայրենական Ձայներ» գիրքին հեղինակը որոշ բացատրություններ կու տայ, թե ինչու հայկական ինքնահրատարակության նիւթերը արձագանգ չգտան աշխարհի մէջ: Դուք ի՞նչ կը կարծէք. ի՞նչ կրնաք ըսել այս բացատրություններուն մասին:
2. Ձեր կարծիքով, ի՞նչ էր պատճառը, որ Արցախի հայութեան այդ տխուր իրավիճակէն անտեղեակ էին Հայաստանի ժողովուրդին լայն խաւերը:
3. 1960-ական թուականներուն Հայաստանի մէջ գործող ընդլայնակէայ խումբերը ի՞նչ գործունէութիւն ունէին եւ ի՞նչ նպատակներ կը հետապնդէին:
4. Հայաստանի իշխանութիւնները ի՞նչ միջոցներով կը փորձէին ոչնչացնել այլախոհական շարժումը:

3 ԵՂԵՌՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻ ՈԳԵԿՈՉԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐՈՎ ՍԿԻՋԲ ԱՌԱՒ ՍՓԻՒՌԲԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒՄԸ

1915-ի Եղեռնէն վերապրող եւ իր 3000-ամեայ հայրենիքէն տարագրուած հայ գաղթականութեան համար առաջին 50 տարին անցաւ իբրեւ վերականգնումի, վերանորոգումի եւ վերակազմա-կերպութեան շրջան: Ամէն տարի Ապրիլ ամսուն, ամէն տեղ սգահանդէսներ կազմակերպուեցան, ոգեկոչուեցաւ յիշատակը անթիւ զոհերուն: Մասնակցողները լացին նահատակներուն վրայ, լացին հայութեան դէմ կատարուած անարդարութեան համար: Բայց միայն այդքան:

Հայկական Հարցին իրավիճակը. 1923-ին Լոզանի դաշնագրով թաղուեցաւ Հայկական Հարցը: Արեւմուտքը մոռցաւ Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած հայկական հողերն ու հայ գաղ-թականներու ճակատագիրը եւ իր տնտեսական, քաղաքական եւ ռազմագիտական շահերէն մղուած բարեկամական յարաբե-րութիւններու մէջ մտաւ Թուրքիոյ հետ: Խ. Միութիւնն ալ միւս կողմէ, իր սահմանները Թուրքիոյ հետ ճշդած, երկրի տնտեսական դժուարութիւնները հարթելու եւ Կոմունիզմի կառուցման գործով զբաղած էր: Բ. Աշխարհամարտէն ետք, ինչպէս տեսանք, միայն Խ. Միութեան իշխանութիւնները, քաղաքական քանի մը անգամ Խ. Միութեան իշխանութիւնները, քաղաքական հաշիւներով, խօսք ըրին Կարսի եւ Արտահանի մասին. սակայն պարզուեցաւ, թէ Կարսն ու Արտահանը վրաստանին կցելու համար կը պահանջուէին: Թուրքիոյ գրաւած հողերուն պահանջը եւս մոռցուեցաւ շուտով, եւ Խ. Հայաստանի ղեկավարները թելադրուեցան յայտարարելու, թէ Հայաստանը Թուրքիայէն հողային պահանջ չունի: Խ. Հայաստանը բնականաբար գրկուած էր Հայ Դատը պաշտպանելու իրաւունքէն. յատկ է, որ անոր իշխա-նութիւնները հաւատացած ալ չէին, թէ այլեւս Հայկական Հարց մը գոյութիւն ունի: Կը մնար միայն Սփիւքի մէջ հետապնդել Հայ Դատը. եւ այդ պարտականութիւնը կ'իյնար Հ.Յ. Դաշնակցութեան վրայ՝ պարզ այն պատճառով, որ միայն այդ կուսակցութիւնը, ներկայի իրավիճակով չբաւարարուած, կը ձգտէր ամբողջական Հայաստանի իրագործման:

Անկիւնադարձ. 1965 թուականը անկիւնադարձ մը եղաւ Սփիւքի կեանքին մէջ: Կարծես թէ Մեծ Եղեռնին յաջորդող կէս դարը յատկանշական բան մը ունէր, որուն հաղորդակից եղաւ Սփիւքահայութիւնը: 50 տարի ետք թէւ տակաւին թարմ էր վերքը, սակայն հայը կրցած էր առօրեայ գոյատեւման հոգերէն ազատիլ, հիւրընկալ երկրին մէջ գտնել իր քաղաքական, ընկերային, տնտեսական եւ մշակութային հաւասարակշռութիւնը եւ իրավիճակը: Այս քննութեան արդիւնքը պահանջատիրութեան ոգիին վերածնունդն էր հայ զանգուածներուն մէջ: Իսկ այս պահանջատիրութիւնը կը տարբերէր համայնքէ համայնք՝ Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչումին պա-հանջէն սկսած մինչեւ գրաւեալ հողերու վերադարձ եւ վնասներու հատուցում: Հ.Յ. Դաշնակցութեան եւ անոր կեանքի կոչած Հայ

Եղեռնի յուշարձան Կիպրոսի մէջ

4 ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԵՒ «ՆԵՐՔԻՆ ՍՓԻՒՈՔԻՆ» ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԿԸ ՎՏԱՆԳԵՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐԸ

Ժողովուրդ մը ազգ չի կրնար ըլլալ, եթէ իր հողին վրայ, իր հայրենիքին մէջ չմնայ եւ, ամենէն դժուարին պայմաններուն իսկ դիմանալով, ազգային գոյատեւման իր պայքարը չշարունակէ։ Հայ ժողովուրդը դարերու իր պատմութեան մէջ շատ անգամներ ենթարկուած է օտար բռնատիրութեան։ Երբեմն ինկած է փորձութեան մէջ՝ կա՛մ ձգել հեռանալու եւ ազատ ապրելու, կա՛մ մնալու եւ պայքարելու։ Հեռացողներ շատ եղած են։ Հայաստանէն դուրս կազմուած են հարիւրաւոր գաղութներ, որոնցմէ քիչերն են յարատեւած, քիչերուն հետքը մնացած է այսօր։ Խորհրդային վարչակարգին պարտադրած ճնշիչ պայմանները նոր փորձութիւն մըն էին հայ ժողովուրդին համար։

Արտագաղթելու արտօնութիւն. 1920-էն ետք, առաջին անգամ 1960-ական թուականներուն Խ. Միութենէն արտագաղթելու արտօնութիւն տրուեցաւ ազգային փոքրամասնութիւններուն, մասնաւորապէս հրեաներուն եւ գերմանացիներուն։ Արտօնութիւնը տրուած էր ընտանիքներու բաժնուած անդամները իրարու միացնելու գաղափարով եւ, Իսրայէլի խնդրանքով, խորհրդային հրէութիւնը հայրենիք վերադարձնելու համար։ Հայաստան ներգաղթած հայերն ալ կրցան օգտուիլ այս արտօնութենէն, որովհետեւ ամէն մէկը ապահովաբար ընտանիքի անդամ մը ունէր Սփիւքի մէջ, որ կրնար զինք հրաւիրել։ Գերմանացիներու եւ հրեաներու պարագան տարբեր էր ի հարկէ։ Անոնք իրենց հայրենիքը կը վերադառնային. իսկ հայերը հայրենիքը կը ձգէին։ Տակաւի՛ն, արտագաղթող հայերուն մեծ մասը ո՛չ թէ իր ծննդավայրը՝ միջին արեւելեան երկիրը կը վերադառնար, այլ դէպի Ամերիկա եւ Գանատա կը գաղթէր։

Արտագաղթ Հայաստանէն. Տեսանք թէ Հայաստան ներգաղթած ընտանիքները ինչպիսի դժուարութիւններու հանդիպեցան։ Այդ դժուարութիւններէն ոմանք երբեք չհարթուեցան։ Ներգաղթողներէն շատեր չկրցան հաշտուիլ երկրի ընկերային եւ կենցաղային պայմաններուն, տնտեսական սահմանափակ կարելիութիւններուն, կամ համայնավար վարչակարգին քաղաքական ճնշումներուն հետ։ Եւ 1960-ական թուականներուն, երբ յատուկ դասաւորումով երկրէն դուրս գալու արտօնութիւն տրուեցաւ, ներգաղթողներէն ոմանք արտագաղթի ճամբան բռնեցին։ Արտագաղթող տարրին ձգած բացը Հայաստանի տնտեսութեան եւ ընկերային կառոյցին մէջ աւելի խորացուց արդէն գոյութիւն ունեցող դժուարութիւնները։

Իսկ ի՞նչ կը սպասէր արտագաղթողներուն Հայաստանէն դուրս, իրենց երազած Ամերիկաներուն մէջ։ Մէկ բան յստակ է, որ եթէ հայրենիքէն արտագաղթը կամաւոր է եւ ո՛չ բռնի, ձուլումը աւելի արագ եւ անխուսափելի կ'ըլլայ։ 1960-ական թուականներէն մինչեւ 1980-ական թուականները Հայաստանէն արտագաղթեցին

շուրջ 50,000 հայեր՝ մեծ մասամբ դէպի Ամերիկա։ Տնտեսական գետնի վրայ շատերը յաջողեցան. բայց մտաւորականներէն, արուեստագետներէն, ուսուցիչներէն ու գիտնականներէն շատ քիչեր կրցան իրենց ասպարէզը շարունակել։ Ապրուստ հոգալու համար շատերը պարտաւորուեցան հասարակ գործերու դիմել։ Հայաստանի մտաւոր ուժն էր, որ կը վատնուէր արտասահմանի մէջ։ Բացի այս երեւոյթէն, կար աւելի վտանգաւորը՝ Ամերիկայի հայ գաղութներուն կառոյցները չկրցան այդ տարրը ներգրաւել եւ Հայաստանէն արտագաղթած մեծ թիւով հայեր, շուտով յաջողելու, նոր միջավայրին հետ շուտով նոյնանալու փոյթով, ձուլուեցան ու կորսուեցան։

Հայերուն արտագաղթը դէպի արտասահման չէր միայն։ Տնտեսական աւելի լաւ պայմաններ ունենալու համար, աշխատանքի աւելի մեծ կարելիութիւններու պատճառաւ հայերը խորհրդային ուրիշ հանրապետութիւններ կ'երթային եւ հոն կը հաստատուէին։ Դարձեալ կորուստ հայ ազգին համար՝ թէ՛ մտաւոր ոյժի եւ թէ՛ քանակի տեսակէտէն։

Հայրենիքի պարպումը երեւոյթ մըն է, որ մեծապէս կը վնասէ Հայ Դատի պայքարին, որովհետեւ Հայաստանի մէջ համախմբուած հայութիւնն է, որ կրնայ դարեր ու դարեր յարատեւել եւ ի վերջոյ տէր կանգնիլ հայ ժողովուրդի իրաւունքներուն։ Այդ հնարաւորութիւնը ո՛չ Սփիւքը ունի, որ իր ինքնութիւնը պահելու համար հազիւ կը պայքարի, եւ ո՛չ ալ անցեալի Խորհրդային Սփիւքը, որ ուժացման ենթարկուած է։

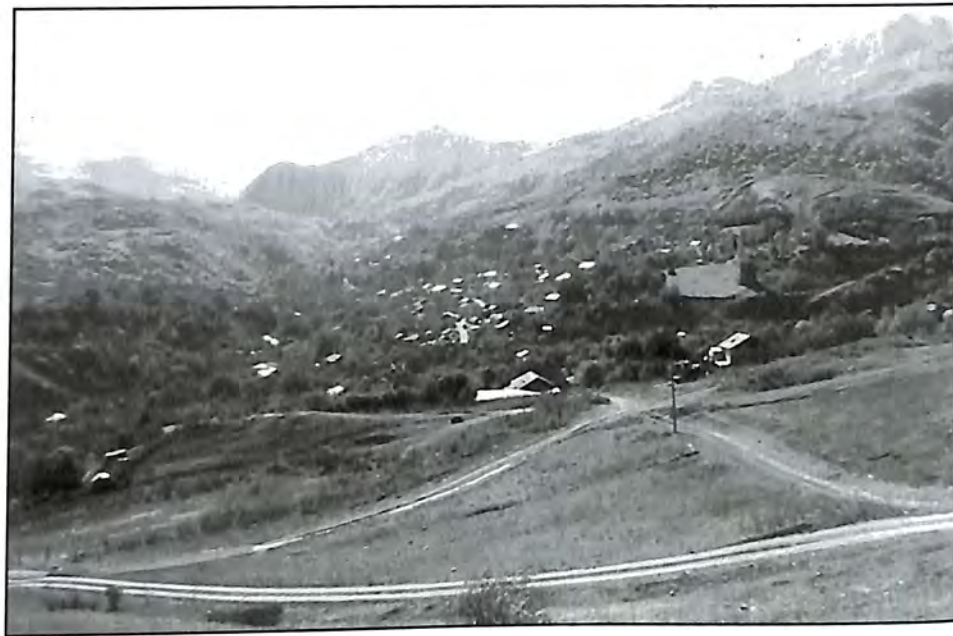
Ներքին Սփիւք. Նախկին Խորհրդային Միութեան այլ հանրապետութիւններուն մէջ ցրուած հայերը, ընդհանուր անուանումով, ինչպէս տեւաւոր հայերը, կամ Խորհրդային Սփիւք կը կոչուին։ 1970-ի մարդահամարէն ետք պատրաստուած պաշտօնական վիճակագրութիւնները, ըստ Լ. Մկրտչեանի «Խորհրդային Միութեան Հայերը Ըստ 70 Թուի Մարդահամարի» աշխատութեան, թեւան Հայերը Ըստ 70 Թուի Մարդահամարի մէջ ապրող հայերուն Խորհրդային այլ հանրապետութիւններու մէջ ապրող հայերուն պատկերը հետեւեալ թիւերով կու տային.

Ատրպէյճան	483,520	հայերու կազմած տոկոսը	13.6
Վրաստան	452,309	" " "	12.7
Ռուսիա	298,718	" " "	8.4
Ուզպէքիստան	34,174	" " "	1.0
Ուքրաինա	33,439	" " "	0.9
Թիւրքմէնստան	23,054	" " "	0.6
Ղազախստան, Տաճիկիստան, Կիրկիզիստան	19,289	" " "	0.4-0.1

Թմկաբերդ, Ջաւախքի չըջան

Ենթակաշ Էղաժ Էն վայրագութիւններու Էւ բռնի գաղթի: Իսկ 1988-ի ղարաբաղեան դէպքերէն ետք, վայրագութիւնները իրենց գազաթնակէտին հասան: Կոտորածի ենթարկուեցան Սումկայիթի Էւ Պաքուի հայերը: Ծառումեանի հայութիւնը բռնի տեղահան Էղաւ: Այս մասին պիտի սորվինք հետագային:

Շահումեանի գիւղերէն

Հարցումներ

1. Այս գլուխին առաջին նախադասութիւնը կ'ըսէ «Ժողովուրդ մը ազգ չի կրնար ըլլալ, եթէ իր հողին վրայ, իր հայրենիքին մէջ չմնայ եւ, ամենէն դժուարին պայմաններուն իսկ դիմանալով, ազգային գոյատեւման իր պայքարը չշարունակէ»։ Կրնա՞ք բացատրել, թէ ի՞նչ է տարբերութիւնը «ազգ» եւ «ժողովուրդ» հասկացութիւններուն։
2. Արդեօք կը ճանչնա՞ք ընտանիք մը, որ Հայաստանէն արտագաղթած է։ Ի՞նչ մտայնութիւն ունի այդ ընտանիքին մէջ դաստիարակուած երիտասարդը. որքանո՞վ մօտիկ է հայ կեանքին։
3. Ձեր կարծիքով, Ատրպէյճանի կառավարութիւնը ինչո՞ւ հայաթափման քաղաքականութիւն կը վարէր։ Կրնա՞նք արդեօք յուսալ, որ օր մը Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի մէջ գտնուող հայապատկան հողերը Հայաստանին կը կցուին։
4. Ձեր կարծիքով, այսօր, Խ. Միութեան փլուզումէն ետք, «Ներքին Սփիւռք»ին իրավիճակը կրնա՞յ արդեօք բարելաւուիլ։ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ի՞նչ դեր կրնայ ունենալ այս հարցին մէջ։

Ֆաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Որոշում կայացնելու գործընթաց (դատավարուժիկն)

Այս դասանիթին մէջ տրվեցանք, թէ ինչպէս Խ. Հայաստանի եւ Մոսկովայի իշխանութիւնները ձեռքալալութիւններով, բանտարկութիւններով եւ մահաւճիւններով փորձեցին խեղդել 1960-ական թուականներուն Հայաստանի մէջ սկսած ալլախոհական շարժումը։ Ամբաստանեալներուն առիթ չտրուեցաւ պաշտպանուելու դատարաններուն մէջ։ Բայց հիմա դուք պատկերացուցէ՛ք, թէ այս դատավարութիւնները կը կատարուէին ազատ երկրի մը մէջ, ուր ամբաստանեալը կրնայ խօսք առնել, նաեւ ունենալ իր պաշտպան փաստաբանը։ Դասարանին մէջ բեմադրեցէ՛ք այսպիսի դատավարութիւններ՝ բանտարկուած իւրաքանչիւր ալլախոհին համար։ Դերաբաշխում կատարեցէ՛ք (role playing)։ Որոշեցէ՛ք, թէ որո՞նք պիտի ըլլան ալլախոհը, պաշտպան փաստաբանը, դատախազը եւ դատական կազմի անդամները (jurors)։ Դատավարութիւնը պիտի ընդգրկէ ալլախոհներուն գաղափարաբանութիւնը, անոնց կարծիքները խորհրդային վարչակարգին ու Հայաստանի ապագային մասին եւ անոնց ընդյատակեայ գործունէութիւնը։ Դատավարութեանէն ետք դատական կազմին անդամները պիտի խորհրդակցին եւ վճիռ արձակեն ամբաստանեալին համար՝ միայն հիմնուելով ամբաստանեալին եւ անոր պաշտպան փաստաբանին արտայայտութիւններուն լաւ պատրաստուած, համոզիչ եւ ոչ-համոզիչ ըլլալուն վրայ։

2. Սահմանափակ տեղեկություններով կարողանալ ընդհանրացումներ (generalization) կատարել

Երբեմն մեր տեղեկությունները հարցի մը վերաբերեալ կրնան սահմանափակ ըլլալ․ սակայն եթէ այդ հարցին ընդհանուր բովանդակութեան ծանօթ ըլլանք, պիտի կարենանք հարցին վերաբերեալ ընդհանրացումներ կատարել, որ պիտի օգնէ մեզի հարցը լաւագոյնս հետապնդելու եւ հասկնալու։ Այս դասանիւթին մէջ խօսուեցաւ երկու գորողներու մասին՝ Պարոյր Սեւակ եւ Սողեհիցին։ Երկուքին կեանքին եւ գործին մասին ալ դիրութեամբ կրնաք որոշ (այսինքն Սողեհիցին) տեղեկութիւններ քաղել նոյնիսկ հանրագիտարաններէն։ Դուք արդէն սահմանափակ) տեղեկութիւններ քաղել նոյնիսկ հանրագիտարաններէն։ Դուք արդէն սահմանափակ) տեղեկութիւն ունիք նաեւ խորհրդային միջավայրին մասին։ Հիմա, ուրեմն, համեմատեցէ՛ք տեղեկութիւն ունիք նաեւ խորհրդային միջավայրին մասին։ Հիմա, ուրեմն, համեմատեցէ՛ք տեղեկութիւններու հետ եւ վերջապէս երկուքին կեանքը, միջավայրը, գործերը, բախումները իշխանութիւններուն հետ եւ վերջապէս անոնց վախճանը եւ փորձեցէ՛ք քաղաքական բովանդակութեամբ ընդհանրացումներ կատարել։

3. Համեմատութեամբ եւ հակադրութեամբ իրողութիւնները յստակացնել փորձենք (compare and contrast)

Զանազան ուղղութիւններու, շարժումներու կամ գաղափարներու մէջ նմանութիւններ գտնելով (իրարու հակադրելով) եւ անոնց մէջ տարբերութիւններ գտնելով (իրարու հակադրելով) պիտի կարենանք աւելի յստակ տեսնել իրողութիւնը: Այս դասանիւթին մէջ խօսուեցաւ Եղեռնի Յիսնամեակէն ետք տեղի ունեցած Ափիուքի եւ Հայաստանի որոշ խաւերու քաղաքականացման մասին: Այս քաղաքականացումը ծնունդ կու տար պահանջատիրութեան, որ սակայն նոյնը չէր զանազան հատուածներուն, կուսակցութիւններուն կամ շարժումներուն համար: Փորձեցե՛ք համեմատութեան եւ հակադրութեան ճամբով հասկնալ Դաշնակցութեան, Հնչակեան եւ Ռամկավար կուսակցութիւններուն ու նաեւ հայաստանեան ընդհատակեայ խումբերուն պահանջատիրութիւնը:

ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՊԱՅՔԱՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԵՄԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Եղեռնի Յիսնամեակը նոր հանգրուանի մը սկիզբը դրած էր: Հայ ազատագրական պայքարը պէտք է տարուէր քաղաքական բոլոր ճամբաները օգտագործելով: Այս դասանիւթին մէջ պիտի ծանօթանանք քաղաքական այդ ուղիներուն վրայ տարուած աշխատանքներուն: Պիտի տեսնենք, թէ թորքերը որքան զօրաւոր քարոզչութիւն կը տանէին, որպէսզի հայերուն աշխատանքը ձախողի: Այս դասանիւթին մէջ պիտի ճանչնանք միջազգային այն կարեւոր մարմիններն ու կազմակերպութիւնները, որոնց մէջ արծարծուեցաւ Հայկական Հարցը: Այս կազմակերպութիւններուն եւ մարմիններուն երկար անունները, երբեմն շատ բարդ բառերէ կազմուած, կրնան քիչ մը ծանրացուցած ըլլալ դասանիւթը: Կարելորդ այն է, որ նիւթը ըմբռնենք եւ գիտնանք, թէ իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն ինչպէս վարուեցաւ Հայկական Հարցին հետ:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

- չբացնել - անհետացնել, մէջտեղէն վերցնել
- ինքնորոշման իրաւունք - իրաւունք՝ իր ճակատագիրը, իր քաղաքական իրավիճակը անձամբ որոշելու (self determination)
- կանխարգիւել - դէպքի մը առաջքը առնել պատահելէ առաջ
- ողբերգութիւն - շատ տխուր դէպք մը, աղէտ մը (tragedy)
- ձեռնպահ - կողմ չեղող, ո՛չ թեր, ո՛չ դէմ (abstained)
- հատու - սուր, ազդեցիկ

1 Ի՞նչ է ՄԻԱՅԵԱԼ ԱԶԳԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՒՐ ՀԱՅԵՐԸ ԿԸ ՓՈՐՁԷԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՏԱՆԻԼ

Սփիւռքահայութիւնը քաղաքականացնելու, հայ ժողովուրդին պահանջատիրութեան գաղափարը անոր մէջ սերմանելու աշխատանքը որոշ չափով յաջողած էր: Դաստիարակուած էր սերունդ մը, որ պատրաստ էր Հայ Դատի պայքարին մէջ իր կեանքը զոհելու, նոյնիսկ եթէ իր արարքը ահաբեկչութիւն կոչուէր եւ դատաւարտուէր: Դաստիարակուած էր սերունդ մը նաեւ, որ կրնար Հայ Դատի պայքարը միջազգային քաղաքական, դիւանագիտական բեմերուն հասցնել: Իսկ այս պայքարին առաջին հանգրուանը, եւ միայն առաջին հանգրուանը, Հայոց Ցեղասպանութիւնը աշխարհին ճանչցնելը եւ զայն պատմական խեղաթիւրումէ փրկելը էր: Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման գծով արդէն յաղթանակներ էին Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին, Ժողովուրդներու Մնացում Ատենան եւ Եւրոխորհրդարանին վաւերացուցած բանաձեւերը, որոնց պիտի անդրադառնանք շուտով. բայց պէտք էր աւելի առաջ երթալ:

Պայքար միջազգային գետնի վրայ. 1981-ին կայացած Հ.Յ.Դ. 22-րդ Ընդհանուր Ժողովը իր որոշումներուն մէջ կ'ընդգծէր. «Միջազգային գետնի վրայ արծարծել հայասպանութեան խնդիրը՝ իրաւական եւ քաղաքական հիմնաւորումներով: Սակայն ներքին արտաքին ճակատներու վրայ՝ Հայ Դատի քարոզչական աշխատանքները նուազ չափով կապել Ցեղասպանութեան եւ աւելի տանքները նուազ չափով կապել Ցեղասպանութեան եւ արտաքին շեշտել քաղաքական պահանջները, չբացնելու համար արտաքին ներշնչումներով հետզհետէ տարածում գտնող այն մտայնութիւնը՝ թէ հայ ազգը բաւարարութիւն գտած կ'ըլլայ, եթէ Թուրքիա զղջման արտայայտութիւն մը ունենայ անցեալի նկատմամբ եւ, այս կամ այն ձեւով, խորհրդանշական հատուցում կատարէ հայ ազգին»: Արդարեւ, հայ ժողովուրդին պայքարը մեղմացնելու եւ Հայկական Հարցը մոռացութեան տալու միտումով, շատ մը արտաքին ուժեր կը թելադրէին հայութեան եւ հայկական քաղաքական կուսակցութիւններուն՝ գոհանալ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումով, զայն համարել լուծումը Հայկական Հարցին: Բիշ չէին այն մարդիկը եւ այն կազմակերպութիւնները, որոնք իրապէս կը հետեւէին այդ թելադրանքին: Հ.Յ. Դաշնակցութեան համար, սակայն, Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը Թուրքիոյ կողմէ եւ միջազգային կազմակերպութիւններուն մէջ զայն արծարծելը մէկ փուլն էր հայոց պահանջատիրական պայքարին:

Այս միջազգային կազմակերպութիւնը - ՄԱԿ (United Nations - UN): Հայ Դատի Յանձնախումբի թափած ջանքերուն շնորհիւ հնարաւոր դարձաւ ՄԱԿի մէկ յանձնախումբին մէջ արծարծել Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը: Բայց նախ ծանօթանանք ՄԱԿին եւ անոր կառոյցին:

ՄԱԿի դրօշը

«Ազգերու Դաշնութիւն»-էն մինչեւ ՄԱԿ. Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք աշխարհի խաղաղութիւնը պահպանելու ձգտումով ծնունդ առաւ Ազգերու Դաշնութիւնը (League of Nations), որուն ծանօթացանք 4-րդ դասանիւթին մէջ: 26

Կը ստորագրուի ՄԱԿի ծրագիր-Կանոնագիրը. Յունիս 26, 1945

տարիներու իր գործունէութեան ընթացքին, այս կազմակերպութիւնը փորձեց զանազան երկիրներու մէջ ծագած անհամաձայնութիւնները լուծել եւ աշխարհի խաղաղութիւնը պահպանել: Ան նաեւ մեծ դեր խաղաց Ա. Աշխարհամարտին գաղթականներու տեղաւորման գործին մէջ: Բայց, ինչպէս տեսանք, Հայ Դատի գծով ան չուզեց քայլ առնել: Ազգերու Դաշնութիւնը չկրցաւ առաջքը առնել Բ. Աշխարհամարտին, որ նոր աւերի, կոտորածներու եւ տեղահանութիւններու պատճառ դարձաւ: Պատերազմի մէջ բռնուած մեծ պետութիւնները անհրաժեշտութիւնը զգացին նոր կազմակերպութեան մը, որ աւելի զօրաւոր կառուցով եւ

աւելի մեծ հնարաւորութիւններով հսկէր աշխարհի խաղաղութեան վրայ:

ՄԱԿի ծնունդը. 1942-ի Յունուար 1-ին հրապարակուեցաւ Միացեալ Ազգերու Հռչակագիրը (Declaration of the United Nations) նացիական Գերմանիոյ եւ անոր դաշնակիցներուն դէմ կռուող երկիրներուն կողմէ: Ժամանակի ընթացքին այս փաստաթուղթը ստորագրեցին 47 երկիրներ եւ գործի անցան պատրաստելու ապագայ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան հռչակագիրը (Charter of the United Nations): Այս փաստաթուղթն ալ պատրաստուեցաւ եւ վաւերացուեցաւ 1945 թուականի Ապրիլէն սկսած Սան Ֆրանսիսքոյի խորհրդածողովին՝ 50 երկիրներու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: 1945, Հոկտեմբեր 24-ին պաշտօնապէս հռչակուեցաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան ծնունդը:

ՄԱԿի նպատակն էր.

1. Պահպանել միջազգային խաղաղութիւնը.
2. Զարգացնել բարեկամական յարաբերութիւններ ազգերու միջեւ՝ հիմնուած փոխադարձ յարգանքի եւ ինքնորոշման իրաւունքի սկզբունքներուն վրայ.
3. Ստեղծել համագործակցութիւն երկիրներուն միջեւ՝ այդ ճամբով լուծելու համար առաջացած տնտեսական, մշակութային եւ ընկերային հարցերը եւ պաշտպանելու համար մարդկային իրաւունքները առանց ցեղի, լեզուի եւ կրօնքի խտրութեան.
4. Դառնալ կեդրոն մը, որ կը համադրէ ազգերուն գործունէութիւնը վերոյիշեալ նպատակներուն գործադրման համար:

ՄԱԿի շէնքը Նիւ Եորքի մէջ

ՄԱԿի անդամ կրնայ ըլլալ կազմակերպութեան նպատակներն ու սկզբունքները ընդունող որեւէ պետութիւն: Անոր անդամ ազգերուն թիւը այսօր 187 է: Նոր անդամներէն մին է նաեւ Հայաստանը, որ Ատրպէյճանի, Ղազախստանի, Տաճիկստանի, Թիւրքմէնստանի եւ Պսակիս-Հերցեկովինայի հետ միաժամանակ 1992-ին ընդունուեցաւ ՄԱԿին մէջ:

ՄԱԿի կառուցը. ՄԱԿը կ'աշխատի 6 օրգաններով՝ Ընդհանուր Ժողով (General Assembly), Տնտեսական եւ Ընկերային Խորհուրդ (Economic and Social Council), Ընդհանուր Քարտուղարութիւն (Secretariat), Խնամակալական Խորհուրդ (Trusteeship Council), Միջազգային Դատարան (International Court of Justice) եւ Ապահովութեան Խորհուրդ (Security Council): Այս օրգաններէն իրաքանշիւրը ունի իր կառուցը՝ իր յանձնախումբերով եւ ենթայանձնախումբերով:

ՄԱԿի Ընդհանուր Ժողովին կը մասնակցին ՄԱԿի անդամ բոլոր երկիրները՝ 5 ներկայացուցիչներով եւ 5 փոխանորդներով: Իրաքանշիւր երկիր ունի մէկ քուէ: Ժողովը տեղի կ'ունենայ տարին մէկ անգամ, որ կրնայ արձարծուիլ աշխարհի որեւէ վայրի մէջ տեղի ունեցած մտահոգիչ որեւէ հարց:

ՄԱԿի Ապահովութեան Խորհուրդի պարտականութիւնն է պահպանել աշխարհի խաղաղութիւնը: Ան իր ժողովները կ'ունենայ շարունակաբար. կազմուած է 11 երկիրներու ներկայացուցիչներէ: Այս երկիրներէն 5-ը՝ Միացեալ Նահանգներ, Անգլիա, Ֆրանսա, Չինաստան եւ Խ. Միութիւն (Խ. Միութեան փլուզումէն ետք Ռուսիա առած է անոր տեղը), մնացուն անդամներ են՝ վերոյի իրաւունքով: Մնացեալ 6-ը կ'ընտրուին Ընդհանուր Ժողովին մէջ՝ 2 տարուան Մնացեալ 6-ը կ'ընտրուին Ընդհանուր Խորհուրդը չէ կրցած իրմէ ժամանակաշրջանով: Ապահովութեան Խորհուրդը չէ կրցած իրմէ սպասուածը իրագործել: Ծառ անգամ Խորհուրդին 5 մնացուն անդամներէն մէկը իր վերոյի ձայնով ձախողութեան մատնած է Խորհուրդին առջեւ դրուած հարց մը, եթէ այդ հարցը հակադրուէր իր շահերուն: Ապահովութեան Խորհուրդի պատմութեան մէջ է իր շահերուն: Ապահովութեան Խորհուրդի պատմութեան մէջ ամենէն յաճախ Խ. Միութիւնը օգտուած է վերոյի իրաւունքէն:

ՄԱԿի շէնքին շրջափակին մէջ կանգնած, ՄԱԿի նպատակները խորհրդանշող արձան

Հարցումներ

1. Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը ի՞նչ մտահոգութեամբ կ'ուզէր Հայ Դատի աշխատանքները աւելի նուազ չափով կապել Ցեղասպանութեան:
2. Ձեր կարծիքով, ՄԱԿի նպատակադրած կէտերէն ո՞ր մէկը աւելի կարեւոր է եւ ինչո՞ւ:
3. Հայկական Հարցի տեսակէտէն ՄԱԿի ո՞ր օրգանը կրնար դերակատար ըլլալ:
4. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Խ. Միութիւնը ամենէն աւելի գործածած է իր վերոյի իրաւունքը Ապահովութեան Խորհուրդին մէջ:

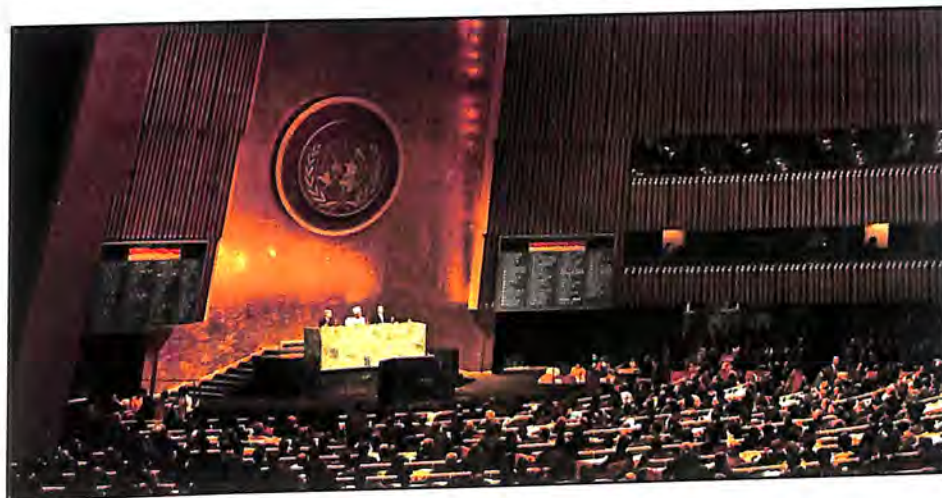
2

Առաջին դիմում. 1945-ի Մայիս 7-ին, երբ 50 ազգերու ներկայացուցիչներ Սան Ֆրանսիսքոյի մէջ հաւաքուած ՄԱԿի հիմնադրման աշխատանքները կը տանէին, Հայ Դատի Յանձնախումբը, Սիմոն Վրացեանի նախագահութեամբ, յուշագիր մը յանձնեց խորհրդաժողովին: Յուշագիրը կը վերջանար հետեւեալ տողերով.

«Այսպէս, խաղաղասէր եւ գործունեայ ժողովուրդ մը, որուն կրած բազմապիսի եւ երկարատեւ անիրաւութիւնները յաճախ միջազգային խռովութեանց առաջնորդած են, պիտի կարողանար դառնալ իր հայրենի երկիրը եւ աշխատիլ խաղաղութեան եւ անդորրութեան մէջ»:

Այս յուշագրէն ամիս մը ետք՝ Նիւ Եորքի Էջմիածնական թեմի ղեկավար Հայ Ազգային Խորհուրդը եւս նման յուշագիր մը յղեց ՄԱԿին։

Անկէ ետք ոչոք նպատակով դիմումներ չղուեցան նաեւ զանազան կազմակերպութիւններու կողմէ։ Դիմումներուն մէջ գոյութիւն ունէր սակայն մէկ հիմնական տարբերութիւն։ Հ.Յ.Դ.ի կառոյցներուն մէջ գործող կամ անոր համակիր կազմակերպութիւնները դիմումները կը յղէին բոլոր մեծ պետութիւններուն եւ կը խօսէին միացեալ հայութեան մասին՝ իբրեւ իրաւատէր Միացեալ Հայաստանի։ Խորհրդային Հայաստ-

ՄԱԿԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐ

ՄԱԿԻ ՄԻՋԱԳԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՆԻՍՏԵՐԷՆ

ՄԱԿի մէջ այն ատեն նիւթ չդարձաւ Հայկական Հարցը, սակայն անգամ մը եւս միջազգային մամուլը անդրադարձաւ իրա-
ժողովուրդի շլուծուած դատին եւ կարգ մը նպաստաւոր եւ կարեկից
արտայայտութիւններ կատարուեցան: Միջազգային խորհրդածո-
ղովներու մէջ առաջ քաշուեցաւ միայն Կարսը եւ Արտահանը
Հայաստանին կցելու առաջարկը, որ արդէն գիտենք, թէ ինչ ճա-
կատագրի լանգեցաւ:

Յեղասպանութեան տեղեկագիր. ՄԱԿի Տնտեսական եւ
Ընկերային Խորհուրդին եւնթակալ Մարդկային Իրաւանց
Յանձնաժողովը (United Nation's Commission on Human Rights)
1971-ին Ժընեւի մէջ իր ենթայանձնախումբերէն մէկուն
Խորականութեան Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութիւններու
Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ենթայանձնախումբին (U.N.
Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of
Minorities) յանձնարարեց ուսումնասիրել ցեղասպանութեան
Կանխարգիլման եւ ոճրագործները պատժելու միջոցներն ու
կարելիութիւնները: 1973-ին եւնթայանձնախումբին տեղեկագիր-
ուսումնասիրութիւնը ներկայացուեցաւ Մարդկային Իրաւանց
Յանձնաժողովին: Տեղեկագրին մէջ յօդուած 30-ը 1915-ի եղեռն
կը յիշատակէր իբրեւ օրինակ մը ներկայ դարու ցեղասպանութեան
արարքներուն: Տեղեկագիրը վաւերացուեցաւ: Սակայն շուտով
գործի անցաւ թուրք կառավարութիւնը քարոզչութեամբ եւ
քաղաքական ճնշումներով ջնջել տալու 30-րդ յօդուածը: Եւ յա-
ջողեցաւ: 1978-ին տեղեկագրէն ջնջուեցաւ 30-րդ յօդուածը:

[illegible]

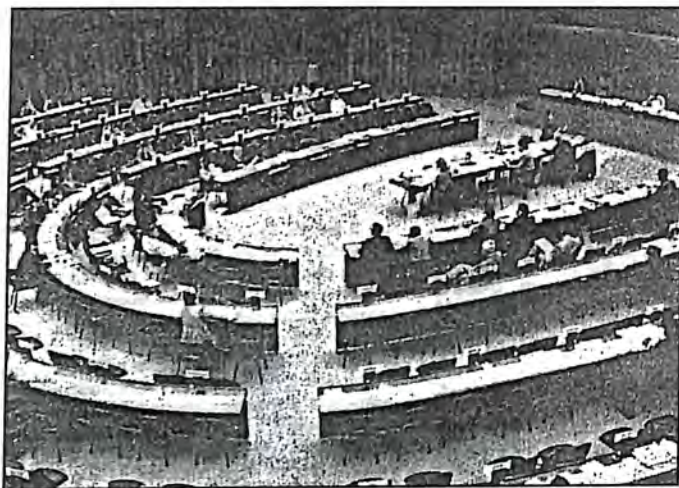
Յաղթանակ մը Հայ Դատի հաշույն. Թուրքերը դարձեալ
Գործի անցան զանազան միջոցներով 24-րդ յօդուածի վաւերացումը
Կրօնական հասարակութիւնները կ'ողղէին եւթաշաւի

Յատուկ զեկուցագրող
Պենճըմին Ուիթեքլը

Ենթադրյալ ճանախումբի 38-րդ
նստաշրջանի ատենապետուհի
Էրիքա-Այրին Տալս

Թուրք ներկայացուցչու թիւնը ենթադանհատումբի
նիստին

24-րդ Յօդուածին մէջ Հայոց Յեղասպանութիւնը յիշատակում
էր իբրեւ օրինակ եւ յիշում էին 11 աղբիւրներ (անգլիական,
ֆրանսական, գերմանական, ամերիկեան եւ թրքական գրակ-
անութիւններէն եւ արխիւներէն):

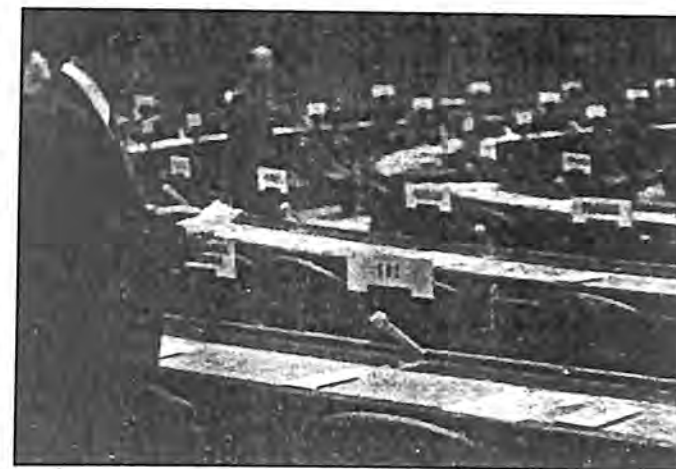
1986-ի Փետրուարին Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովը քննեց ենթացանձնախուսքին ներկայացուցած տեղեկագիրը եւ զայն վաւերացուց անփոփոխ:

Յաղթանակին արձագանգը. Արդիևա-
ւորուած էր Հայ Դատի Յանձնախումբին աշխատան-
քը. ՄԱԿի պաշտօնական փաստաթուղթերուն եւ ար-
խիւներուն մէջ մտած էր Հայոց Յեղասպանութիւնը՝
իբրեւ պատմական անժխտելի իրողութիւն: Անհանգիստ
էին թուրքերը: Թրքական մեծագոյն թերթերէն
«Հուրրիէթ» ենթացանձնախումբի վաւերացումէն ետք,
դեռ նախքան հարցին Մարդկային Իրաւանց
Յանձնաժողով հասնիլը, կը գրէր. «Ի սէր Աստուծոյ
ըսէք, դուք բան մը հասկցա՞ք ՄԱԿի Մարդկային
Իրաւանց Ենթացանձնախումբին կողմէ որդեգրուած
տեղեկագրէն... Եթէ մեր արտաքին նախարարու-
թեան հարցնենք, մտահոգիչ ոչինչ կայ, որովհետեւ

Թուրք դիւանագէտը հակահայ քարոզչութիւն կը
կատարէ

տեղեկագիրը պիտի չշղուի Մարդկային Իրաւանց
Յանձնախումբին... Իրականութեան մէջ
,,ցեղասպանութեան,, գծով ո՛չ մէկ ազգ գոյութիւն
ունի, որուն ձեռքերը մաքուր ըլլան: Թերեւս բոլո-
րին մէջէն դարձեալ ամենէն լաւերը մենք ենք:
Որովհետեւ, երբ բոլորէն աւելի կ'ամբաստանեն
մեզ՝ ,,Հայերը ցեղասպանութեան ենթարկած
ըլլալու,, յանցանքով, նախ պէտք է գիտնան, որ
այդ պարագան ո՛չ մէկ կապ ունի այսօրուան
Թուրքիոյ Հանրապետութեան հետ, եւ այս
պարագան ընդունուած իրողութիւն մըն է թէ՛ հոս
եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ: Յետոյ, ցարդ բազ-
մաթիւ գրական եւ լուրջ հրատարակութիւններ
կատարուեցան, որոնք փաստեցին, թէ կատարուած
բոլոր պնդումները ճշմարտութիւններ չեն ցոլացներ... Անշուշտ
որ ,,ցեղասպանութիւնը,, գէշ բան մըն է, պէտք է նզովել զայն,
բայց այդ դերին համար մէջտեղ ելլողներուն ձեռքերը պէտք է
մաքուր ըլլան»:

Հայ Դատի ներկայացուցիչը ենթացանձնախոսմբի
նիստին

ՄԱԿի մէջ տարած յաղթանակը «Ասպարէզ»ի խմբագրականը այսպէս կը բնորոշէր, «... ՄԱԿի մէկ ենթայանձնախումբին տեղեկագրին մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակումը պատմական խեղաթիւրում մը կանխարգիլելու եւ ճշմարտութեան հաշուոյն յաղթանակ մը արձանագրելու գոհունակութիւնը կու տայ մեզի: Ասով բաւարարուիլ կարելի չէ: Մնացեալը յարատեւ պայքարով, վնասականութեամբ եւ հետեւողականութեամբ եւ քաղաքական հատու գէնքերու գործածութեամբ պիտի ձեռք ձգենք»:

Յարատև աշխատանք ՄԱԿի կառույցներէն ներս. Հայ Դատի Յանձնախումբի գործունէութիւնը 24-րդ յօդուածի վաւերացումով չվերջացաւ: 1984-ին Ժընեւի մէջ սկսած աշխատանքը շարունակուեցաւ: Հայ Դատի Յանձնախումբը գրասենեակ մը հիմնեց Ժընեւի մէջ, որ կեդրոնն է ՄԱԿի զանազան յանձնաժողովներուն եւ մասնաճիւղերու գործունէութեան: Ան կը գործէ զանազան ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններու (non-governmental organizations) միջոցաւ: Մինչեւ 1988 թուականը, Հայ Դատի Յանձնախումբը իր աշխատանքը կեդրոնացուցած էր Թուրքիոյ մէջ մարդկային իրաւունքներու ոտնակոխման եւ փոքրամասնութիւններուն հանդէպ խտրականութեան դէմ պայքարին շուրջ: 1988-էն ետք, Յանձնախումբը հետապնդած է նաեւ Հայաստան-Ղարաբաղ-Ատրպէյճան հարցը ՄԱԿի զանազան յանձնաժողովներէն ներս:

ՆԱԾԱՃԱԺՈՂՈՎՆԵՐԷՆ ՈՒՐՈՒՄ
Հայաստանի անկախութեւնէն ետք, Հայաստանի կառավարութիւնը երկար ժամանակ չկրցաւ գործադրել ներկայութիւն ըլլալ ժընետեան այս ցանցին մէջ, ուր շատ կարեւոր հարցեր կ'արծարծուին։ Ան որպէս կառավարական ներկայացուցչութիւն կրնար ամբողջացնել ոչ-կառավարական հանգամանքով տարուող Հայաստանի մշակութային և սոցիալական հարցերը։ Օրինակ՝ 1992-ի ամրագրուած Ֆաթի Յանձնախումբին աշխատանքները։ Օրինակ՝ 1992-ի ամրագրուած Ֆաթի Յանձնախումբին աշխատանքները։ Օրինակ՝ 1992-ի ամրագրուած Ֆաթի Յանձնախումբին աշխատանքները։

հայությունը ներկայացուց իբրեւ ջարդարար, իսկ ազերիները՝ զոհ: Հայաստանի կառավարությունը ներկայացուցիչ չունեւ այդ ելույթին հակադարձելու համար:

Արտաքին քաղաքականության մէջ որոշ խարխալումներ կատարող եւ հայ ժողովուրդի ազգային շահերուն աննպաստ կեցուածք դրսեւորող Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի կառավարութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք, ժողովուրդին ճնշումներուն տակ հրաժարեցաւ: Փոխուեցաւ եւ անելի հաստատուն հիմերու վրայ դրուեցաւ նաեւ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը. բայց այս մասին ետքը:

Հայ Դատի Ժընեի գրասենեակը կը հրատարակէ եւ միջազգային դիւանագէտներուն եւ քաղաքական կազմակերպութիւններուն կը ցրուէ «Covcas Bulletin» պարբերաթերթը, ուր տեղեկութիւններ կը տրուին կովկասեան իրավիճակին, միջ-ժողովրդային յարաբերութիւններուն եւ մասնաւորաբար Ղարաբաղի մասին:

ՄԱԿԻ Ապահովուլթեան Խորհուրդի
նիստերէն

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Հայ Դատի Յանձնախումբին առաջին դիմումը ՄԱԿին Արեւմտահայաստանի գրաւեալ հողերուն մասին կը խօսէր: Դիմումը ի՞նչ հիմնական տարբերութիւն ունէր նոյն ժամանակաշրջանին միւս հայկական կազմակերպութիւններուն յղած դիմումներէն:
2. Հայ Դատին համար ի՞նչ նշանակութիւն ունի ցեղասպանութեան տեղեկագրին վաւերացումը եւ Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակումը անոր մէջ:
3. Թուեցէ՛ք «Հուրիէթ» թերթէն մէջբերուած յօդուածին այն կէտերը, որոնք Հայոց Ցեղասպանութեան թրքական մեկնաբանութիւնը ցոյց կու տան:
4. 1988-էն առաջ եւ յետոյ Հայ Դատի Յանձնախումբը ժընեւի մէջ գլխաւորաբար ի՞նչ աշխատանքներ կը տանի:

3 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՄԱՍԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ ԿՈՒ ՏԱՆ ՄԻՋ-ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայ Դատի պայքարի ծիրին մէջ 1980-ական թուականներուն զգալի թափ ստացած էր Հայոց Տեղապանութիւնը աշխարհին ճանչցնելու աշխատանքը: Պէտք է ըսել, որ այս ծիրէն ներս լաջողութիւններ չարձանագրուեցան այն պետութիւններուն մօտ, որոնք այս հարցին գծով Թուրքիոյ մէջ իրենց ունեցած շահերուն թելադրանքով կը շարժէին միայն: Սակայն մարդասիրական միութիւններ, կառավարական եւ ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններ օրակարգի նիւթ դարձուցին Հայոց Տեղապանութիւնը եւ շեշտեցին անոր կարեւորութիւնը նոյնիսկ այսօրուան համաշխարհային իրավիճակին տեսանկիւնէն:

[illegible]

Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեան (Permanent Peoples' Tribunal). Աշխարհափոշակ դատարաններէ, գիտնականներէ եւ Նոպելեան մրցանակակիրներէ կազմուած այս ատեանը, 1984, Ապրիլ 13-16-ին Փարիզի մէջ տարեկան իր նիստը Հայոց Ցեղասպանութեան յատկացոյց: Հայկական կարգ մը կազմակերպուած թիւներ, ինչպէս Հայ Դատի Յանձնախումբը եւ Զօրեան Հիմնարկը, կրցած էին քանի մը ամերիկեան եւ եւրոպական մարդասիրական միութիւններու միջոցաւ դիմում կատարել այս մեծահամբաւ ատեանին՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը քննութեան նիւթ դարձնելու համար: Ատեանին դիմող միութիւնները կը մատնանշէին 3 հարցեր եւ անոնց պատասխանը կ'ուզէին դատարանէն.

հայությունը ներկայացուց իբրեւ ջարդարար, իսկ ազերիները՝ զոհ: Հայաստանի կառավարությունը ներկայացուցիչ չունէր այդ ելույթին հակադարձելու համար:

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ որոշ խարխալումներ կատարող եւ հայ ժողովուրդի ազգային շահերուն աննպաստ կեցածք դրսևորող Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի կառավարությունը, ինչպէս պիտի տեսնենք, ժողովուրդին ճնշումներուն տակ հրաժարեցաւ: Փոխուեցաւ եւ աւելի հաստատուն հիմքերու վրայ դրուեցաւ նաեւ Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը. բայց այս մասին ետքը:

Հայ Դատի Ժընեւի գրասենեակը կը հրատարակէ եւ միջազգային դիւանագէտներուն եւ քաղաքական կազմակերպություններուն կը ցրուէ «Covcas Bulletin» պարբերաթերթը, ուր տեղեկություններ կը տրուին կովկասեան իրավիճակին, միջ-ժողովրդային յարաբերություններուն եւ մասնաւորաբար Ղարաբաղի մասին:

ՄԱԿի Ազգաճովուրդեան Խորհուրդի նիստերէն

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Հայ Դատի Յանձնախումբին առաջին դիմումը ՄԱԿին Արեւմտահայաստանի գրաւեալ հողերուն մասին կը խօսէր: Դիմումը ի՞նչ հիմնական տարբերություն ունէր նոյն ժամանակաշրջանին միւս հայկական կազմակերպություններուն յղած դիմումներէն:
2. Հայ Դատին համար ի՞նչ նշանակություն ունի ցեղասպանութեան տեղեկագրին վաւերացումը եւ Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակումը անոր մէջ:
3. Թուեցէ՛ք «Հուրիէթ» թերթէն մէջբերուած յօդուածին այն կէտերը, որոնք Հայոց Ցեղասպանութեան թրքական մեկնաբանությունը ցոյց կու տան:
4. 1988-էն առաջ եւ յետոյ Հայ Դատի Յանձնախումբը Ժընեւի մէջ գլխաւորաբար ի՞նչ աշխատանքներ կը տանի:

3 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՄԱՍԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ ԿՈՒ ՏԱՆ ՄԻՋ-ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայ Դատի պաշարի ծիրին մէջ 1980-ական թուականներուն զգալի թափ ստացած էր Հայոց Ցեղասպանությունը աշխարհին ճանչցնելու աշխատանքը: Պէտք է ըսել, որ այս ծիրէն ներս յաջողություններ չարձանագրուեցան այն պետություններուն մօտ, որոնք այս հարցին գծով Թուրքիոյ մէջ իրենց ունեցած շահերուն թելադրանքով կը շարժէին միայն: Սակայն մարդասիրական միություններ, կառավարական եւ ոչ-կառավարական կազմակերպություններ օրակարգի նիւթ դարձուցին Հայոց Ցեղասպանությունը եւ շեշտեցին անոր կարեւորությունը նոյնիսկ այսօրուան համաշխարհային իրավիճակին տեսանկիւնէն:

Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդ (World Council of Churches). 1983-ի ամրան Վանքովըրի մէջ կայացած Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի 6-րդ համագումարը, օրակարգի նիւթ դարձուց Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը: 1983-ի Օգոստոս 12-ի նիստին վաւերացուեցաւ բանաձեւ մը, որ Խորհուրդին դիրքը կը ճշդէր տուեալ հարցին նկատմամբ: Բանաձեւը անդրադառնալով աշխարհի մէջ տեղի ունեցող մարդկային իրաւանց բռնություններուն, կը յիշատակէ Թուրքիոյ մէկ ու կէս միլիոն հայերու ջարդը եւ կէս միլիոնին ալ տեղահանությունը իրենց պատմական հայրենիքէն: Ապա ան կը նշէ, որ աշխարհի լուծիւնը այս մասին եւ Թուրքիոյ շարունակական եւ դիտումաւոր ուրացումները աղբիւր դարձած են հայ ժողովուրդին եւ հայ եկեղեցիին մէջ աճող խոր դարձած են հայ ժողովուրդին եւ հայ եկեղեցիին մէջ կ'ըստի, թէ յուսահատութեան եւ տառապանքին: Բանաձեւին մէջ կ'ըստի, թէ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի Միջազգային Հարցերու Յանձնաժողովը (The Commission of the Churches on International Affairs) այս հարցը արծարծած է ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովի նիստերուն, երբ այս Յանձնաժողովը ցեղասպանութեան կանխարգիլման եւ պատիժի մասին ուսումնասիրություններ կը կատարէր: Բանաձեւը կը վերջանար դիմելով նասիրություններ կը կատարէր: Բանաձեւը կը վերջանար դիմելով ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղարութեան՝ հետապնդելու համար այս կարեւոր հարցը, որովհետեւ հայերու օրինակը յիշելով նոյնանման ճակատագրէ կրնան փրկուիլ այլ ժողովուրդներ:

Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեան (Permanent Peoples' Tribunal). Աշխարհափոխակ դատաւորներէ, գիտնականներէ եւ Նոպելեան մրցանակակիրներէ կազմուած այս ատեանը, 1984, Նոպելեան մրցանակակիրներէ կազմուած այս ատեանը, 1984, Ապրիլ 13-16-ին Փարիզի մէջ տարեկան իր նիստը Հայոց Ցեղասպանութեան յատկացուց: Հայկական կարգ մը կազմակերպություններ, ինչպէս Հայ Դատի Յանձնախումբը եւ Զօրեան Հիմնարկը, թիւներէ թանկ մը ամերիկեան եւ եւրոպական մարդասիրական միություններու միջոցաւ դիմում կատարել այս մեծահամբաւ ատեանին՝ Հայոց Ցեղասպանությունը քննութեան նիւթ դարձնելու համար: Ատեանին դիմող միությունները կը մատնանշէին 3 հարցեր եւ անոնց պատասխանը կ'ուզէին դատարանէն:

1. Փաստում իրականություն է արդեօք, որ հայ ժողովուրդը Օսմանեան Կայսրության մէջ ջարդերու եւ տեղահանութիւններու զոհ դարձած է:

2. Այս իրողութիւնը կրնա՞յ արդեօք, ըստ 1948-ի ՄԱԿի Ցեղասպանութեան Ուխտի մէջ կատարուած սահմանումներուն, ցեղասպանութիւն կոչուիլ: Կարելի՞ է կատարուածը յղել 1968-ի այն որոշումին, ըստ որուն պատերազմական ռճիրները եւ մարդկութեան դէմ կատարուած ռճիրները անժամանցելի են (այսինքն ժամանակի անցումով կարելի չէ այդ ռճիրները դատաւարութենէ եւ պատիժէ զերծ համարել):

3. Ի՞նչ են այս տուեալներուն հետեւանքները միջազգային համայնքին եւ հարցին մասնակից կողմերուն տեսանկիւնէն:

Ատեանը ընդունած էր զբաղիլ այս հարցով եւ տեղեակ պահած էր Թուրքիոյ կառավարութիւնը, որ իր դիրքը ճշդէ եւ իր ներկայացուցիչը ղրկէ ատեանի նիստերուն: Թուրքերէն պատասխան մը չստանալով, ատեանը որոշում կը կայացնէ նկատի առնել Թուրքիոյ կողմը՝ հիմնուելով թրքական ուրացումները բացատրող (Անգարայի մէջ հրատարակուած) երկու հիմնական փաստաթուղթերու վրայ:

Ատեանին վճիռը. Երեք օրերու ընթացքին դատարանը կը լսէ պատմագէտներու, իրաւագէտներու, ցեղասպանութեան մասնագէտներու եւ Եղեռնէն վերապրած հայերու զեկոյցները: Ելոյթ կ'ունենան պատմաբան եւ դասախօս Ռիչըրտ Յովհաննիսեան, Զօրեան հիմնարկի տնօրէն Ժիրայր Լիպարիտեան, անգլիացի պատմաբան եւ Հայկական Ցեղասպանութեան մասին անգլիական արխիւները ուսումնասիրած Քրիսթօֆըր Ուաքըր, ցեղասպանութեան մասնագէտ, գերմանոֆի Թեսսա Հոֆման, հայասէր գիտնական Իվ Թերնոն, պատմաբան-իրաւագէտ Ծօ Վեռնովէն եւ պատմաբան Տիգրան Գույումճեան: Ատեանը կը լսէ նաեւ քանի մը վերապրողներու վկայութիւնները: Կը քննուին նաեւ արխիւային ձիւթեր, թրքական եւ հայկական փաստաթուղթեր, եւ վերջապէս կ'արձակուի վճիռը:

Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանին վճիռը դրական պատասխան կու տայ առաջին եւ երկրորդ հարցերուն եւ կ'եզրակացնէ, որ Թուրքիոյ ներկայ կառավարութիւնը, առանց որեւէ պատրուակի, պէտք է ընդունի Հայերու Ցեղասպանութեան ռճիրին պատասխանատուութիւնը, պէտք է պաշտօնապէս իբրեւ իրողութիւն ճանչնայ թէ՛ Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ թէ՛ անոր հետեւանքով հայերուն կրած վնասները: Երրորդի պարագային, Ատեանը կը նշէր, թէ ՄԱԿը եւ կամ անոր իրաքանչիւր անդամը իրաւունք ունին պահանջելու այս ճանաչումը եւ օժանդակելու հայ ժողովուրդին՝ այդ նպատակին հասնելու համար:

Ուրեմն, յաջորդ քայլը հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու համար ՄԱԿին դիմելն էր:

Եւրոխորհրդարանի մէջ. Իբրեւ արդինք Հայ Դատի Յանձնախումբի երկարատեւ աշխատանքներուն, Եւրոպայի Տնտեսական Համագործակցութեան (ԵՏՀ) օրէնսդիր մարմինը՝ Եւրոխորհրդարանը (European Parliament) յանձն առաւ զբաղիլ

Հայկական Հարցով՝ փնտռելու «քաղաքական լուծում մը Հայկական Հարցին համար»: Եւրոխորհրդարանի Քաղաքական Յանձնախումբը (Political Committee of the European Parliament), երկար քննութենէ ետք, հայանպաստ իր յանձնարարութիւնը յղեց Եւրոխորհրդարանին: 1987-ի Յունիս 18-ին, ուրեմն, Սթրասպուրկի մէջ (Ֆրանսա), հիմնուելով այդ յանձնարարութեան տուեալներուն վրայ, բանաձեւ մը վաւերացուեցաւ: Եւրոխորհրդարանի քննարկումներուն մէջ մեծ դեր կատարած էր ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովէն անցած Ցեղասպանութեան տեղեկագիրը:

Եւրոխորհրդարանի վաւերացուցած բանաձեւը կը շեշտէր, որ Թուրքիա պէտք է ճանչնայ Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութիւնը եւ հայ ժողովուրդին ներկայացուցիչներուն հետ բանակցութիւններու եւ հայ ժողովուրդին ներկայ Թուրքիոյ կառավարութիւնը երիտթուրքերու կառավարութեան կողմէ գործադրուած հայերու ցեղասպանութիւնը չ'ուզեր ճանչնալ, յոյներու հետ իր անհամաձայնութիւնները միջազգային օրէնքներուն հիման վրայ չ'ուզեր լուծել, Կիպրոսի իր գրաւած հողերը չ'ուզեր պարպել, քրտական հարցի մը գոյութիւնը չ'ուզեր ընդունիլ եւ իր երկրին մէջ մարդկային իրաւունքները, մանաւանդ փոքրամասնութիւններու հանդէպ, չի յարգեր, Եւրոխորհրդարանը չի կրնար արտօնել Թուրքիոյ մուտքը Եւրոպական Համայնքին մէջ:

Նկատի ունենալով որ Թուրքիոյ համար Եւրոպական Համայնք մուտք գործելը եւ Եւրոպական Շուկային մաս կազմելը քաղաքական եւ տնտեսական հսկայ նշանակութիւն ունէր, Եւրոխորհրդարանի այս որոշումը մեծ պարտութիւն մըն էր Թուրքիոյ համար:

Հարցումներ

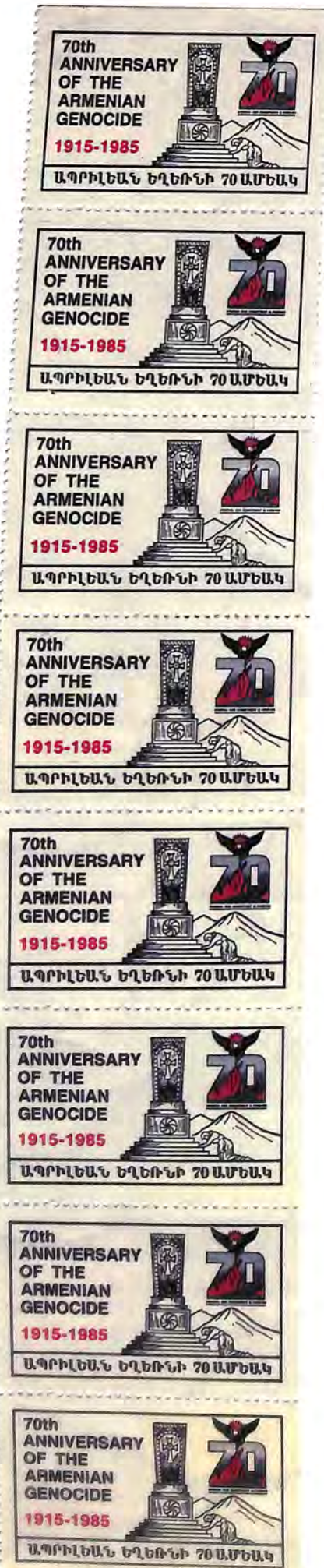
1. Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի բանաձեւին մէջ նշուած ո՞ր կէտերը կը մատնանշէին Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման կարեւորութիւնը:
2. Ի՞նչ հարցերու պատասխանը ունենալու համար էր, որ քանի մը մարդասիրական կազմակերպութիւններ ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանին դիմեցին:
3. Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանին կարծիքով ՄԱԿը ի՞նչ դեր պիտի ստանձնէր Հայոց Ցեղասպանութեան գծով:
4. Ըստ Եւրոխորհրդարանի վաւերացուցած բանաձեւին, Թուրքիան ի՞նչ պայմաններ պէտք է լրացնէր, որպէսզի կարենար ԵՏՀին մէջ մուտք գործել:
5. Թուրքիոյ համար ինչո՞ւ կարեւոր է ԵՏՀին անդամակցիլը:

ՄԱԿԻ Ֆեդասպանութեան Ուխտը եւ Ծերակոչութիւնը. «Հայ

Վկայագիր Ծերակոյտին. Հայ Դատի Յանձնարկումը

1 7 0

Ամերիկեան: Ներկայացուցիչներու Տան մէջ

մագումարին - այս հարցին հետևող երկու գործոն կազմակերպություններում - բանաձեռին բովանդակությունը մեղմացնել: Պիտի յատկապես նշուել, որ ցեղասպանության արարքը կատարուած է ժամանակի օսմանեան պետութեան կողմէ: Այդ ալ կատարուեցաւ, սակայն անարդիւնք: Թուրքիոյ վարչապետ Թուրքուք Էօզալ կը սպառնար ջնջել 1985-ին Ուաշինկթըն կատարելիք իր այցելութիւնը եւ կը յիշեցնէր պաղ պատերազմին մէջ Թուրքիոյ ունեցած դերը: Թուրքիոյ դեսպան Ծիքրի Էլէքտաղ եւս նամակներ յղեց Ծերակոյտի իւրաքանչիւր անդամի՝ յանձնարարելով դէմ քուէարկել բանաձեռին: Ան կը պատճառաբանէր, թէ նման բանաձեռի մը վաւերացումը պիտի քաջալերէ հայկական ահաբեկչութիւնը: Իսկ Թուրքիոյ կարեւոր թերթերէն «Թէրհիման» կը գրէր, «Հայկական Հարցը նոր ուղղամարտութեամբ մը դարձեալ օրակարգի վրայ կը բերուի ամերիկեան Գոնկրէսին մէջ եւ, եթէ լուրջ աշխատանքներ չտարուին արգիլելու համար, այս անգամ յաջողութիւնը անխուսափելի կը նկատուի»:

Ամերիկեան կառավարութիւնը, մանաւանդ արտաքին գործոց նախարարութիւնը, միացաւ թուրք կառավարութեան եւ բացէ ի բաց ճնշման տակ առաւ Ծերակոյտի անդամները: Այդ քաջին դէմ կ'աշխատէին Հայ Դատի Յանձնախումբը, Հայկական Համագումարը եւ Գոնկրէսի հայասէր անդամներ՝ հարիւրաւոր նամակներ յղելով թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ Գոնկրէսի միւս անդամներուն:

Համագաղութային ձեռնարկ. Ամերիկահայութեան մէջ որոշ թափ մը ստացած քաղաքական պայքարը իր յաջողութիւններէն մէկը արձանագրեց Եղեռնի 70-ամեակի համագաղութային տօնակատարութեամբ՝ 1985-ի Ապրիլ 24-ի շաբաթը Ուաշինկթընի մէջ: Ազգային կուսակցութիւններ, մշակութային միութիւններ եւ զանազան կազմակերպութիւններ այս տօնակատարութիւններուն ընդմէջէն ներկայացան որպէս մէկ ճակատ, միահամուռ պաշտպանելով Ամերիկայի կողմէ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման անցնտաճելի հարցը: Ելոյթ ունեցաւ նաեւ Քալիֆօրնիոյ ժամանակի հայ նահանգապետ Ծորն Տէօքմէճեան: Ան նույնպէս նամակ մը յղեց նախագահ Ռեյնըին, պահանջելով, որ փոխէ իր հակադիր կեցումը Ամերիկայի Գոնկրէսի մէջ Ապրիլ 24-ը Ցեղասպանութեան յիշատակման օր յայտարարելու բանաձեռին դէմ:

Միացեալ թիւ 192 բանաձեռին ճակատագիրը. 1985-ի Յունիս 4-ին Գոնկրէսի մէջ ձայնողութեան մատուցուած բանաձեռը: Անգամ մը եւս աշխարհին մէջ պետութիւն մը գիտակցաբար կ'անտեսէր պատմական իրողութիւն մը եւ ոտնակոխ կ'ընէր ժողովուրդի մը մարդկային իրաւունքն ու ազգային-քաղաքական դատը: Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարը Անգարայի մէջ իր գոհունակութիւնը կը յայտնէր արդիւնքէն, բայց նոյն ատեն մտահոգութիւն կ'արտայայտէր, թէ ինչո՞ւ Գոնկրէսի 233 անդամներ թեր քուէարկած էին բանաձեռին: Բանաձեռը Գոնկրէսի քանի մը անդամներուն դիմումին վրայ դարձեալ օրակարգի նիւթ դարձաւ, սակայն առանց որոշումի մը յանգելու հարցը առկախուեցաւ:

Յստակ է, որ ամերիկեան Գոնկրէսը չէ, որ պիտի որոշէ Հայոց Ցեղասպանութեան վաւերականութիւնը: Պատմութեան տեսակէտէն կարեւոր ալ չէ անոր տուած որոշումին ինչ ըլլալը:

Կարեւորը այն է, որ օրեր շարունակ ամերիկեան Գոնկրէսին մէջ խօսուեցաւ (եւ շատ անգամ ալ դրական ու համոզիչ փաստերով) Հայոց Ցեղասպանութեան պատմական իրողութեան մասին: Պատգամը հասաւ ամերիկացի անտեղեակ հասարակութեան: Պատգամը հասաւ նաեւ անտեղեակ եւ անտարբեր հայուն, արթնցուց անոր խիղճն ու գիտակցութիւնը՝ շարժելու, բան մը ընելու: Հայ հասարակութիւնը ստացաւ իր քաղաքական դաստիարակութիւնը, որուն պակասը մասամբ պատճառ դարձած էր բանաձեռին ձախողելուն:

Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբը Ներկայացուցիչներու Տան մէջ Հայ Դատի բարեկամներ շահելու իր աշխատանքը կը շարունակէ: Ամէն տարի, Ապրիլ 24-ին, ան յատուկ ընդունելութիւն մը կը կազմակերպէ, ուր Հայոց Ցեղասպանութիւնը Ներկայացուցիչներու կողմէ կ'արձարծուի որպէս պատմական փաստ:

Վերջին տարիներուն, Հայ Դատի Յանձնախումբի ջանքերով, որոշ երկիրներու խորհրդարանները, ինչպէս Ռուսիա, Արժանթին, Պելճիքա, Յունաստան, յատուկ բանաձեռերով ճանչցան Հայոց Ցեղասպանութիւնը. եւ ատիկա՝ հակառակ թուրքերու կատարած հակաքարոզչութեան:

Ուաշինկթընի Համահաւաքին առիթով հրատարակուած թերթին մէկ էջը

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Ամերիկա 1948-ին ՄԱԿի մէջ հաստատուած Ցեղասպանութեան Ուխտը 38 տարի ետք միայն վաւերացուց:
2. Հայ Դատի Յանձնախումբը ի՞նչ ձեւերով օժանդակեց Ամերիկայի Գոնկրէսի մէջ Ցեղասպանութեան Ուխտի վաւերացման:
3. Միջազգային Ներքին կազմակերպութիւնը ի՞նչ հարցով դիմեց Հայ Դատի Յանձնախումբին: Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ անոր դիմեց:
4. Ձեր կարծիքով, ի՞նչ կարեւորութիւն ունեցաւ թիւ 192 բանաձեռին քննարկումը Գոնկրէսին մէջ:
5. Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբը ինչպէ՞ս կը շարունակէ Գոնկրէսին մէջ աշխատիլ:

1. Դասանիւթին նոր բառերը գործածել սորվիւնք

Վարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

1. Ազգերու Դաշնութիւնը այդքան ուժ եւ ազդեցութիւն չունէր, որ կարենար _____ Բ. Համաշխարհային Պատերազմը:
2. Որոշում կը տրուէր հիմնել կազմակերպութիւն մը, որ պիտի հսկէր աշխարհի խաղաղութեան: Թոյլ պիտի չտար, որ փոքր ազգերու _____ բռնադատուի:
3. Այդ կազմակերպութիւնը պիտի հսկէր, որ պատերազմի ընթացքին կատարուած _____ եւ ցաւալի դէպքերը այլեւս չկրկնուին:
4. Երիտասարդին վախկոտ կեցածքը այլեւս _____ այն կասկածը, թէ ան ահաբեկչական խումբի մը անդամ կրնայ ըլլալ:
5. Քարոզչութիւնը _____ զէնք մըն է, որ հայերը պէտք է կարենան օգտագործել քաղաքական յաջողութիւններու հասնելու համար:
6. Հարցի մը քուէարկութեան ընթացքին եթէ _____ մնաս կը նշանակէ, թէ այդ հարցը քեզ այնքան ալ չի հետաքրքրեր, որպէսզի մտածես, վերլուծես եւ կողմ դառնաս:

2. Քաղաքացիական իրաւունքներէն օգտուելով, մաս կազմել իշխանութեան որոշումներու գործընթացին

Այս դասանիւթին մէջ սորվեցանք, թէ հակառակ տարուած տարիներու աշխատանքին, Ամերիկայի Գոնկրէսը չվաւերացուց Ապրիլ 24-ը Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերու ոգեկոչման օր հռչակող բանաձեւը: Ձեր դասարանին մէջ որոշեցէ՛ք դիմելու ձեր քաղաքի իշխանութեան՝ այս տարի Ապրիլ 24-ը աշխարհի մէջ կատարուած ցեղասպանութիւններու զոհերուն օրը յայտարարելու եւ յիշելու Հայկական Եղեռնը: Այդ գործը յաջողցնելու համար ընտրեցէ՛ք երեք հոգիէ բաղկացած Հայ Դատի Յանձնախումբ մը, որ հարցը պիտի պատրաստէ եւ ներկայացնէ քաղաքապետարանին: Ընտրեցէ՛ք նաեւ Քաղաքապետարանի Խորհուրդ մը, որ երեք անդամներ ունի եւ կը փորձէ իր տուած հարցերով եւ առաջացուցած դժուարութիւններով ձեր առաջարկը մերժել: Դասարանի մնացեալ աշակերտները կը կատարեն նամակարշաւ մը եւ իւրաքանչիւրը կարճ նամակով մը կը բացատրէ, թէ ինչո՞ւ պէտք է այդ օրը եւ օրինակ մը կը բերէ աշխարհի մէջ տեղի ունեցած կոտորածներէն (թիւ 2-վարժութեան մէջ բերուած յօդուած 24-ը կը պարունակէ օրինակներ աշխարհի մէջ տեղի ունեցած կոտորածներէն):

ԶԻՆԵԱԼ ՊԱՅՔԱՐ ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Հայ Դատի պայքարին մէջ կարեւոր փուլ մըն է 1970-1980-ական թուականները ընդգրկող Ժամանակաշրջանը: Այդ ընթացքին Հայ Դատի պայքարը կը տարուէր թէ՛ զինեալ (ահաբեկչական) եւ թէ՛ խաղաղ (քաղաքական, քարոզչական) միջոցներով: Նախորդ դասանիւթին մէջ սորվեցանք տարուած քաղաքական աշխատանքներուն եւ այդ մարզին մէջ հայերու արձանագրած յաջողութիւններուն եւ ձախողութիւններուն մասին: Այս դասանիւթին մէջ պիտի ծանօթանանք զինեալ պայքարին եւ անոր ձգած ազդեցութիւններուն: Պիտի ծանօթանանք նոյնիսկ այս պայքարէն ներշնչուած երիտասարդ արուեստագէտներու քանի մը գրական փորձերուն եւ գծանկարներուն:

Պէտք է գիտնանք, որ պատերազմի եւ կանոնաւոր զօրքերով կոտելու մասին չէ, որ կը խօսինք: Հայ ժողովուրդին համար այդպիսի առիթ մը չէր ներկայացած այդ օրերուն: Ուրեմն, ընտրուած միջոցը ահաբեկչութիւնն էր. իսկ ահաբեկչութիւնը կը կատարուէր գաղտնի կազմակերպութիւններու միջոցաւ եւ շատ քիչ բան կը բացայայտուի անոնց մասին: Մեր տեղեկութիւններն ալ սահմանափակ են: Վստահաբար, ապագային արխիւներ կը բացայայտուին եւ մանրամասնութիւններ ի յայտ կու գան: Իսկ այժմ որոշ չափով միայն պիտի կարողանանք ծանօթանալ այն խմբակցութիւններուն, որոնք ահաբեկչական արարքներով կը փորձէին աշխարհին ուշադրութիւնը Հայ Դատին եւ հայ ժողովուրդին հրավիճակին վրայ հրաւիրել: Պիտի սերտենք անոնց գաղափարները, մօտեցումները եւ գործողութիւնները եւ մեր սորվածները պիտի փորձենք դատողութեան վերածել՝ ըմբռնելու համար այս կարեւոր Ժամանակաշրջանը:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

հաղորդագրութիւն – գրաւոր պաշտօնական տեղեկութիւն (*communiqué*)
մամլոյ ասուլիս – կազմակերպութեան կամ անհատի մը հանդիպումը թերթերու, ռատիոյի կամ հեռատեսիլի լրագրողներուն հետ՝ տեղեկութիւններ փոխանցելու եւ անոնց հարցերուն պատասխանելու համար (*press conference*)

խօսնակ – կազմակերպութեան մը պաշտօնական խօսքը փոխանցող անձը (*spokesperson*)

ռմբահարում – ռումբով հարուածել (*bombing*)

կցորդ – երկրի մը դիւանագիտական ներկայացուցչութեան կազմին մէջ պաշտօնական անձ մը, որ մասնագէտ է յատուկ մարզի մը մէջ – *attaché* (զինուորական կցորդ = *military attaché*)

թիկնապահ – անձի մը կեանքին ապահովութեան հսկող (*bodyguard*)

մարտահրաւեր – կռուի հրաւեր, հրաւեր՝ դժուարութեան մը դէմ պայքարելու (*challenge*)

1 ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐՈՎ ԿԸ ՀԻՄՆՈՒԻ ԻՆՔԶԻՔ ՅԱՌԱՋԴԻՄԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ ԿՈՉՈՂ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ահաբեկչական արարքներով հայոց ազատագրական պայքարը նոր փուլի մը մէջ կը մտնէր: 1975-էն սկսեալ յարձակումներ կը կատարուէին թէ՛ Թուրքիոյ մէջ եւ թէ՛ Թուրքիայէն դուրս գտնուող թրքական թիրախներուն դէմ: Այդ թիրախներն էին՝ թուրք դիւանագէտները, դեսպանները, դեսպանատուները եւ կառավարական հիմնարկութիւնները: Յարձակումներ կը կատարուէին նաեւ երուսական եւ ամերիկեան հաստատութիւններու վրայ: Զանազան խմբակցութիւններ իրենց հաղորդագրութիւններով կու գային ստանձնելու պատասխանատուութիւնը կատարուած արարքներուն: Ահա այս հաղորդագրութիւններուն ընդմէջէն է, որ կը ճանչնանք խմբակցութիւնը՝ իր գաղափարներով եւ գործելաձեւով: Իսկ նախքան այս խմբակցութիւններուն գործի անցնիլը, Եղեռնէն վերապրած հայ մը, Եղեռնի օրերուն իր զոհուած ընտանիքին վրէժը այսօրուան թուրքէն կ'առնէր:

Գորգէն Եանիկեանի օրինակը. 1973-ի Յունուար 27-ին, 77-ամեայ Գորգէն Եանիկեան, Քալիֆորնիոյ Սանթա Պարպարա քաղաքին մէջ ահաբեկեց թուրք ընդհանուր հիւպատոսը եւ իր վերապրած այս մարդը ցեղասպանութեան զոհ գացած իր ընտանիքին վրէժն էր, որ կը լուծէր: 1921-1922-ի «Նեմեախի գործողութիւն»էն ետք այս առաջին ահաբեկչութիւնն էր թուրքերուն դէմ: Ահաբեկչական կազմակերպուած գործողութիւնները պիտի սկսէին երկու տարի վերջ միայն:

Եանիկեանի դատաւարութիւնը Քալիֆորնիոյ հայ գաղութին մէջ տարօրինակ աշխուժութիւն ստեղծեց: Հայերը զանգուածային մասնակցութեամբ կը հետեւէին դատաւարութիւններուն, դրամ կը հաւաքէին՝ ամենէն կարող փաստաբաններով պաշտպանելու համար մարդը, որ իր ազգին վրէժը լուծած էր: Եանիկեան, ի հարկէ, ցմահ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ: Թուրք կառավարութեան ճնշումներուն տակ դատարանը չընդունեց որեւէ մեղմացուցիչ պարագայ: 1980-ին, ծանր հիւանդութեան պատճառաւ Եանիկեանը բանտէն ազատեցաւ, սակայն, պահուեցաւ հսկողութեան տակ: Ան մեռաւ 1984-ի Փետրուարին: Եանիկեանի յուղարկւողութիւնը հանդիսաւոր ցոյց մըն էր Հայոց ցեղասպանութիւնը ուրացող թուրքին դէմ:

Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia). Եանիկեանի ահաբեկչական արարքէն երկու տարի ետք, 1975-ի Յունուար 3-ին, Պէյրութի մէջ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի շէնքին դիմաց ռումբ մը պայթեցնելով, Գաղտնի Բանակը սկսաւ իր ահաբեկչական գործունէութեան: Գաղտնի Բանակը կը պահանջէր Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդէն՝ չօժանդակել Լիբանանէն արտագաղթող հայերուն: Խմբակցութիւնը ծայրայեղ ձախ, անէն արտագաղթող հայերուն:

Գաղտնի Բանակի մամուլյ ասուլիսներէն

Մոնթէ Մելքոնեան

մարքսիստական, յեղափոխական հակումներ ունէր։ Ան ինքզինք յառաջդիմական յայտարարելով, միջազգայնականութեան (Internationalism) յարած էր եւ կը գործէր հայ ազգային աւանդական կուսակցութիւններուն դէմ։ Գաղտնի Բանակը թշնամական վերաբերում կը ցուցաբերէր մանաւանդ Դաշնակցութեան գաղափարներուն եւ գործելակերպին հանդէպ եւ կը փորձէր տիրանալ այն դիրքին եւ հեղինակութեան, որ Դաշնակցութիւնը կը վայելէր Սփիւռքի, մանաւանդ Լիբանանի մէջ։ Գաղտնի Բանակը կը գործէր ընդհատակեայ, իր գաղափարներուն եւ գործունէութեան քարոզչութիւնը կը տանէր կա՛մ թոռոցիկներով, կա՛մ մամուլյ ասուլիսներու միջոցաւ։ Այս ասուլիսներուն, Գաղտնի Բանակի խօսնակները կը ներկայանային

դիմակ հագած։ 1980-ի ձերբակալութիւններէն ետք էր, որ լսուեցան քանի մը անուններ։ Աշխարհը ճանչցաւ անունները Յակոբ Յակոբեանի, Ալեք Ենիգոմշեանի, Մոնթէ Մելքոնեանի եւ քանի մը այլ ղեկավարներու։ Գաղտնի Բանակը մեծաւ մասամբ կը գործէր եւրոպական, միջին արեւելեան կարգ մը երկիրներու, մանաւանդ Լիբանանի, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ մէջ։ Ան թիրախ ընտրած էր թէ՛ թրքական հաստատութիւններն ու թուրք դիւանագէտները եւ թէ՛ թուրքերուն դաշնակից եւ բարեկամ պետութիւններն ու կազմակերպութիւնները՝ հաւասարապէս։ Գաղտնի Բանակի հրատարակած հաղորդագրութիւնները եւ յօդուածները կը ցոլացնէին խոր ատելութիւն եւ հեգնանք դէպի ազգային կուսակցութիւններն ու անոնց հին միջոցառումները եւ վրէժի խոր զգացում դէպի թուրքը, որ կը շարունակէ գրաւուած պահել Հայաստանի մեծ մասը եւ կ'ուրանայ Հայոց Ցեղասպանութիւնը։ Այս հաղորդագրութիւններուն մէջ այլ խմբակցութիւններու կատարած կարգ մը գործողութիւններն ալ Գաղտնի Բանակին կողմէ կ'իրացուէին։

Յստակ է, որ խումբը օժանդակութիւն կը ստանար շահախընդիր կարգ մը օտար պետութիւններէ կամ խմբակցութիւններէ։ Օրինակ՝ Պաղեստինի Ազատագրական Կազմակերպութիւնը (Palestinian Liberation Organization - PLO) կամ պաղեստինեան այլ կազմակերպութիւններ անոր կը տրամադրէին իրենց ճամբարները եւ զինավարժութեան միջոցները։ Գաղտնի Բանակի անդամները, ի հարկէ, կ'ուրանային որեւէ օտար աջակցութիւն ստացած ըլլալ։ 1975-1983, ուր տարուան ընթացքին, Գաղտնի Բանակը կրցած էր իրագործել մեծ թիւով ահաբեկչական արարքներ։ Ան նախ սկսաւ *նմբահարումներով*, որոնք այնքան ալ ուշադրութիւն չէին գրաւեր եւ մեծ աղմուկ չէին հաներ։ Միայն Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներու գործունէութեան սկսելէն ետք էր, որ Գաղտնի Բանակը ձեռնարկեց քանի մը լուրջ եւ ծրագրուած գործողութիւններ։

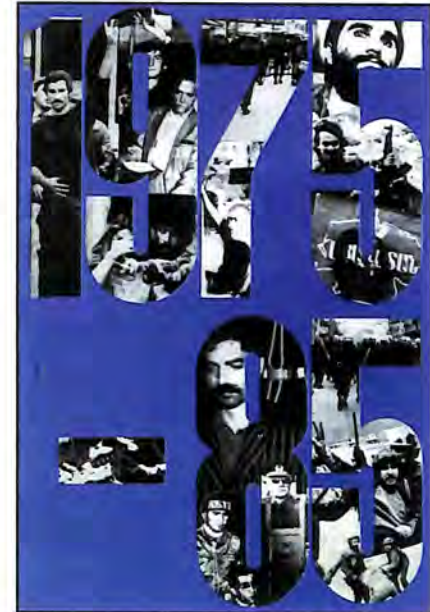
Անկում. 1980-ին եւ անկէ ետք կատարուած ձերբակալութիւնները տկարացուցած էին խմբակցութիւնը։ Գոյութիւն ունէր նաեւ ներքին շատ զօրաւոր հակամարտութիւն՝ խմբակցութեան գործելակերպին եւ ընտրուած թիրախներուն պատճառաւ։ Կազմակերպութիւնը բաժնուած էր քանի մը խումբերու. իսկ միջազգային

կարծիքը ամբողջովին անոր դէմ կ'աշխատէր։ Եւրոպական եւ ամերիկեան կառավարական հաստատութիւններուն դէմ ուղղուած արարքները, ընդվզումով եւ թշնամանքով կ'ընդունուէին։ Այս խումբերէն ամենէն վայրագը «Օրլի Խումբ»ն էր, որ Փարիզի Օրլի օդակայանին մէջ ձերբակալուած Մոնթէ Մելքոնեանի վրէժը լուծելու համար, տասնեակ ահաբեկչութիւններ կատարեց ֆրանսական հաստատութիւններու դէմ։ Վերջին տարիներուն Գաղտնի Բանակը իր կատարած զանազան ահաբեկչական արարքներուն պատասխանատուութիւնը տարբեր խումբերու անունով կը ստանձնէր։ Եթէ այդ ահաբեկչական արարքները զօրեղ բացասական հակադարձութեան արժանանային, Գաղտնի Բանակը կը յայտարարէր, թէ այդ խումբը իրմէ բաժնուած ծայրայեղական խումբ մըն է եւ ինք հսկողութիւն չունի անոր վրայ։

Կար այլ ազդակ մը եւս, որ արագացուց այս խմբակցութեան անկումը. 1982-ին Լիբանանի վրայ յարձակելով, Իսրայէլ ոչնչացուցած էր պաղեստինեան կարգ մը ճամբարներ, որ Գաղտնի Բանակի անդամները կը մարզուէին։ Գաղտնի Բանակը կորսնցուցած էր իր հիմնական խարխալը եւ հաւանաբար նաեւ այլ պետութիւններու շահագրգռութիւնն ու հովանաւորութիւնը։

Գաղտնի Բանակին գործողութիւններէն. Գաղափար մը տալու համար այս խմբակցութեան ահաբեկչական արարքներու էութեան եւ ընտրած թիրախներուն մասին, բերենք մօտաւոր ցանկ։ Ի հարկէ, Գաղտնի Բանակի որոշ գործողութիւններ բոլորովին մը։ Ի հարկէ, Գաղտնի Բանակը անոր գործունէութեան ամփոփարակուեցան եւ վարի ցանկը անոր գործունէութեան ամփոփարակուեցան պատկերը չէ։ Յամենայնդէպս, ինչպէս կը տեսնէք, բողջական պատկերը չէ։ Յամենայնդէպս, ինչպէս կը տեսնէք, Գաղտնի Բանակի վերջին գործողութիւնները առաւելաբար ուղղուած էին օտար պետութիւններուն, քան թէ թրքական հաստատութիւններուն կամ թուրք դիւանագէտներուն դէմ։ Այս գործողութիւնները կը դիտուէին իբրեւ մէկ անբաժան մասը միջազգային ահաբեկչութեան։

- 1975 Յունուար 3 - Ռմբահարում Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհրդի կեդրոնին դէմ, Պէյրութ։
- 1975 - Վեց տարբեր ռմբահարումներ թրքական հիմնարկութիւններուն դէմ Պէյրութի մէջ՝ ներառեալ թրքական դեսպանատունը՝ Փետրուար 2-ին եւ օդանաւային ընկերութիւնը՝ Դեկտեմբեր 28-ին։
- 1975 - Երկու ռմբահարում Միջին Արեւելքի մէջ գործող ամերիկեան ներկայացուցիչներու դէմ։
- 1976 Փետրուար 16 - Ահաբեկում Պէյրութի թրքական դեսպանատան առաջին քարտուղարին։ Նոյն օրը ձախող մահափորձ՝ դեսպանին դէմ։
- 1977 - Մարտ 2-ին ձախող մահափորձ Պէյրութի թրքական դեսպանատան զինուորական կցորդին դէմ։ Հոկտեմբեր 20-ին ռմբահարում թուրք դիւանագէտներու ինքնաշարժին դէմ, Աթէնք։
- 1978 - Բազմաթիւ ահաբեկչական արարքներ Թուրքիոյ մէջ՝ ներառեալ Աթաթուրքի յուշարձանին ռմբահարումը եւ նոյն օրը ռմբահարումը Անգարայի զինուորական

Գաղտնի Բանակի տասը տարին

հաստատություններու, (Օգոստոս 23): Ռմբահարում ժընեի թրքական օդանավային ընկերության դեմ (Դեկտեմբեր 17):

- 1979 - Տասնհինգ ռմբահարումներ թրքական հաստատություններու դեմ երոպական քաղաքներու մէջ՝ ժընեի, Ֆրանքֆորթ, Բոփենհակըն, Միլան, Հոմ, Փարիզ (Օգոստոսէն մինչեւ Դեկտեմբեր):
- 1979 - Ռմբահարում հինգ օդանավային ընկերություններու դեմ Մատրիտի մէջ՝ իբրեւ բողոք Պապի Թուրքիա այցելութեան: Նաեւ ռմբահարում KLM եւ Lufthansa օդանավային ընկերություններուն դեմ, Փարիզի մէջ՝ իբրեւ բողոք Թուրքիոյ հետ ստեղծած Հոլանտայի եւ Գերմանիոյ բարեկամական կապերուն:
- 1980 - Հոկտեմբեր 3 - ժընեի պանդոկներէն մէկուն մէջ ռումբ պատրաստելու ատեն ռումբը պայթեցաւ եւ վիրաւորուեցան Ալէք Ենիգոմշեանն ու Սիւզի Մահսէրէճեանը: Երկուքն ալ ձերբակալուեցան: Ասիկա Գաղտնի Բանակի առաջին ձերբակալութիւնն էր, եւ այս երկու անունները առաջիններն էին, որ բացայայտուեցան: Ձերբակալութեան հետեւեցան վրէժխնդրութեան քանի մը ահաբեկչական արարքներ՝ զոհերական կառավարական հաստատություններուն դեմ:
- 1981 - Վերական ահաբեկչական արարքները թուրք դիւանագէտներու դեմ: Յունիս 9-ին ահաբեկուեցաւ ժընեի թրքական դեսպանատան պաշտօնէաններէն մին: Ձերբակալուեցաւ Մարտիրոս Ժամկոչեանը: Իբրեւ վրէժ ձերբակալութեան դեմ, կատարուեցան 10 յարձակումներ զոհերական հաստատություններու վրայ՝ զանազան երկիրներու մէջ: Ժամկոչեանը դատաւարուեցաւ 15 տարուան բանտարկութեան: Վճիռին հետեւեցան դարձեալ շարք մը յարձակումներ:
- 1982 - Գաղտնի Բանակը ահաբեկչական գործունէութեան դիմեց Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ: Ապրիլ 8-ին սպանուեցաւ թուրք դիւանագէտ մը Օթթաուայի մէջ: Ձերբակալութեանը հակադարձելով, Գաղտնի Բանակը փորձեց պայթեցնել Գանատայի օդանավային ընկերությունը Լոս Անճելըսի օդակայանին մէջ: Օգոստոս 7-ին ռմբահարուեցաւ Անգարայի օդակայանին ճամբորդներու սպասման սրահը: Սպանուեցան 11 հոգի, վիրաւորուեցան 63 ուրիշներ:

Հարցումներ

1. Բալիֆորնիոյ հայութիւնը ինչպէ՞ս վարուեցաւ Եանիկեանի հետ եւ ինչո՞ւ:
2. Գաղտնի Բանակը ինչո՞ւ Դաշնակցութեան դեմ կը գործէր:
3. Մինչեւ 1976-ի սկիզբը Գաղտնի Բանակը ի՞նչ տեսակ արարքներու կը ձեռնարկէր:
4. Ի՞նչ ազդակներ պատճառ դարձան Գաղտնի Բանակի տկարացման եւ վերջապէս անոր գործունէութեան դադրեցման:
5. Գաղտնի Բանակը ի՞նչ պատճառաբանութեամբ երոպական հաստատություններ կը հարուածէր:

2 ԱՇԽԱՐՀԸ ՊԷՏԲ Է ԳԻՏԵԱՐ, ԹԷ ՀԱՅԸ ԿՐՆԱՅ ԶՈՀՈՒՆ ԶԱՆՈՒՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկական ահաբեկչությունը տարօրինակ թափ ստացած էր: Դէպքերը կը պատահէին յաճախ եւ համաշխարհային մամուլը կ'անդրադառնար այդ դէպքերուն՝ երբեմն պարզ լրատուութեամբ, բայց մեծ մասամբ աւելցնելով նաեւ թերթին կարծիքը արարքին եւ անոր տուն տուող պատճառներուն մասին: Թերթերու յայտնած կարծիքը քիչ պարագային դրական կ'ըլլար: Մեծ մասամբ արարքը կը դատաւարուէր՝ իբրեւ հին անցեալի մէջ կատարուած «ենթադրեալ ցեղասպանութեան» մը (alleged genocide) վրէժխնդրութիւն: Ահաբեկչությունը կը դատաւարուէր թէ՛ իբրեւ անընդունելի արարք եւ թէ՛ անոր համար, որ կը կատարուէր անմեղ թիրախներու դեմ: Նպաստաւոր լրատուութիւնները կը խօսէին Հայոց ցեղասպանութեան մասին, կ'արծարծուէր Հայկական Հարցը: Ամեն պարագայի, աշխարհը սկսած էր խօսիլ Հայկական Հարցին մասին:

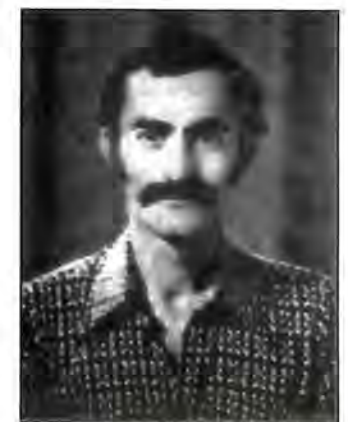
Բացասական կարծիքներուն մեծ մասը կը հիմնուէր Գաղտնի Բանակին ոչ-թրքական թիրախներ զարնելու եւ մարդկային ու նիւթական անտեղի վնասներ պատճառած ըլլալուն վրայ: Գաղտնի Բանակին դեմ կ'ընդվզէին նաեւ որոշ հայ թերթեր եւ կազմակերպություններ՝ հայկական ահաբեկչությունը վարկաբեկած ըլլալուն համար: Ծանօթանաճք երկու խմբակցություններու, որոնք փորձեցին տարբեր ճամբայ բռնել:

Հայկական ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներ (Justice Commandos of the Armenian Genocide). 1975-ի Հոկտեմբեր 22-ին երեք երիտասարդներու գնդակով Վիեննայի մէջ գետին տապալեցաւ Աստորիոյ մօտ Թուրքիոյ դեսպանը՝ օր վերջ ահաբեկուեցաւ Ֆրանսայի մէջ Թուրքիոյ դեսպանը՝ Փարիզի մէջ: Այս գործողություններէն անմիջապէս ետք հրապարակուեցաւ Արդարութեան Մարտիկներուն առաջին հաղորդագրութիւնը, որ կը սկսէր այսպէս. «Մենք հայ ժողովուրդի զաւակներն ենք: Կը գործենք յանուն արդարութեան: Թուրքիոյ քաղաքական երկրպագուցիչներու դեմ մեր արարքը աշխարհի բոլոր մեծ ու փոքր պետութեանց պիտի յիշեցնէ, թէ հայոց մոռցուած ցեղասպանությունը անպատիժ կը մնայ. . .»:

Զենքի ուժին հաւատք ընծայող հայ երիտասարդներ, 1975-ի Ապրիլին սկսած Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին, դարձան պաշտպանը հայկական թաղերուն: Ծարուճակական յարձակումներու դեմ կոռուղ, հայկական թաղերը եւ հայկական քաղաքական ու մշակութային հաստատությունները պաշտպանող այս երիտասարդներէն շատեր զոհուեցան: Առաջին զոհերէն էր, 1976-ի Մարտ 28-ին, երիտասարդ մտաւորական եւ

Ազատեցէ՛ք Հայ քաղաքական բանտարկեալները (գործ Վահէ Պէրպէրեանի)

Սերժիկ Թովմասեան

A black and white portrait of a man with dark hair and a mustache. He is looking directly at the camera with a neutral expression. He is wearing a dark, possibly leather, jacket over a light-colored collared shirt. The background is a plain, light color. The photo is framed by a thin black border.

մարտիկ՝ Սերժիկ Թովմասեանը:

Քանի մը օրինակ. Արդարութեան Մարտիկներու գործունէութիւնը շարունակուեցաւ մեծ թափով: 1975-1983 երկարող ութ տարիներու ընթացքին, կատարուեցան մեծ թիով ահաբեկչութիւններ՝ միշտ թուրք դիւանագէտի կամ թրքական կառավարական հաստատութեան մը ուղղուած: Այս գործողութիւններէն էր Զուիցերիոյ թուրք դեսպանին դէմ կատարուած մահափորձը 1980-ի Փետրուար 6-ին Պեռնի մէջ: Տեղւոյն վրայ կը ձերբակալուի ֆրանսահայ երիտասարդ մը՝ Հրայր Գիլինճեան: Ասիկա Արդարութեան Մարտիկներուն առաջին ձերբակալութիւնն էր: Դատավարութիւնը տեղի կ'ունենայ Մարսէլի մէջ եւ կը տեսէ երկու տարի: Դատավարութեան ընթացքին գործի կ'անցնի թրքական կառավարութիւնը՝ զգուշացնելու համար ֆրանսական իշխանութիւնները, որ «հայ մարտունակ տարրեր հաւանաբար աղմկոտ ցուցեր կատարեն, ճնշում բանեցնելու համար ֆրանսահայ մը դատող ֆրանսական դատարանին վրայ»: Թուրք կառավարութիւնը չէր սխալած: Սփիւռքեան զանազան կեդրոններուն մէջ ցուցեր կը կազմակերպուէին, ճամակներ, դիմումներ կը յղուէին դատարանին եւ ֆրանսական կառավարութեան՝ ազատ արձակելու ամբաստանուած երիտասարդը, որ ինք զոհ մըն էր ցեղասպանութեան հետեւանքներուն: 1982-ի Փետրուար 23-ին կ'աւարտի Հրայրի դատավարութիւնը: Դատարանը նկատի առնելով յանցանքին մեղմացուցիչ պարագաները, երկու տարուան բանտարկութեան կը դատապարտէ: Եւ երկու տարին արդէն լրացած ըլլալով Գիլինճեան ազատ կ'արձակուի:

Այլ օրինակ մըն է Լոս Անճելըսի թուրք ընդհանուր հիւպատոսին ահաբեկումը 1982-ի Յունուար 28-ին: Ահաբեկումին նախորդող օրերուն Լոս Անճելըսի գաղութը յուզում մը կ'ապրէր: Ուսանողները բողոքի ցոյցեր կ'ընէին Ս.Շ.Լ.Ա. համալսարանին մէջ՝ համալսարանի ամերիկացի փրոֆ. պատմաբան Սթանֆորտ Շոյի դէմ, որ իր հրատարակած

գիրքին մէջ եւ դասաւանդութեան ընթացքին կ'որանար Հայոց Յեղասպանութիւնը: Թուրք հիւպատոսը շաբաթ մը առաջ համալսարան գացած էր անձամբ, հետեւելու համար հայ ուսանողներու ցոյցերուն: Ահաբեկչութեան օրը ձերբակալուեցաւ 19 ամեայ Համբիկ Սասունեան: Ամբաստանուեցաւ նաեւ Գօգօ Սալիպա, գոր, սակայն, ոստիկանութիւնը երբեք չկրցաւ ձերբակալել: Անգամ մը եւս գործի անցաւ Քալիֆորնիոյ հայութիւնը, Համբիկին պաշտպան չանձնախումբ մը կազմուեցաւ՝ հանգանակութիւն կատարելու եւ դատարանի մէջ ամբաստանեալը պաշտպանելու համար: Տպաւորիչ եւ զարմացնելու չափ մեծ էր հանգանակութեան մասնակցող ժողովուրդին թիւը: Մարդիկ նոյնիսկ պզտիկ գումարներ ետիրելով, ձեռով մը կարծես ցոյց կու տային, թէ կը հասկնան կատարուածին էութիւնը եւ չեն դատապարտեր արարքը: Համբիկի դատավարութիւնը շատ երկար տեւեց. իսկ քալիֆորնիահայութիւնը շարունակական ցոյցերով արդար դատավարութիւն կը պահանջէր: Այդ բոլորով

հանդերձ, հակառակ այն բանին, որ գոյություն չունեն Համբիկին ուղղակի մասնակցությունը ցույց տուող որեւէ փաստ, դարձեալ թուրք կառավարութեան ճնշումներուն անսալով եւ սուտ վկայութիւններու հիման վրայ, դատարանը ցմառ բանտարկութեան դատապարտեց զայն: Համբիկ Սասունեանը բանտն է տակաւին:

Սասունեանի ձերբակալուելէն քանի մը ամիս ետք, Լոս Անճելըսի մէջ ձերբակալուեցան հինգ երիտասարդներ՝ Ֆիլատելֆիոյ թրքական հիւպատոսարանին դէմ ահաբեկչական արարք մը ծրագրած ըլլալու լանցանքով։ Ամերիկեան ոստիկանութիւնը հեռախօսային գիծերու լրտեսութեամբ յայտնաբերած էր ծրագիրը։ Գաղութը լծուեցաւ «Լոս Անճելըս 5»ի (խումբը այսպէս կոչուեցաւ) պաշտպանութեան գործին։ Երկարածիգ դատավարութիւնները հանդիսարան դարձան Հայ Դատի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան վկայութիւններուն։ Տրուած դատավճիռները մեղմ չէին սակայն՝ 5-6 տարուան բանտարկութիւն՝ դեռ չգործուած լանցանքի մը համար։

1983, Սեպտեմբեր 9-ին տեղի ունեցաւ Պել-կրատի (Եուկոսլաւիա) թորք դէսպանին ահաբեկումը։
Ձերբակալուեցան Բաֆֆի Էլպէթեան եւ Յարութիւն
Լեւոնեան։ Դատավարութիւնը, իրողութեան մէջ,
ատենան մը դարձած էր։ Երիտասարդներուն պաշտ-
պան փաստաբանները Հայոց Ցեղասպանութեան
ձգած հետեւանքներուն մասին կը խօսէին եւ Թորքիոյ ուրացումն
ու անտարբերութիւնը կը դատապարտէին։ Երոպայի Հայ Դատի
Յանձնախումբը անձամբ կը հետեւէր դատավարութեան եւ ծախսե-
րը կը հոգար։ Յանձնախումբի աշխատանքին շնորհիւ հնարաւոր
դարձաւ տարիներու բանտարկութենէ ետք ազատել Յարութիւն
Լեւոնեանը, որ ձերբակալութեան ատեն վիրաւորուելով անդամալուծ
դարձած էր։ Լեւոնեանը, (Անդօ, բուն անունով Անդրանիկ Պօղոս-
եան) որպէս կենդանի գոհը հայ ազատագրական պայքարին,
այսօր կը գործէ Հայաստանի մէջ՝ Հայաստանի եւ Արցախի մար-
տակապի խումբերուն իր բարոյական աջակցութիւնը բերելով։

[illegible]

A black and white photograph showing a large crowd of people gathered for a protest. In the background, a banner is visible with the text "SUPPORT L.A. FIVE" and a graphic of five raised fists above it. The scene is outdoors, and the crowd is dense in the foreground.

Բանալի:

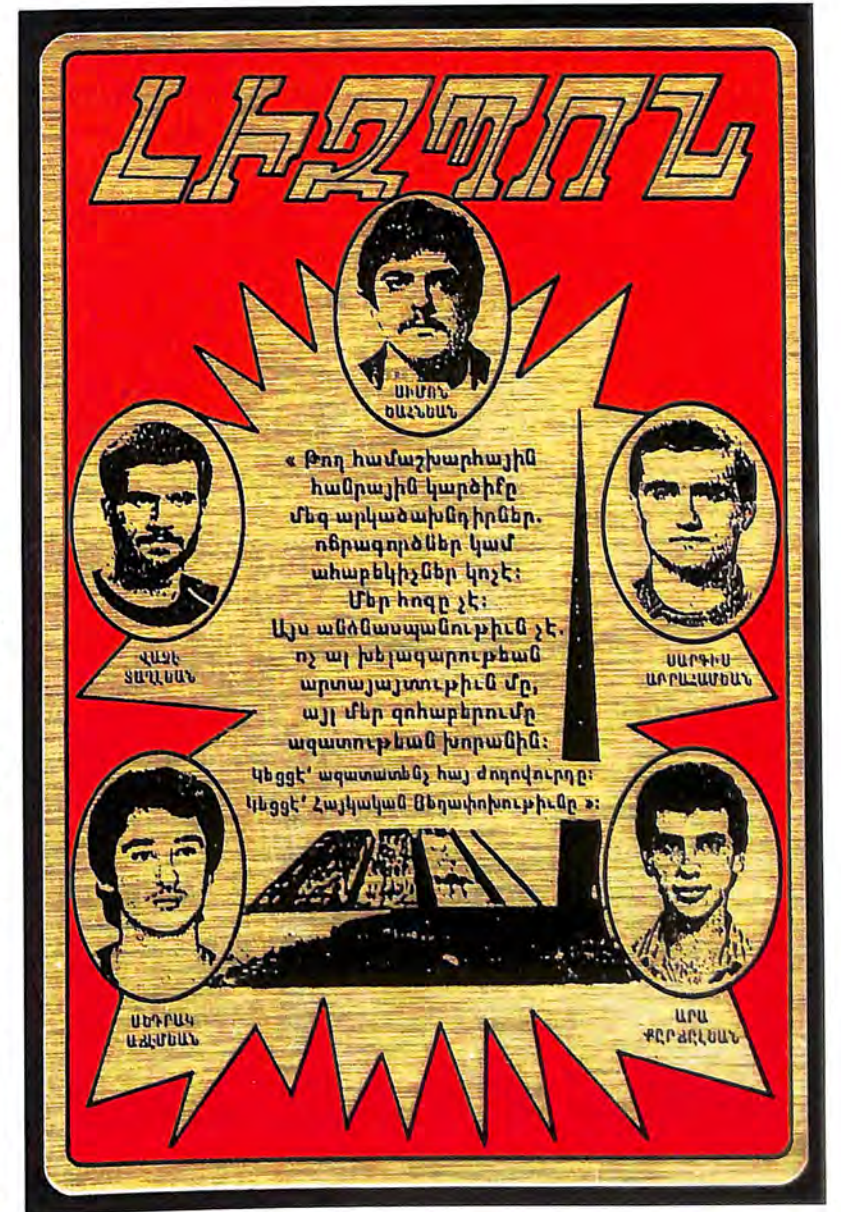
Արդարության Մարտիկներու արարքներէն. Լոս Անճելըս հրատարակուող «Ասպարէզ» օրաթերթի 1985, Հոկտեմբեր 25-ի համարը նուիրուած է հայկական լեղափոխական շարժումին: Այս համարին մէջ վերլուծումի կ'ենթարկուի հայ լեղափոխական պայքարի այս նոր փուլը: Կը տրուի ցանկը ահաբեկչական արարքներուն, որոնք կատարուած էին յատուկ թիրախներու դէմ եւ երկար ծրագրումէ ետք: Կը մէջբերենք այդ ցանկը՝ ծանօթութիւն մը տալու համար այս արարքներուն էութեան եւ ընտրուած թիրախներուն մասին:

- 1975 - Հոկտեմբեր 22 - Վիեննայի մէջ կ'աճաքելոյի Թուրքիոյ դեսպանը Աւստրիոյ մօտ:
- 1975 - Հոկտեմբեր 24 - Փարիզի մէջ կ'աճաքելոյի Թուրքիոյ դեսպանը Ֆրանսայի մօտ:
- 1977 - Յունիս 9 - Վատիկանի մէջ կ'աճաքելոյի Թուրքիոյ դեսպանը Վատիկանի մօտ:
- 1978 - Յունիս 2 - Մատրիտի մէջ կ'աճաքելոյին Սպանիոյ մօտ Թուրքիոյ դեսպանը եւ իր ընտանիքը:
- 1979 - Հոկտեմբեր 12-ին Ամսթերտամի մէջ կ'աճաքելոյի Հոլանտայի մօտ Թուրքիոյ դեսպանին զաւակը:
Դեկտեմբեր 22-ին կ'աճաքելոյին Թուրքիոյ զբօսաշրջի-կութեան գրասենեակի տնօրէնը եւ դեսպանատան մամուլոյ կցորդը Փարիզի մէջ:
- 1980 - Փետրուար 6-ին մահափորձի կ'ենթարկուի Զուիցերիոյ մօտ Թուրքիոյ դեսպանը: Ապրիլ 17-ին մահափորձի կ'ենթարկուի Վատիկանի մօտ Թուրքիոյ դեսպանը:
Հոկտեմբերին ռումբի պայթում մը տեղի կ'ունենայ Լոս Անճելըսի թրքական ճամբորդական գրասենեակին առջեւ:
Դարձեալ Հոկտեմբերին, ռումբի պայթում տեղի կ'ունենայ ՄԱԿի մօտ թրքական դեսպանատան առջեւ: Դեկտեմբեր 17-ին կ'աճաքելոյին Աւստրալիոյ մօտ Թուրքիոյ Ընդհանուր Հիւպատոսը եւ իր թիկնապահը:
- 1981 - Ապրիլ 3-ին մահափորձի կ'ենթարկուի Քուիենհակընի Թուրքիոյ դեսպանատան առաջին քարտուղարը:
Նոյեմբերին կը կատարուի ռմբահարում՝ Լոս Անճելըսի թրքական հիւպատոսարանին դէմ:
- 1982 - Յունուար 28-ին կ'աճաքելոյի Լոս Անճելըսի թուրք Ընդհանուր Հիւպատոսը: Մարտ 22-ին կը կատարուի ռմբահարում Պոսթընի թրքական հիւպատոսարանին դէմ: Մայիս 4-ին կ'աճաքելոյի Պոսթընի մէջ թուրք Հիւպատոսը: Յունիս 7-ին կ'աճաքելոյի Լիզպոնի թրքական դեսպանատան վարչական կցորդը: Օգոստոս 27-ին կ'աճաքելոյի Օթթաուայի թրքական դեսպանատան զինուորական կցորդը: Սեպտեմբեր 9-ին կ'աճաքելոյի Պուկարիոյ թրքական դեսպանատան վարչական կցորդը:
- 1983 - Սեպտեմբեր 9-ին Պելկրատի մէջ կ'աճաքելոյի Եուկոսլաւիոյ թուրք դեսպանը:

Հայ Յեղափոխական Բանակը
(Armenian Revolutionary Army).

Արդարութեան Մարտիկներուն եւ Հայ Յեղափոխական Բանակին հպատակները, գործելակերպը եւ կատարած յայտարարութիւնները մեծ նմանութիւն ունէին իրարու: Հայ Յեղափոխական Բանակը կեանքի կոչուած էր շարունակելու Արդարութեան Մարտիկներու գործը: Անոր առաջին ահաբեկչական արարքը տեղի ունեցաւ 1983-ի Յուլիս 14-ին Պրիքսէլի մէջ թուրք դիւանագէտի մը դէմ: Այդ առիթով կառավարութիւններուն եւ միջազգային մամուլին լոյս չ'արեւորեալ իրադրութեան մէջ ան կը յայտարարէր. «Ասիկա Հայ Յեղափոխական Բանակն է: Մենք վերապրողներն ենք ահաբեկուած ազգի մը, որ վերապրելու պայքարի մարտահրաւերները յաղթահարելէ ետք, կը մերժէ իրեն պարտադրուած ճակատագիրը եւ կը հետապնդէ իր ազատութեան պայքարը»: Հ.Յ.Բ.ն կը ներկայանար աշխարհին եւ կը բացատրէր իր առաքելութիւնը, «Բոտութեան դիմելու մեր որոշումը արդիւնք է թրքական պետութեան եւ անոր գորավիզ կանգնող ուժերու կողմէ հայ ժողովուրդի արդար եւ խաղաղ պահանջները քննելու մերժումին»:

**Լիզպոնի 5-ի անձնասպանական
գործողությունը.** Հ.Յ.Բ.ի ամենէն ցնցիչ
արարքը Լիզպոնի (Փորթուկալ) Թուրքիոյ
դեսպանատան շէնքը պայթեցնելն էր:
1983-ի Յուլիս 27-ին 5 երիտասարդներ,
Սարգիս Աբրահամեան, Վաչէ Տաղլեան,
Սիմոն Եահնէեան, Սեդրակ Աճեմեան եւ
Արա Քըրճըլեան, պայթուցիկ նիւթերով
բեռնատրուած ինքնաշարժը թշեցին
դարպասէն ներս, գրաւեցին շէնքը, ապա՝
ասպանովական ուժերուն հետ բախումի
ընթացքին, պայթեցուցին շէնքը եւ նա-
հատակուեցան: Նախապէս դրկած անոնց
հաղորդագրութիւնը կ'ըսէր, «Մենք որո-
շեցինք այս շէնքը օդը հանել եւ մնալ
փլատակներուն տակ: Անձնասպանութիւն
չէ այս, ոչ ալ խելագարութիւն, այլ մեր
գոհողութիւնը՝ ազատութեան բազինին»:
Հինգ երիտասարդներու այս գերագոյն գ
նահատակութեան արարքը մեծ տպաւոր

Հիգալոնի թրքական դեսպանատունը ծուխերու մէջ

Լիզպառնի 5-ը

Արա Բըրճըլեան

3 ԻՆՉՊԷՍ Մ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԵՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՀԱԲԵԿԶԱԿԱՆ ԱՐԱՐՔՆԵՐԸ

Համաշխարհային անդրադարձ: Աշխարհի ԵԶՀ առկար
մեկնաբանություններ ստացաւ հայոց ահաբեկությունը: Մինչեւ
1980 թուականը, երբ ահաբեկչական գործողություններուն հեղինակ-

Եւրոպական թերթերը Լիզբոնի գործողութեան մասին

ները անշայտ կը մնային, տեսակ մը խորհրդաւորութիւն ստեղծուած էր այդ գործողութիւններուն շուրջ: Զանազան մեկնաբանութիւններ կը տրուէին անոնց: Նոյնիսկ թուրքերը, խուսափելով Հայկական Հարցը դարձեալ մէջտեղ բերուելու վտանգէն, այդ գործողութիւններուն հեղինակները յոյն-կիպրացի ահաբեկիչները կը համարէին: Միջազգային քաղաքական շրջանակները զանոնք իբրեւ միջազգային ահաբեկչութեան երեւոյթներ կը տեսնէին: Հետագային, մանաւանդ քանի մը ձերբակալութիւններէ ետք, արդէն կարելի չէր ուրանալ յստակ նպատակներով կազմուած հայկական ահաբեկչական խմբակցութիւններուն գործունէութիւնը: Եւ այս անգամ տարբեր պետութիւններ հայկական ահաբեկչութիւնը մեկնաբանեցին իրենց շահերուն տեսանկիւնէն: Ամերիկեան կառավարութիւնը, օրինակ, իր դաշնակից բարեկամին դէմ կատարուածը դատապարտելի ահաբեկչութիւն համարեց: Սակայն, նոյն ամերիկեան կառավարութիւնը այդ օրերուն Նիքարակուայի մէջ ահաբեկչութեան դիմած հակա-սանտիցիստները, Աֆղանիստանի մէջ հակախորհրդային մուճահիտները, կամ Լաոսի եւ Անկոլայի կառավարութիւններուն դէմ ելած ըմբոստ ահաբեկիչները ազատութեան մարտիկներ կը կոչէր: «Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Խմբակցութեան» (The Minority Rights Group) պատրաստած «The Armenians» տեղեկագրին հեղինակները այս առիթով գրած են. «Սիւալ պիտի ըլլայ անտեսել ահաբեկչական արարքին առաջնորդ տեղական պայմաններն ու պատմական անարդարութիւնները եւ արարքը միջազգային ահաբեկչութեան մէկ պարզ դրսեւորումը նկատել»:

Պատմական փուլի մը աւարտը. Ահաբեկչական արարքները կատարուեցան նպատակի մը համար. բայց այդ միջոցառումը պէտք եղածին չափ Հայ Դատի պայքարի ճամբուն չօգտագործուեցաւ: Բացի Հայ Դատի Յանձնախումբերու տարած աշխատանքէն, համահայկական իմաստով, քաղաքական զօրաւոր քարոզչութիւն եւ աշխատանք չեկան զուգակցելու ահաբեկչական արարքներուն, որպէսզի հայ ազատագրական պայքարը ամբողջական ըլլար: Հայ միտքը տակաւին քաղաքականացում չէր եւ Հայ Դատի պայքարի այս յանկարծակի յեղափոխականացումը մարսելի չդարձաւ. իսկ Գաղտնի Բանակին ոչ-թուրք թիրախներուն դէմ յանախակի յարձակումները եկան շեղելու հայկական ահաբեկչութեան իսկական նպատակը: Այս բոլորին վրայ աւելցուցէ՛ք նաեւ Սփիւռքի ցրուածութիւնը եւ մտայնութիւններու եւ մօտեցումներու հսկայ տարբերութիւնները: Սփիւռքը չկրցաւ խարխիւ մը ըլլալ այս յեղափոխականացումին համար, իսկ Խորհրդային Հայաստանը հասկնալի պատճառներով, անմասն էր Հայ Դատի պայքարին մէջ:

Հայկական ահաբեկչական արարքները թէ՛ դրական եւ թէ՛ բացասական մեկնաբանութիւններ ստացան: Յամենայնդէպս, այդ արարքներուն պատճառաւ աշխարհին մէջ լսելի դարձաւ հայ ժողովուրդին դատը, արծարծուեցաւ Հայկական Հարցը: Այդ առումով կարելի է ըսել, թէ նպատակները իրագործուած էին մեծ չափով:

Հայկական ահաբեկչական արարքներով յեղափոխականացում հայ Դատի պայքարը, այս ժամանակաշրջանին կը հանդիսանար պատմական փուլ մը, որ աւարտեցաւ: Այս փուլը յառա-

ջացուց յեղափոխականացած սփիւռքահայ երիտասարդութիւն մը, որ իր դերը պիտի ստանձնէր Արցախեան ազատագրական պայքարին մէջ: Այս փուլը սփիւռքահայութեան մէջ իր ետին ձգեց նաեւ մտայնութիւն մը՝ աւելի դիւրաւ ըմբռնելու համար արցախեան զինեալ պայքարը:

Հարցումներ

1. Ինչո՞ր թուրքերը չէին ուզեր ընդունիլ, որ իրենց դէմ կատարուած ահաբեկչութիւններուն հեղինակները հայկական խմբակցութիւններ են:
2. Ամերիկա ինչո՞ր դատապարտեց հայկական ահաբեկչութիւնը:
3. Բացատրեցէ՛ք, թէ ի՞նչ կ'ուզէ ըսել «The Armenians» տեղեկագիրը, երբ «ահաբեկչական արարքին առաջնորդող տեղական պայմաններ»ուն եւ «պատմական անարդարութիւններ»ուն կ'ակնարկէ:
4. Ձեր կարծիքով, հայկական ահաբեկչական շարժումը իբրեւ պատմական փուլ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ հետագային:

4 ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՇԵՂՄԱՆ ԱՂԲԻՐ ԴԱՐՁԱԻ

Հայ Դատ 11-ի մէջ առիթ ունեցանք ծանօթանալու Հայոց Յեղասպանութեան ձգած ազդեցութեան՝ հայ գրականութեան վրայ: Տեսանք, նոյնպէս, թէ Յեղասպանութենէն ետք այդ աղէտին հետեւանքները ապրող նոր սերունդը իր զգացումները, իր վախն ու տառապանքը ինչպէս գրականութեան յանձնեց: Հայոց ահաբեկչական կամ յեղափոխական շարժումը եւ այդ շարժումին ընթացքին ծնած հերոսները նոր ներշնչումներու առիթ դարձան եւ ստեղծեցին նոր գիծ, նոր թեմա հայոց գրականութեան մէջ: Հայ գրողներ ու բանաստեղծներ, Յովհաննէս Ծիրագ, Ժագ Յակոբեան, Վրէժ-Արմէն, Սարգիս Կիրակոսեան եւ ուրիշներ այդ ներշնչումով ստեղծագործեցին: Գրականութիւնը, մանաւանդ երիտասարդներու ստեղծագործութիւնները, սփիւռքահայ երիտասարդութեան համար ոգեւորութեան աղբիւր դարձաւ: Սփիւռքահայ երիտասարդը այդ գրականութեան մէջ գտաւ ինքզինք, իր հոգեվիճակը եւ իր զգացումները:

Հայ երիտասարդներու նոր յեղափոխական արարքները նոր իմաստ տուին հին ֆետայական երգերուն: «Ձայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներէն», «Համոզուած եմք, որ միայն զէնքով կայ հայոց փրկութիւն», «Վերքերով լի ջան ֆիտայ եմ», «Ահա հանգիստ հող կը մտնեմ, Յոյսս դու՛ք էք ընկերներ» երգերը իմաստաւորուեցան: Անոնք հեռաւոր ու անծանօթ աշխարհներէ եկած հայ երիտասարդին առօրեայ կեանքին կապուեցան:

Պայքարը վերջ մը ունի՞. Անցեալը անորոշ, անծանօթ ոգեւորութեան աղբիւր. իսկ հիմա՞, ներկա՞ն: Բանականութիւնը ի՞նչ կ'ըսէ, ինչպէ՞ս պայքարիլ, եթէ պէտք է պայքարիլ: Ի՞նչ է նպատակը: Ի՞նչ պիտի շահինք:

"With no end in sight
A continuous battle
More determined than ever
with no end in sight"
...No end for what?
No end for whom?
No end according to whom?
Thoughts rushing to my mind
Like molecules crushing against
each other.

.....
I felt the wound today,
An angel's wing clipped
Cut down in flight,
With no end in sight
...No end for struggle?
No end for us?
No end according to whom?

(Հ. Պերպերեան)

Նոր խենթեր են պէտք. Բանականութիւնը պատասխան չունի: Նոր խենթեր են պէտք, նոր Թեհլիբեաններ ու Ծիրակեաններ: Նոր խենթերը միայն պիտի կարենան ճեղքել աշխարհի անտարբերութեան թանձր պատը, պիտի կարենան պատել վարագոյրը հայու քաղքենիութեան եւ համակերպումին: Որո՞նք են այդ խենթերը, որ ազատութիւնը չեն երազեր միայն, այլ կը կռուին անոր համար:

Կը ճանչնա՞ք դուք այդ տղան
Որ դուք կը տեսնէք գրեթէ
Ամէն օր

Այդ իբր թէ մտաւորական տղան
Որ ձեզի հետ «պիկ-մաք» կերած է,
Փեփսի խմած է,
Պարած է
Պայքարած է բռունցքը վեր,
Բողոքած է, նորէն պայքարած.

.....
Ձով դուք խենթ կարծեցիք
Եւ թերեւս,
Ո՞վ գիտէ,
Իրապէս խենթ է՝
Իսկ դուք խելացի.
Այս տղան ըրաւ ինչ որ ըրաւ

.....
Այս տղան
Բանտերը ինկաւ հիմա.
(Վիգէն Յ.)

Կասկած, տատանում եւ որոշում. Քսաներորդ դարու աւարտին, այս առաջաւոր քաղաքակրթութեան սկզբունքներուն բոլորովին խտրող կը համարուէր այս տղոց ըրածը, որ ահաբեկչութիւն կոչուեցաւ: Բայց անոնք մարդասպաններ չէին: Անոնց մղումը հաշու ցաւէն եւ բռնաբարուած իրաւունքներէն ծնունդ առած էր: Պէտք էր փարատել տատանումը, նետուիլ գործին մէջ, իսկ եթէ ճամբան արիւն կը պահանջէր, պէտք էր արիւն թափել:

The time had come!
They were on their own...
Can you imagine killing someone
What is it like?
You stop and think
Are we really civilized?
Death / Killing
The gun in your hand
Look in his eyes
Your brain stops
Don't think
Make your-self not think
You must shoot
Do it, do it
No

Yes, you must
Don't think, do it
I can't, it's life
Stop it, don't think
Shoot
He doesn't deserve to live
He hates you
He makes your life miserable
Get it up to his brain and shoot
I can't think anymore
What should I do
Run
No
Walk... slowly
I DID IT

(Մարիս)

Գործը՝ մարտակոչ. Գնդակը արձակուեցաւ, գործը սկսաւ: Խանաւորը, Առաքելոցը, Սուլիսն ու Պանք Օթոմանը նոր իմաստներ ստացան՝ Պելկրատ, Լիզպոն, Օթթաւա ու Լոս Անճելլոս դարձան: Գործը դարձաւ պատգամ նոր սերունդներուն, պատգամը՝ մարտակոչ:

Եւ դրօշը ձեռք, Հինգ Անճուրացե՛ր,
Ճեղքում է մուրթը գետն ու դաւադիր
ու շարժում առաջ,
առաջ անասան՝
Վաղուայ յաղթութեան յոյսով անպատիր,
Եւ պատգամը ձեռք
դառնում մարտակոչ
Հասնող սերունդի:

(Հրակ)

Հայ երիտասարդը որդեգրե՞ց այդ պատգամը: Վերաքննութեան ենթարկե՞ց արդեօք իր կեանքը, ապագայի ճամբան: Անդրադարձա՞ւ ժամանակի պահանջին:

«Յուլիսի մէջ օր մըն էր, ամառնային տաքով շեշտուած՝ հանդարտ ու խաղաղ օր մը: Ու ես ինքնաշարժի մէջ նստած, կը պտտէի, աչքերս փողոցին սեւեռած, բայց միտքս հեռու՝ կ'երազէր խաղաղականի ասիերը, իր ծուլութիւններն չողբող բոլոր յատկութիւններով: Յանկարծ, ճանասփիւռին խաղաղ եղանակները ընդմիջուեցան... կը տեղեկացնէր Լիզպոնի մէջ հայ տղոց թրքական դեսպանատան գրաւումը եւ ապա ինքզինքնին պայթեցնելը: Յանկարծակի այս լուրը ուրախութեան բոյն մը դրաւ մէջս, հպարտ էի, հայութեան դատը այսպէս պիտի լուծուի, փառք Աստուծոյ, որ հերոս տղաք ալ ունինք մեր մէջ... որոնց նպատակը սակայն բժիշկ մը, փաստաբան մը եւ կամ մարզիկ մը ըլլալը չէր ... Անոնք կըրցած էին կեանքը հասկնալ, կերտած էին նպատակ մը եւ ըմպած էին մահուան գինին, կենացը այդ նպատակին: ...Փա՛ռք Աստուծոյ, որ հերոս տղաք ալ ունինք մեր մէջ, ինչ ապերախտ մտածում, արհամարանք մը անոնց, երբ միայն այդ կրնար ըլլալ իրենց մահուան, այդ գերագոյն զոհողութեան արդիւնքը, վայրկեանական ուրախութիւն մը եւ ապա՝ եւրոպական եղանակ, արագ ինքնաշարժ եւ բժիշկ, փաստաբան, մարզիկ...»

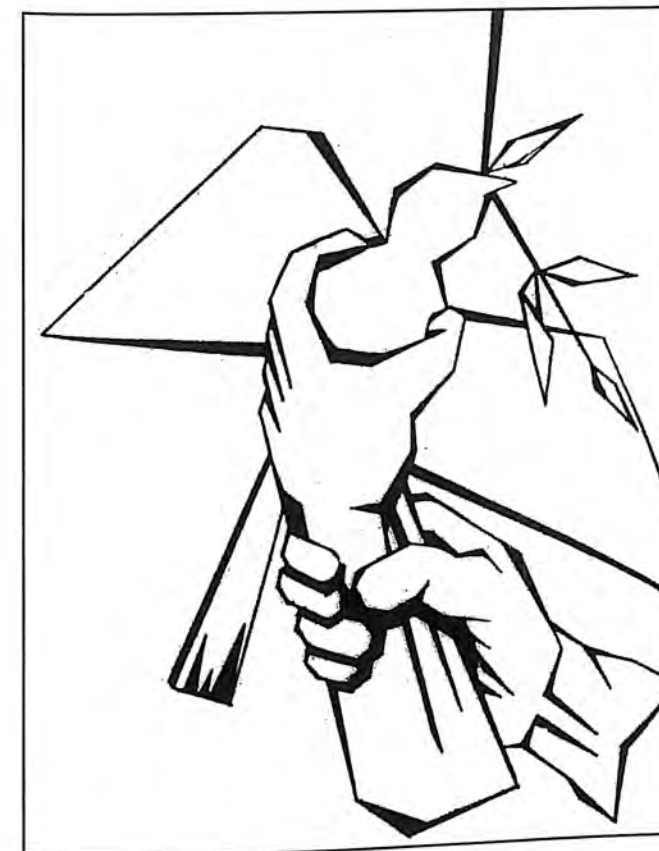
.....
Արդեօք այդ ռումբը թուրքի՞ն էր ուղղուած... թէ ինծի՞: (Ասատուր Թրթուեան)

Մեղաւոր լուծիւն. Նոր ֆետայիներուն արձակած գնդակները ճեղքեցին մեղաւոր լուծիւնը աշխարհին: Զինեալ պաշարը Հայկական Հարցը միջազգային բեմերուն պարտադրեց.

Այնքան ժամանակ, որ գոչում էինք,
Ոչ ոք չէր լսում,
Հիմա, որ գէնքի գնդակն է շաչում,
Ու մեր թշնամին գլուխը կորցրած
ՀԱԻԱՐ է կանչում՝
Բոլորն են լսում...
Լաւ է, թող լսեն:
Այս նենգ աշխարհում գնդակի լեզուն
Լաւ են հասկանում:
Քնած, մոլորուած անտարբերներին
Ահից սթափուած ոտքի է հանում,
Ժողովուրդների մեծ ընտանիքում
Հարց է յարուցում...
(Մարտիկ Դաւթեան)

Քնացած խիղճերը շարժեցա՞ն. Հայ ժողովուրդը ի զուր սպասեց դատաւորներու արդարութեան մուրճի հարուածին: Ան տեսաւ, «թէ ինչպէս աշխարհի վրայ մնացած քանի մը սերմ ազատութիւնը ճմլուեցաւ մուրճին տակ»: Եւ հայ ազատամարտիկները բանտարկուեցան: Հայ երիտասարդ բանաստեղծը, այդ բանտարկութեան մէջ ուզեց տեսնել ազատամարտիկին հոգիին անդորրութիւնը եւ դուրսի աշխարհին մէջ ապրող հայ երիտասարդին քայքայիչ իրավիճակը.

«Հէ՛յ, առանձինն դուք էք, որ դուրսը ստուեր “ազատութիւն” ունիք - որքան ազատութիւնը գլխատուած կ'ելլէ նեղ պատուհանէս, նոյնքան ձեր կեանք բանտին մէջ կաղ խաբկանք է ան»:
(Մհեր Գարագաշեան)

Ազատեցէ՛ք հայ քաղաքական բանտարկեալները (զործ Մհեր Դաւթեանի)

Ազատեցէ՛ք հայ քաղաքական բանտարկեալները (զործ Հէրի Որբերեանի)

Հարցումներ

1. Բացատրեցէ՛ք, թէ ինչպէ՞ս հին ֆետայական երգերը նոր իմաստ ստացան:
2. Ի՞նչ կ'ուզէ ըսել երիտասարդ բանաստեղծը «Այս նենգ աշխարհում գնդակի լեզուն լաւ են հասկանում» տողին մէջ:
3. Դասանիւթին մէջ բերուած գրականութեան մոյշներէն ո՞ր թեման է, որ աւելի խօսեցաւ ձեր հոգիին եւ ինչո՞ւ:

1. Համեմատութեամբ եւ հակադրութեամբ իրողութիւնները յստակացնել փորձենք (compare and contrast) եւ եզրակացութիւններու յանգինք

Արդէն գիտենք, որ զանազան գործողութիւններու կամ գաղափարներու մէջ նմանութիւններ եւ տարբերութիւններ գտնելով (իրարու համեմատելով եւ հակադրելով) պիտի կարենանք աւելի յստակ տեսնել իրողութիւնը: Այս իրողութիւնը յայտնաբերելով է, որ պիտի կարենանք ճշմարտութեան ամենէն մօտիկ եզրակացութեան հասնիլ: Այս չափանիշը կամ մօտեցման եղանակը գործածելով, քննարկենք հետեւեալ երկու նիւթերը:

1. Այս դասանիւթին մէջ խօսուեցաւ Գաղտնի Բանակի, Արդարութեան Մարտիկներու եւ Հայ Յեղափոխական Բանակի գործունէութիւններուն մասին: Դասարանին մէջ երկու մասի բաժնուելով, ամէն մէկ խումբ թող վերցնէ Գաղտնի Բանակին կամ միւս երկու խմբակ-ցութիւններուն ուղղամտութիւնը պաշտպանելու գործը: Դասարանին մէջ երկու խումբերը իրենց միտքերը արտայայտելով եզրակացութեան պիտի յանգին, թէ ո՞ր ուղղամտութիւնը աւելի օգտակար էր Հայ Դատի պայքարին:

2. Նախորդ դասանիւթին մէջ ծանօթացանք Հայ Դատի խաղաղ (քաղաքական) պայքարին, իսկ այս դասանիւթը մեզի տեղեկութիւններ տուաւ զինեալ պայքարի (ահաբեկչական արարքներ) մասին: Դասարանին մէջ երկու մասի բաժնուելով, իւրաքանչիւր խումբ թող վերցնէ այդ ուղղամտութիւններէն մին պաշտպանելու գործը: Դասարանին մէջ երկու խումբերը իրենց միտքերը արտայայտելով եզրակացութեան պիտի յանգին, թէ ո՞ր ուղղամտութիւնը աւելի օգտակար էր Հայ Դատի լուծման համար՝ խաղաղ, թէ զինեալ պայքարը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Խ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ՈՒՈՐՏԻՆ ՄԷՋ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Միխայիլ Կորպաշով Խ. Միութեան ղեկավար դարձաւ ա՛յն ատեն, երբ երկիրը ընկերային եւ տնտեսական տագնապ կ'ապրէր: Պիտի սորվինք, թէ ան ի՞նչ միջոցներու դիմեց երկիրը փրկելու համար եւ ինչո՞ւ ձախողեցան իր ծրագիրները: Պիտի սորվինք, թէ Կորպաշովի տուած համեմատական ազատութիւնը ինչպէս առիթ դարձաւ, որ դժգոհութիւնները բացայայտուին: Այդպիսով էր, որ աշխարհը ծանօթացաւ Խ. Միութեան մէջ տիրող իրականութեան: Այդպիսով էր նաեւ, որ բացայայտուեցաւ Հայաստանի օդին, ջուրին եւ հողին ապականութիւնը, որ կը փճացնէր բնութիւնն ու բնակչութեան առողջութիւնը: Կորպաշովեան ազատութիւններուն առիթով էր նոյնպէս, որ ծայր առաւ ղարաբաղեան շարժումը՝ Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու առաջադրանքով: Պիտի ծանօթանանք այս շարժումի արձագանգին թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւռքի մէջ, եւ այն անկիւնադարձային դէպքերուն եւ քաղաքական յեղաշրջումներուն, որ այս շարժումը յառաջացուց Հայ Դատի պայքարին մէջ:

Բաժին 9-ը փոխարինող ընթերցանութիւն

Խորհրդային Միությունը տնտեսական եւ ընկերային տագնապի մէջ էր, երբ 1985-ին անոր ղեկավար դարձաւ Միխայիլ Կորպաչով: Համայնավար վարչակարգի քայքայումին առաջքը առնելու համար, ան տարբեր միջոցներու դիմեց, որոնց կարեւորներն էին «վերակառուցում» (փերեսթրոյքա), «ժողովրդավարականացում» (տեմոքրատիզացիա) եւ «հրապարակայնութիւն» (կլասնոսթ): Այս միջոցներով Կորպաչով կը փորձէր փոխել երկրին հին կառոյցները, տնտեսական բարենորոգումներ մտցնել, ժողովուրդին առիթ տալ երկրին ղեկավարութեան մէջ իր մասնակցութիւնը բերելու, իր դժգոհութիւնները յայտնելու եւ բարելաւումներու առաջարկներ ներկայացնելու: Ան մօտեցաւ նաեւ Արեւմուտքին, ուզեց փաստել, որ Խ. Միությունը այլեւս Արեւմուտքի թշնամին չէ եւ օժանդակութիւն խնդրեց՝ իր երկիրը դժուարին կացութենէ փրկելու համար: Ի հարկէ, այս բոլորը սահման չէին ընթանար, այլ կը բախէին բուն ընդդիմութեան: Աւանդական համայնավար ղեկավարները եւ անոնք, որոնք շահ ունէին ներկայի իրավիճակին մէջ, դէմ կ'էլլէին բարենորոգումներուն:

Կորպաշովի բարեկորդումները Հայաստանի մէջ շատ սահմանափակ ազդեցութիւն ունեցան: Ղեկավարութիւնը կը ճնշէր խօսքի ազատութիւնը, ոչ-օրինական առեւտուրը լայն ծաւալ ստացած էր եւ ընդհանուր անտարբերութիւն կար դէպի այն, ինչ որ պետական սեփականութիւն էր. մարդիկ ապրուստ գտնելու համար ամէն միջոցի կը դիմէին: Այդ բոլորով հանդերձ, Կորպաշովի արտօնած ազատութեան պայմաններուն մէջ, հայ ժողովուրդն ալ սկսաւ խօսիլ ու բողոքել իր դժուարութիւններուն մասին: Սփիւռքը սարսափով իմացաւ, որ Մեծամորի աթոմակայանը եւ Նայիրիտ քիմիական գործարանն ու անոր նման մեծ ու պզտիկ գործարաններ իրենց թունաւոր արտանետումներով եւ շողարձակումներով (radiation) ինչպէ՛ս փճացուցած են Հայաստանի օդը, ջուրը, հողը, կենդանական աշխարհը եւ բնութիւնը, ու ինչպէ՛ս վտանգուած է հայ ժողովուրդի, նոյնիսկ ապագայ սերունդի առողջութիւնը: Սփիւռքը արձագանգեց խորհրդահայ թերթերուն եւ գրուեցաւ այդ «կենսաբանական եղեռն»ին մասին: Ուքրանիոյ Չեռնոպիլի աթոմակայանի 1986-ի ահաւոր դէպքէն ետք, մտահոգութիւնները աւելցան: Նոյն դէպքը կրնար պատահիլ Մեծամորի մէջ եւ ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդը վտանգել:

Հայաստանի մէջ սկսան բողոքի ցույցեր. հետաքրքրական գուգադիպութեամբ, նոյն ատեն սկսան դուրս ելլել նաեւ լուրեր Լեոնային Ղարաբաղի հայութեան կրած տառապանքներուն մասին: Ատրպէյճանի կառավարութիւնը սոսկալի խտրականութեան ենթարկած էր Ղարաբաղի հայութիւնը եւ կ'ուզէր Ղարաբաղն ալ Նախիջեւանի պէս պարպել հայերէ եւ տիրել հողերուն: 1988-ի Փետրուար 13-ին բողոքի ցույց մը կազմակերպուեցաւ Լեոնային Ղարաբաղի կեդրոն՝ Ստեփանակերտի մէջ: Փետրուար 20-ին Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (Լ.Ղ.Ի.Մ.) Մարզխորհուրդը (տեղական խորհրդարան) որոշեց Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու դիմում կատարել Մոսկուային: Ղարաբաղեան ցույցերը արձագանգեցին նաեւ Երեւանի եւ Սփիւռքի զանազան հաշաշատ կեդրոններու մէջ, ուր հսկայ ցույցեր կազմակերպուեցան: Հայաստանի ցույցերու ընթացքին, սկզբնական շրջանին ժողովուրդը կը հաւատար, թէ Կորպաշովի արտօնած ազատութիւններու եւ բարեկորդումներու ծիրէն ներս կարելի պիտի ըլլայ Ղարաբաղի հարցը լուծել, սակայն ապագան ցույց տուաւ, որ Մոսկուայի իշխանութիւնը պատրաստ չէ սահմանային փոփոխութիւններ կատարելու: Կեդրոնը նոյնիսկ անտարբեր կը ձեւանար, երբ Ատրպէյճանի մէջ ջարդի ու հալածանքի կ'ենթարկուէին հայերը: Այս հալածանքներուն իբրեւ հետեւանք, 1988-ի վերջերուն շուրջ 200,000 հայեր Ատրպէյճանէն Հայաստան փախան:

Ղարաբաղեան շարժումը առիթ դարձաւ, որ Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայերը իրարմ մօտենան եւ մէկ նպատակի համար պայքարին: Սփիւռքի Հայ Դատի Յանձնախումբերը, զանազան կազմակերպութիւններ եւ ազդեցիկ անհատներ փորձեցին միջամտել, Կորպաշովը մղել, որ հարցը ի շահ

հայերում լուծել՝ արդարօրեն: Անոնք դիմեցին աշխարհի քաղաքական կարետոր կազմակերպություններուն՝
 ներկայացուցիչներ եւ թղթակիցներ ուղարկելու եւ անձամբ քննելու համար կատարուածը: Սփիւռքի
 թերթերը, մանաւանդ Լոս Անճելըս հրատարակուող «Սապարեզ»ը, լրատուական կեդրոններ դարձան
 եւ Ղարաբաղի ու Ատրպէյճանի մէջ հայերու դէմ կատարուող վայրագութիւններու լուրերը աշխարհի
 մէջ ցրուեցին: Այս իրադարձութիւններու լոյսին տակ էր, որ Հ.Յ.Դ. 24-րդ Ընդհանուր Ժողովը իր
 ծանօթ «Դէպի Երկիր» որոշումը կայացուց: Դաշնակցութիւնը որդեգրելով ՄԻԱՅԵԱԼ ԵՒ ՄԷԿ
 ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ՄԻԱՅԵԱԼ ԵՒ ՄԷԿ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ կարգախօսը, աշխատչանքի անցաւ Հայաստանի մէջ՝
 Հայաստանի հետ, եւ մանաւանդ ժողովուրդի ղեկավարութեան հետ տանելու համար Հայ Դատի
 լուծման պայքարը:

Արդարեւ, Հայաստանի եւ Ղարաբաղի մէջ ծայր առած շարժումը ծնունդ տուած էր խոմք մը մտաւորականներու, որոնք իրենց ձեռքը առած էին ցոյցերու դեկավարութիւնը։ Այդ խոմքին մէջ առաջիններէն էին՝ Իգոր Մորատեան, Սիլվա Կապուտիկեան, Զօրի Բալայեան, Սօս Սարգսեան, Ռազմիկ Դաւոյեան, Սերօ Խանգատեան եւ ուրիշներ։ Ծոտով կազմուեցաւ նաեւ «Կազմ-Կոմիտէ»ն, որուն մաս կը կազմէին Իգոր Մորատեան, Գառնիկ Սաֆարեան, Մանուէլ Սարգսեան, Վաչէ Սարուխանեան, Սամսոն Ղազարեան, Վազգէն Մանուկեան, Աշոտ Մանուշարեան, Համբարձում Պարոյանեան, Սամսոն Ղազարեան, Վազգէն Մանուկեան, Աշոտ Մանուշարեան, Համբարձում Գալստեան, Ալեքսան Յակոբեան, Սամսոն Գեորգեան, Վանօ Սիրադեղեան, Արմէն Յովհաննիսեան, Հրայր Ուլուբաբեան։ Այս մարմնին վրայ հետագային աւելցան Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Դաիթ Վարդանեան եւ Բարգէն Արարեցեան։ Ներքին անհամաձայնութիւններու պատճառաւ մարմնէն դուրս Վարդանեան եւ Բարգէն Արարեցեան։ Ներքին անհամաձայնութիւններու պատճառաւ մարմնէն դուրս եկան Իգոր Մորատեան եւ ուրիշներ։ Կազմը լուծուեցաւ եւ կազմուեցաւ Ղարաբաղ Կոմիտէն։ Այս յանձնախումբի նախաձեռնութեամբ էր, որ ճամբայ ելաւ Հայոց Համագգային Ծարժումը (Հ.-Հ.-Ծ.)։ Կազմակերպիչները կը հաւատային, որ պիտի կարողանան հայ քաղաքական բոլոր հոսանքները ՀՀԹին միացնել եւ մէկ ճակատ կազմել։ Այդ մէկը, ի հարկէ, չյաջողեցաւ։ Ո՛չ Հայաստանի մէջ նոր կազմուած տարբեր կուսակցութիւնները եւ ո՛չ ալ Սփիւռքի ազգային կուսակցութիւնները լիովին որդեգրեցին ՀՀԹի նպատակներն ու գործելակերպը։

Ղարաբաղեան շարժումը Հայաստանի մէջ քիչ մը ալ բնոյթ ստացած էր: Պայքար կար Հայաստանի ընկերային, տնտեսական եւ կենցաղային դժուարութիւնները լուծելու համար: Սուր հակադրութիւն կար Մոսկուայի կեդրոնական իշխանութեան դէմ, համայնավարութեան դէմ: Այդ հակադրութիւն կար Մոսկուայի կեդրոնական իշխանութեան դէմ, համայնավարութեան դէմ: Այդ մթնոլորտին մէջ շարժումին հակազդել կը փորձէին Հայաստանի համայնավար իշխանութիւնները: Այդ մթնոլորտին մէջ էր, որ Հայաստանի ղեկավար Կարէն Դեմիրճեանը վար առնուեցաւ եւ Սուրէն Յարութիւնեանը զայն էր, որ Հայաստանի ղեկավար Կարէն Դեմիրճեանը վար առնուեցաւ եւ Սուրէն Յարութիւնեանը զայն փոխարինեց: Ան եւս փորձեց իր հսկողութեան տակ առնել ցուցերը: Ժողովուրդին ճնշումին տակ Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը որոշեց ԼՂԻՄը Հայաստանի կազմին մէջ առնել եւ նոյն բովան- Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը որոշեց ԼՂԻՄը Հայաստանի կազմին մէջ առնել եւ նոյն բովան- Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդին: Ի պատասխան այս դիմումին, դակութեամբ դիմում կատարեց Խ. Միութեան Գերագոյն Խորհուրդին: Ի պատասխան այս դիմումին, Կորպաշով նախատեց հայ ցուցարարները, զանոնք «փերեսթրոյքայի թշնամիներ» կոչեց եւ ըսաւ, թէ «անոնք կ'ուզեն ազգային մոլուցքով ժողովուրդին միտքը թունաւորել»:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

ստուերային տնտեսութիւն - ապօրինի առեստուր (*shadow economy*)

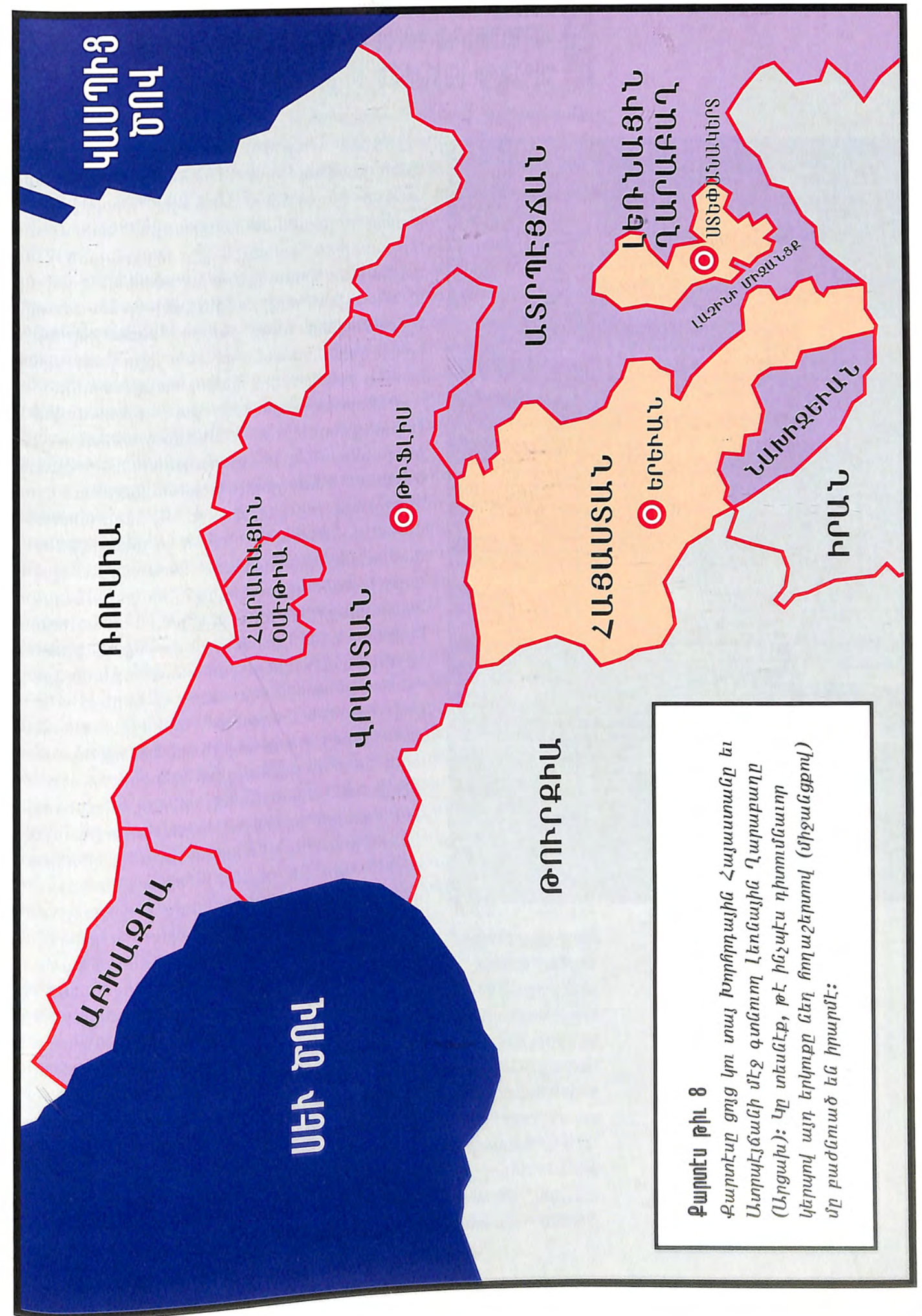
ճգնաժամ - խիստ տագնապի ժամ, որմէ դուրս ելլելու համար ամբողջ ուժերը պէտք է լարել (*crisis*)

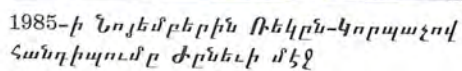
դէտ - դիտող, բայց այս բառը մասնագէտ, քննող եւ վերլուծող դիտողին կը տրուի (*observer*)

կենսոլորտ - կեանքի միջավայր. օդին, ջրին եւ հողին յառաջացուցած պայմաններուն ամբողջութիւնը

հիւլէական ուժ - ատոմի (հիւլէ) պայթումէն յառաջացած ուժ (*nuclear power*)

լրատուական գործակալութիւն - հիմնարկութիւն մը, որ լուրեր կը քաղէ եւ կը ցրուէ (*news agency*)

Վերականգնում եւ բարենորոգումներ. Երկրին տնտեսական մակարդակը բարձրացնելու համար նպատակադրում իր զարգացնել ճարտարարուեստը: Բայց այդ ծրագիրը մեծ արդիւնք չտուաւ՝ հաւանաբար այն պատճառով, որ սկիզբէն որոշում

«Հրապարակայնություն»ի քաղաքականություն (վլան-
նութ). Խ. Միութեան կառույցին ամենէն խորթ գաղափարա-
բանությունն ու գործելակերպը հրապարակայնությունն էր: Կորպաշով
կոչ կ'ընէր ազատօրէն արտայայտել դժգոհութիւնները, քննարկել
իրավիճակը եւ նոր միջոցներ մատնանշել: Ան կ'ուզէր առողջ
քննադատութեան ճամբով գտնել եւ գործադրութեան դնել այնպիսի
միջոցներ, որոնք երկիրը կրնային դուրս բերել օրուան տագնապէն:
Կորպաշով զգացած էր, թէ որքան խոր են դժգոհութիւնները
Ժողովուրդին մէջ: Իսկ նախկին իշխանութիւնները հանդարտութիւնը
ստուգելու համար պահանջէին իրենց դժգոհութիւնները խեղդելով: Խ. Միութեան
պահած էին այդ դժգոհութիւնները խեղդելով: Խ. Միութեան
աւանդութիւններուն հաւատարիմ դեկավարներուն համար անըն-
դհատ լինելու էին այդ քաղաքականութիւնը: Անոնք չէին վարժուած

քննադատության հանդուրժել. խորհրդային ժողովուրդին թշնամի էր ա՛ն, որ կը քննադատէր խորհրդային որեւէ կառույց եւ փոփոխութեան առաջարկ կ'ընէր: Ուրեմն, խորհրդային մտաւորակացութիւնը ազատութիւն ստացած՝ մէկ կողմէ կը քննադատէր տիրող իրավիճակը, կ'օգտագործէր վաղուց կորսնցուցած իր խօսքի ազատութիւնը, իսկ միւս կողմէ՝ ճնշումի կ'ենթարկուէր հակակորպաշովեան ուժերուն կողմէ: Այս բոլորը, սակայն, Խ. Միութեան քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային վիճակի բարելաւման ոչինչով կ'օգնէին:

Հայաստանը կորպաշովեան շրջանին. Հայաստանի համայնավար ղեկավարութիւնը կը փորձէր պահել առերեսութիւնը, արգիլել քննադատութիւնները, ընդդիմադիր արտայայտութիւնները: Հակառակ Կորպաշովի խոստացած ազատութիւններուն, մեծ թիւ կը կազմէին Հայաստանի մէջ քաղաքական պատճառներով բանտարկուածները կամ աքսորուածները՝ «քաղբանտարկեալները»: Այսուհանդերձ, կորպաշովեան համեմատական ազատ մթնոլորտին մէջ, հայ մտաւորականն ու աշխատաւորը անկաշկանդ կ'արտայայտուէին, քննադատելով իշխանութիւնները, մերկացնելով գործուած սխալները:

Հայաստանի մէջ սկսած էին արծարծուիլ երկու կարեւոր հարցեր. մէկը Հայաստանի բնութեան եւ *կենսոլորտին* ապականումն էր, իսկ միւսը հայապատկան գրաւեալ հողերուն վերադարձը հայութեան: Խորհրդահայ մամուլը կ'արձագանգէր առաջին հարցին, սակայն լուռ կը մնար երկրորդին նկատմամբ: Այսուհանդերձ, հողային պահանջատիրութեան գծով բազմահազար ստորագրութիւններ հաւաքուած էին եւ դիմումագիրներ ու բաց նամակներ յղուած՝ Կորպաշովի:

Միւս կողմէ, Հայաստանի տնտեսական վիճակը սկսած էր վատթարանալ: Ապրանքի գիները կ'անէին, մթերքը կը պակսէր, շինարարութեան կասեցման պատճառով բաւարար թիւով բնակարաններ չկային: Բանուորը անտարբեր դարձած էր իր գործին ու

Կորպաշով փոփոխութիւններու իր ծրագիրը կը ներկայացնէ

գործարանին նկատմամբ, շինարարը՝ կառուցող շէնքին ապահովութեան, բժիշկը՝ հիւանդին: Եւ կը գողնային՝ գործէն, ժամէն, հում նիւթէն: Զարգացեր էր ստուերային տնտեսութիւնը, կաշառակերութիւնը:

Այս բոլորին հետեւանքով, Հայաստանի իշխանութիւնները եւ կոմունիստ ղեկավարները կորսնցուցած էին իրենց հեղինակութիւնն ու վստահութիւնը ժողովուրդին քով: Իսկ իշխանութիւններէն դուրս ծնունդ կ'առնէին հասարակական հարցերուն լուծումներ փնտռող կազմակերպութիւններ, որոնք ժողովուրդին լայն խաւերը կը ներգրաւէին եւ որոնք, ինչպէս պիտի սորվինք, ազգային շարժումի պիտի վերածուէին: Անոնցմէ առաջիններէն էր «Քաղբանտարկեալների Ազատագրման Յանձնախումբ»ը (1987), որ աշխատանք կը տանէր ՍՍՀՄ սահմանադրութեան տնօրինած օրէնքներով ազատ արձակել տալ հայ քաղաքական բանտարկեալները:

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Խ. Միութեան 70 տարիներու ամբողջատիրական կառույցները այլեւս չէին գործեր:
2. Ո՞րն էր Կորպաշովը մտահոգող Խ. Միութեան ամենէն տագնապալի հարցը:
3. Հրապարակայնութիւնը ինչո՞ւ խոտոր կը համեմատէր Խ. Միութեան կառույցին:
4. Ո՞ր երկու կարեւոր հարցերն էին, որ կ'արծարծուէին Խ. Հայաստանի մէջ եւ ո՞ր հարցին մասին էր, որ մամուլը լուռ կը մնար:

Հետեւանքները. Խ. Միութեան արագընթաց ճարտարարուեստականացումը իր աննպաստ հետեւանքները ունեցաւ: Աւելի տուժեցին այն հանրապետութիւնները, որոնք այս ծրագիրներուն մեծ բաժինը վերցուցած էին: Հայաստան մէկն էր այդ

Հայաստանի բնութիւնը եւ կենսոլորտը վնասուած էին մեծապէս:

Կ'ըստի, թե 1984-ի Դեկտեմբերին, Հայաստանի կարգ մը գիտնականներ եւ մասնագէտներ դիմած են Հայաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանին՝ կեցնելու համար հիւլէակայանին երրորդ եւ չորրորդ փուլերու (phase) կառուցումը։ Դեմիրճեանը պատասխանած է, թէ այդ շրջանը այնքան ապականած է շողարձակ կազերով, որ նոր յաւելումներով մեծ բան պիտի չփոխուի։ Ան դատապարտած է իր նախորդը՝ Անտոն Քոչինեանը, որուն օրով կառուցուած էր Հայաստանի հիւլէակայանը։ Քոչինեանը, որուն օրով կառուցուած էր Հայաստանի կենսոլորտի

A black and white portrait of a young man with dark hair, wearing a dark suit jacket, a light-colored shirt, and a dark tie. He is looking slightly to the right of the camera with a neutral expression. The background is a mottled, textured grey.

Կարէն Դեմիրճեան

հոսող ջուրերը: Ատրպեյճանի կառավարությունը չէր արտօնած, որ այդ թունաւոր բեռը Սիպերիա հասնելու համար իր երկրէն անցնի-
ատիկա կրնար վտանգել Ատրպեյճանի բնակչութեան առողջութիւնը:

Արձագանգ Սփիոքի մէջ. Հայաստանէն հասնող կցկտոր լուրերը վաղուց սփիոքահայութեան կը խօսէին Հայաստանի ապականած կենսոլորտին եւ սպառնացող ծանր վտանգներուն մասին: Երբեմն սփիոքահայ թերթերուն մէջ յօդուածներ կը հրատարակուէին, որոնք որոշ գաղափար մը կու տային եղելութեան մասին. բայց իրողութեան ահաւորութիւնը իր ամբողջական տարողութեամբ ո՛չ ոքի յայտնի էր: Չեռնոպիլի դէպքէն ետք սփիոքահայութիւնը աւելի զգայուն դարձաւ: Սփիոքահայ մամուլը աւելի հետեւողական կերպով սկսաւ ցոյացնել Հայաստանի վնասուած բուսական եւ կենդանական աշխարհին պատկերը եւ Հայաստանի

բնակչութեան սպառնացող վը-
տանգը: 1987-ի Մարտ 31-ին Հայաստանէն 350 մտաւորա-
կաններ Կորպաշովին ճամակ մը յղեցին: Նամակը հրատարակուե-
ցաւ նաեւ Սփիոքի թերթերուն մէջ եւ պարզեց իրողութիւնը իր ամբողջութեան մէջ.

- Երեւանի օդաւազանի 80 տոկոսը թունաւորուած էր:
- Երեւանի օդը ծխոտ (smog) վիճակի մէջ էր տարին 165 օր:
- Հայաստանի կանաչ գօտի-
ներուն 35 տոկոսը ոչնչացած էր:
- Հայաստանի շարք մը գե-
տերուն մէջ (Դեբեդ, Ողջի, Գե-
տառ) այլեւս ձուկեր չէին ապրեր:
- Խ. Միութեան խիստ թու-
նաւորուած 7 քաղաքներէն 5-ը Հայաստանի մէջ կը գտնուէին (Երեւան, Ալավերտի, Կիրովա-
կան, Ղափան, Քաջարան):
- Երեւանի քիմիական ուէաթ-
թիւներու գործարանը, երկրորդ ամենէն մեծը Խ. Միութեան մէջ, 135 տեսակի վտանգաւոր եւ թու-
նաւոր կազեր կ'արձակէր:
- Թունաւոր կազերու եւ շողարձակումներու պատճառաւ սոսկալի մեծ աճ կրած էր մա-
հացու հիւանդութիւններու թիւը: 1965-էն մինչեւ 1985 քաղցկեղ (cancer) ունեցող հիւանդներու թիւը աճած էր 4 անգամով. մտքով

թերաճ (retarded) երախաներուն թիւը աճած էր 5 անգամով, հոգեկան հիւանդներունը՝ 6 անգամով, սրտի կաթուած ունեցող-
ներունը՝ 8 անգամով: Երեւանի գործարանային շրջաններուն մէջ 10 երախաներէն 5-ը, իսկ Սեւանի շրջանին մէջ 10-էն 3-ը կը ծնէին կամ մահացած եւ կամ բնածին արատներով:

Սփիոքը զարհուրեցաւ. Սփիոքը բողոքեց այս «կենսա-
բանական եղեռն»ին դէմ (ինչպէս կոչած էին հայ մտաւորական-
ները), բայց որո՞ւն պիտի երթային այդ բողոքները: Հայաստանի կառավարութիւնը չէր կրնար միջոցներ խորհիլ կամ Մոսկուայի որոշումներուն դէմ ելլել, մանաւանդ որ այդ քիմիական ճարտա-
րարուեստը եւ հիւլէական էլեկտրակայանը համամիութենական ձեռնարկներ էին, այսինքն՝ Մոսկուային կը պատկանէին եւ անոր անմիջական հսկողութեան տակ կ'աշխատէին: Հայաստանին կը մնային միայն այդ ճարտարարուեստի թունաւոր կազերը եւ շողար-
ձակումները:

«Թայմ» շաբաթաթերթին մէջ լոյս տեսած նկար - ցուցարարներ եւ ոստիկանութիւն Երեւանի մէջ

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Մոսկուա կը հաւատար, թէ Հայաստան բարգաւաճ գիւղատնտեսութիւն չէր կրնար ունենալ: Դուք ի՞նչ կը կարծէք, Հայաստանի պէս երկիր մը կրնա՞յ բաւարար գիւղատնտեսութիւն զարգացնել:
2. Հայաստանի կառավարութիւնը ինչո՞ւ կը փորձէր գաղտնի պահել հանրապետութեան կենսոլորտի իրավիճակը:
3. Մեծամօրի աթոմակայանը ի՞նչ տեսակ շրջանի մը մէջ կառուցուած էր եւ ի՞նչ վտանգներու ենթակա էր:
4. Ի՞նչ կը նշանակէ «կենսաբանական եղեռն»: Հայ մտաւորականները կացութիւնը ինչո՞ւ այդպէս կոչած էին:

Նախիրիար աշխատանքի պահուն

3 ՂԱՐԱՔԱՂԵԱՆ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԱՐՁԱԳԱՆԳԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Ղարաքաղեան ազատագրական պայքարին պիտի անդրադառնանք առանձին գլուխով. հոն պիտի խօսինք այդ շարժումին տուն տուող պայմաններուն եւ Արցախի անկախութեան հռչակումին տանող դէպքերուն մասին: Այս դասանիւթը կ'ակնարկէ ղարաքաղեան պահանջատիրութեան արձագանգին՝ Հայաստանի մէջ: Այդ արձագանգը թափ ստացաւ, երբ Լեւոնային Ղարաքաղի Ինքնավար Մարզի (Լ.Ղ.Ի.Մ.) Մարզխորհուրդը (այսինքն Ատրպէյճանին ենթակայ Ղարաքաղի խորհրդարանը) 1988-ի Փետրուար 20-ին որոշեց Լեւոնային Ղարաքաղը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու ուղղութեամբ պաշտօնապէս դիմում կատարել Մոսկուայի:

Զանգուածային ցոյցեր. Ղարաքաղեան հարցը նոր չէր որ կ'արժարժուէր Հայաստանի մէջ: Զանազան կազմակերպութիւններ

եւ հաստատութիւններ բազմաթիւ անգամներ դիմած էին Հայաստանի իշխանութեան՝ միջամտելու կեդրոնական ղեկավարութեան բով եւ ղարաքաղցիներուն դատը հետապնդելու. բայց Հայաստանի իշխանութիւնները այդ դիմումներուն չէին ընդառնաւ: Փետրուար 13-էն սկսեալ Լեւոնային Ղարաքաղի կեդրոն՝ Ստեփանակերտի մէջ ղարաքաղցիներու բողոքի ցոյցերը եւ Լ.Ղ.Ի.Մ. Մարզխորհուրդի Փետրուար 20-ի որոշումը անգամ մը եւս ցնցեցին Հայաստանի հայրը: Հայաստանի կենսոլորտին համար կազմակերպուած հանրահաւաքները Ղարաքաղեան ցոյցերու

վերածուեցան: Ժողովուրդը իր զօրակցութիւնը ցոյց տուաւ Ղարաքաղի իր քոյրերու եւ եղբայրներու պահանջատիրութեան: Հակառակ ձմրան ցուրտին ու ձիւնին, մարդիկ Երեւանի ցոյցերուն մասնակցելու կու գային հեռու եւ մօտիկ շրջաններէն, յաճախ քալելով: Ցուցարարներուն թիւը հասաւ մէկ միլիոնի. մէկ միլիոն մարդ ցոյցի դուրս ելաւ Երեւանի Օփերայի հրապարակին եւ շրջակայ փողոցներուն մէջ: Եթէ այս թիւը համեմատենք ամբողջ Հայաստանի 3,500,000 բնակչութեան հետ, պիտի տեսնենք, թէ որքան մեծ էր դժգոհութիւններու եւ բողոքի ալիքը, որ համակած էր հայութիւնը հայրենիքի մէջ: Ցոյցերուն կը մասնակցէին պարզ աշխատատեղերէն մինչեւ մտաւորականները, գիտնականները եւ ակադեմիկոսները: Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի նախագահ, աշխարհահռչակ աստղագէտ Վիկտոր Համբարձումեան

Մոսկուայի Հայկական եկեղեցիին առջեւ Ղարաքաղեան շարժումին ի նպաստ ցոյցեր կը կատարուին:

առաջիններէն եղաւ հրապարակի վրայ խօսք առնող եւ շարժումը քաջալերող: Դիմումներ եւ կոչեր կը յղուէին Կորպաշովին: Անոր հրապարակայնացման եւ վերականոցման քաղաքականութիւնը գովելով, ժողովուրդը կը խնդրէր արդար լուծում տալ Ղարաքաղի հարցին:

Նոյն բովանդակութեամբ Մոսկուայի կեդրոնական իշխանութեան հեռագիր յղած էր նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ Վազգէն Ա. Վեհափառը: Մոսկուայի իշխանութիւններուն դիմումներ կը յղէին նաեւ մարդկային իրաւունքներու պաշտպան մտաւորականներ՝ ինչպէս Անտրէյ Սախարով:

Հաւատք՝ Կորպաշովին.

Համաժողովրդային շարժումի սկզբնական շրջանին գոյութիւն ունէր այն համոզումը, թէ հարցի լուծումը պիտի ըլլայ խաղաղ ճամբով, Կորպաշովի բարի տրամադրութիւններով եւ մանաւանդ «փերեսթոյքա»ի հնարաւորութիւններու ծիրէն ներս: 1923-ին Ղարաքաղը Ատրպէյճանին կցելը պատմական սխալ մըն էր, որ վերականոցման ճամբով կարելի էր սրբագրել: Այդ համոզումէն մեկնած, ցուցարարները նոյնիսկ կը կրէին Խ. Միութեան դրօշներն ու Լենինի եւ Կորպաշովի մեծադիր նկարները: «Լենին-Կուսակցութիւն-Կորպաշով», «Յանուն վերականոցման, ժողովրդավարացման եւ հրապարակայնութեան» եւ նման նշանաբաններով պատառներ կը շարժէին: Ըստ ցուցարարներուն, ինչ որ տեղի կ'ունենար միանգամայն օրինական էր եւ սահմանադրութեան արտօնած հնարաւորութիւններով պաշտպանուած:

Փետրուարի վերջերուն Մոսկուա հրաւիրուած Սիլվա Կապուտիկեանն ու Զօրի Բալայեանը վերադարձան ու յայտնեցին, թէ Կորպաշով խոստացած է լուծել Ղարաքաղի հարցը եւ խնդրած է

Երեւանեան ցոյցեր՝ մէկ միլիոն մարդու մասնակցութեամբ

Մայիս 28, 1988, Երեւանի մէջ

Մայիս 28, 1989 Համահաւաք Երեւանի Համալսարանին առջեւ

դադրեցնել ցուցերը: Ժողովուրդը հաւատալով երկու հալ մտաւորականներու խօսքին, դադրեցուց ցուցերը: Հետագային էր միայն, որ դէպքերու զարգացումը ցուց տուաւ իրողութիւնը: Մոսկուան պատրաստ չէր, թէկուզ սահմանադրութեան ճամբով, տիրող իրավիճակը փոփոխութեան ենթարկել: Գէշ լուրեր կու գային Ղարաբաղէն եւ կը գրգռէին հայութիւնը Հայաստանի մէջ: Ժողովուրդը դարձեալ ցուցերու դիմեց, կազմակերպուեցան գործադուլներ: Իշխանութիւնը չկրցաւ բնականոն իրավիճակի վերադարձնել Հանրապետութիւնը:

Մայիս 28-ի առաջին տօնակատարութիւն. 1988-ի Մայիս 28-ին, Հայաստանի անկախութեան 70-ամեակի ինքնաբոյս տօնակատարութիւնը անկիւնադարձային դէպք մըն էր Երեւանի մէջ: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Դաշնակցութիւնը Սփիւռքի մէջ ամէն տարի նշած էր այս տօնը, պահպանած էր Հայաստանի անկախութեան խորհրդանշաններ՝ եռագոյն դրօշն ու զինանշանը: Ան խոստացած էր շարունակել պայքարը մինչեւ կերտումը երկրորդ «Մայիս 28»-ին: Իսկ Խ. Հայաստանի իշխանութիւնները ուրացած էին նոյնիսկ 1918-20 թուականներու անկախ Հայաստանի պատմական իրողութիւնը եւ զայն դաշնակներու հակասովետական քարոզչութիւն համարած: 1988-ի Մայիս 28-ին առաջին անգամ Երեւանի մէջ տարեւային կերպով, այսինքն ինքնաբոյս, առանց նախապէս կազմակերպուելու, նշուեցաւ այս տօնը:

Սարդարապատի կոիւի յիշատակին կառուցուած Երեւանի մօտիկ «Սարդարապատ» յուշակոթողին այցի գացին շուրջ 5000 հոգի: Եռագոյն դրօշ պարզած, անոնք պահանջեցին կառավարութենէն ճանչնալ Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետութիւնը եւ անոր ծնունդին օրը: Ցուցարարները «կլանոսթ»-ի արտօնած հնարաւորութիւններուն մէջ կը նկատէին այս երեւոյթն ալ, որով ազգութիւնները իրաւունք պիտի ունենային պեղելու եւ ճանչնալու իրենց անցեալը:

Յաջորդ քանի մը տարիներուն Մայիս 28-ի նշումը արդէն կազմակերպուած համահաւաքի եւ տօնախմբութեան բնոյթ ստացաւ:

Ատրպէյճանի հայերուն գաղթը Հայաստան. Ղարաբաղի հարցին լուծումը կը ձգձգուէր եւ նոյն ատեն Ատրպէյճանի կառավարութիւնը հալածանքով, կոտորածով ու տեղահանութիւններով,

կը փորձէր Ատրպէյճանէն քշել հայերը (այս մասին պիտի սորվինք յաջորդ գլուխներուն մէջ): Արտաքսուած իրենց տուններէն, կողոպտուած իրենց ունեցուածքէն, բազմաթիւ զոհեր տուած, գաղթականները կը հասնէին Հայաստան: Այսպէս, աւելի կը շեշտուէին հայ-ազերի թշնամանքն ու բախումները: Այսպիսի լարուած մթնոլորտի մը մէջ սկսան հալածանքները Հայաստանի որոշ գիւղերուն մէջ ապրող ազերիներուն դէմ: Անոնց պարտադրուեցաւ ձգել գիւղերն ու հեռանալ հանրապետութենէն: Եւ երբեմն պարտադրանքի տակ, յաճախ իրենց վախէն, ազերիները կը պարպէին գիւղերը ու իրենց ունեցուածքը առած դէպի Ատրպէյճան կը փախչէին:

1988-ի վերջաւորութեան Հայաստանէն հեռացած ազերիներուն թիւը 150,000-ի հասած էր: Բայց նոյն ատեն Ատրպէյճանէն բռնի տեղահանուած կամ կոտորածներէն փախած էին շուրջ 200,000 հայեր: Երեւանի կառավարութիւնը մեծ դժուարութիւն ունէր զանոնք Հայաստանի մէջ տեղաւորելու, անոնց համար բնակարան եւ աշխատանք հայթայթելու: Գաղթականները, մեծ մասամբ քաղաքաբնակ, չէին համաձայնէր ազերիներու պարպած գիւղերուն մէջ տեղաւորուիլ:

27 փետրուար, 1988. Երեւան

Հարցումներ

1. Ե՞րբ եւ ի՞նչ որոշում տուաւ ԼՂԻՄ-ի Մարզխորհուրդը:
2. Ղարաբաղի մէջ տեղի ունեցող ցուցերուն եւ Մարզխորհուրդի որոշումին ինչպէ՞ս արձագանգեց ժողովուրդը Հայաստանի մէջ:
3. Հայութիւնը ինչո՞ւ կը հաւատար, թէ Ղարաբաղի հարցը խաղաղ լուծում պիտի գտնէ:
4. Ղարաբաղի հարցին ձգձգումը ի՞նչ անդրադարձ ունեցաւ Հայաստանի մէջ:
5. Հայ եւ ազերի գաղթականներուն հոսքը դէպի Հայաստան եւ Ատրպէյճան ի՞նչ դրական եւ ի՞նչ բացասական արդիւնքներ ունեցաւ:

A large crowd of people, many holding signs demanding 'Glasnost' and 'Perestroika'. The signs are in various languages, including English, Russian, and Armenian. Some signs read 'WE HAVE FAITH IN GLASNOST', 'GORBACHEV, Glasnost, ARMENIA, Karabakh.', 'ARMENIA + KARABAKH', 'GORBACHEV, Glasnost, ARMINI, Karabakh.', 'One Nation', and 'ARMENIA + KARABAKH'. The crowd is diverse in age and appearance, and the scene is set outdoors with trees visible in the background.

A black and white photograph of a man with a beard and mustache, wearing a suit and tie, speaking at a podium. His arms are raised in a gesture of triumph or passion. The podium has a sign that reads "LOS ANGELES CITY COLLEGE".

214

A large crowd of people is gathered for a demonstration. Many individuals are holding flags, including the Armenian national flag (red, blue, and orange horizontal stripes). Several signs are visible, such as "STOP THE KILLING OF ARMENIANS" with a peace symbol, "GETASHER & MARTUNASHEN", and "SOVIET TRUCKS OF ARMENIANS". The crowd is positioned behind a metal barricade, and the scene appears to be outdoors on a city street.

215

Միլիոնաչափ երիտասարդությունը
Արցախի շարժումին զորակից

Ատրպեյճանի տարածքին հայերու դեմ կատարուած բրտություններուն եւ կոտորածներուն մասին, փաստերով, ցկարներով, ակաճատեսի վկայութիւններով անոնք ելոյթներ կ'ունենային օտար ձայնասփիւռներէն եւ հեռատեսիլներէն:

Ղարաբաղի հարցին նկատմամբ իւրաչափուկ դիրք բռնած էր Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը: Դարձեալ թրքական քարոզչութեան ազդեցութեան տակ եւ խ. Միութեան հետ զարգացուցած իր բարենպաստ յարաբերութիւնները չվտանգելու մտահոգութեամբ, ան չէր ուզեր միջամտել: Ուաշինկթըն կ'ուզէր Ղարաբաղեան շարժումը իբրեւ Ատրպեյճանի մէջ տեղի ունեցող ներքին ազգամիջեան խլրտում (ethnic strife) նկատել: Այս բոլորով հանդերձ, Հայ Դատի Յանձնախումբի աշխատանքին շնորհիւ, Գոնկրէսին մէջ արծարծուեցաւ Ղարաբաղի հայութեան հարցը, եւ վաւերացուեցան նպաստաւոր բանաձեւեր: Միացեալ Նահանգներու լրատուական գործակալութիւնները եւ գլխաւոր պարբերաթերթերը, ինչպէս «Թայմ» (Time) եւ «Նիւզուիք» (Newsweek), իրենց յատուկ թղթակիցներուն եւ կամ Հայ Դատի գրասենեակներուն զեկոյցներուն հիման վրայ, սկսան մեծ մասամբ հայանպաստ յօդուածներ հրատարակել: Նոյն յանձնախումբերուն աշխատանքին շնորհիւ, Եւրոխորհրդարանը եւս քննեց Ղարաբաղի հարցը եւ

դատաւարտեց Ատրպեյճանի կառավարութիւնը:

«Դէպի Երկիր»․ 1988-ի Օգոստոսին, Հ.Յ.Դ.ի 24-րդ Ընդհանուր Ժողովը, մօտէն քննելով խ. Միութեան քաղաքական նոր ոլորտին մէջ գտնուող Հայաստանի իրավիճակը, «Դէպի Երկիր» իր ծանօթ որոշումը կը կայացնէր: Դաշնակցութիւնը կ'արժեւորէր Ղարաբաղի մէջ ծագած արդար ընդվզումն ու Հայաստանի զօրակցութիւնը եւ երեւոյթը կը համարէր դարձակէտ մը Հայ Դատի պայքարին մէջ: Արդարեւ, Հայաստանի եւ Ղարաբաղի հայութիւնը այլեւս պիտի միանար սփիւռքահայութեան՝ միասին տանելու հաշոց պահանջատիրական պայքարը: Այսպիսի իրադրութեան մը մէջ Դաշնակցութիւնը կը վերանորոգէր իր պարտաւորութիւնը հայ ժողովուրդին գերագոյն նպատակներուն իրագործման պայքարին մէջ: Կ'որոշէր օժանդակել ստեղծուած պահանջատիրական շարժումին, որպէսզի ան մնայ քաղաքական առողջ հոմնի մէջ եւ վտանգաւոր ծայրայեղութիւններու չերթայ, մինչեւ որ կարելի ըլլայ ստեղծել հայրենի իշխանութիւն մը, որ ազգային հաւաքական շահերը ամէն բանէ վեր գերադասէ: Դաշնակցութիւնը որդեգրելով ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ՄԷԿ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ՄԷԿ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ կարգախօսը, աշխատանքի անցաւ Հայաստանի մէջ՝ իր հիմքերը վերահաստատելու:

Հարցումներ

1. Սփիւռքահայութիւնը ինչպէ՞ս արձագանգեց Ղարաբաղեան պահանջատիրութեան:
2. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Հայաստանի եւ Արցախի հայութեան ակնկալութիւնը սփիւռքահայութենէն՝ ներկայացուած է իբրեւ թիշ մը անիրապաշտ լատատեսութիւն:
3. Հ.Յ.Դ. մամուլին նախաձեռնած աշխատանքը ի՞նչ բանի կը ծառայէր եւ ինչո՞ւ մեծ արժէք կը ներկայացնէր:
4. Հայ Դատի Յանձնախումբին տարած քարոզչական աշխատանքները ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէին եւ ի՞նչ բաց կը գոցէին:
5. Ի՞նչ էր Հ.Յ.Դ. 24-րդ Ընդհանուր Ժողովին «Դէպի Երկիր» որոշումին իմաստը:

5 ՂԱՐԱՔԱՂԵԱՆ ԴԵՊՔԵՐՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԿԸ ՅՍՏԱԿԱՑՆԷ Խ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԵՊ

Հայաստանի կենսոլորտին ահաւոր վիճակը, ընկերային եւ տնտեսական անլուծելի հարցերը, ինչպէս տեսանք, տուն տուած էին լայնածաւալ դժգոհութիւններու եւ բողոքներու: Ստեղծուած էին խմբակցութիւններ, որոնք կը պայքարէին ընդհանուր իրավիճակին բարելաւման համար: Իսկ Ղարաքաղի զօրակցութեան ցոյցերուն ընթացքին, առաջնորդի եւ խրախուսողի դերին մէջ կ'երեւէին մտաւորականներ, ինչպէս՝ Իգոր Մուրատեան, Սիլվա Կապուտիկեան, Զօրի Բալայեան, Սօս Սարգսեան, Ռազմիկ Դաւոյեան, Սերո Խանգաւեան: Բացի այս մտաւորականներէն, սակայն, կորպաշովեան քաղաքականութեան հանդէպ թերահաւատութեան աճին պատճառով, նոր ղեկավարութիւն մը մէջտեղ եկաւ, որ իր ձեռքին մէջ կեդրոնացուց շարժումին նոր թափ տալու պատասխանատուութիւնը:

«Կազմ-կոմիտէ»-էն մինչեւ «Ղարաքաղ Կոմիտէ» եւ ՀՀԾ. Համաժողովրդային ցոյցերու առաջին իսկ օրերուն արդէն կազմուեցաւ «Կազմ-կոմիտէ»-ն՝ կորիզը այն յանձնախումբին, որ հետագային հիմքը պիտի ըլլար «Ղարաքաղ Կոմիտէ»-ին: Կազմ-կոմիտէին մաս կը կազմէին Իգոր Մուրատեան, որ մղիչ ուժն էր այդ կազմին, Վաչէ Սարուխանեան, Սամսոն Ղազարեան, Վազգէն Մանուկեան, Աշոտ Մանուշարեան, Համբարձում Գալստեան, Ալեքսան Յակոբեան, Սամուէլ Գեորգեան, Վանօ Սիրադեղեան, Արմէն Յովհաննիսեան, Հենրիկ Իգիթեան եւ ուրիշներ: Իգոր Մուրատեանի նախաձեռնութեամբ, ամէն շրջան, ձեռնարկութիւն, կամ հաստատութիւն սկսաւ կազմել իր «Ղարաքաղ Կոմիտէ»-ն: Ուրեմն, գոյութիւն ունէին հարիւրաւոր տեղական «Ղարաքաղ Կոմիտէ»-ներ: Կոմիտէներու պարտականութիւններէն էր ժողովուրդը հաղորդակից դարձնել դէպքերուն եւ իրադարձութիւններուն եւ հակազդեցութեան միջոցներ խորհիլ: Անոնք ստանձնած էին նաեւ սննդեղէն, զանազան պիտոյքներ եւ գրականութիւն Ղարաքաղ ուղարկելու եւ Ղարաքաղի պայքարին օժանդակելու պարտականութիւնը:

Քիչ ետք Կազմ-կոմիտէին վրայ աւելցան Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Դաւիթ Վարդանեան եւ Բաբգէն Արարքեան: Հետագայ դէպքերը եկան ցոյց տալու, որ խաղաղ միջոցներով, նոյնիսկ ցոյցերով ու գործադուլներով Ղարաքաղի հարցը պիտի չլուծուի: Իգոր Մուրատեանը ինքնապաշտպանութեան դիմելու եւ զէնքի ուժով Ղարաքաղի հարցը լուծելու կոչ ըրաւ. ան նոյնիսկ սկսաւ ընդդիմանալ Կազմ-կոմիտէի միւս անդամներուն, որոնք, Ղարաքաղի հիմնահարցէն շեղած, սկսած էին Հայաստանի ընկերային եւ տնտեսական հարցերուն համար պայքար տանիլ: Իգոր Մուրատեան խստօրէն քննադատուեցաւ կազմին վրայ աւելցած նոր անդամներուն կողմէ եւ մեկուսացուեցաւ: Կազմ-Կոմիտէն վերակոչուեցաւ «Ղարաքաղ Կոմիտէ», որ իրականին մէջ

ղարաքաղեան շարժման Հայաստանի յանձնախումբն էր: Անոր անդամներն էին՝ Վազգէն Մանուկեան, Լեւոն Տ. Պետրոսեան, Ռաֆայէլ Ղազարեան, Դաւիթ Վարդանեան, Բաբգէն Արարքեան, Սամսոն Ղազարեան, Աշոտ Մանուշարեան, Համբարձում Գալստեան, Ալեքսան Յակոբեան, Վանօ Սիրադեղեան եւ Սամուէլ Գեորգեան: Ղարաքաղ Կոմիտէն ղեկավարեց համաժողովրդային շարժումը եւ հետագային հիմք դրաւ Հայոց Համագգային Ծարժումին:

«Ղարաքաղեան Ծարժման Հայաստանի Կոմիտէ»-ն կամ «Ղարաքաղ Կոմիտէ»-ն կը վալելէր ժողովուրդին յարգանքն ու վստահութիւնը: Ան տէրը դարձած էր կացութեան եւ կը ղեկավարէր համաժողովրդական շարժումը: Այս մթնոլորտին մէջ էր, որ Ղարաքաղ Կոմիտէն գաղափարը ունեցաւ կազմակերպելու «Հայոց Համագգային Ծարժումը» (ՀՀԾ): Նպատակն էր շարժման մէջ ներգրաւել հայ ժողովուրդի բոլոր տարրերը, ինչ գաղափարի տէր կամ ինչ կուսակցութեան ալ պատկանելու ըլլային, եթէ անոնք իրացնէին ՀՀԾի նպատակները: ՀՀԾի կազմութեան աշխատանքները սկսան 1988-ի Օգոստոսին. իսկ այդ օրերուն արդէն շարժման ղեկավարները սկսած էին գաղափարներ տարածել ժողովուրդին մէջ, թէ Ղարաքաղի հարցը Ղարաքաղցիներուն հարցն է եւ Համէջ, թէ Ղարաքաղի հարցը Ղարաքաղցիներուն հարցն է եւ Հայաստանը պէտք է հեռուէն, եւ անհրաժեշտ պարագային միայն օգնէ անոնց: Այսպիսով, աստիճանաբար երկրորդական կարեւորութիւն ստացած էր Ղարաքաղը Հայաստանին միացնելու հարցը եւ շարժումը գոտ հակահամայնավար բնոյթ ստացած էր: անդամներուն ձեռքակալութիւնը որոշ ժամանակի մը համար

Սփիւռքահայութիւնը մօտէն կը հետեւէր իրադարձութիւններուն: Սփիւռքի դաշնակցական մամուլը լատենտութեամբ իր էջերը լայն բացած էր «Ղարաքաղ Կոմիտէ»-ի եւ ՀՀԾի գործունէութեան առջեւ: Բայց դաշնակցական բարձր մարջեւ: Հայոց դաշնակցական միւս անդամները մտահոգ էին Հայաստանի վտանգաւոր իրապայթուցիկ եւ խիստ վտանգաւոր իրավիճակով: Վիճակը բարելաւելու առաջադրանքով բանակցութիւններ կը վարէին իշխանութեան եւ թէ՛ «Ղարաքաղ Կոմիտէ»-ին, եւ անկէ ետք

Եռագոյնի հովանիին տակ՝ պահանջատիրական հացադուլ

«Ղարաքաղ Կոմիտէ»-ի անդամները ազատ արձակումէն ետք

Գէորգ Չաուշի թանգարանը Աշնակ գիւղին մէջ

Ֆետայիններուն նուիրուած յուշարձան Օձունի մէջ

ՀՀԸի ղեկավարութեան հետ: Հանդիպումներ տեղի կ'ունենային նաեւ Հայաստանի մէջ գործի սկսած բազմաթիւ քաղաքական խմբաւորումներու ղեկավարներուն հետ:

Խորհրդային իշխանաւորներուն դիրքը. Հայաստանի համաժողովրդային ցոյցերուն եւ զանազան խմբաւորումներու գաղտնի եւ բացառապէս գործունէութեան դէմ յանդիման, Հայաստանի կառավարութիւնը կը մնար լուռ: Ան գիտէր, որ պիտի չկարենայ այլեւս տէր դառնալ կացութեան: Խորհրդային մամուլը սկիզբէն արդէն հակառակ դիրք բռնած էր Հայաստանի եւ Ղարաբաղի մէջ ծաւալած ցոյցերուն հանդէպ: Ան ամէն առիթ կ'օգտագործէր վարկաբեկելու համար ցուցարարները՝ զանոնք Կորպաշովի փերեսթոյքայի եւ կլասնոսթի քաղաքականութեան վնասող ծայրայեղական տարրեր կոչելով: Երեւանի մէջ ղարաբաղեան շարժման զոհ՝ հայ նահատակներուն յիշատակին կազմակերպուած սգոյ հանդէսներն ալ խորհրդային մամուլին կողմէ իբրեւ բռնարարքներ կը պիտակուէին եւ այդպէս կը ներկայացուէին աշխարհին: Կորպաշով, հակառակ իր քարոզած քաղաքական գիծին, կը ճնշէր Ղարաբաղի եւ Հայաստանի մէջ սկսած շարժումը:

1988-ի Մարտ 23-ին Խ. Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի նախագահութիւնը որոշեց անփոփոխ պահել Լեռնային Ղարաբաղի իրավիճակը Խ. Ասրպէյճանի մէջ, այսինքն՝ անտեսել կատարուած դիմումներն ու տեղի ունեցող ցոյցերը: Որոշումը դժգոհութիւններու նոր ալիք մը առաջացուց՝ նոր ցոյցերու առիթ տալով թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւքի մէջ: 1988-ի Մարտին խորհրդային բանակը պարզապէս պաշարած էր Երեւանը եւ Ստեփանակերտը: Թնդանօթները դիրք բռնած էին Երեւանի շուրջ, ուղղաթիւները երբեմն-երբեմն երկինք կ'ելլէին եւ ցուցարարներու գլխուն վրայ կը պտըտէին: Խորհրդային բանակայինները ներկայութիւն էին Երեւանի մէջ, ցուցարարներուն շատ մօտիկ, եւ կը փորձէին ցրուել ցոյցերը: Խորհրդային իշխանութիւնը կը հասկցներ, թէ ինքն է ուժին տէրը եւ, թէ հայը չի կրնար իր ուզածը ստանալ:

Երեւանի իշխանութիւնը. 1988-ի Մայիս 18-ին Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավար Կարէն Դեմիրճեան պաշտօնանկ եղաւ, եւ Սուրէն Յարութեանը փոխարինեց զայն: Կարէն Դեմիրճեան

կառավարութեան ամբողջ ուժը իր ձեռքերուն մէջ կեդրոնացուցած եւ երկրին նեխած կառոյցներուն յենած, բռնութեամբ կը ղեկավարէր հանրապետութիւնը: Նոյնիսկ Մոսկուայի ղեկավարութենէն ալ աւելի խիստ, ան կը փորձէր խեղդել խօսքի ազատութիւնն ու ժողովրդային շարժումը: Ան չէր ուզէր Կորպաշովեան բարենորոգումները Հայաստանի մէջ գործադրել եւ կը մերժէր զբաղի ժողովուրդին մտահոգութիւններով: Սուրէն Յարութեանի ճշմանակման առիթով Երեւան եկաւ Քաղբիւրդի (Politbureau) անդամներէն Եաքովլեւ, որ Կորպաշովի պաշտպաններէն էր: Ան հայերը վստահացուց, թէ Ղարաբաղի հարցը շուտով պիտի լուծուի: Սակայն նոյն ատեն Կորպաշովի հակառակորդ Լիկաշեւ Պաքուի մէջ ալ խոստում կու տար Ասրպէյճանի իշխանութեան:

Նոր իշխանութիւն. Սուրէն Յարութեան գործի գլուխ գալով, իր ոճով փորձեց հսկողութեան տակ առնել ցոյցերը: Բայց նոր իշխանութեան ճիգը եւս մեծ արդիւնքներու չհասաւ: Սուրէն Յարութեան ճնշումի տակ էր թէ՛ Մոսկուայի ղեկավարութեան եւ թէ՛ Հայաստանի համաժողովրդային շարժման կողմէ: 1988-ի Յունիս 15-ին, դարձեալ ժողովուրդին ճնշումներուն տակ, հրաւիրուեցաւ Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի արտակարգ նստաշրջանը: Ժողովը քննեց ԼՂԻՄի դիմումը եւ, ճիմնուելով խորհրդային սահմանադրութեան արտօնած ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին վրայ, համաձայնեցաւ ԼՂԻՄը Հայաստանի կազմին մէջ առնել: Այս որոշումէն մեկնելով, հակառակ Կորպաշովի ցանկութեան, Սուրէն Յարութեան դիմեց Խ. Միութեան Գերագոյն Խորհուրդին՝ վերաքննելու Ղարաբաղի հարցը: Ի պատասխան այս Խորհուրդին՝ վերաքննելու Ղարաբաղի հարցը, զանոնք դիմումին, Կորպաշով նախատեց հայ ցուցարարները, զանոնք «փերեսթոյքայի թշնամիներ» կոչեց եւ յայտարարեց, թէ «անոնք կ'ուզեն ազգային մոլոցքով ժողովուրդին միտքը թունաւորել»:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան տարեդարձը, որ ամէն տարի շքեղ տօնակատարութեամբ եւ տողանցքով կը ճշուէր, այդ տարի տարօրինակ բնոյթ ստացաւ: Ժողովուրդը զայն բողոքի ցոյտարի վերածեց եւ շքերթը ընդունող բեմին վրայ կանգնած համայնացի վար իշխանաւորներուն դիմաց, արցախեան պաշարի լոգունգներ արտասանեց:

Սուրէն Յարութեան

Հարցումներ

1. Տեղական Ղարաբաղ Կոմիտէները ի՞նչ պարտականութիւններ ստանձնած էին:
2. Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ կազմակերպուեցաւ «Հայոց Համազգային Ծարժում»ը:
3. Խ. Միութեան մամուլը ինչպէ՞ս կը ներկայացնէր Հայաստանի եւ Ստեփանակերտի համահաւաքները:
4. Ինչպիսի՞ խոստումներ կու տային Եաքովլեւ եւ Լիկաշեւ Երեւանի ու Պաքուի մէջ եւ ինչէ՞ն կը ծագէր հակասութիւնը:
5. 1988-ի Յունիս 15-ին ի՞նչ որոշում տուաւ Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը եւ ի՞նչ քայլեր առնուեցան այդ ուղղութեամբ:

1. Վարկած (hypothesis) մը կառուցելով կարելի պիտի ըլլայ ապագայի ծրագիր եւ գործընթաց որոշել:

Ընկերաբաններն ու քաղաքագետները իրենց ունեցած տեղեկութիւններուն եւ փաստերուն վրայ հիմնուած, կրնան երկրի մը ապագային մասին ենթադրութիւններ ընել: Եթէ այդ տեղեկութիւնները եւ փաստերը հաստատուն ըլլան, ենթադրութիւնը վարկած կը դառնայ, որ աւելի մօտ է ճշմարտութեան:

Այս դասանիւթին մէջ խօսուեցաւ Կորպաշովի քաղաքականութեան մասին եւ թէ ինչպէս ան կը փորձէր Խ. Միութիւնը դուրս հանել ճգնաժամէն: Երեւակայեցէ՛ք, որ տակաւին գոյութիւն ունի Խ. Միութիւնը եւ դուք կը փորձէք ձեր քաղաքականութեամբ փլուզումէ փրկել զայն: Դասարանին մէջ երեք խումբի բաժնուելով, ամէն մէկ խումբ թող վերցնէ Կորպաշովի մէկ քաղաքականութիւնը՝ վերակառուցում, հրապարակայնութիւն եւ ժողովրդավարացում, եւ պատրաստէ ծրագիրներ, որոնք կարենան ժողովուրդին դժգոհութիւնները փարատել եւ պահել Խ. Միութեան ամբողջականութիւնը:

2. Տեղեկութիւնները վերլուծել եւ որոշում կայացնել

Իշխանութիւնները եւ քաղաքագետները տեղեկութիւններու ճշգրիտ վերլուծութեամբ է, որ կրնան երկրին ապագային համար ապահով որոշումներ կայացնել: Պատկերացուցէ՛ք, թէ դուք կ'աշխատիք քաղաքական հետազօտական կեդրոնի մը մէջ եւ ձեզմէ խնդրուած է Ղարաբաղի Հայաստանին միանալու հարցին մասին պատմական տեղեկութիւններ փոխանցել իշխանութեան: Արցախի հարցին մասին գոյութիւն ունին գիրքեր, ինչպէս Լ. Մկրտչեանի «Արցախ-Ղարաբաղը՝ Իր Անցեալով Եւ Ներկայով», 1988-ին Աթէնքի մէջ հրատարակուած («Յեղափոխական գրադարան» թիւ 4): Այս եւ այլ գործերէ փաստեր քաղելով թղթածրար մը պատրաստեցէ՛ք, որպէսզի իշխանութիւնը նպաստաւոր եզրակացութեան յանգի: (Այս աշխատանքը կրնաք խումբերով կատարել:)

ԱՆՋԱՏՈՂԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Դասանիւթը նախ կը բացատրէ, թէ Հայ Դատի այս դասագիրքին մէջ ինչու՝ կը խօսուի երկրաշարժին մասին. ապա կը քննէ 1988-ի Դեկտեմբեր 7-ի Հայաստանի երկրաշարժին բացալայտած իրականութիւնները: Այս դասանիւթին մէջ պիտի սորվինք, թէ ինչպէս, Հայաստանի մէջ ստեղծուած իւրայատուկ պայմաններուն մէջ, սկսան գործել քաղաքական նպատակներ հետապնդող բազմաթիւ խումբեր. ինչպէս այդ խումբերը իրարու միացնելու նպատակով ծնունդ առաւ Հայոց Համագգային Ծարժումը: Դասանիւթը կը նկարագրէ Խ. Միութեան մէջ չլուծուած ազգային հարցերը, տարածուած դժգոհութիւնները եւ հանրապետութիւններուն պայքարը՝ կեդրոնէն անջատուելու համար: Պիտի տեսնենք, թէ Հայաստանի մէջ այդ անջատողական պայքարը ինչպէս դէպի անկախացում առաջնորդեց: Իսկ այդ անկախութիւնը իրականութիւն դարձաւ Խ. Միութեան փլուզումով: Այս դասանիւթին մէջ պիտի տեսնենք նաեւ, թէ ինչպէս ազգային երեք կուսակցութիւնները վերստին մուտք գործեցին Հայաստան:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

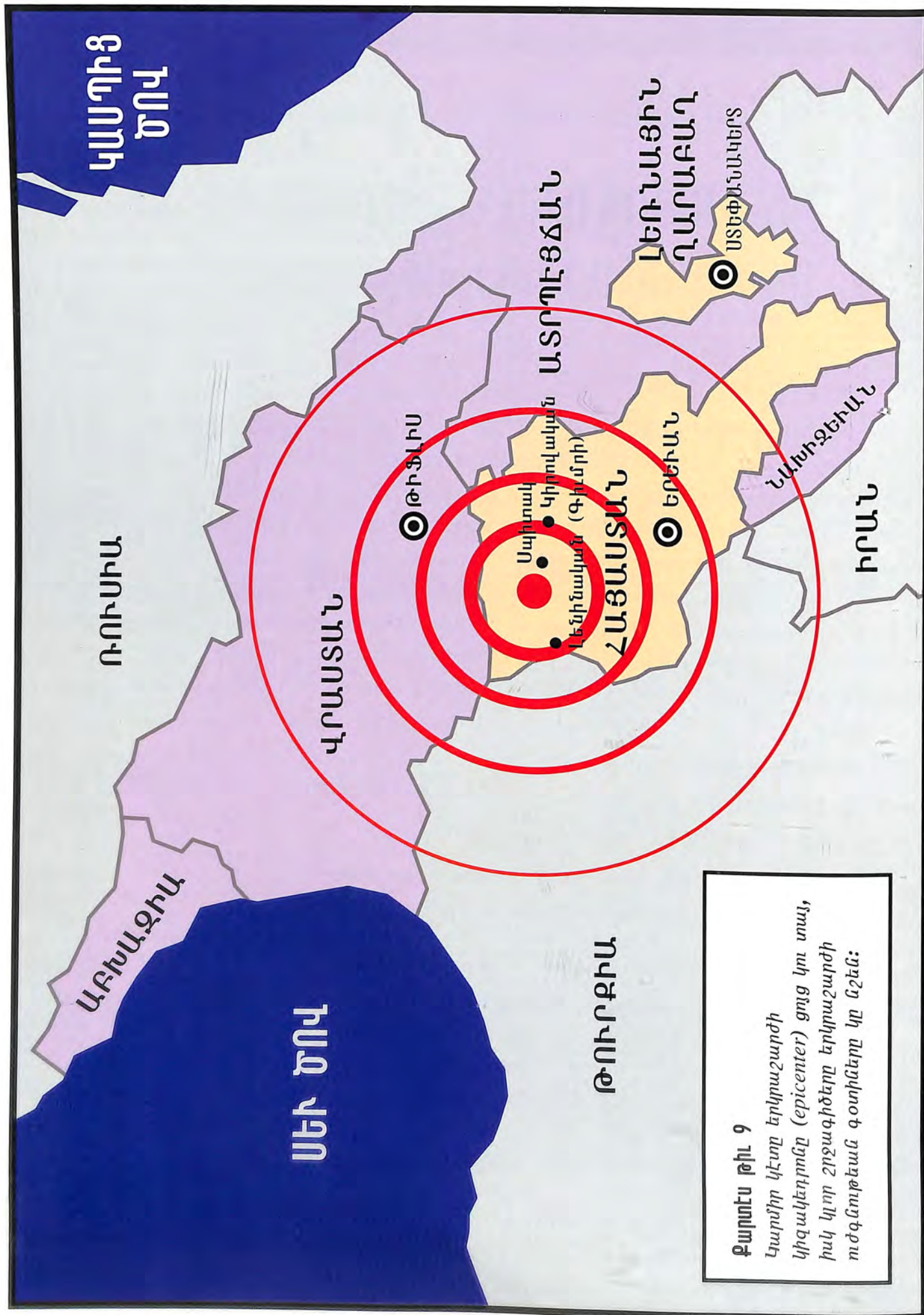
պեղում - գետինը փորել՝ տակէն որեւէ իր, կամ հնութիւն հանելու նպատակով

դիւանակալ - պաշտօնեայ, որ գործերը կը վարէ սահմանուած կարգով, առանց նկատի ունենալու կեանքի պահանջները (bureaucrat)

պարէտային ժամ - զինուորական հսկողութեան ժամ, երբ երթելու կ'աւազակուի (curfew)

յաւակնութիւն - ինքն իր մասին մեծ համարում ունենալը

առարկայականութիւն - անկողմնապահ ըլլալը, հարցերը անաչառ կերպով դատելը (objectivism)

1 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՂԻՏԱԼԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼ ՄԸ ՅԱՌԱԶԱՑՈՒՅԻՆ

Բնական աղետները - երկրաշարժ, հեղեղ, սով, եւայլն - դէպքեր են, որոնք կրնան պատահիլ ամէն երկրի մէջ: Նման պարագաներուն, տեղական կառավարութիւնները այդ աղետները դիմակալելու միջոցներ ձեռք առնելով՝ ժողովուրդին կեանքը իր բնականոն վիճակին կը վերադարձնեն: Ուրեմն, անհետէթ պիտի ըլլար Հայաստանի երկրաշարժը Հայ Դատի դասագիրքին մէջ նիւթ դարձնել, եթէ ամէն ինչ իր բնականոն ընթացքը ունենար: Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած երկրաշարժը, իր գործած աւերներէն աւելի, եկաւ բացայայտելու Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային ահաւոր իրավիճակը: Ո՛չ Հայաստանի եւ ո՛չ ալ Խ. Սիւրբեան իշխանութիւնները կրցան կատարել սպասուած դերը: Հայաստանի կեանքը երբեք իր բնականոն վիճակին չվերադարձաւ: Համաժողովրդային շարժումներուն ստեղծած մթնոլորտին մէջ, Համաժողովրդային շարժումներուն համայնավար իշխանութեան երկրաշարժը եկաւ աւելի արագացնելու համայնավար իշխանութեան փլուզումը Հայաստանի մէջ:

Երկրաշարժ. 1988-ի Դեկտեմբեր 7-ին, կեսօրուան ժամը 11:41-ին, ահաուր երկրաշարժ մը 6.9 Ռիխթերը (9 Բալ) ուժգնութեամբ ցնցեց ամբողջ Հայաստանի տարածքին 40 տոկոսը: Կործանեցան մեծ թիով քաղաքներ եւ գիւղեր, ասոնց շարքին՝ Կործանեցան մեծ թիով քաղաքներ եւ գիւղեր, ասոնց շարքին՝ Սպիտակը, Կիրովականը, Ստեփանաւանը եւ Լեւոնականը (այժմ Սպիտակը, Կիրովականը, Ստեփանաւանը եւ Լեւոնականը (այժմ Գիւմրի): Անօգտագործելի դարձան մեծ թիով գործարաններ,

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Կորպաշով ընդհատեց Ամերիկայի իր շրջապտույտը եւ Հայաստանի աղէտեալ վայրերը այցելեց:
2. Խորհրդային ժողովուրդները ի՞նչ տեսակ օգնութիւն փութացուցին երկրաշարժի աղէտեալներուն:
3. Սփիւռքահայութեան կատարած օժանդակութիւններէն որո՞ւն ծանօթ էք: Ձեր շրջանէն որեւէ օգնութիւն գնա՞ց:
4. Յանախակի այցելութիւնները Հայաստանին եւ աղէտեալ գօտիին սփիւռքահայութեան համար ի՞նչ իրողութիւն բացայայտեցին:
5. Խորհրդային մամուլը ի՞նչ բանի կը վերագրէր Լենինականի մէջ բարձրաչարկ շէնքեր կառուցելու ծրագիրը:

2 ԿՈՐՊԱՉՈՎԵԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԶԿՐՑԱՒ ԱՐԳԻԼԵԼ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐՈՒ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՁԳՏՈՒՄԸ

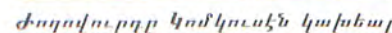
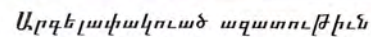
Կորպաչով գործի գլուխ եկաւ այն ատեն, երբ Խ. Միութիւնը տակաւին գեր-պետութիւն մըն էր եւ իր ուժն ու հեղինակութիւնը կը պարտադրէր միջազգային քաղաքականութեան մէջ: Ի հարկէ գաղտնիք չէր աշխարհին համար, որ Խ. Միութիւնը տնտեսական ահաւոր տագնապ կ'ապրէր: Այդ տագնապը լուծելու համար, եւ վերջին հաշուով Խ. Միութեան գոյութիւնն ու ամբողջականութիւնը պահելու համար, Կորպաչով բարենորոգումներու քաղաքականութեան դիմած էր: Բայց գիտե՞նք արդէն, որ ան մեծ յաջողութիւն չէր ունեցած:

[illegible]

Ռուսացումի քաղաքականություն. Հակառակ խոստումներուն, ռուսացումի քաղաքականութիւնը կը շարունակուէր: 1986-ի Դեկտեմբերին Մոսկուա Ղազախստանի Կոմկուսի ղազախ Դեկավարը պաշտօնէն հեռացնելով ռուս մը նշանակեց անոր տեղ: Նախակորպաշովեան ժամանակաշրջանին այս երեւոյթը բողոքի առիթ պիտի չտար. բայց հրապարակայնութեան մթնոլորտին մէջ հազարաւոր ղազախ ցուցարարներ մայրաքաղաք Ալմա Աթայի փողոցները ցոյցի իջան: Դազախները այսպիսով իրենց պատգամը կու տային Մոսկուայի:

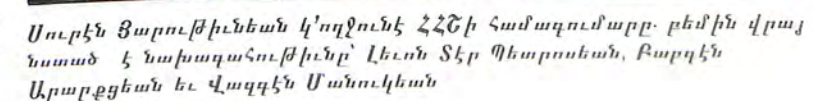
1944-ին Նազիներում հանդիմանակցություն է ցուցաբերել:
տանուած եւ Ստալինի որամանով խրիմէն տեղահանուած թաթար-
ները 1987-ի Յուլիսին Մոսկուայի մէջ ցոյց կատարեցին: Անոնք
իրենց հայրենիքը վերադառնալու իրաւունքը կը պահանջէին կառա-
վարութենէն:

1987-ի Օգոստոսին Լիթուանիայի մայրաքաղաք Վիլնիսի մեջ Մոսկուայի վարած ռուսացման քաղաքականության դեմ ցույցեր սկսան: Ազգային նպատակներ հետապնդող այս շարժումը տարածունցաւ նաեւ դրացի Լաթվիայի եւ Էսթոնիայի մէջ:

ՀՀԾԻ հիմնադիր ժողովը տեղի ունեցավ 1989-ի Նոյեմբեր 2-4ին, Երևանի մէջ: Ներկայ էին շուրջ 1600 պատգամաւորներ եւ հիւրեր: Ողջոյնի խօսքով ելոյթ ունեցաւ Արմենակ Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավար Սուրէն Յարութիւնեանը: Հիմնադիր ժողովը աւելի ամառ էր հանդէսի կամ քաղաքական համահաւաքի, քան թէ ժողովի մը, որ պիտի ճշդէր ՀՀԾԻ ծրագիրը, գործելակերպը,

Լալ հայ ժողովուրդին ուսման համար հարկադրված էր Դաշնակցությունը իբրեւ դիտող-
Ժողովին հրաւիրուած էին Սփիւռքի
զանազան կազմակերպութիւններու եւ
ազգային կուսակցութիւններուն ներկայա-
ցուցիչները: Ասոնք խօսք առնելով գովեցին
ՀՀԾն, որ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի
փրկարարը պիտի հանդիսանար: Ժողովին
պաշտօնական ներկայացուցչութիւն չու-
նէր միայն Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը: Ան մը-
նաց դիտողի դերին մէջ եւ հետեւեցաւ
երեւոյթներու զարգացման: Դաշնակցու-
թեան ղեկավարութիւնը նախապէս հանդի-
պումներ ու բանակցութիւններ ունեցած էր
ՀՀԾի ներկայացուցիչներուն հետ: Այս վեր-
ջիններուն ցուցաբերած որոշ կեցուածքները,
չիմնելուն ցուցաբերած որոշ կեցուածքները,
յատկապէս Թուրքիոյ նկատմամբ, առաջիմ
զգուշաւոր վերաբերում կը թելադրէին:

Դաշնակցությունը ֆիզիքապես բացակայ էր համագումարեն, սակայն անոր ոգին տիրական էր մթնոլորտին մեջ: Ամեն անգամ երբ Դաշնակցություն անունը կը յիշուէր (օրինակ Սուրեն Յարութիւնեանի խօսքին մէջ), ամբողջ սրահը ոտքի կ'ելլէր եւ երկարատեւ ծափահարություններով կ'արձագանգէր:

ՀՀԾի ծրագիր. Հիմնադիր ժողովին ներկայացուած եւ հաստատուած ՀՀԾի ծրագիրը, բացի Ղարաբաղի հիմնահարցէն, կ'ընդգրկէր նաեւ Հայաստանի ժողովուրդը մտահոգող եւ տարիներու ընթացքին հասունցած այլ հարցեր. օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ինքնիշխանութեան ընդլայնում (sovereignty) մինչեւ անկախութիւն, բնութեան պահպանում, կենսոլորտի մաքրութիւն, պատմական անցեալի վերաթելորում, ժողովրդ-դավարական կառոյցներու ամրապնդում, հայոց լեզուի պաշտպանութիւն եւ այլն: ՀՀԾի դէպի անկախութիւն երթալը անակընկալ մըն էր անոնց համար, որոնք շարժումին յարած էին ընկերային եւ ազգային շարք մը հարցերու լուծումը իրագործելու համար: Այդ օրերուն, Հայաստանի մէջ գործող կուսակցություններէն միայն ԱԻՄն էր, որ բացարձակ եւ անմիջական անկախութիւն կը պահանջէր:

Գաղափարաբանութիւն. ՀՀԾն կը հաւատար, թէ փոխուած է պատմական իրավիճակը եւ Հայաստանը իր ներկայ տարածքային վիճակով կրնայ խաղաղ եւ համերաշխ ապրիլ իր դրացիներուն հետ. ուրեմն, կ'ըսէր՝ «Չկան յաւերժական թշնամիներ, չկան յաւերժական բարեկամներ»: Այս գաղափարաբանութիւնը կը թելադրէր հեռանալ ազգային քաղաքական ուղղութենէն, այսինքն՝ հրաժարիլ Հայ Դատէն: Այս մօտեցումը ճեղքուածք մը առաջացուցած էր ՀՀԾի եւ Դաշնակցութեան մէջ, մանաւանդ, որ ՀՀԾն շատ շուտով իր ետին թողուց Ղարաբաղի հարցը եւ սկսաւ Հայաստանի ներքին հարցերու լուծումով եւ իր հեղինակութեան ամրապնդումով զբաղիլ: Նոյնիսկ, երբ 1989-ի Դեկտեմբեր 1-ին, Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը ժողովուրդին ճնշումին տակ Ղարաբաղը Հայաստանին

միացնելու իր պատմական որոշումը կու տար, ՀՀԾականներն ու համայնավարները դէմ էին այդ քայլին: Ծնշումը կու գար «Միացում», ԱԻՄ, ՀԱԱԿ եւ ՍԻՄ կուսակցություններէն: Գերագոյն Խորհուրդի այս որոշումը գործնական գետնի վրայ դնելու համար, ի հարկէ, որեւէ քայլ չառնուեցաւ:

Կառոյց եւ գործելակերպ.

ՀՀԾի ղեկավարութիւնը վստահ էր, որ պիտի կարենայ իր կառոյցին տակ բերել քաղաքական բոլոր խմբաւորումներն ու կուսակցությունները եւ ներկայացնել համայն հայութեան կամքը, ուժը եւ իղձերը: ՀՀԾի ղեկավարներուն յաւակնությունները

չիրականացան: ՀՀԾն կարծես իր բարձրութեան վրայ կեցած, առանց ճկունութեան եւ փոխ-գիշումի, կը սպասէր, որ տակաւին իրմէ շատ անելի առաջ պայքարի մէջ մտած եւ ուրոյն նպատակներ ու քաղաքականություն մշակած ուժերը շուտով գան եւ իրեն միանան: ՀՀԾն իրականին մէջ, իր գործելակերպով եւ մանաւանդ կառոյցով, ո'չ թէ միացեալ շարժում մըն էր, այլ կուսակցություն մը՝ արդէն գործող բազմաթիւ կուսակցություններու շարքին: Այս կուսակցությունը կը գործէր կեդրոնացեալ: Իւրաքանչիւր հասարակական եւ պետական հաստատութեան մէջ կը կազմուէր ՀՀԾականներու խումբ, կ'ընտրուէր խորհուրդ մը, որ կապ կը պահէր ՀՀԾի վարչութեան հետ:

ՀՀԾի համագումարին

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչի՞ արդիւնք էին մինչ այդ միակուսակցական երկրի մը մէջ յառաջացած բազմաթիւ կուսակցություններու երեւոյթը:
2. «Հայաստանի Հ.Յ.Դաշնակցութիւն»ը ի՞նչ կապ ունէր մեր գիտցած Հ.Յ.Դ-ին հետ եւ ինչո՞ւ հիմնուած էր:
3. Հայաստանի կառավարութիւնը ժողովուրդին ճնշումներուն տակ եւ միեւնոյն ատեն ժողովուրդը սիրաշահելու համար ի՞նչ քայլեր առաւ:
4. Ինչո՞ւ ըսուեցաւ, թէ ՀՀԾի հիմնադիր ժողովը անելի հանդէսի կը նմանէր քան թէ համաժողովի:
5. ՀՀԾի ծրագիրը ի՞նչ կէտեր կ'ընդգրկէր:
6. Ինչո՞ւ ըսուեցաւ, թէ ՀՀԾն համազգային շարժում մը չդարձաւ, այլ կուսակցութիւն մը՝ բոլոր միւս կուսակցություններուն կողքին:

Դաշնակցությունը ֆիզիքապես բացակայ էր համագումարեն, սակայն անոր ոգին տիրական էր մթնոլորտին մէջ: Ամէն անգամ երբ Դաշնակցություն անունը կը յիշուէր (օրինակ Սուրեն Յարութիւնեանի խօսքին մէջ), ամբողջ սրահը ոտքի կ'ելլէր եւ երկարատեւ ծափահարություններով կ'արձագանգէր:

ՀՀԾի ծրագիր. Հիմնադիր ժողովին ներկայացուած եւ հաստատուած ՀՀԾի ծրագիրը, բացի Ղարաբաղի հիմնահարցէն, կ'ընդգրկէր նաեւ Հայաստանի ժողովուրդը մտահոգող եւ տարիներու ընթացքին հասունցած այլ հարցեր. օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ինքնիշխանութեան ընդլայնում (sovereignty) մինչեւ անկախութիւն, բնութեան պահպանում, կենսոլորտի մաքրութիւն, պատմական անցեալի վերարժեւորում, ժողովրդավարական կառոյցներու ամրապնդում, հայոց լեզուի պաշտպանութիւն եւ այլն: ՀՀԾի դէպի անկախութիւն երթալը անակընկալ մըն էր անոնց համար, որոնք շարժումին յարած էին ընկերային եւ ազգային շարք մը հարցերու լուծումը իրագործելու համար: Այդ օրերուն, Հայաստանի մէջ գործող կուսակցություններէն միայն ԱԻՄն էր, որ բացարձակ եւ անմիջական անկախութիւն կը պահանջէր:

Գաղափարաբանութիւն. ՀՀԾն կը հաւատար, թէ փոխուած է պատմական իրավիճակը եւ Հայաստանը իր ներկայ տարածքային վիճակով կրնայ խաղաղ եւ համերաշխ ապրիլ իր դրացիներուն հետ. ուրեմն, կ'ըսէր՝ «Չկան յաւերժական թշնամիներ, չկան յաւերժական բարեկամներ»: Այս գաղափարաբանութիւնը կը թելադրէր հեռանալ ազգային քաղաքական ուղղութենէն, այսինքն՝ հրաժարիլ Հայ Դատէն: Այս մօտեցումը ճեղքուածք մը առաջացուցած էր ՀՀԾի եւ Դաշնակցութեան մէջ, մանաւանդ, որ ՀՀԾն շատ շուտով իր ետին թողուց Ղարաբաղի հարցը եւ սկսաւ Հայաստանի ներքին հարցերու լուծումով եւ իր հեղինակութեան ամրապնդումով զբաղիլ: Նոյնիսկ, երբ 1989-ի Դեկտեմբեր 1-ին, Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը ժողովուրդին ճնշումին տակ Ղարաբաղը Հայաստանին

միացնելու իր պատմական որոշումը կու տար, ՀՀԾականներն ու համայնավարները դէմ էին այդ քայլին: Ծնշումը կու գար «Միացում», ԱԻՄ, ՀԱԱԿ եւ ՍԻՄ կուսակցություններէն: Գերագոյն Խորհուրդի այս որոշումը գործնական գետնի վրայ դնելու համար, ի հարկէ, որեւէ քայլ չառնուեցաւ:

Կառոյց եւ գործելակերպ. ՀՀԾի ղեկավարութիւնը վստահ էր, որ պիտի կարենայ իր կառոյցին տակ բերել քաղաքական բոլոր խմբաւորումներն ու կուսակցությունները եւ ներկայացնել համայն հայութեան կամքը, ուժը եւ իղձերը: ՀՀԾի ղեկավարներուն յաւակնությունները

չիրականացան: ՀՀԾն կարծես իր բարձրութեան վրայ կեցած, առանց ճկունութեան եւ փոխ-գիշումի, կը սպասէր, որ տակաւին իրմէ շատ աւելի առաջ պայքարի մէջ մտած եւ ուրոյն նպատակներ ու քաղաքականութիւն մշակած ուժերը շուտով գան եւ իրեն միացան: ՀՀԾն իրականին մէջ, իր գործելակերպով եւ մանաւանդ կառոյցով, ո'չ թէ միացեալ շարժում մըն էր, այլ կուսակցություն մը՝ արդէն գործող բազմաթիւ կուսակցություններու շարքին: Այս կուսակցությունը կը գործէր կեդրոնացեալ: Իւրաքանչիւր հասարակական եւ պետական հաստատութեան մէջ կը կազմուէր ՀՀԾականներու խումբ, կ'ընտրուէր խորհուրդ մը, որ կապ կը պահէր ՀՀԾի վարչութեան հետ:

ՀՀԾի համագումարին

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչի՞ արդիւնք էին մինչ այդ միակուսակցական երկրի մը մէջ յառաջացած բազմաթիւ կուսակցություններու երեւոյթը:
2. «Հայաստանի Հ.Յ.Դաշնակցութիւն»ը ի՞նչ կապ ուներ մեր գիտցած Հ.Յ.Դ.ին հետ եւ ինչո՞ւ հիմնուած էր:
3. Հայաստանի կառավարութիւնը ժողովուրդին ճնշումներուն տակ եւ միեւնոյն ատեն ժողովուրդը սիրաշահելու համար ի՞նչ քայլեր առաւ:
4. Ինչո՞ւ ըսուեցաւ, թէ ՀՀԾի հիմնադիր ժողովը աւելի հանդէսի կը նմանէր քան թէ համաժողովի:
5. ՀՀԾի ծրագիրը ի՞նչ կէտեր կ'ընդգրկէր:
6. Ինչո՞ւ ըսուեցաւ, թէ ՀՀԾն համազգային շարժում մը չդարձաւ, այլ կուսակցություն մը՝ բոլոր միւս կուսակցություններուն կողքին:

Համայնավար վարչակարգը, հակառակ Կորպաչովի ճիգերուն, չկրցաւ յաղթահարել յառաջացած դժուարութիւնները եւ դէմ դնել Խ. Միութեան մէջ ծաւալած դժգոհութիւններուն: Հանրապետութիւններու մէջ ծագած անկախութեան շարժումները Խ. Միութեան մասնատումը անխուսափելի կը դարձնէին: Անջատողական եւ անկախութեան շարժումը թափ առած էր նաեւ Հայաստանի մէջ: Ժողովուրդը վարկաբեկած էր Սուրէն Յարութիւնեանը եւ պարտադրած էր հրաժարիլ: Զայն փոխարինած Վլադիմիր Մովսիսեանն ալ, սակայն, ի գուր կը փորձէր համայնավար իշխանութեան վարկը վերահաստատել եւ Մոսկուայի հսկողութիւնը հանրապետութեան մէջ ապահովել:

Գերագոյն Խորհուրդի ընտրութիւններ. 1990-ի Մայիսին Հայաստանի մէջ կայացած ընտրութիւններուն, զօրաւոր ներկայութիւն դարձաւ ՀՀԾն: Պատգամաւորական թեկնածուները ընդհանրապէս կա՛մ համայնավար էին, կա՛մ ՀՀԾական: Այս երկու տարրերէն զատ թեկնածու մը զուրկ էր ընտրուելու կամ ընտրապայքար մղելու հնարաւորութիւններէն: Նորընտիր Գերագոյն Խորհուրդը, ուրեմն, որ Հայաստանի Խորհրդարան վերակոչուեցաւ, մեծամասնութեամբ բաղկացած էր համայնավար եւ ՀՀԾական կամ անոնց համակիր տարրերէ:

Գերագոյն Խորհուրդի նախագահի ընտրութիւնը այլ հարուած մըն էր համայնավարութեան մենաշնորհին: Մեծամասնութեան քուէով Գ.Խ.ի նախագահ ընտրուեցաւ ՀՀԾի վարչութեան նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, ա. փոխ-նախագահ՝ ՀՀԾի վարչութեան անդամ Բաբգէն Արաքցեան եւ բ. փոխ-նախագահ՝ համայնավար Գագիկ Յարութիւնեան: Ապա Լեւոն Տէր-Պետրոսեան ՀՀԾի վարչութեան անդամ Վազգէն Մանուկեանը առաջարկեց իբրեւ հանրապետութեան վարչապետ:

Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ. 1988-էն ի վեր Հայաստանի մէջ գաղտնի աշխատանք կը տանէր Դաշնակցութիւնը: Այդ աշխատանքը սկզբնական շրջանին կազմակերպչական բնոյթ ունէր: Ծարքերէն ներս կ'ընդունուէին շատ վստահելի տարրեր, որոնք, արդէն բաւական տեղեակ Դաշնակցութեան գաղափարախօսութեան եւ անոր անցեալի ու ներկայի գործունէութեան, կու գային միանալու պայքարին: Դաշնակցութեան զինեալ ջոկատները Ղարաբաղի պաշտպանութեան

Դաշնակցական զինեալ ջոկատ մը Ղարաբաղի պաշտպանութեան կը դիմէ:

գործը կը կազմակերպէին: Արդարեւ, սկզբնական շրջանին, երբ տակաւին կազմակերպուած չէր Արցախի պետական կառոյցը եւ երբ զանազան խմբակցութիւններուն զինուած ջոկատներն էին Ղարաբաղի մէջ պայքար մղողը, Դաշնակցութիւնը պաշտպանութեան գործին մեծ բեռը ստանձնած էր: Դաշնակցութեան շուրջ Հայաստանի եւ Արցախի մէջ տարօրինակ խորհրդաւորութիւն կար: Կարծես ժողովուրդը 70 տարի իր հայրենիքէն դուրս շարտուած իր զաւկին կը սպասէր: Սպասումը անհամբերութիւն յառաջացած էր: Ժողովուրդը կը խօսէր, թէ Դաշնակցութիւնը ի՞նչ կը սպասէ, ինչո՞ւ չի գար, ինչո՞ւ տէր չի կանգնիր Հայաստանի հայութեան:

Ակնկալութիւնները շատ անգամ չափազանցուած էին եւ անհրապաշտ. իբրեւ թէ Դաշնակցութիւնը զօրք պիտի բերէ եւ հայութիւնը ազատագրէ, կամ թէ Դաշնակցութիւնը կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ Սփիւքի հարստութիւնը պիտի բերէ եւ երկիրը տնտեսական տագնապէն դուրս բերէ: Այս տպաւորութիւններուն հակազդելու համար, Հայաստանի իշխանութիւնն ու ՀՀԾի ղեկավարները կը փորձէին վարկագրել Դաշնակցութիւնը՝ տարածելով այն գաղափարը, թէ այսօրուան Դաշնակցութիւնը անցեալի հերոսական կուսակցութիւնը չէ:

Պէտք էր, որ Հայաստանի ժողովուրդը տեսներ, ճանչնար իրական դէմքը Հ.Յ.Դաշնակցութեան:

Կազմակերպական կառոյցի բացայայտում. 1989-ի Օգոստոս 8-ին, Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի ներկայացուցիչ Հրայր Մարութեան եւ Հրաչ Ներկայացուցիչ Երեւանի մէջ հրապարակեցին Տասնապետեան Երեւանի մէջ հրապարակեցին Բիւրոյի յայտարարագիրը: Յայտարարագիրը կը բացայայտէր Դաշնակցութեան ներկայութիւնը եւ գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ: Բիւրոն կը խոստանար շուտով ներկայացնել իր պաշտօնական պլատֆորմը: Ասիկա կազմուած էր ուսումնական ուղղութիւնով: Ասիկա կազմուած էր ուսումնական, արտադրական, առաջադրանքներէ, անսիրտ եւ որոշադրուած առաջադրանքներէ, որոնք կը ճշդէին կուսակցութեան քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական գործունէութեան հիմնական ուղղութիւնները:

Հ.Յ.Դ. պլատֆորմ. 1990-ի Դեկտեմբերին Դաշնակցութիւնը ներկայացուց իր պլատֆորմը: Դաշնակցութիւնը կ'առաջադրէր վերահաստատել ազգային պետականութիւնը Հայաստանի մէջ՝ պետական իշխանութիւն, որ ժողովրդական էր, ո՛չ թէ կուսակցական: Ան կը կրկնէր Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի իր տեսլականը:

ԴՐՕՇԱԿ ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԴՊԻ ԵՐԿԻՐՔ՝ ԲԱՆԱԿԻ, 8 ՕԳՈՍՏՈՍ 1990

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԲԱՅԱՑԱՅՏՈՒՄ Է ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԷՋ
ԻՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի մէջ Դաշնակցութեան բացայայտման առիթով լոյս տեսած «Դրօշակ»-ի բացառիկին կողքը

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներ Հրայր Մարութեան եւ Հրաչ Տասնապետեան կը տեսակցին Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի եւ Վազգէն Մանուկեանի հետ (1990-ի Օգոստոս 10):

ՆԱԽԳԵՄԸ ԴՐՈՋԸ ԿԵՏԱԿԱՆՈՐԷՆ ԲԱՐՃՐԱԳՆԵԼՈՒ ԳՆԾԱՅԻ ԿԱՀՐ:

Հայաստանի նախարարաց խորհուրդի շենքի ճակտին փակցուած
դաշնակցական կարգախօսը

իրագործելու վճռականությունը: Մէկ առ մէկ կատարելով Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, իրաւական, ազգային պաշտպանութեան, առողջապահական, կրթամշակութային, աղէտի գօտիի եւ Արցախի իրավիճակներու արծեւորումը եւ կը ներկայացնէր այդ մարզերէն ներս իր գործունէութեան ծրագիրը:

Հայաստանը դեպի անկախություն կ'երթար եւ անհրաժեշտ էր, որ քաղերր առնուէին գգուշօրէն:

Անկախութեան հռչակում.
Գերագոյն Խորհուրդը 1990-ի
Օգոստոս 23-ի նիստին ընդունեց
«Հռչակագիր Հայաստանի ան-
կախութեան մասին» բանաձեւը:
Այս որոշումով սկիզբ կը դրուէր
Հայաստանի անկախութեան
գործընթացին: Իբրեւ առաջին
քայլ, Հայկական Խորհրդային
Սոցիալիստական Հանրապետու-
թիւնը վերակոչուեցաւ Հայաստա-
նի Հանրապետութիւն (ՀՀ): Այս
քայլով կը սկսէր Մոսկուայի
տիրապետութենէն անջատուելու
եւ ինքնիշխան հանրապետութիւն
հիմնելու աշխատանքը: Հռչակա-
գիրը Ղարաբաղը կը յայտարա-
րէր իբրեւ անբաժանելի մասը
Հայաստանի: Կը խոստանար
շուտով իրագործել օրէնսդիր, գոր-
ծադիր եւ դատական ճիւղերուն
յստակ կառոյցները: Կ'ընդունէր
բազմակուսակցութեան դրոշմը:

Կը խոստանար խօսքի, խղճի եւ մամուլ ազատութիւն: Հայերէն լեզուն կը յայտարարէր իրելու հանրապետութեան պաշտօնական լեզուն: Հռչակագիրը կը նախատեսէր նաեւ, որ արտասահմանի հայերը իրաւունք պիտի ունենան Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիներ դառնալու:

Անկախութեան Հռչակագրին հետեւեցաւ նաեւ եռագոյնի
հաստատումը իբրեւ Հայաստանի պետական դրօշ եւ Հայաստանի
առաջին հանրապետութեան զինանշանը (գերբը)՝ իբրեւ խոր-
հրդոյանիշը նաեւ երրորդ (նկատի ունենալով Խորհրդային վար-
չակարգը իբրեւ երկրորդ) հանրապետութեան:

Հայաստանի Համայնավար կուսակցությունը. Հայաստանի
Կոմկուսը այլևս անկարող էր ազդել Հանրապետության մեջ ծայր

առած ազգային շարժումին վրայ եւ ձեռքին պահել իշխանութիւնը։ Վերակազմակերպման, վերափոխման եւ ինքնամաքումի ճիգով Հայաստանի Կոմկուսը ներկայացաւ ժողովուրդին նոր նպատակները եւ նոր գործելակերպով։ Կոմկուսի նոր եւ երիտասարդ ղեկավարութիւնը կը յայտարարէր, թէ կուսակցութիւնը պիտի չչենի հին պոլշեիկեան տեսութեան վրայ, այլ՝ կուսակցութեան հիմքը կազմող համայնավար գաղափարախօսութեան վրայ։ Նոր ղեկավարները կը վստահեցնէին ժողովուրդին, թէ Կոմկուսի քաղաքականութիւնը Հայաստանի մէջ պիտի տարուի կեդրոնէն անկախ եւ պիտի մեկնի հայ ժողովուրդի շահերէն։ Այդ օրերուն, լամենայնդէպս, Հայաստանի Կոմկուսը կարենոր դերակատար չէր կրնար ըլլալ։ Սակայն առիկա չէր նշանակեր, որ այդ կուսակցութիւնը դադրէր գոյութիւն ունենալէ։ Ինչպէս պիտի տեսնենք, հետագային Հայաստանի կառավարութեան վարած քաղաքականութիւնը առիթ պիտի տար, որ Հայաստանի Համայնավար կուսակցութիւնը վերածնունդ ապրի։

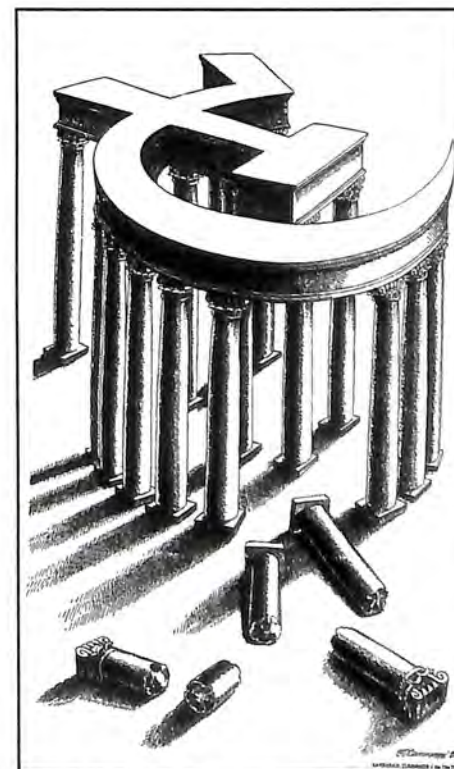
Կորպաչովի վերջին ճիգերէն. Խ. Միութիւնը մասնատումի վտանգէն փրկելու ճիգով, Կորպաչով ձեռնարկեց միութենական հանրաքուէին, 1991-ի Մարտ 17, որ պիտի որոշէր Խ. Միութեան պահպանումը: Հանրաքուէին, սակայն, մերժեցին մասնակցիլ Պալթեան հանրապետութիւնները, Մոլտաւիան, Վրաստանը եւ Հայաստանը՝ զայն ազգերու ինքնորոշման իրաւունքի բռնութիւն համարելով:

համարելով։

Խ. Միութեան իրավիճակին պահպանումը (status quo) Արևմուտքի շահին կը համապատասխանէր։ Արեւմուտքը Խ. Միութեան ներկայի պայմաններուն մէջ կը տեսնէր շահաւէտ շուկայ մը եւ կը նախընտրէր պահել Կորպաշովի հետ իր ստեղծած բարի եւ կը նախընտրէր պահել Կորպաշովի հետ իր ստեղծած բարի յարաբերութիւնները։ Խ. Միութեան փլուզման պարագային, գոնէ Արեւմուտքը գործ պիտի ունենար 15 անջատ հանրապետութիւններու հետ՝ իւրաքանչիւր իր իւրայատուկ դժուարութիւններով, ներքին ու արտաքին հարցերով։ Տակաւի՛ն, Խ. Միութեան փլուզումի պարագային, ո՞ր հանրապետութիւնը պիտի ժառանգէր այս գեր-րագային, ո՞ր հանրապետութիւնը պիտի ժառանգէր այս գեր-պետութեան զինուորական ուժը, մանաւանդ հիւլէական զէնքերը։ Այս մտահոգութիւններով Արեւմուտքը նիթական օգնութիւն ցոյց կու տար Կորպաշովին եւ կը քաջալերէր անոր ազատ շուկայ մտնելու քաղաքականութիւնը։

Խ. Միութիւնը փրկելու համար, Կորպաշով արագ թափով ազատ շուկայ մտնել կ'առաջարկէր. այս ծրագիրն ալ հնարաւոր չեղաւ իրագործել: Կորպաշով նոյնիսկ 5 միլիոն հեքտար հող բաժնեց գիւղացիներուն. բայց չկրցաւ շահիլ անոնց համակրանքն ու պաշտպանութիւնը:

Ուժի քաղաքականություն. Զորատր գրաքննություն սկսած էր Խ. Միտեան մամուլին եւ զանազան հրատարակություններուն վրայ: «Միջոցառումներ՝ առարկայականությամբ համար» կարգախօսով, Կորպաշով կը փորձէր խեղդել ընդդիմությունն ու իր գախօսով, Կորպաշով կը ուղղուած քննադատությունները: Ան քաղաքականութեան դէմ ուղղուած քննադատությունները: Ան կը գործածէր նաեւ զէնքի ուժը՝ ժողովուրդները ահաբեկելու եւ

Արեւմտուքը այսպէս կը տեսնէր իւր իրութիւնը:

անոնց անջատողական ձգտումները չէզոքացնելու համար. օրինակ՝ Կորպաչով զանազան պատրուակներով զօրք դրկեց Լաթվիա, Լիթուանիա, Էսթոնիա, Հայաստան, Վրաստան, Ուքրաինա, Պելո-
նուս. այսինքն՝ հոն, ուր անկախություն չաշտարարուած էր: Այս
առիթով, Ռուսիոյ Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Պորիս Ելցին
չաշտարարած էր, որ եթէ Կորպաչով խորհրդային բանակով փորձէ
հանրապետութիւններուն գերիշխանութիւնը խախտել, Ռուսիա
ինքն ալ իր բանակը պիտի կազմէ:

Կորպաչովեան ուժի քաղաքականութիւնը ակնյայտ էր
Հայաստանի եւ Ղարաբաղի մէջ: Խորհրդային զօրքերը ազերիներ-
ուն հետ գործակցաբար կը յարձակէին, կ'աւերէին ու կը կողոպտէին
ո՛չ միայն Լեռնային Ղարաբաղի եւ Ատրպէյճանի հայաբնակ վայ-
րերը, այլ նաեւ Հայաստանի սահմանամերձ գիւղերը:

Համամիութենական պայմանագիր. Ծիգերը անօգուտ
անցած էին: Կորպաչով զգալով, որ Խ. Միութիւնը փլուզումի սեւին
է արդէն, առաջարկեց հանրապետութիւններուն նոր համամիու-
թենական պայմանագիր մը (Union treaty), որ կապուած պիտի
պահէր հանրապետութիւնները: Այս պայմանագրի մշակման մերժեց
մասնակցի Հայաստանի իշխանութիւնը, որ շեշտուած հւսկառուս
եւ հակա-Մոսկուա ուղղութիւն մը բռնած էր. իսկ Ատրպէյճան
պայման դրաւ, որ միայն այն ժամանակ կը ստորագրէ պայմանագիրը
երբ վստահ ըլլայ, թէ կը յարգուի իր հողային ամբողջութիւնը: Ի
հարկէ, առանց հանրապետութիւններու համաձայնութեան, Խ.
Միութեան Գերագոյն Խորհուրդը վաւերացուցած էր պայմանագիրը
եւ կը փորձէր գործադրութեան դնել զայն: Այս պայմանագիրը
կ'անտեսէր հանրապետութիւններու գերիշխանութեան (sovereignty)
հոշակագրերը:

Հարցումներ

1. 1990-ի Մայիսին ընտրուած Գերագոյն Խորհուրդը ի՞նչ տարրերէ բաղկացած էր:
2. Դաշնակցութիւնը ինչպէ՞ս սկսաւ իր գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ:
3. Դաշնակցութենէն ի՞նչ սպասելիքներ ունէր Հայաստանի ժողովուրդը եւ այդ սպասումին
հակազդելու համար ի՞նչ կը տարածէին հակառակորդները:
4. Երկիր մը անկախ համարուելու համար ո՞ր 4 կարեւոր մարգերու մէջ պիտի անկախութեան
ունենայ:
5. Հայաստանի Համայնավար կուսակցութիւնը ի՞նչ ուղղութեամբ կը փորձէր ինքզինք փոխել եւ
իր գոյութիւնը պահպանել:
6. Արեւմուտքը ինչո՞ւ կ'ուզէր, որ Կորպաչովի իշխանութիւնը շարունակուի եւ Խ. Միութեան
ամբողջականութիւնը պահպանուի:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

Որոշում կայացնելու գործընթացին ծանօթանանք.

**Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի նիստը բեմադրելով (role playing) ճշդեւք Հանրապետութեան
քաղաքական կարգավիճակը**

Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան (ՀԽՍՀ) Գերագոյն Խորհուրդի
1990-ի Օգոստոս 23-ի որոշումը՝ ընդունելու «Հոշակագիր Հայաստանի անկախութեան
մասին»ը պատմական կարեւորութիւն ունէր: Այդ որոշումով սկիզբը կը դրուէր Հայաստանի
անկախութեան գործընթացին եւ կը գծուէր հանրապետութեան հետագայ ընդհանուր
քաղաքականութիւնը: Հոշակագրին բնագիրը ընդօրինակուած է այս դասանիւթին կապուող
թիւ 5 վարժութեան մէջ: Դուք որպէս ՀԽՍՀի Գերագոյն Խորհուրդ ձեր կարծիքը պիտի տաք
Հոշակագրի բովանդակութեան մասին, վաւերացնէք կամ փոփոխութիւններու ենթարկէք
զայն:

Ուրեմն, դասարանին մէջ ընտրեցէ՛ք 5 հոգիէ բաղկացած «Հայաստանի քաղաքական
կարգավիճակին վերաբերող աշխատանքներու յանձնաժողով»ը, որ իրականին մէջ պատ-
րաստեց Հոշակագիրը եւ ներկայացուց Գերագոյն Խորհուրդին: Յանձնաժողովը պար-
տականութիւն կը ստանձնէ ուսումնասիրելու հոշակագիրը, զայն փոփոխութիւններու ենթարկելու,
կամ իր կարծիքները եւս ներմուծելու: Ապա այդ փաստաթուղթը կը ներկայացնէ դասարանին,
կամ այս պարագային՝ Գերագոյն Խորհուրդին: Դասարանը կ'ունենայ իր նախագահու-
թիւնը - Գերագոյն Խորհուրդի նախագահութիւնը - եւ առիթ կու տայ յանձնաժողովի
անդամներուն՝ մաս առ մաս կարդալու Հոշակագիրը: Դասարանին մնացեալ աշակերտները
կամ Գերագոյն Խորհուրդի պատգամաւորները իրենց կարծիքները կը յայտնեն եւ փոփո-
խութեան առաջարկներ կ'ընեն: Գերագոյն Խորհուրդի նախագահութիւնը զանոնք
քուէարկութեան դնելով կը պատրաստէ Հոշակագրին վերջնական պատճէնը:

ԾՆՈՒՆԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը սկսած էր հանրապետութեան անկախացման գործընթացը իսկ ժողովուրդը իր կամքը պիտի յայտնէր հանրաքուէով: Պիտի սորվինք, թէ այս հանրաքուէին արդիւնքն է Հայաստանի անկախութեան հռչակումը: Պիտի տեսնենք, թէ Խ. Միութեան փլուզումով Հայաստանի անկախութիւնը վաւերական փաստ մը դարձաւ աշխարհի մէջ: Այս դասանիւթը պիտի ներկայացնէ այն դժուարութիւնները, որոնք պիտի յաղթահարէր ՀՀ նոր իշխանութիւնը. իսկ այդ դժուարութիւնները շատ էին՝ ապականած կենսոլորտէն մինչեւ քայքայուած տնտեսութիւն, ազգային բանակի չգոյութիւն, կրթական անընդունելի համակարգ եւ այլն: Դասանիւթը պիտի ծանօթացնէ հանրապետութեան հիմնահարցերու լուծման ճամբուն ՀՀ իշխանութեան գործունէութեան: Հոս առիթ պիտի ունենանք համեմատելու առաջին եւ երրորդ հանրապետութիւններուն (երկրորդը ըլլալով Խորհրդային Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը) իրավիճակները եւ իշխանութիւններուն ընձեռած միջոցառումները: Պիտի տեսնենք կարելորութիւնը Հայաստանի մէջ ազգային իշխանութիւն մը ունենալուն. իշխանութիւն մը, որ թէ՛ Հայաստանի հայութեան, թէ՛ սփիւռքահայութեան եւ թէ՛ նախկին Խորհրդային Սփիւռքի հայերուն շահերը ամէն բանէ վեր դասելով, պիտի գործէ՝ Հայաստանի պետականութեան ամրապնդման եւ հայ ժողովուրդին գերագոյն նպատակներուն ի խնդիր: Այս դասանիւթին մէջ պիտի տեսնենք, թէ ներքին ու արտաքին սխալ եւ ազգային շահերուն ոչ նպաստաւոր քաղաքականութիւն վարելու հետեւանքով ինչպէս տապալեցաւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի կառավարութիւնը եւ նոր ընտրութիւններ կատարուեցան: Դասանիւթը պիտի թուէ այն յոյսերն ու ակնկալիքները, որ Հայաստանի ժողովուրդը եւ ինչու չէ՛ նաեւ սփիւռքահայութիւնը ունին նոր կառավարութենէն:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնար անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

մատակարարում - հայթայթելը, անհրաժեշտ բան մը հասցնելը
սեւ շուկայ - անօրինական ճամբով առեւտուր, գաղտնի շուկայ (black market)

լծակ - յենակէտ, ազդակ, միջոց

սեփականաշնորհում - իրի կամ հողի սեփականութիւնը կարգ մը մարդոց մէջ բաժնել

տարբերակ - նոյն նիւթի կամ փաստաթուղթի իրարմէ տարբերող բնագիորներէն մէկը (version)

բևեռացում - հակադիր ուժերու կեդրոնացումը տարբեր բևեռներու վրայ, երկու հակադիր ծայրայեղութիւններու սրումը (polarization)

1 70 ՏԱՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ ՎԵՐԱԾՆԱԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եռագոյն դրօշը կը ծածանի Երեւանի պետական շէնքին վրայ:

ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐ

Զօրի Բալայեան

Պարոյր Հայրիկեան

Ռաֆայէլ Ղազարեան

Լեւոն Տ. Պետրոսեան

Աշոտ Նալաասարդեան

Վագգէն Մանուկեան

Սօս Սարգսեան

Հայաստանի անկախութեան գործընթացին մէկ կարեւոր փուլը հանրաքուէն էր՝ 1991-ի Սեպտեմբեր 21-ին: Հանրապետութեան բնակչութիւնը քուէով պիտի որոշէր, դժուար գալ իս. Միութեան կազմէն, թէ՞ ոչ: Քուէարկութեան դրուած էր հետեւեալ հարցը, «Համաձայն էք, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը լինի անկախ ժողովրդավարական պետութիւն՝ իսկ չէ՞»:

Ժողովուրդի մասնակցութիւնը հանրաքուէին աննախընթաց էր: Քուէարկած էին քուէի իրաւունք ունեցողներուն 94,39 տոկոսը, այսինքն 2,043,000 մարդ: Իսկ այդ քուէներէն 99.3 տոկոսը հարցին «Այո» պատասխանած էր: Հանրաքուէի արդիւնքին վրայ հիմնուած, Սեպտեմբեր 23-ին, խորհրդարանը Հայաստանը յայտարարեց անկախ:

Նախագահական ընտրութիւններ. Անկախութեան հռչակումին հետեւեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին ընտրութիւնը՝ 5 տարուան ժամանակաշրջանով: Հրապարակ իջան քանի մը թեկնածուներ՝ հաւատալով, որ պիտի կարենան իրենց ծրագիրները ժողովուրդին ներկայացնել եւ Արեւմտեան օրինակով ընտրապայքար տանիլ: Ուրեմն, բացի ՀՀԾԻ թեկնածու Լեւոն Տէր-Պետրոսեանէն, ընտրապայքարին կը մասնակցէին Սօս Սարգսեան (Հ.Յ.Դ.), Պարոյր Հայրիկեան (ԱԻՄ), Զօրի Բալայեան, Աշոտ Նալասարդեան եւ Ռաֆայէլ Ղազարեան: Նախագահական իր թեկնածութիւնը դրած էր նաեւ օրուան վարչապետ՝ Վագգէն Մանուկեան: Սակայն, նախքան ընտրութիւնները, իբրեւ բողոք ընտրապայքարին վրայ Գ. Խ. ի նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի կատարած ճնշումներուն, հրաժարեցաւ վարչապետի իր պաշտօնէն եւ նախագահական թեկնածութենէ:

1991-ի Հոկտեմբեր 16-ին, տեղի ունեցան ընտրութիւնները եւ մեծամասնութեան քուէով հանրապետութեան նախագահ ընտրուեցաւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը, փոխ-նախագահ՝ Գագիկ Յարութիւնեանը:

1991-ի Հոկտեմբեր 18-ին, Հայաստանը իս. Միութեան 7 այլ հանրապետութիւններուն հետ կեդրոնէն անկախ տնտեսական պայմանագիր մը ստորագրեց:

Խ. Միութիւնը ոչ եւս է. Կորպաշովի բարենորոգումներու քաղաքականութեան դէմ սկիզբէն թշնամական դիրք բռնած էին համայնավար պահպանողականները: Ասոնց համար իս. Միութեան ամբողջականութիւնը փրկելու միակ միջոցը Կորպաշովը չէզոքացնելն էր: Պահպանողականներու ղեկավարութիւնը՝ իս. Միութեան Կոմկուսի Կենտրոնի անդամները, այս միջոցին ալ դիմեցին: 1991-ի Օգոստոս 19-ին Մոսկուայի մէջ պետական հարուած կազմակերպուեցաւ եւ Կորպաշով, որ Սեւ Ծովի ափին ամառանոցի մը մէջ կը գտնուէր, տնային կալանքի ենթարկուեցաւ. բայց պետական հարուածը ձախողեցաւ: Կորպաշովը պաշտպանելու ելան Ռուսիոյ Դաշնակցային Հանրապետութեան ղեկավար Պորիս Ելցինը եւ ժողովրդավարութեան համար պայքարող այլ տարրեր, որովհետեւ անոնց համար պահպանողականներու յաղթանակը կը նշանակէր վերադարձ դէպի համայնավարական բռնապետութիւն: Կորպաշով գործի գլուխ վերադարձաւ. բայց հանրապետութիւնները սկսած էին անկախութիւն յայտարարել, ասոնց մէջ նաեւ Հայաստանը՝ 1991-ի Սեպտեմբերին եւ Ատրբայէյանը՝ 1991-ի Նոյեմբերին:

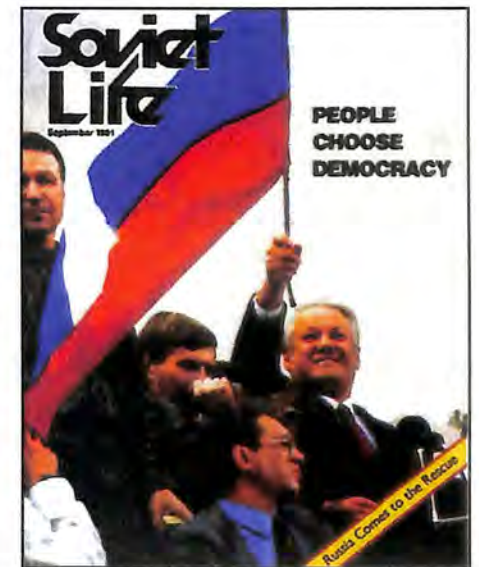
Խ. Միութեան փլուզումին առաջին քայլը առնուեցաւ Մոսկուայի իշխանութենէն անկախ՝ Ռուսիոյ, Պելուուսի եւ Ուքրաինայի միջեւ 1991-ի Դեկտեմբեր 8-ին ստորագրուած պայմանագրով: Պայմանագիրը դադրած կը համարէր իս. Միութիւնը մանագրով: Պայմանագիրը ծնունդը Անկախ Պետութիւններու իբրեւ միասնի եւ կը յայտարարէր ծնունդը Անկախ Պետութիւններու Հասարակապետութեան (ԱՊՀ - Commonwealth of Independent States - CIS): Խ. Միութեան նախկին հանրապետութիւնները կը հրաւիրուէին մաս կազմելու ԱՊՀին: Դեկտեմբեր 21-ին ԱՊՀի պայմանագիրը ստորագրող հանրապետութիւններուն թիւը 11-ի հասաւ, ասոնց մէջ էր նաեւ Հայաստան:

Միխայիլ Կորպաշովի կը մնար հրաժարիլ եւ լուծուած յայտարարել Խորհրդային Միութիւնը: 1992-ի Յունուար 1-ին կատարուեցաւ այս յայտարարութիւնը: 75 տարիներու տիրապետութենէն ետք փլուզումի ենթարկուած էր Խորհրդային Միութեան հզօր կայսրութիւնը:

Հայաստանը միջազգային ընտանիքին մէջ. Խ. Միութեան փլուզումով անոր նախկին հանրապետութիւններէն իւրաքանչիւրը արդէն միջազգային ճանաչում ստանալու թեկնածուներ դարձան եւ մէկ առ մէկ ընդունուեցան Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան մէջ: Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը 1991-ի Դեկտեմբեր 25-ին պաշտօնապէս ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը:

Անկախութեան ցնծութիւն

Պորիս Ելցին՝ պետական հարուածը խափանելէն ետք

Հայոց Ազգային Եռագոյնը կը բարձրանայ ՄԱԿի շէնքին առջեւ:

ԱՊՀի Հիմնադիր Ժողովներէն

1992-ի Մարտ 2-ին Հայաստանը դարձաւ ՄԱԿի անդամ եւ եռագոյն դրօշը ծածանիլ սկսաւ ազգերու ընտանիքին այս հսկայ կազմակերպութեան շէնքին առջեւ: ՄԱԿի ընդհանուր Ժողովին Հայաստանը կը ներկայացնէր պատուիրակութիւն մը՝ նախագահութեամբ Լեւոն Տ. Պետրոսեանի եւ մասնակցութեամբ արտաքին գործոց նախարար ամերիկահայ իրաւաբան Բաֆֆի Յովհաննիսեանի:

Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարը երկրէ երկիր ճամբորդելով եւ բանակցութիւններ վարելով, կարճ ժամանակի մը մէջ կրցած էր ապահովել Հայաստանի պաշտօնական ճանաչումը աշխարհի զանազան երկիրներուն կողմէ:

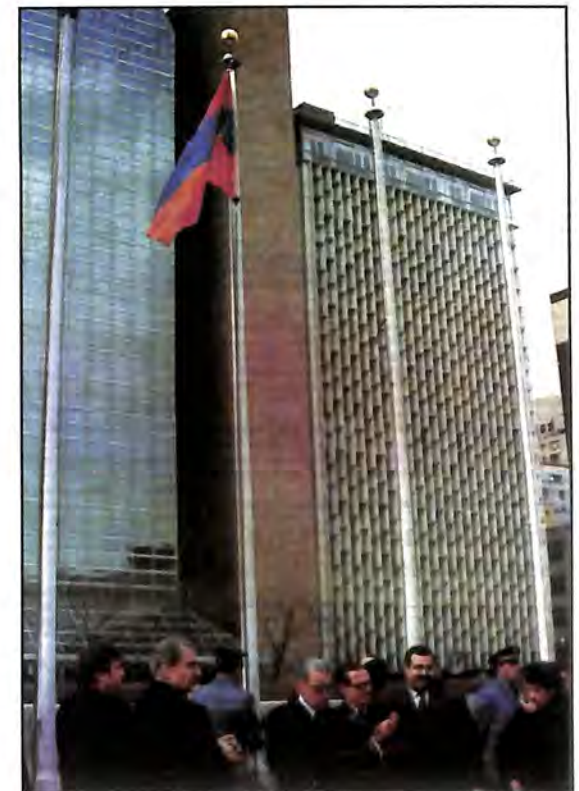
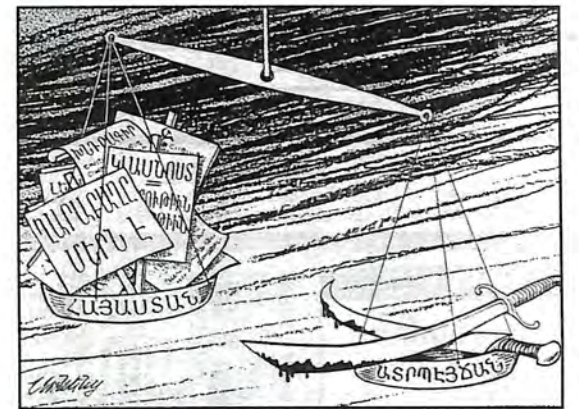
Հայաստանը ԱՊՀի մէջ. Հայաստանի անկախութեան գոյատեւումը մեծ չափով կապուած է նախկին Խ. Միութեան հանրապետութիւններուն մէջ ստեղծուած համագործակցութեան, այսինքն՝ ԱՊՀին: ԱՊՀն ունի մասնակիցներու միջ-խորհրդարանական խորհրդածոյով, որ կը զբաղի հանրապետութիւններու զանազան հարցերով: Այս խորհրդածոյովին մէջ կ'արծարծուի նաեւ Ղարաբաղի հարցը: 1992-ի Մայիսին ձեւորուեցաւ նաեւ ԱՊՀի Հաւաքական Պաշտպանութեան Դաշնագիրը (Collective Defense Treaty): Ստորագրողներէն մէկն էր Հայաստանը: Հայաստանը պարզ անդամ մըն է այս կազմակերպութեան մէջ եւ իր սահմանափակ ուժին եւ կարելորութեան համեմատութեամբ միայն կրնայ ակնկալութիւններ ունենալ: Յստակ է, որ ԱՊՀի մէջ կեդրոնական ուժ է Ռուսիան, որ Խ. Միութեան փլուզումէն ետք անոր համաշխարհային դիրքին կ'ուզէ հասնիլ եւ կը ձգտի իր ազդեցութիւնը տարածել Խ. Միութեան նախկին հանրապետութիւններուն վրայ:

Ղարաբաղի հիմնահարց. Ղարաբաղը չկրցաւ Հայաստանի պէս ընդունուիլ միջազգային ընտանիքին մէջ եւ իր դատը այնտեղ պաշտպանել: Աշխարհը մերժեց Ղարաբաղի անկախութիւնը ճանչնալ. ի հարկէ, Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի իշխանութիւնն ալ չճանչցաւ Ղարաբաղի անկախութիւնը, բայց հակառակ ասոր, թէ՛ Ատրըպէյնանը եւ թէ՛ միջազգային քաղաքական կազմակերպութիւնները - ՄԱԿ կամ ԵԱՀԽ (Եւրոպայի Անվտանգութեան եւ Համագործակցութեան Խորհուրդ) - Ղարաբաղի հարցին մէջ Հայաստանը կողմ համարեցին:

Մինչեւ 1990-ի Օգոստոս, այսինքն մինչեւ Հայաստանի անկախութեան գործընթացին հռչակումը, պետք է ըսել, որ մաս-

նաւոր նախաձեռնութիւններով Հայաստանէն մեծ օժանդակութիւն կ'երթար Ղարաբաղ: Տարբեր էր, սակայն, ՀՀԾի կեցումը: 1991-ի Յունուար 21-ին Գերագոյն Խորհուրդի արտաքին հարցերու յանձնաժողովի նախագահ եւ ՀՀԾի վարչութեան անդամ Դաւիթ Վարդանեան կը պարզէր այդ կեցումը: Ան կը յայտարարէր, թէ լայնածաւալ յարձակումի մը պարագային է միայն, որ Հայաստան պետք է միջամտէ. կարելի չէ Արցախի մէջ կատարուած ամէն դէպքի առիթով Հայաստանը ոտքի տակ տալ: ՀՀԾն, ի հարկէ, Հայաստանի ընդդիմադիր ուժերու կողմէ քննադատուեցաւ Ղարաբաղի հիմնահարցին առաջնահերթ կարելորութիւն չտալուն համար: Ահա այդ պատճառով ու նաեւ Արցախի ժողովուրդին անդրդուելի պայքարին ի տես, Տէր-Պետրոսեանի կառավարութիւնը որոշ չափով սրբագրեց ՀՀԾի սխալը:

Հետագայ դասերուն մէջ պիտի սորվինք Ղարաբաղի հիմնահարցին նկատմամբ Հայաստանի կառավարութեան վերաբերումին մասին:

ՄԱԿի շէնքին առջեւ:

Հարցումներ

1. 1991-ի Սեպտեմբեր 21-ի հանրաքուէն ի՞նչ կը ճշդէր, եւ Հայաստանի հայութիւնը ի՞նչ մասնակցութիւն բերաւ այդ հանրաքուէին:
2. Ի՞նչ էր արդիւնքը 1991-ի Հոկտեմբեր 16-ի նախագահական ընտրութիւններուն:
3. 1991-ի Օգոստոս 19-ի պետական հարուածը որո՞նց կողմէ կազմակերպուած էր եւ ինչո՞ւ ձախողեցաւ:
4. Հայաստանը ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս ՄԱԿի անդամ դարձաւ:
5. Ի՞նչ կազմակերպութիւն է ԱՊՀն, եւ անոր մէջ ի՞նչ դեր ունի Ռուսիան:

A large cargo plane, identified by the text 'SOUTHERN AIR TRANSPORT' and 'UNITED ARMENIAN FUND' on its side, is shown with its cargo door open. A yellow loading platform is extended from the aircraft. Several people are standing near the stairs and the loading area. The plane is white with dark lettering. The background is a plain, light-colored surface.

252

A man in a dark, heavy coat with a fur-lined hood stands in a park-like setting with bare trees in the background. He is holding a bicycle wheel.

253

Հետաքրքրական համեմատությամբ, 1918-ին Հայաստանի անկախ հանրապետության կառավարության դժուարություններին մեկը 1915-1918-ի ցեղասպանությունն ազատած ու Հայաստան ապաստանած գաղթականության հարցն էր: Նույն հարցը կը ճնշեր նաև երրորդ հանրապետության կառավարության վրայ: Այս անգամ ազերի վայրագությունն էր փախած էր հայը:

Գաղթականներու օգնության հարցով մեծ ներդրում ունեցաւ սփիւռքահայութիւնը: Հայաստանի մէջ կեանքի կոչուեցաւ «Վերածնունդ» ընկերութիւնը՝ Սօս Սարգսեանի գլխաւորութեամբ, որ կ'օժանդակէր գաղթականներուն, եթէ անոնք համաձայնէին Արցախ երթալ եւ հոն տեղաւորուիլ: Դաշնակցութեան համար կարեւոր էր առաջքն առնել Արցախի եւ շրջակայ հայաբնակ շրջաններու հայաթափումին: Այդ շրջանները գործիչներ յղելով, ան ջանք կը թափէր բնակիչներուն ապահովութիւն ներշնչել եւ գաղթած հայերը վերադարձնել: Դաշնակցութիւնը կրցաւ ինքնապաշտպանութեան վարժեցնել այդ վայրերու բնակչութիւնը, որ հետագային դէմ դրաւ ազերի յարձակումներուն ժողովուրդը իր բնակավայրին մէջ պահելու մտահոգութեամբ: Իսկ Ամերիկայի Հայկական Համագումարը (Armenian Assembly of America) ամե-

րիկեան կառավարութիւնը համոզած էր փոխելու Խ. Միութենէն արտագաղթողներուն հանդէպ իր որոշումը եւ Ատրպէյճանէն արտագաղթողները ընդունիլ իբրեւ փախստական, այսինքն՝ նիւթապէս ապահովել եկողները: Այս դիւրութիւններուն պատճառաւ գաղթականներէն մէկ մասը, շուրջ 20,000 հոգի, Ամերիկա հասած էր:

Կրթութեան համակարգի փոփոխութիւն.
Հայաստանի լուսաւորութեան նախարարութեան համար մեծ մարտահրաւէր մըն էր փոխել կրթական համակարգը, որ համայնավարական էր՝ հիմնուած մարքսիստական սկզբունքներու վրայ եւ թելադրուած կամ մատակարարուած ուղղակի Մոսկուային կողմէ: Հինը քանդելը դիւրին բան էր, բայց կարելի՞ էր զայն անմիջապէս նորով փոխարինել:

Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի օրով, կրթական հարցերու գծով գոյութիւն ունէին երկու խոցելի երեւոյթներ, որոնք արգիլեցին կրթական նոր եւ առողջ համակարգի մը ստեղծումը: Նախ համայնավարականը քանդելու եւ նորը ստեղծելու մոլուցքով, մանաւանդ Արեւմտքի (աւելի ճիշդ՝ Ամերիկայի) գրաւչութեամբ տարուած, կ'ընդօրինակուէին նիւթեր եւ մեթոտներ, որոնք երբեմն բոլորովին խորթ էին հայ աշակերտի կարիքներուն: Յետոյ, անցեալը վերաթելորելու եւ հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութիւնն ու գրականութիւնը առողջ մեկնաբանութեամբ ներկայացնելու ճիգը հանդիպեցաւ Լեւոն Տէր-Պետ-

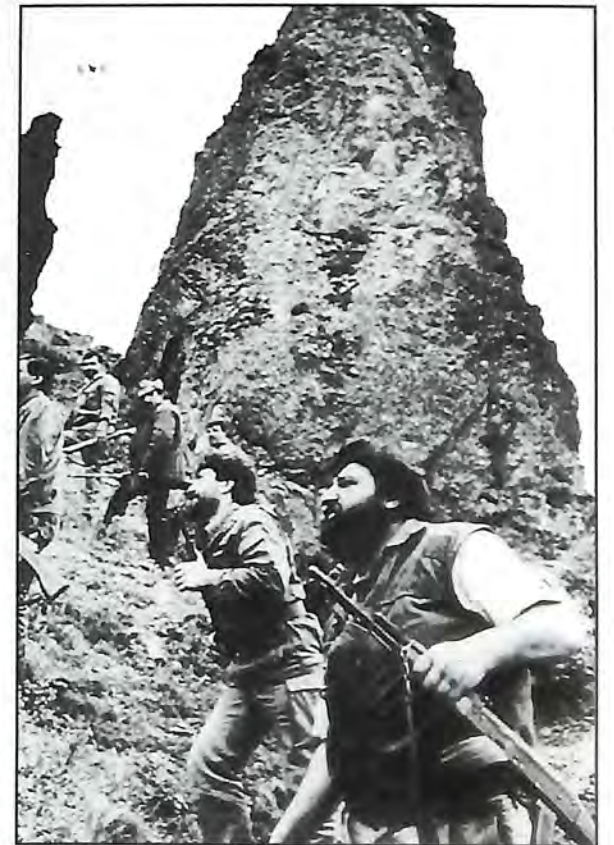
Հ.Մ.Ը.Մ-ի սկաւառները Հայաստանի նորաստեղծ Հ.Մ.Ը.Մ-ի անդամներուն հետ գիտելիքներ եւ բարեկամութիւն կը փոխանակեն:

Բանակում Հայաստանի մէջ (1994)

րոսեանի հաստատած գրաքննութեան եւ Դաշնակցութեան դէմ անոր ունեցած յատուկ ատելութեան: Պատրաստուած դասագիրքերուն մէջ, ուրեմն, հայոց 100-ամեայ ազատագրական պայքարը պարպուեցաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան դերակատարութենէն. ազգային հերոսները՝ իրենց կուսակցական պատկանելիութենէն. իսկ կատարուած սխրանքները իբրեւ անհատական նախաձեռնություններ ներկայացուեցան:

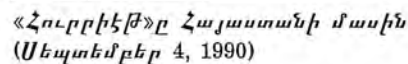
Ազգային բանակ. Խորհրդային Հայաստանը չունէր իր ուրոյն բանակը: Երիտասարդութիւնը խորհրդային բանակին մէջ կը ծառայէր, եւ անկէ փախուստ տալու համար առնուած միջոցները այլեւս մտայնութիւն դարձած էին խորհրդահայուն մէջ: Հայաստանի անկախութենէն ետք ազգային բանակ ունենալը պետականութեան ամրապնդման կարեւոր լծակներէն մէկն էր ի հարկէ: Բայց կանոնաւոր բանակի կազմութիւնը սկզբնական շրջանին անուշադրութեամբ ձգձգուեցաւ: Իշխանութիւնը երկրի ապահովութիւնը վստահեցաւ գոյութիւն ունեցող զինուած ջոկատներուն: Զինուորագրութիւնը պարտադիր չէր, եւ հայ երիտասարդը բանակի ծառայութենէն փախուստ կու տար: Նոյնիսկ երբ Դաշնակցութիւնը կարելորութեամբ կը հետապնդէր այս հարցը, իշխանութիւնը զայն կոռի կուսակցութիւն կ'անուանէր: Եւ իրօք, կառավարութեան մօտ կար այն կարծիքը, որ եթէ Հայաստանը ազգային բանակ ունենայ, Ատրպէյճանը աշդ քայլը սպառնալիք համարելով կը յարձակի Այս նկատառումը, ի հարկէ, չօգնեց Հայաստանի վրայ: Այս նկատառումը, ի հարկէ, չօգնեց կառավարութեան: Ատրպէյճանի գօրքերը, յարձակումներ գործեցին սահմանամերձ շրջաններուն վրայ՝ Նոյեմբերեանէն մինչեւ Զանգեզուր. նոյնիսկ գրաւեցին Արծուաշէնը, որ Հայաստանին կապուած հայկական կղզեակ (enclave) մըն էր Ատրպէյճանի մէջ: Ազգային արհեստավարժ բանակին կազմաւորումը մեծ ուսում արձանագրեց երբ պաշտպանութեան նախարար Աշահակուեցաւ հանրապետութեան նախկին վարչապետ Վազգէն Մանուկեան: Նախարարի տեղակալն ու սպայակոյտի պետն էր Զօր. Նորատ Տէր-Գրիգորեանը:

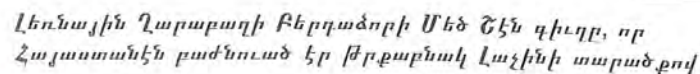
Զինեալ խումբեր կը պաշտպանեն Հայկական գիւղերը ազերի յարձակումներուն դէմ

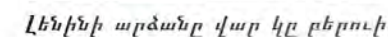
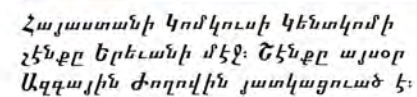
Հայաստանի ազգային բանակի շքերթ

Թուրքիոյ հետ տնտեսական գործակցութիւն. Հապճեպ այլ միջոցառում մը եւս Թուրքիոյ հետ տնտեսական յարաբերութիւններու մէջ մտնելն էր: ՀՀ Ժական կառավարութիւնը կը կարծէր, թէ Թուրքիոյ ճամբով պիտի կարենար դէպի դուրսի աշխարհ ճամբայ բանալ: Հաշիւները սխալ էլան: ՀՀ նախագահը իր պաշտօնէն հեռացուց Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Րաֆֆի Յովհաննիսեանը, որ թուրքերու հետ բանակցութիւններու ատեն ազգային քաղաքականութեան ուղին պաշտպանած էր (Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումի անհրաժեշտութիւնը նշած): Նախագահը քննադատեց նաեւ Դաշնակցութիւնը, որ կը պաշտպանէր Յովհաննիսեանի կեցածքը: Դաշնակցութիւնը կը պնդէր, թէ երկրին արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ ազգային քաղաքականութիւն պէտք էր վարել եւ թուրքերուն հետ բանակցութեան նստիլ իբրեւ հաւասար կողմ, եւ ո՛չ թէ իբրեւ ամէն ինչ զիջող խնդրարկու: Նոր արտաքին գործոց նախարար նշանակելով եւս տելի «նկուն» մօտեցումով առանց անցեալը յիշելու - Հաւաստանի կառա-

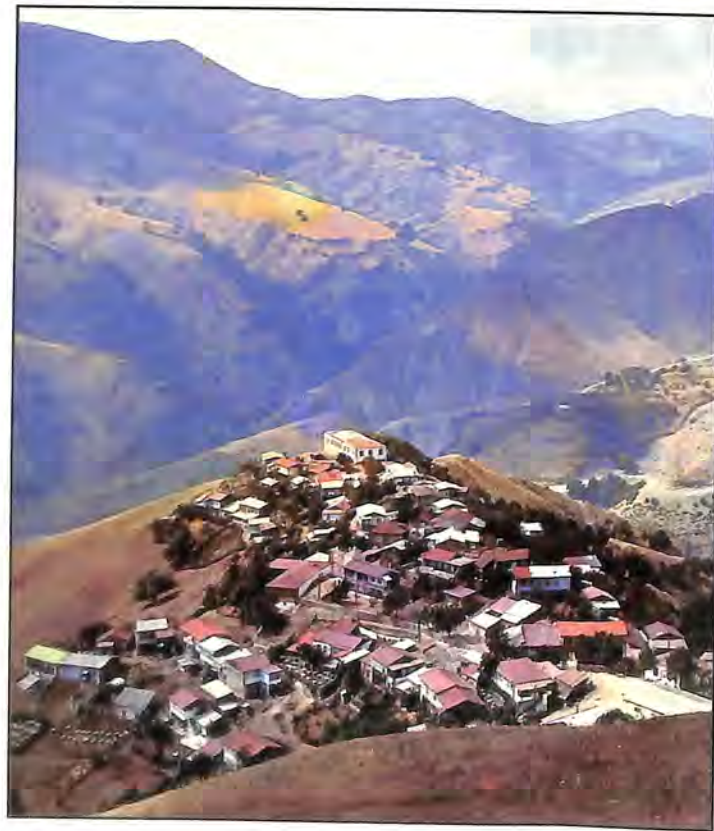

Ժողովրդավարական կառույցներու հաստատում. Այս փորձագետ անձեր պաշտօնի կոչելով, գծով մեծ խոստումներ տրուեցան համայնավար բոնասպետութեան տակ տառապած հայուն. բայց խոստումները մեծ մասամբ մնա-ցին իբրեւ քարոզչութիւն: Ի հարկէ Գերագոյն Խորհուրդին մէջ որդեգրուեցան օրէնքներ, որոնք երկիրը դէպի ժողովրդավարութիւն կը տանէին - ինչպէս բազմակուսակցական համակարգին վաւե-րացումը, մամուլի եւ խօսքի ազատութեան օրէնքը եւ այլն - բայց այդ քայլերը բաւարար չէին: Աւելի՛ն, ընդունուած օրէնքներն ալ իրագործման ընթացքին կորսնցուցին իրենց իմաստը: Օրինակ,

«Հուրրիյէթ»ը Հայաստանի մասին
(Մեկտեմբեր 4, 1990)

Լեւոնային Ղարաբաղի Բերդաձորի Մեծ Շէն գիւղը, որ
Հայաստանէն բաժնուած էր Թրքմենսկ Լաչինի տարածքով

Իշխանութեան տուած որոշումները հապճեպ միջոցառումներ էին: Օրինակ՝ առանց սեփականաշնորհման հարցը խոր քննարկումի ենթարկելու, 1991-ի Յունուար 29-ին խորհրդարանը որդեգրեց հողի սեփականութեան օրէնքը: Հողը գիւղացիին կը տրուէր, գիւղատնտեսական աւելի մեծ արդիւնաբերութեան ակնկալութեամբ: Այս քայլը սպասուած արդիւնքը չտուաւ: Օրէնքը անհաստատ ըլլալուն պատճառաւ, գործադրութեան ընթացքին շահագործուեցաւ կարգ մը տարրերու կողմէ: Հողը մշակելու միջոցներուն զուգահեռ, սեփականաշնորհումը զրկեց գիւղացին իր հողը մշակելու հնարաւորութենէն, աղիտալի վիճակներ ստեղծելով շրջաններուն մէջ:

Սեփականաշնորհումը աւերներ գործեց յաջորդող տարիներուն: Չնչին գիներով սեփականաշնորհուեցան գործարաններ ու հիմնարկութիւններ, որոնց մէջ գտնուող սարքաւորումները աւելին կ'արժէին քան գանձուած գումարը, որ շատ անգամ կառավարութեան գանձարանն ալ չմտաւ: Նոր տէրերէն շատեր գոցեցին այդ աշխատավայրերը եւ մեծ շահերով ծախու հանեցին սարքաւորումները՝ իսկ հազարաւոր աշխատողներ անգործութեան մատնուած փողոցներուն ետեւ:

1991-ի Ապրիլին, խորհրդարանը որոշեց վերաբանալ «Նայիրիտ»ը առանց ապահովական միջոցառումներու լիակալար գործադրութեան: Վերաբացուեցաւ ու աշխատանքի սկսաւ նաեւ Մեծամորի հիւլէակայանը, թէեւ Գերագոյն Խորհուրդը ատենին որոշած էր զայն վերաբանալ միայն համաժողովրդական հանրաքուէով: Ռուսիան բերուած սարքաւորումներով վերանորոգուած է հիւլէակայանը, բայց կարելի չէ ըսել, թէ ապահովական միջոցառումներ կատարուած են լիովին:

Թուրքիոյ հետ տնտեսական գործակցութիւն. Հապճեպ այլ միջոցառում մը եւս Թուրքիոյ հետ տնտեսական յարաբերութիւններու մէջ մտնելն էր: ՀՀԾական կառավարութիւնը կը կարծէր, թէ Թուրքիոյ ճամբով պիտի կարենար դէպի դուրսի աշխարհ ճամբայ բանալ: Հաշիւները սխալ էլան: ՀՀ նախագահը իր պաշտօնէն հեռացուց Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Րաֆֆի Յովհաննիսեանը, որ թուրքերու հետ բանակցութիւններու ատեն ազգային քաղաքականութեան ուղին պաշտպանած էր (Հայոց Յեղափոխութեան ճանաչումի անհրաժեշտութիւնը նշած): Նախագահը քննադատեց նաեւ Դաշնակցութիւնը, որ կը պաշտպանէր Յովհաննիսեանի կեցածքը: Դաշնակցութիւնը կը պնդէր, թէ երկրին արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ ազգային քաղաքականութիւնը պէտք էր վարել եւ թուրքերուն հետ բանակցութեան նստիլ իբրեւ հաւասար կողմ, եւ ո՛չ թէ իբրեւ ամէն ինչ զիջող խնդրարկու: Նոր արտաքին գործոց նախարար նշանակելով եւ աւելի «նկուն» մօտեցումով առանց անցեալը յիշելու - Հայաստանի կառա-

վարութիւնը դարձեալ մօտեցաւ Թուրքիոյ: Արդիւնքը՝ ոչինչ:

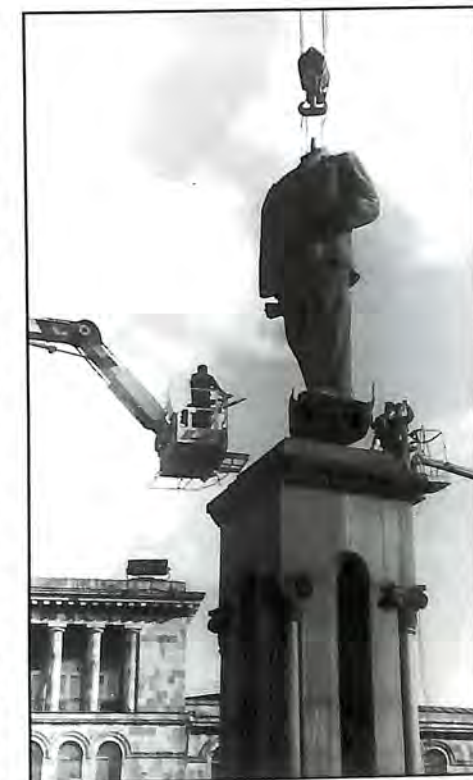
Ներքին կառուցներու վերստեղծում. Անկախ Հայաստանի կառավարութիւնը ժառանգեց ներքին կառույց մը, որ գործած էր 70 տարի շարունակ: Այդ կառույցին մէջ գոյութիւն ունէին նեխած տարրեր, որոնք պէտք էր փոխուէին: Գոյութիւն ունէին նաեւ հայրենիքի վերելքին նուիրուած յանձնառու, պարտաճանաչ եւ ազնիւ պաշտօնեաներ եւ ղեկավարներ: Այս տարրերը պէտք է պահուէին, նույնիսկ եթէ Համայնավար կուսակցութեան անդամ ըլլային անոնք (արդէն գիտենք, թէ այս պատկանելիութիւնը շատ բան ալ չէր նշանակէր ղեկավար դիրքերու հասնելու համար, Համայնավար կուսակցութեան անդամատուն ունենալը պայման էր): Անկախ Հայաստանի կառավարութեան առաջին քայլերէն մէկը եղաւ քանդել հինը, համայնավարականը, «նեխածը»: 1990-ի Սեպտեմբեր 10-ին, պետական սեփականութիւն յայտարարուեցան հանրապետութեան տարածքին գտնուող (նախապէս կեդրոնի սեփականութիւն) բոլոր պետական ձեռնարկութիւնները, հիմնարկները եւ գոյքերը: Այս որոշումին զուգընթաց, Նոյեմբեր 15-ին որոշուեցաւ նաեւ հիմնարկութիւնները ապաքաղաքականացնել, այսինքն՝ լուծել հանրապետութեան պետական միաւորներուն մէջ աշխատող բոլոր համայնավար վարչութիւնները: Այս վարչութիւնները կ'ապահովէին համայնավար տիրապետութեան հակակշիռը տուեալ միաւորին վրայ: Ամբողջացնելու համար Համայնավար կուսակցութեան փլուզումը, 1991-ի Ապրիլ 17-ին որոշուեցաւ Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան գոյքերն ու շէնքերը ազգայնացնել: Քանդուեցաւ համայնավար համակարգը. բայց պէտք էր ատոնք նորով, ազգայինով, առողջով փոխարինել: Պէտք չէր իշխանութեան դիրքը ՀՀԾի հաւատարիմներով ամրապնդելը նպատակ դարձնել եւ գործին անատակ ՀՀԾականը նախընտրել ձեռներէց եւ փորձառու մասնագէտէն:

Այստեղ, եթէ համեմատութեան գիծ մը քաշենք Հայաստանի առաջին եւ երրորդ հանրապետութիւններու կառավարութիւններուն միջեւ, պիտի տեսնենք հակասութիւնը: Առաջին հանրապետութեան վարչապետները ամէն ճիգ կը թափէին միջ-կուսակցական դահլիճներ կազմելու (ի բաց առեալ, ի հարկէ, բիրտ-կառավարութենէն), իսկ երրորդ հանրապետութեան նախագահը ինքզինք շրջապատեց ոչ-փորձագէտ ՀՀԾականներով: Երկու տարուան ընթացքին նախագահը երեք անգամ հիմնովին փոխեց իր դահլիճը, ժողովուրդի դժգոհութիւնները լուցնելու համար՝ բայց ո՛չ անպայման փորձագէտ անձեր պաշտօնի կոչելով:

Ժողովրդավարական կառուցներու հաստատում. Այս գծով մեծ խոստումներ տրուեցան համայնավար բռնապետութեան տակ տառապած հայուն. բայց խոստումները մեծ մասամբ մնացին իբրեւ քարոզչութիւն: Ի հարկէ Գերագոյն Խորհուրդին մէջ որդեգրուեցան օրէնքներ, որոնք երկիրը դէպի ժողովրդավարութիւն կը տանէին - ինչպէս բազմակուսակցական համակարգին վաւերացումը, մամուլի եւ խօսքի ազատութեան օրէնքը եւ այլն - բայց իրագործման ընթացքին կորսնցուցին իրենց իմաստը: Օրինակ,

Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնի շէնքը Երեւանի մէջ: Շէնքը այսօր Ազգային ժողովին յատկացուած է:

Լենինի արձանը վար կը բերուի

բազմակուսակցական համակարգի օրենքը, որ որդեգրուեցաւ 1991-ի Փետրուար 26-ին, այսինքն՝ անկախութեան հռչակումէն ամիսներ ետք միայն, սահման եւ արդար կերպով չգործադրուեցաւ:

Հանրապետութեան մէջ ժողովրդավարական կարգեր ստեղծելու ճամբուն վրայ ծագած խոչընդոտներէն մէկը ՀՀԾԻ, կամ այս պարագային կառավարութեան, մենիշխանական ձգտումն էր: Ռուսաստանի Քրիստոնեայ Դեմոկրատական Ծարժման ղեկավարներէն մէկը ըսած է 1992-ին, եւ նոյնը կարելի է կրկնել նաեւ Հայաստանի պարագային, որ ժողովրդավարական կը համարուի միայն այն տեսակէտը, որ «իշխանութեան կողմէ կ'արտայայտուի իսկ ընդդիմութեան տեսակէտը, առանց որուն անկարելի է ժողովրդավարութիւնը, կը յայտարարուի հակաժողովրդավարական»:

Հանրապետութեան առաջին նախագահ
Լեւոն Տէր-Պետրոսեան

ճամբար վարչակարգին մէջ դաստիարակուած հաշը վարժուած էր իր առօրեայ կեանքը ապրելու եւ իր ճակատագրին ճշդորոշումը ձգելու իշխանութիւններուն: Պետք էր վարժեցնել ժողովուրդը, որ ինքն է տէրը իր ճակատագրին, ինքը իրաւունք ունի պահանջելու իշխանութենէն եւ որ ատիկա ժողովրդավարական կարգերուն հիմնական հասկացութիւնն է:

Հարցումներ

1. Համաշխարհային Դրամատան յատկացումը ինչի՞ պիտի ծառայէր Հայաստանի մէջ:
2. Ինչո՞ւ կ'ըսուի, թէ համայնավար տնտեսական կառոյցէն անմիջապէս դրամատիրականին անցնիլը նոյնպէս առողջ չէր:
3. Թուրքիոյ հետ տնտեսական համագործակցութիւն սկսելու համար Դաշնակցութիւնը ի՞նչ պայման կ'ուզէր տեսնել:
4. Հայաստանի անկախ իշխանութիւնը ինչպէ՞ս վարուեցաւ Կոմկուսի սեփականութիւններուն եւ կառոյցներուն հետ:
5. Ի՞նչ խոչընդոտներ կը դժուարացնէին Հայաստանի մէջ ժողովրդավարական կարգերուն ստեղծումը:

Հայաստանի տնտեսական եւ ընկերային վիճակը անտանելի կը դառնար: Տարիներ շարունակուող սննդեղէնի, վառելիքի եւ էլեկտրականութեան չգոյութիւնը մութացիկի վերածած էր նոյնիսկ հարուստ խաւը: Տնտեսական ճնշումներուն տակ հայրենիքը ձգած եւ արտագաղթած էր բնակչութեան առնուազն տասը տոկոսը: Միւս կողմէ, հաստատուն չէին երկրին ներքին կառոյցները, որովհետեւ չկար սահմանադրութիւն, յստակ չէր օրէնսդիր, գործադիր եւ դատական իշխանութիւններու տարանջատումը: Իշխանութիւնը, փոխանակ սահմանադրութեան մշակումը արագացնելու, երկիրը կը կառավարէր նախագահին հրամանագիւրներով:

Սահմանադրութիւն. 1994-ին վերջապէս քննարկուիլ սկսան սահմանադրութեան զանազան տարբերակները: Առաջին տարբերակը կազմուած էր Գերագոյն Խորհուրդի Սահմանադրական Յանձնաժողովին կողմէ՝ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի նախագահութեամբ: Այս տարբերակը լայն իրաւասութիւններ կու տար հանրապետութեան նախագահին: Երկրորդ տարբերակը կազմած էին ընդդիմութիւն կոչուող Հայաստանի մէջ գործող 6 կուսակցութիւնները՝ Դաշնակցութեան գլխաւորութեամբ: Ըստ այս տարբերակին, հանրապետութեան բարձրագոյն մարմինը խորհրդարանն էր եւ կարելոր իրաւասութիւններ ունէին նաեւ վարչապետը եւ խորհրդարանի նախագահը: Երրորդ տարբերակ մըն ալ ներկայացուցած էր Հայաստանի Կոմկուսը՝ հիմնուած սովետական համակարգին դրական երեւոյթներուն վրայ: Տէր-Պետրոսեան կը պնդէր՝ կա՛մ ժողովրդային հանրաքուէով վաւերացնել սահմանադրութիւնը, կա՛մ զայն քննել Գերագոյն Խորհուրդին մէջ: Ընդդիմութեան կարծիքով ասոնցմէ եւ ո՛չ մէկը ատակ էր նման կարելոր փաստաթուղթ մը քննելու եւ վաւերացնելու: Ընդդիմութիւնը կը պնդէր մասնագէտներէ կազմուած Սահմանադիր Ժողով հրաւիրել:

Սահմանադրութեան տարբերակներու ընտրութեան եւ վաւերացման հարցը լուծուեցաւ խորհրդարանային նոր ընտրութիւններուն ընթացքին, 1995-ի Յուլիս 5-ին կատարուած հանրաքուէով եւ անկէ ետք նոր խորհրդարանին մէջ: Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի կառավարութիւնը (կեղծիքով եւ ճնշումներով) կրցած էր ժողովուրդին քուէները ի նպաստ իր ցանկացած սահմանադրութեան տարբերակին ապահովել: Ան կրցած էր նաեւ ընտրել տալ իշխանամետ տարրեր: Նորընտիր խորհրդարանը, որ Ազգային Ժողով կոչուեցաւ, ի հարկէ, վաւերացուց իշխանութեան ներկայացուցած սահմանադրութեան տարբերակը:

Քաղաքական ընդդիմութիւն. Հայաստանի հիմնահարցերուն լուծման ճամբաներուն որոնումը հակադրութիւններ չառաջացուցած էր թէ՛ կուսակցութիւններուն միջեւ եւ թէ՛ Գերագոյն Խորհուրդին մէջ: Գերագոյն Խորհուրդը այլեւս իր ընտրութեան առաջին օրերուն պատկերը չէր ներկայացներ: Զանազան հարցերու

քննարկման եւ իշխանութեան ճնշումներուն ընթացքը *բեւեռացում* մը յառաջացուցած էր պատգամաւորներուն մէջ: Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան փլուզումով, Գ. Խ.ի համայնավար պատգամաւորները, իրենց հիմքը կորսնցուցած, կուսակցական նոր պատկանելիութիւններ գտած էին:

Ստեղծուած նոր իրադրութեան մէջ, ուրեմն, Գերագոյն Խորհուրդի մէջ կազմուած էին քաղաքական խմբաւորումներ, որոնք իրենց պատկանած կուսակցութեան քաղաքական ուղղութիւնը կը պաշտպանէին: Որոշ խնդիրներու շուրջ այս խմբաւորումները նոյն կարծիքն ու ուղղութիւնը կ'որդեգրէին, այսինքն՝ դէմ կ'ելլէին ՀՀԾի կամ նախագահական ուղեգիծին: Ահա այս պատճառով ալ անոնք ընդդիմադիր կը կոչուէին: Այդ ընդդիմութեան մէկ օրինակն էր «Ազգային Դաշինք»ը, որուն մաս կը կազմէին Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, Հայաստանի Ռաւակավար Ազատական Կուսակցութիւնը (ՀԿԱԿ), Ազգային Ինքնորոշման Միաւորումը (ԱԻՄ), Ազգային Ժողովրդավարական Միութիւնը (ԱԺՄ), Սահմանադրական Իրաւունք Միութիւնը (ՄԻՄ), Հայաստանի Դեմոկրատական Կուսակցութիւնն էալ: «Ազգային Դաշինք»ին ճնշումներուն տակ էր, որ Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը որոշեց չստորագրել որեւէ փաստաթուղթ, եթէ ան Արցախը Ատրպէյճանի կազմին մէջ պահելու միտում ունենայ:

Յստակ է, որ արեւմտեան ազատ երկիրներուն ժողովրդավարական կառոյցին մէջ ընդունուած երեւոյթ մըն է՝ ունենալ ժամանակի իշխանութեան վարքագիծին դէմ պայքարող ընդդիմադիրներ: Հայաստանի իշխանութեան կողմէ այս երեւոյթը չհասկցուեցաւ, կամ խեղաթիւրուեցաւ: Իշխանութիւն եւ պետականութիւն յղացքները իրարու հետ շփոթելով, Հայաստանի իշխանութիւնը իր քարոզչութեան մէջ ընդդիմութիւնը իբրեւ Հայաստանի պետականութեան դէմ գործող տարր ներկայացուց:

Դաշնակցութեան դիրքը Հայաստանի հիմնահարցներուն նկատմամբ. Դաշնակցութիւնը իր պարտականութիւնը սեպեց պայքարիլ Հայաստանի պետականութեան կայացման եւ ամրապնդման համար: Այդ ճամբուն վրայ, Հայաստանի անկախութեան հռչակման առաջին իսկ օրերէն, Դաշնակցութիւնը կարեւորութեամբ հետապնդեց հանրապետութիւնը յարմարագոյն սահմանադրութեամբ օժտելու հարցը: Դաշնակցութիւնը պահանջեց նոր խորհրդարանական ընտրութիւններ՝ փոխարինելու համար խորհրդային վարչակարգի պայմաններուն տակ ընտրուած Գերագոյն Խորհուրդը: Այդ մարմինը պիտի ըլլար անցումային՝ երկու տարուան ժամանակաշրջանով: Դաշնակցութիւնը դատապարտեց այն երեւոյթը, որ 1992 թուականին հակասահմանադրական եղանակով, առանց հանրաքուէի, Գերագոյն Խորհուրդը ձայներու պարզ մեծամասնութեամբ փոխեց հանրապետութեան խորհրդարանական համակարգը: Հանրապետութիւնը որդեգրեց նախագահական համակարգ, որուն մէջ նախագահը կը վայելէ արտակարգ իրաւունքներ եւ լիազօրութիւններ:

Դաշնակցութիւնը գնահատեց իշխանութեան ազգօգուտ որոշումներն ու տարած քաղաքականութիւնը: Օրինակ՝ քաջալերեց

երբ օժանդակութիւն տրամադրուեցաւ Ղարաբաղի դատին, երբ ստեղծուեցաւ ազգային բանակ, երբ արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ – մանաւանդ Արեւմուտքի (Ամերիկայի) եւ Ռուսիոյ հետ – բոլոր հնարաւորութիւնները նկատի առնուեցան առանց ազդեցութեան գօտիներու մէջ իյնալու: Դաշնակցութիւնը, սակայն, քննադատեց հայրենիքի շահերուն վնաս բերող ՏԵՐ-Պետրոսեանի իշխանութեան գործելակերպը: Ղարաբաղի հարցին մէջ անոր անորոշ եւ անհաստատ կեցուածքը ու անոր ճիգը՝ ի գին ամէն ինչի Ղարաբաղի իշխանութիւնը իրեն ենթարկելու: Դաշնակցութիւնը, եւ այս պարագային ընդդիմութիւնը, դատապարտեց իշխանութիւնը, որ ատակ չէ, կամ չ'ուզեր Հայաստանի ստուերային տնտեսութեան համակարգը լուծարքի ենթարկել:

Ընդդիմադիրի իր այս դիրքին մէջ, Դաշնակցութիւնը առաջնահերթ կը նկատէր երկրին կայունութիւնը եւ ամէն գնով կը պայքարէր կանխելու քաղաքացիական կոիւր (այն ինչ որ ըրին պոլշեւիկները Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան դէմ 1920-ի Մայիսին): Դաշնակցութիւնը կը պայքարէր յառաջացնելու առողջ եւ ազգային գաղափարախօսութեամբ առաջնորդող, մասնագիտական բարձր մակարդակով կառավարութիւն մը, որ մենաշնորհը պիտի չըլլար որեւէ կուսակցութեան:

Պայքար Դաշնակցութեան դէմ. ՀՀԾական իշխանութիւնը իր մենաշնորհին դէմ պայքարող ուժ տեսաւ Դաշնակցութիւնը եւ քայլ առ քայլ խոչընդոտեց անոր գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ: Փորձեց ամէն գնով վարկաբեկել Դաշնակցութիւնը եւ անոր մէջէն համախոհներ որսալով՝ գայն ներսէն պառակտել (հին համայնավարական միջոցառում): Իր գործելակերպին եւ վարած արտաքին եւ ներքին քաղաքականութեան դէմ կատարուած քննադատութիւններուն հակադարձելով, նախագահը դատապարտեց Դաշնակցութիւնը՝ գայն ամբաստանելով իբրեւ Հայաստանի պետականութեան թշնամի:

1992-ի Յունիս 29-ին, երբ Դաշնակցութիւնը 73 տարիներ ետք դարձեալ Հայաստանի մէջ հաւաքուած հարիւրէ աւելի իր պատգամաւորներով իր Ընդհանուր Ժողովին բացումը կը կատարէր, նախագահը «Ազգային Դաշինք»ի ճնշման հակադարձելով հեռաւեպիէն, կարգ մը ամբաստանութիւններ կատարեց Դաշնակցութեան հասցէին եւ հրամայեց Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի ներկայացուցիչ Հրայր Մարութեանին՝ իբրեւ Հայաստանի համար վնասակար տարր 48 ժամէն Հայաստանէն հեռանալ: Այդ միջադէպը, որ վերջացաւ Ընդհանուր Ժողովի ցրումով, Դաշնակցութեան դէմ յարձակում մը ըլլալէ աւելի՝ հարուած մըն էր Հայաստանի մէջ ժողովրդավարական կարգերու հաստատման ճիգերուն: Այսուհանդերձ, Դաշնակցութեան դէմ իշխանութեան շղթայագերծած պայքարը հոն չվերջացաւ: Նախագահը պետական իր բոլոր լծակները օգտագործելով, հետեւողականօրէն հարուածեց Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, փորձելով խոչընդոտել անոր գործունէութիւնը եւ վարկաբեկել գայն ժողովուրդին մօտ:

Դաշնակցութեան արգելափակում. 1994-ի Դեկտեմբեր 28-ին նախագահի հռչակագրով կասեցուեցաւ Դաշնակցութիւնը

«Ժողովուրդը կը պաշտպանէ մեր գաղափարները» կ'ըսէ Հրայր Մարութեան Յունիս 30-ին, Հայաստանէն արտաքսուելէ ետք, Փարիզի մէջ մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին:

Հրանդ Մարգարեան

Գեղամ Մանուկեան

Հայաստանի մէջ: Փակուեցան Դաշնակցութեան թերթերը եւ կամ անոնք, որոնք դաշնակցական խմբագիր ունէին, գրաւուեցան կամ փնացուեցան Դաշնակցութեամբ անշարժ եւ շարժական գոյքերը, խուզարկուեցան դաշնակցականներու տուներ, ձերբակալուեցան մեծ թիւով դաշնակցականներ:

Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, տակաւին Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ, 1991-ի Յունիսին յայտարարած էր, թէ ինք ամբողջ ուժով եւ բոլոր ասպարէզներուն մէջ պիտի պայքարի Հ.Յ.Դ.ի գործելակերպին դէմ: Ան իրօք կատարեց իր ըսածը: Դաշնակցութիւնը կասեցնելէ ետք, ան երկրորդ ելոյթ մըն ալ ունեցաւ հեռատեսիլէն եւ այս անգամ Դաշնակցութիւնը ներկայացուց ենթադրեալ «Դրօ» կառոյցով, իբրեւ ահաբեկչական, թմրեցուցիչի մաքսանենգութեամբ զբաղող կազմակերպութիւն: Նախագահը Դաշնակցութեան հարցը յանձնեց Հ.Հ. Գերագոյն դատարանին: 1995-ի Յունուար 13-ին դատարանը որոշեց 6 ամիսով առկախել Դաշնակցութեան գործունէութիւնը, քանի որ անոր ղեկավարութեան մէջ «օտար երկրացիներ» կային, եւ ատիկա կը հակասէր նորահաստատ օրէնքներուն: (Սփիւռքահայը «օտար երկրացի» դարձած էր:) Բացի Հ.Օ.Մ.ի եւ «Համագգային»ի գրասենեակներէն, փակուեցան Դաշնակցութեան հետ առնչուող բոլոր հաստատութիւնները: Սկիզբ առին ձերբակալութիւններու եւ անհիմն ու շինծու ամբաստանութիւններով դատավարութիւնները: Բողոքի ալիքը տարածուեցաւ ժողովուրդին մէջ, ցոյցեր կազմակերպուեցան. նոյնիսկ մարդկային իրաւանց միջազգային կազմակերպութիւններ դիմում կատարեցին կառավարութեան, ազատ արձակելու բանտարկեալները, որոնց դէմ փաստեր գոյութիւն չունէին: Այս բոլորը անօգուտ անցան: Ընդհանուր կարծիքը այն էր, որ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան 1995-ի ամբան տեղի ունենալիք խորհրդարանական ընտրութիւններուն Դաշնակցութեան մասնակցութեան առաջին առնելու համար այդ քայլին դիմած էր: Ձերբակալուածներուն մէջ էին Հրանդ Մարգարեան, որ առանցքներէն մին եղած էր Ղարաբաղի գինեալ պաշտպանութեան կազմակերպման եւ երիտասարդ պատմաբան ու Ղարաբաղի ազատամարտիկ, զոհուած Վարդան Բախշեանի գործընկեր Գեղամ Մանուկեան:

Դատավարութիւնները տեսցին երկար, անհիմն «փաստաթուղթերով», ապօրինի գործընթացով: Դատարանը կը շարժէր վերէն, նախագահէն եկած ցուցմունքներով եւ կը պարզէր անպատուաբեր իրողութիւնը Հայաստանի դատական համակարգին:

Նոր ձերբակալութիւններ. Ընտրութիւնները տեղի ունեցան 1995-ի Յուլիսի ընթացքին: Ընտրուած պատգամաւորները հսկայ մեծամասնութեամբ Հ.Հ.Ծ.ականներ էին: Դաշնակցութեան շարքերէն զարմանալիօրէն ընտրուած էր միայն Ռուբէն Յակոբեանը: Կեդրոնական Ընտրական Յանձնախումբը անօրինական աշխատանքով եւ բացայայտ խարդախութիւններով ազդած էր ընտրութիւններուն վրայ: Ժողովուրդին յոյսը եւ ընդդիմութեան աշխատանքը՝ բազմակուսակցական Ազգային Ժողով մը ընտրելու գծով ապարդիւն անցած էր:

Ընտրութիւններէն ետք Յուլիս 29-ին ձերբակալուեցաւ

Կարծեցեալ «Դրօ» կառոյցին ամբաստանեալները դատարանի վանդակին մէջ:

Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի անդամ Վահան Յովհաննիսեան՝ որպէս «Հայրենիքի դաւաճան»: Ամիսներ ետք սկսաւ անոր եւ իր հետ ձերբակալուածներուն դատավարութիւնը, որ 31-ի դատավարութիւն կոչուեցաւ:

Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող անհիմն ձերբակալութիւնները, բանտերուն մէջ չարչարանքի տակ կատարուած «խուսովանութիւնները», դատարանին մէջ տեղի ունեցող անարդարութիւնները, զանազան թերթերու արգելափակումն ու խօսքի ազատութեան դէմ կատարուած բռնութիւնները ընդվզումի ու բողոքի ցոյցերու առիթ դարձած էին երկրի մէջ: Այդ անարդարութիւններուն մասին կ'արտայայտուէին նաեւ օտար դիւանագէտներ, սակայն իշխանութիւնը նպատակ չուներ իր ընթացքը փոխելու:

Դաշնակցութեան կասեցումը Հայաստանէն ներս միայն ներքին մրցակցութեան կամ անհանդուրժողականութեան հարց

չէր եւ միայն նախագահի անձին ու իշխանութեան չէր կապուած: Այս գծով արժեւորումներ եւ մեկնաբանութիւններ շատ եղած են եւ մեծ է թիւը անոնց, որոնք կը հաւատան, թէ Դաշնակցութեան ներդրումը Արցախի պետականութեան ստեղծման ու պահպանման մէջ, անոր ընդդիմութիւնը Հայաստանի իշխանութեան արտաքին քաղաքականութեան եւ Ղարաբաղի հարցին գծով անոր կեցուածքը եւ ունեցած դերը ցանկալի չէին որոշ օտար ուժերու համար: Դաշնակցութիւնը միակ խոչընդոտն էր այդ ուժերուն դէմ՝ Հայաստանի ու Ղարաբաղի հարցերը իրենց ցանկացած ձեւով տնօրինելու: Լեւոն Տէր-Պետրոս-

Վահան Յովհաննիսեան դատարանին վանդակին մէջ

եան այդ ուժերուն վրայ յենած, Դաշնակցութիւնը Հայաստանէն ներս չէզոքացնել կը ջանար:

Ի սէր Հայաստանի շահերուն. Հակառակ Հայաստանի իշխանութեան հակադաշնակցական արշաւին, Դաշնակցութիւնը շարունակեց բոլոր մակարդակներուն վրայ իր մասնակցութիւնը բերել Հայաստանի պետականութեան ամրապնդման գործին: Բիւրոյի ներկայացուցիչ, Հայաստանէն արտաքսուած Հրայր Մարութեան զանազան առիթներով բեմերէն յայտարարեց եւ յիշեցուց նախա-

Հրայր Մարութեան զօրակցութիւն կը յայտնէ Հայաստանի պետականութեան

գահին, թէ Դաշնակցութիւնը պատրաստ է գործակցելու իշխանութեան հետ, ի խընդիր Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի շահերուն: Այս կեցուածքը նոյնիսկ վրդովեցուց ընդդիմութեան անդամ այլ կուսակցութիւններ: Բայց Դաշնակցութեան համար ընդդիմութիւնը նպատակ չէր: Այդ ծիրէն ներս Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները 1997-ի աշնան բանակցիլ սկսան Լ.Տ. Պետրոսեանի ներկայացուցիչներուն հետ, երբ տակաւին բանտարկուած կը մնային իր անդամները:

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կը ջանար ներքին հարցերը անջատել Հայաստանի արտաքին քաղաքականութենէն, ու այս մարզէն ներս լայնօրէն աջակցիլ իշխանութիւններուն՝ ի սէր Հայաստանի ապահովութեան եւ արտաքին յաջող քաղաքականութեան:

Ամերիկայի տնտեսական օգնութիւնը Հայաստանին ապահովելը եւ Ատրպէյճանին հասանելիք օգնութեան խափանումը (պարբերութիւն թիւ 907) Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի կարեւոր աշխատանքներէն եղան: Պայքարը կը տարուէր ամերիկեան Գոնկրէսէն ներս՝ մէկ կողմէն Ամերիկայի ատրպէյճանամետ պետական քաղաքականութեան, միւս կողմէն քարիւղի ընկերութիւններուն ճնշումներուն դէմ:

Սղան եւ սեփական դրամ. Խ. Միութեան փլուզումէն ետք Հայաստան շարունակեց մնալ ուրբիի գօտիին մէջ՝ սերտօրէն կապուած Մոսկուայի Կեդրոնական դրամատան. իսկ Լաթվիա, Լիթուանիա, Էսթոնիա, Ուքրանիա եւ Քիբլիզիստան իրենց դրամանիշը հրապարակեցին: Այսուհանդերձ, տնտեսական սերտ կապերով իրարու եւ կեդրոնին տակաւին կապուած նախկին Խ. Միութեան հանրապետութիւններուն մէջ, յառաջացած էր դրամական համակարգերու շփոթ եւ սոսկալի սղան: Այս բոլորին հակազդելու համար, 1993-ի Յուլիս 23-ին Մոսկուայի մէջ յայտարարուեցաւ, որ մինչեւ 1993 թուականը տպուած ուրբիները անվաւեր են:

Ռուբլին դարձաւ միայն Ռուսիոյ դրամանիշը, եւ այն հանրապետութիւնները, որոնք կը ցանկային ուրբին գործածել, պէտք է ենթարկուէին Մոսկուայի Կեդրոնական դրամատան օրէնքներուն: Հայաստանին կը մնար կա՛մ ենթարկուիլ այդ օրէնքներուն, կա՛մ ունենալ իր ազգային դրամանիշը եւ իր ուրոյն Կեդրոնական դրամատունը: Ազգային դրամանիշ ունենալը արդէն նախապայման մըն էր պետականութեան կայացման համար, որ ուշացած էր Հայաստանի մէջ: Ուրեմն, 1993-ի Նոյեմբերին «դրամ»ը յայտարարուեցաւ իբրեւ ՀՀ դրամի միաւոր: Յայտարարութեան օրը մէկ տոլարը կը փոխանակուէր 13.5 դրամով, եւ կամ 1800 ուրբիով: Բայց այս միջոցառումը արդէն ուշացած էր: Արժեքագրկուած էին թէ՛ «ուրբին» եւ թէ՛ «դրամ»ը, եւ առեւտուրը տոլարի հաշուով կը կատարուէր: Քանի մը ամսուան մէջ մէկ տոլարը 400 դրամի հասաւ. իսկ հանրապետութեան մէջ միջին աշխատավարձը՝ 176 դրամ էր:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ է տարբերութիւնը նախագահական եւ խորհրդարանական համակարգին:
2. Ձեր կարծիքով, քաղաքական ընդդիմութիւնը կրնա՞յ շինիլ ըլլալ:
3. Ո՞ր հարցերուն մէջ էր, որ Դաշնակցութիւնը կամ ընդդիմութիւնը կը քննադատէր իշխանութիւնը եւ ո՞ր հարցերուն մէջ կը քաջաւերէր զայն:
4. Նախագահը ի՞նչ ամբաստանութիւններով արգիլեց Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ եւ ըստ դասանիւթին մէջ սորվածներուդ՝ ի՞նչ նպատակ կամ նպատակներ կը հետապնդէր:
5. Ի՞նչ է Հայաստանի դրամանիշը եւ ի՞նչ կ'արժէր երբ հաստատուեցաւ: Գիտե՞ք, թէ ինչ կ'արժէ այսօր եւ ի՞նչ համեմատութիւն ունի հանրապետութեան մէջ միջին աշխատավարձին հետ:

An aerial photograph of Srebrenica, showing a mix of residential buildings and open spaces. In the foreground, there are several long, low-rise buildings with dark roofs. The middle ground shows a larger, more complex of buildings, including a prominent white building with a flat roof. The background features a large, open area, possibly a field or a park, with some trees and distant structures. The overall scene depicts a town with a mix of urban and open spaces.

268

A large, dense crowd of people is gathered outdoors, likely for a public event or protest. Many individuals are wearing military uniforms, including camouflage and olive drab. A prominent red banner is held up in the center of the crowd. In the foreground, a person is holding a red umbrella. The scene is filled with people of various ages and backgrounds, creating a sense of a large-scale gathering.

269

Ռուսիա թիկունք կանգնեցաւ Վրաստանի իշխանութեանց ընդդիմադիրներուն: Կամսախորդիս դուրս շարտուեցաւ երկրէն եւ հին համայնավար եւ Վրաստանի Քէյ.Մի.Պի.ի նախկին ղեկավար Ծեարտնաձէ գործի գլուխ եկաւ: 1993-ի Հոկտեմբերին Ծեարտնաձէ Վրաստանը կը բերէր ԱՊՀի մէջ եւ Ռուսիոյ օգնութեամբ վերջ կու տար հանրապետութեան մէջ ծագած քաղաքացիական կռիւներուն: 1992-ին Ռուսիոյ օգնութեամբ, Ատրպէյճան յաղթանակներ կը տանէր՝ Մարտակերտը եւ Ծախումեանը հայերէն խլելով: Ռուսիա այդ միջոցով կը պատժէր Հայաստանը՝ Թուրքերուն հետ կապեր հաստատելուն համար: Այս օգնութիւնն ալ չփոխեց Էլշիպէյին թրքամէտ եւ հակառուս կեցուածքը: Յաջորդ քաջը Էլշիպէյը փոխելն էր: 1993-ի Սեպտեմբերին Ալիւը իշխանութեան տիրանալով, Ատրպէյճանը բերաւ ԱՊՀի մէջ: Լ.Տ.Պետրոսեանի իշխանութեան առաջին տարիներու հակառուս կեցուածքը փոխուեցաւ աստիճանաբար: ԱՊՀի մէջ հայ-ռուսական համագործակցութիւնը աւելի շեշտուեցաւ: 1995-ի Նոյեմբեր 20-ին Հայաստանի խորհրդարանը վաւերացուց ԱՊՀի օդային միացեալ պաշտպանութեան համաձայնագիրը: Ռուսական ուժերուն ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ կը համապատասխանէ Հայաստանի շահերուն, յայտարարեց Հայաստանի սահմանային ուժերուն հրամանատարը: Աւելի ուշ, 1997-ի Օգոստոսին, Հայաստանի եւ Ռուսիոյ նախագահներուն միջեւ ստորագրուեցաւ բարեկամութեան, գործակցութեան եւ փոխօգնութեան պայմանագիրը:

Ապաքաղաքականացում. 1988-ին միլիոնով ցույցի դուրս ելած ժողովուրդը նոր վարչակարգէն շատ բան կ'ակնկալէր: Չստացաւ: Եւ իր տնտեսական վիճակը նախկինէն շատ աւելի ծանրացաւ: Ժողովուրդը կը հասկնար, ի հարկէ, որ երկիրը պատե-
րագմի մէջ է: Ժողովուրդը կը հասկնար նաեւ, որ երկիրը շոթ-
ջափակումի մէջ է, բայց կը տեսներ նաեւ, որ իշխանութիւնը եւ իր
մօտիկ շրջապատը, ժողովուրդի կարիքներուն անտարբեր, երկրին
հարստութիւնն ու ճարտարարուեստը իւրացուցած, սեւ շուկայի
վերածած էր առեւտուրը: Ստուերային առեւտուրի համար շրջա-
փակում գոյութիւն չունէր եւ ամէն ինչ կարելի էր ստանալ թէ՛
Վրաստանէն եւ թէ՛ Ատրպէյճանէն: Այս մթնոլորտին մէջ մարդիկ
այլեւս անտարբեր դարձած էին քաղաքականութեան հանդէպ,
յոգնած էին խոստումներէ եւ միայն իրենց ընտանիքներուն, իրենց
զաւակներուն պարզ գոյատեւման մասին կը մտածէին: Դժ-
բախտաբար մարդիկ նոյնիսկ անցեալի՝ համայնավար տիրապե-
տութեան օրերուն կարօտախտը (nostalgia) կ'ապրէին՝ երբ, սարսափի
ու բռնութեան կողքին, կար նաեւ օրէնք, կարգ ու կանոն, կար
ուտելիք եւ աշխատանք, ապահով էր սովորական քաղաքացիին
կեանքն ու ինչքը:

Պարտավորություններ ներքին Սփիուքին հանդեպ. Նորանկախ Հայաստանի առաջին կառավարութեան մտահոգութիւններէն մէկը պիտի ըլլար նախկին Խորհրդային Սփիուքը, որ շուրջ 2,000,000 կը հաշուէր եւ որուն հանդեպ անտարբեր մնացած էին կամ պարդադրուած էին անտարբեր մնալ Հայաստանի համայնավար իշխանութիւնները: Խորհրդային ապագային վարչակարգի ճշմարտութիւնը տակ, Խորհրդային հանրապետութիւններուն մէջ

ապրող հայերը կորսնցուցած էին իրենց ազգա-
յին նկարագիրը: Հայաստանի անկախութեան
հռչակումէն, մանաւանդ Խ. Միութեան փլու-
զումէն ետք աշխուժութիւն կ'ապրէր Խորհրդային
Սփիւռքի հայութիւնը, որ մեծ յոյսեր կապած էր
Հայաստանի իշխանութեան: Հայաստանի
կառավարութիւնը, սակայն, ներքին դժուարու-
թիւններու մէջ բռնուած, չկրցաւ բաւարարել
անոնց պահանջները: Այսուհանդերձ, շրջանին
մէջ վերածնած ազգային ոգիին մղումով, հաշա-
պահպանման կազմակերպուած աշխատանք
սկսաւ: Բացուեցան կիրակնօրեայ դպրոցներ:
Պետական դպրոցներուն մէջ հայերէնի դասա-
ւանդութիւն սկսաւ: Հոն ուր գոյութիւն ունէին
հայկական դպրոցներ, հաշ աշակերտներուն թիւը
կրկնապատկուեցաւ:

Հայաստանի կրթական նախարարությունը պետք է ստանձնէր այս դպրոցներու ուսուցիչներու պատրաստութիւնը, դասագիրքերու եւ այլ գիրքերու եւ նիւթերու մատակարարումը: Նախարարութեան մէջ արտաքին կապերու բաժինը, որ թէ՛ արտաքին Սփիւքի եւ թէ՛ նախկին Խորհրդային Սփիւքի կրթական հարցերով կը զբաղէր, նախկին Խորհրդային Սփիւքի կրթական հարցերով կը զբաղէր, իր աշխատանքը աւելի արտաքին Սփիւքի վրայ կեդրոնացուց՝ զայն Հայաստանի իշխանութեան ազդեցութեան տակ բերելու համար:

Գոյութիւն ունի նաեւ յետ-համայնավար շրջանին բոլոր հանրապետութիւններուն մէջ զարգացող ազգայնականութիւնը, որ պատճառ կը դառնայ փոքրամասնութիւններուն վրայ բանեցող ճնշումներուն: Վրաստանի Աբխազիա շրջանին մէջ ծագած անախորժութիւններուն եւ ազգամիջեան ընդհարումներուն ընթաց-

Հոկտ. 8, 1993 - Ելցին կ'ընդունի Ալիևը, Շրլաքնաձկն եւ Տէր-
Պետրոսեանը՝ Կովկասի հարցերը լուծելու համար հրաւիրուած
Ժողովին:

քին, շրջանի հայությունը կազմակերպումաժ ինքնապաշտպանութեան դիմեց. բայց ի՞նչ ճակատագիր կը սպասէ միւս հալաշատ շրջաններուն:

Նախկին Խորհրդային Ափիոնի աշխուժությունը միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ կրնայ մարիլ, եւ արտագաղթն ու ձուլումը կրնան վտանգել համայնաւար բռնութեան տակ հազիւ իրենց հայրութիւնը պահած 2,000,000 հայերը:

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, սկզբնական շրջանին ինչո՞ւ Կովկասի հանրապետությունները կեդրոնախոյս քաղաքականություն կը վարէին:
2. Խ. Միութեան նախկին հանրապետություններուն մէջ զարգացած ազգայնականությունը ինչպէ՞ս կրնայ այդ հանրապետություններու հայ բնակչութեան վնասել:
3. Հայաստանի իշխանութեան քաղաքականությունը Ռուսիոյ հանդէպ ինչպէ՞ս փոխուեցաւ եւ ի՞նչ արդիւնքները ունեցաւ:
4. Ձեր կարծիքով, ինչպէ՞ս կարելի է նախկին Ներքին Սփիւռքի հայութեան ձուլման առաջքը առնել:

Հայաստանի վարչախումբը՝ նախագահը եւ անոր շրջապատող հաւատարիմ իշխանաւորները իրենց պաշտօնները պահելու համար բոլոր միջոցներուն կը դիմէին: Օրէ օր կը հարստանար Հայաստանի բնակչութեան այդ առանձնաշնորհեալ 5 տոկոսը. իսկ ժողովուրդը աւելի ու աւելի աղքատութեան կը մատնուէր: Հայաստանի մէջ ստեղծուած էր մաֆիա կոչուած շրջանակ մը, որ կառավարութեանէն աւելի զօրաւոր էր ու կ'իշխէր երկրի տնտեսութեան վրայ:

Կրթական նոր ծրագիր. Հայաստանի ներքին դժուարութիւնները միայն տնտեսական հիմք չունէին: Կային նաեւ հարցեր, որոնք համայնավար վարչակարգին օրով աւելի բարենպաստ էին քան անկախութենէն ետք՝ նոր իշխանաւորներուն օրով: Այդ հարցերէն մէկը կրթութեան նախարար Աշոտ Բլէեանի 1995-ի Մարտի հրահանգն էր, Յեղասպանութեան թեման չշօշափել վարժարաններէն ներս: Ան յայտարարած էր, թէ «"Անլուելի Զանգակատունը" պէտք է երկար ժամանակով լռի դպրոցներում»: Բլէեանի այս հրահանգը եւ մանաւանդ անոր տարօրինակ հիմնաւորումները խոռովութիւն առաջացուցին, թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւռքի մէջ: Գոյցեր ու հաւաքներ կազմակերպուեցան, Բլէեանը հեռացնելու պահանջներ դրուեցան: Սակայն, հարցը աւելի խոր արմատներ ունէր. ատիկա միայն կրթական մեթոտին չէր վերաբերէր, այլ ընդհանուր քաղաքականութիւն կը վարուէր Հայոց Յեղասպանութիւնը արժեզրկելու, զայն իր քաղաքական իմաստէն պարպելու. ասիկա՝ Թուրքիոյ հետ բարի դրացնութիւն խաղալու սիրոյն: Ասոր դրսեւորումը նախագահի խորհրդական ժիրայր Լիպարիտեանի այցելութիւններն էին Թուրքիա եւ Եղեռնի 80 ամեակին առիթով անոր ու նախագահին ելոյթները Երեւանի մէջ հրաւիրուած գիտաժողովի ընթացքին. իսկ Հայաստան հրաւիրուած թուրք դիւանագետի մը ի պատիւ տրուած ճաշկերպին ժիրայր Լիպարիտեան կը յայտարարէր, թէ Հայաստանի իշխանութիւնը որոշած է Թուրքիոյ հետ բանակցութիւններու ընթացքին Յեղասպանութիւնը նիւթ չդարձնել:

Սփիւռք-հայրենիք յարաբերութիւններ. Անկախութեան առաջին շրջանի ոգեւորութիւնը մարած էր սփիւռքահայութեան մէջ: Ծատ մը գործարարներ, որոնք մեծ եռանդով ու գումարներով Հայաստան գացած էին գործ սկսելու, հանդիպած էին կառավարութեան ստեղծած դժուարութիւններուն, օրէնքի չգոյութեան ու մաֆիայի տիրապետութեան: Կառավարութիւնը պարզապէս կը քաջալերէր սփիւռքահայութիւնը միայն նուիրատուութիւններ կատարել, դրամ դրկել Հայաստան եւ անկէ ետք չհետաքրքրուիլ թէ ինչի՞ պիտի ծառայէ նուիրատուութիւնը եւ խորհուրդներ չտալ: Սփիւռք-հայրենիք ճեղքուածքը աւելի խորացաւ երբ 1995-ի Հոկտեմբերին Ազգային ժողովը վաւերացուց «Հ.Հ. քաղաքացիութեան մասին» օրէնքի նախագիծը, որ կը մերժէր երկքաղաքացիութիւնը Հայաստանի Հանրապետութիւնէն ներս:

Միս կողմէ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի վարչախումբը մեծ աշխատանք կը տանէր Սփիւռքի մէջ համակիրներ շահելու: Այս աշխատանքին մէջ կարեւոր դեր կը խաղային դժբախտաբար Հայաստանի դեսպանատուներն ու հիւպատոսարանները՝ հոն ուր հայկական համայնք գոյութիւն ունէր: Համայնավարներու քաղաքականութեամբ ան յաջողած էր Սփիւռքը բաժնել երկու հատուածներու՝ Հայաստանի իշխանութեան ենթարկուողները, որոնք հայաստանաւեր կը կոչուէին, եւ քննադատողները, որոնք Հայաստանի պետականութեան թշնամի կ'որակուէին: Միտումնաւոր կերպով շփոթի մատնուած էին իշխանութիւն եւ պետականութիւն հասկացութիւնները:

1996-ի նախագահական ընտրութիւններ. Լեւոն Տ. Պետրոսեանի ներքին քաղաքականութիւնը, տնտեսութեան վատթարացումն ու ժողովրդավարութեան ետքայլը երկրէն ներս, վարկաբեկած էին իշխանութիւնը: Մինչդեռ նախագահը ինքնավստահութեամբ 1996-ի Սեպտեմբերին իր վերընտրութեան կը սպասէր: ՀՀԾական վարչախումբը հաւատացած էր, թէ կրցած է երկրին մէջ այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որ ժողովուրդը որեւէ այլընտրանք չունենայ եւ բնականօրէն ու դիւրութեամբ վերընտրէ Լ.Տ. Պետրոսեանը: Արդէն Լ.Տ. Պետրոսեանի ընտրապայքարին կարեւոր թեման սպառնալիք էր ժողովուրդին, որ եթէ իշխանութիւնը փոխուի ժողովուրդը պիտի տուժէ եւ Հայաստանը աւելի վատ վիճակի պիտի մատնուի: Հակառակ այս քարոզչութեան, ժողովրդականութիւն կը շահէր Ազգային ժողովրդավարական Միութեան (ԱԺՄ) ղեկավար, նախկին ՀՀԾական, նախկին վարչապետ ու պաշտպանութեան նախկին նախարար Վազգէն Մանուկեանը: Ան ժողովուրդին կը խոստանար ժողովրդավարական կարգերու հաստատում, որմէ շատոնց հեռացած էր Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը:

Նախագահը ինքնավստահութեամբ գնաց ընտրութիւններուն, բայց ընտրապայքարի ընթացքին յայտնի դարձաւ, որ առանց խարդախութեան եւ ուժի գործածութեան ինք պիտի չկարենայ շահիլ ընտրութիւնը: Ու երբ Հայաստանի մէջ ամէն մարդ հաւատացած էր, թէ Վազգէն Մանուկեան շահած է քուէներու մեծամասնութիւնը, արդիւնքներու խեղաթիւրումով վերընտրուած յայտարարուեցաւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան:

Հետագայ զարգացումներ. Յստակ էր, որ վերընտրուած նախագահը գոց քաղաքականութեամբ (այսինքն՝ առանց հաշուի առնելու ժողովուրդին կարծիքն ու կարիքները) պիտի չկարենար շարունակել իր իշխանութիւնը, մանաւանդ որ ամէն կողմէ պահանջներ կային հրաժարելու եւ երկրին ղեկը յանձնելու օրինաւոր կերպով ընտրուած Վազգէն Մանուկեանին: Լոնտոնի մօտ Հ.Հ. դեսպան Արմէն Սագսեանը վարչապետի պաշտօնին քերելով, նախագահը փորձեց դրութիւնը փրկել: Եւ իրապէս ալ, նոր վարչապետը իր ժողովրդավարական ծրագիրներով եւ վաշելած վարկով կրցաւ կարճ ժամանակի մը մէջ յոյսեր արթնցնել: Սակայն, Արմէն Սարգսեանի հիւանդութիւնը կասեցուց անոր գործը: Տէր-Պետրոսեան ի զարմանաբոլորին ԼՂՀ-ի նախագահ Ռոպերթ Բոչարեանը հրաւիրեց Հայաստանի վարչապետի պաշտօնին:

Ռոպերթ Բոչարեանի ներկայութիւնն ալ շատ բան չփոխեց

Վազգէն Մանուկեան

Արմէն Սարգսեան

ինխանութիւն-ժողովուրդ յարաբերութիւններուն մէջ եւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան շարունակեց իր ուժի տիրապետութիւնը՝ յենած պաշտպանութեան նախարար Վազգէն Սարգսեանին եւ ՀՀԾի ղեկավար Վանօ Սիրադեղեանին:

Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի համար նախատագրական դեր ունեցաւ ԵԱՀԿի Լիզպոնի գերաստիճանին կրած պարտութիւնը, երբ ան պարտադրուեցաւ միայն իր ունեցած վերջին իրաւունքով կասեցնել Արցախի հարցին վերջնական լուծումը ի շահ Ատրպէյճանի: Յստակ էր, որ Տէր-Պետրոսեանի իշխանութիւնը համակերպած էր Ղարաբաղի հարցի լուծման այն ձեւին, որ ԵԱՀԿը կ'առաջարկէր, որուն համաձայն էին թէ՛ Ռուսիան եւ թէ՛ Միացեալ Նահանգները: Լուծումի այդ ձեւը փուլային կամ հանգրուանային կը կոչուէր եւ կը նշանակէր, թէ Ղարաբաղը պէտք է մնայ Ատրպէյճանի կազմին մէջ, հայկական ուժերը պիտի հեռանան Ղարաբաղէն ու Ատրպէյճանէն «գրաւած» վայրերէն, ապա միայն պէտք է որոշուի Ղարաբաղի կարգավիճակը եւ արտակարգ իրաւունքներու հարցը:

Տարբեր դիրքորոշումներ. Ղարաբաղեան հիմնահարցին կարգաւորման մասին այլեւս միատարր չէր մտածեր իշխանութիւնը. դիրքորոշումներու մեծ տարբերութիւն կար, որ կը վտանգէր իշխանութեան գոյութիւնը նոյնիսկ: 1998-ի Յունուարին արդէն, նախագահի հրաժարման լուրջ պահանջներ կային. նախագահին հրաժարականը կը պահանջէր նաեւ Հայաստանի մտաւորականութիւնը: Իսկ նախագահը եւ իրեն հաւատարիմ իշխանաւորները կը պնդէին, թէ այդ պահանջները անիմաստ են եւ Ղարաբաղն ալ պէտք է ընդունի փուլային լուծումը:

Հաւասարակշռութիւնը դէպի Ղարաբաղեան հիմնահարցի փաթեթային լուծում փոխուեցաւ այն ատեն միայն, երբ Հայաստանի պաշտպանութեան նախարար Վազգէն Սարգսեան, անցեալին գործած իր սխալները ընդունելով պաշտպանեց վարչապետ Ռոպերթ Քոչարեանի դիրքորոշումը: Փաթեթային լուծումը, ի հարկէ, կ'ենթադրէր առաջին հերթին իսկ որոշում տալ Ղարաբաղի իրավիճակին մասին՝ միեւնոյն ատեն նաեւ խօսելով փոխ-զինուորականութիւն մասին:

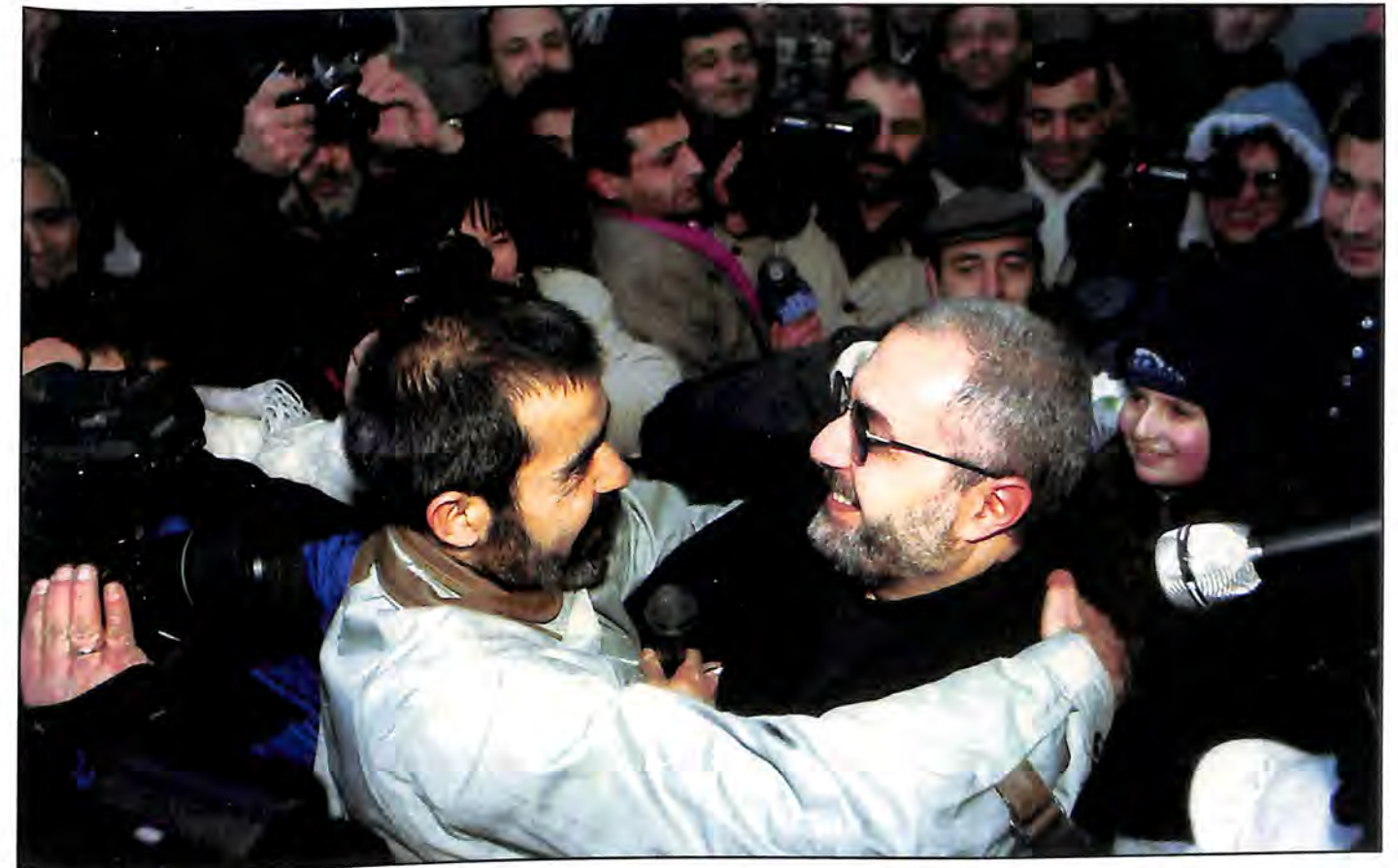
Լեւոն Տէր-Պետրոսեան կորսնցուցած էր իր ամենակարեւոր յենարաններէն մին: Ան փորձեց կարգ մը սպառնալիքներ եւս ուղղել ժողովուրդին, որ փուլային լուծումը չընդունելու պարագային թէ՛ Հայաստանը եւ թէ՛ Ղարաբաղը աւելի վատ վիճակի պիտի մատնուին: Ան ընկրկած էր դուրսի ուժերուն առջեւ ու համակերպած էր կը փորձէր Հայաստանն ու Ղարաբաղը եւս իրեն հետ ծունկի բերել: Փորձը անյաջող աւցաւ: Իշխանութեան մէջ ճեղքուածքը շատ խոր էր արդէն:

1998, Փետրուար 2-ին հրաժարականներ ներկայացուցին Հ.Հ. արտաքին գործոց նախարար Ալեքսանդր Արզումանեան, Երեւանի քաղաքապետ Վանօ Սիրադեղեան եւ քանի մը այլ իշխանաւորներ: Նոյն օրը նախագահը կորսնցուց նաեւ Ազգային ժողովին իրեն հետեւորդ «Հանրապետութիւն» խմբակցութեան միասնութիւնը: Փետրուար 3-ին հրապարակուեցաւ նախագահին հրաժարականը:

Փետրուար 4-ին վարչապետ Ռոպերթ Քոչարեան ժամանա-

կաւորապէս ձեռք առաւ երկրին ղեկը եւ յայտարարեց մինչեւ 40 օր տեղի ունենալիք նախագահական ընտրութիւններուն մասին: Ընտրութիւններու թուական որոշուեցաւ 1998 Մարտ 16-ը:

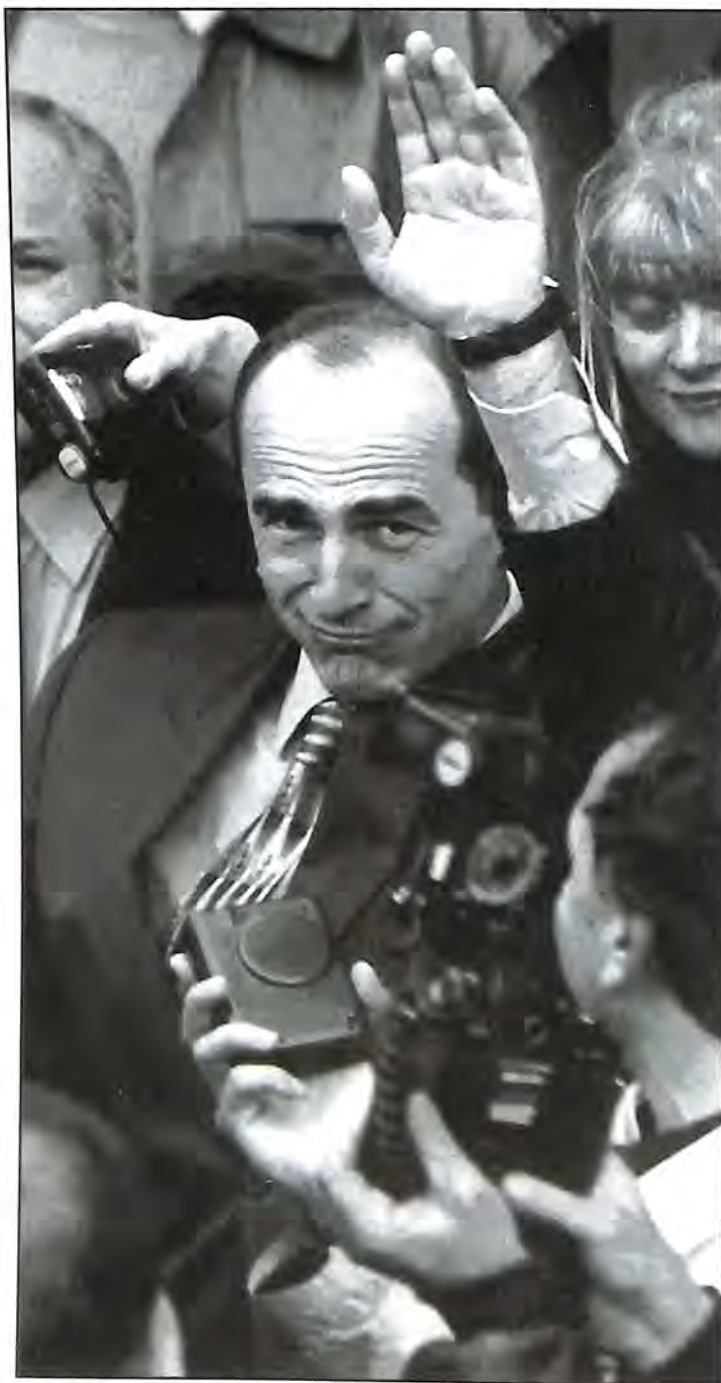
Մինչեւ ընտրութիւններ. Արագ թափով փոփոխութիւններ ծայր առին Հայաստանի մէջ. բանտէն ազատ արձակուեցան Հրանդ Մարգարեան եւ Վահան Յովհաննիսեան, բացալայտուեցաւ նախագահին մեղսակցութիւնը վերջին շրջանին կարգ մը պատասխանատու անձերու դէմ կատարուած ահաբեկչութիւններուն

Հրանդ Մարգարեան եւ Վահան Յովհաննիսեան բանտէն ազատ կ'արձակուին:

մէջ: Հանդիպումներ տեղի ունեցան Ռոպերթ Քոչարեանի եւ ԵԱՀԿի ներկայացուցիչներուն հետ եւ յստակացաւ ապագայ բանակցութիւններու ուղին: Նախագահական թեկնածուներ եռանդով ընտրապայքարի լծուեցան: Մեծ շուքով տեղի ունեցան Ղարաբաղեան շարժման տասնամեակին նուիրուած հանդիսութիւնները: Արդարադատութեան նախարարութիւնը Փետրուար 9-ին արդէն թոյլատրեց Հ.Յ.Դաշնակցութեան իր գործունէութիւնը շարունակելու Հայաստանի մէջ: Նոյն օրը ազատ արձակուեցաւ Հրանդ Մարգարեանը: Ռոպերթ Քոչարեանը որպէս Հայաստանի ներկայացուցիչ մասնակցեցաւ ԱՊՀի անդամ երկիրներու ղեկավարներու ժողովին: Ռոպերթ Քոչարեանի որոշումով ստեղծուեցաւ 1918-ի Մարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերու 80 ամեակին նուիրուած հանդիսութիւններու յանձնաժողով:

Նախագահական ընտրութիւններ. Մարտ 16-ին տեղի ունեցան ընտրութիւնները. 12 թեկնածուներէն Ռոպերթ Քոչարեան եւ

Ռոբերթ Քոչարեան քուէարկութիւններուն մասնակցելէ ետք

Կարէն Դեմիրճեան անցան երկրորդ հանգրուանին: Հայաստանի Կոմկուսի նախկին առաջին քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանի թեկնածութիւնը եւ շահած ժողովրդականութիւնը պէտք է մեկնաբանել այն բանով, որ Հայաստանի անկախացումէն ետք հետզհետէ վատթարացող իրավիճակը եւ մարդոց յուսախաբութիւնը իշխանութենէն, զանոնք տեսակ մը կարօտախտէ վարակած էր: Ժողովուրդին որոշ հատուածը կարօտ կը զգար դէպի անցեալը, դէպի համայնավար վարչակարգը, երբ թէկուզ անկախ չէր երկիրը, սակայն մարդիկ աւելի լաւ պայմաններու մէջ կ'ապրէին, աւելի ապահով էին:

Ընտրութիւններու ընթացքին, ըստ հայ եւ օտար դէտերու, կարգ մը շրջաններու մէջ օրէնքի լուրջ խախտումներ կատարուած էին: Կ'ըսուի թէ մեծ խախտումներ կատարուեցան նաեւ երկրորդ փուլի ընթացքին, որ տեղի ունեցաւ Մարտ 30-ին:

Ընտրութիւններուն երկրորդ փուլով Հայաստանի Հանրապետութեան երկրորդ նախագահ ընտրուեցաւ Ռոպերթ Քոչարեան:

Սպասումներ ՀՀ երկրորդ նախագահէն.
Նոր նախագահի ընտրութեամբ յոյսի ու սպասումի նոր շրջան մը սկսաւ հայ ժողովուրդին համար թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւքի մէջ: Ղարաբաղեան հիմնահարցէն զատ, Հայաստան ունէր կարելոր հարցեր, որոնք երկար ատեն իրենց լուծումին կը սպասէին: Իր հայրենիքէն սպասելիքներ ունէր նաեւ Սփիւքի հայութիւնը, որոնք պէտք է իրականանային: Աւարտելով Անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան նուիրում աչք բաժինը, ամփոփենք այդ հարցերէն կարելորդները. —

• Ժողովրդավարութեան կատարեալ կիրարկում Հայաստանէն ներս, բոլոր բնագաւառներուն մէջ. այդ ծիրին մէջ մանաւանդ՝ խօսքի, գործի ու խիղճի ազատութիւն:

• Աշխատանքային վայրերու վերաբացում կամ նոր հնարարութիւններու ստեղծում՝ հսկայ չափերու հասնող գործազրկութեան առաջքն առնելու համար:

• Տնտեսական եւ ընկերային կեանքի բարելաւում՝ առաջը առնելու համար արտագաղթին, մանաւանդ՝ ուղեղներու պարպումին (brain drain).

• Ժողովուրդին համար մատչելի եւ բարելաւուած առողջապահական համակարգ:

• Կրթադաստիարակչական առողջ եւ արդիական համակարգի ստեղծում՝ նոր սերունդին ազգային ու քաղաքացիական լաւագոյն դաստիարակութիւնը ջամբելու համար:

• Մտաւորական գործի արժեւորում ու գնահատում՝ թէ՛

քարոյական եւ թէ՛ տնտեսական իմաստով:

• Ազգային գաղափարախօսութեան վրայ հիմնուած ու համայն հայ ժողովուրդին շահերը հետապնդող արտաքին ուրոյն քաղաքականութիւն

• Սփիւք-հայրենիք լիակատար գործակցութիւն եւ փոխադարձ օգնութիւն բոլոր բնագաւառներուն մէջ:

• Երկքաղաքացիութեան օրէնքի ճշդում՝ ընտրանքի հնարարութիւն տալու համար սփիւքահայութեան:

• Սահմանադրութեան բարեփոխում եւ պատշաճեցում՝ ազգային շահերուն եւ ժողովրդավարական սկզբունքներուն:

• Եւ վերջապէս, յանձնառութիւն Հայ Դատի պաշարը մինչեւ վերջ տանելու, մինչեւ իրականացումը Հայ ժողովուրդի գերագոյն նպատակին՝ Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանին:

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ Աշոտ Բլէեան կը հրահանգէր Հայոց Յեղասպանութեան մասին չխօսիլ դպրոցներու մէջ: Դուք ի՞նչ կարծիք ունիք այդ մասին:
2. 1996-ի Սեպտեմբերի նախագահական ընտրութիւններուն ի՞նչ պայմաններու մէջ վերընտրուեցաւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը:
3. Ձեր կարծիքով Լեւոն Տէր-Պետրոսեան ինչո՞ւ Ռոպերթ Քոչարեանը նշանակեց Հայաստանի վարչապետ:
4. Որո՞նք են Ղարաբաղեան հիմնահարցին փուլային եւ փաթեթային լուծումները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ ԼՂՀի իշխանութիւնները միշտ երկրորդը պաշտպանած են:
5. Ի՞նչ պայմաններու տակ հրաժարեցաւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան:
6. Ինչպէ՞ս տեղի ունեցան նախագահական ընտրութիւնները եւ ի՞նչ էր արդիւնքը:

1. Հաւաքական աշխատանք՝ գիտելիքները ընդլայնելու համար

Այս դասանիւթին մէջ ծանօթացաք այն հիմնահարցերուն, որոնք կը զբաղեցնէին Հայաստանը: Ասոնց ամփոփումը ներկայացուած է 11 կէտերու մէջ: Ուրեմն դասարանին մէջ 11 խումբերու բաժնուելով, իւրաքանչիւր խումբ կ'առնէ մէկ հիմնահարց եւ զայն կ'ընդլայնէ՝ դասագիրքէն ստացած իր գիտելիքներուն վրայ աւելցնելով Հայաստանի մէջ այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքները եւ այլ տեղեկութիւններ: Խումբը իր կարճ զեկոյցը կը ներկայացնէ դասարանին:

ԱՐՑԱԽԵԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆՆԵՐՈՎ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Այս դասագիրքին վերջին դասանիւթը նուիրուած է Արցախի ազատագրական պայքարին: Այստեղ, դասագիրքի մը սահմանափակ հնարաւորութիւններով որոշ տեղեկութիւններ կը փոխանցուին մեր նորագոյն պատմութեան փայլուն էջերը կազմող դարաքաղեան սխրանքներուն մասին: Կը տրուի շատ համառօտ պատմութիւնը Պատմական Հայաստանի արեւելեան այս ծայրամասին: Վերլուծութեան կօնթարկուին այն բարդ իրադրութիւնները, որոնք կարելոր ազդակները հանդիսացան եւ կը շարունակեն հանդիսանալ Ղարաբաղեան շարժումին սկզբնական օրերէն մինչեւ Արցախի պետականութեան հաստատումը եւ տակաւին անկէ անդին: Արցախի հարցը դեռ լուծուած չէ. միջազգային ճանաչում չէ գտած հռչակուած անկախութիւնը: Մեր պատմութեան նորագոյն պայքարին նուիրուած այս դասանիւթը կը վերջանայ Ղարաբաղեան հարցի լուծման ճամբաներու որոնմով եւ հնարաւորութիւններու քննարկումով: Ընդլայնումի եւ յաւելեալ վերլուծումի կը կարօտի մանաւանդ այս բաժինը, որ կը ձգուի ապագային: Հայ Դատի պայքարի անցած ճամբաներուն արդէն ծանօթ հայ աշակերտին եւ յանձնառու հայ երիտասարդին կը մնայ այդ պարտականութիւնը կատարել...

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնար անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով բացատրուած են ստորեւ:

դիմագիծ - անարագիր

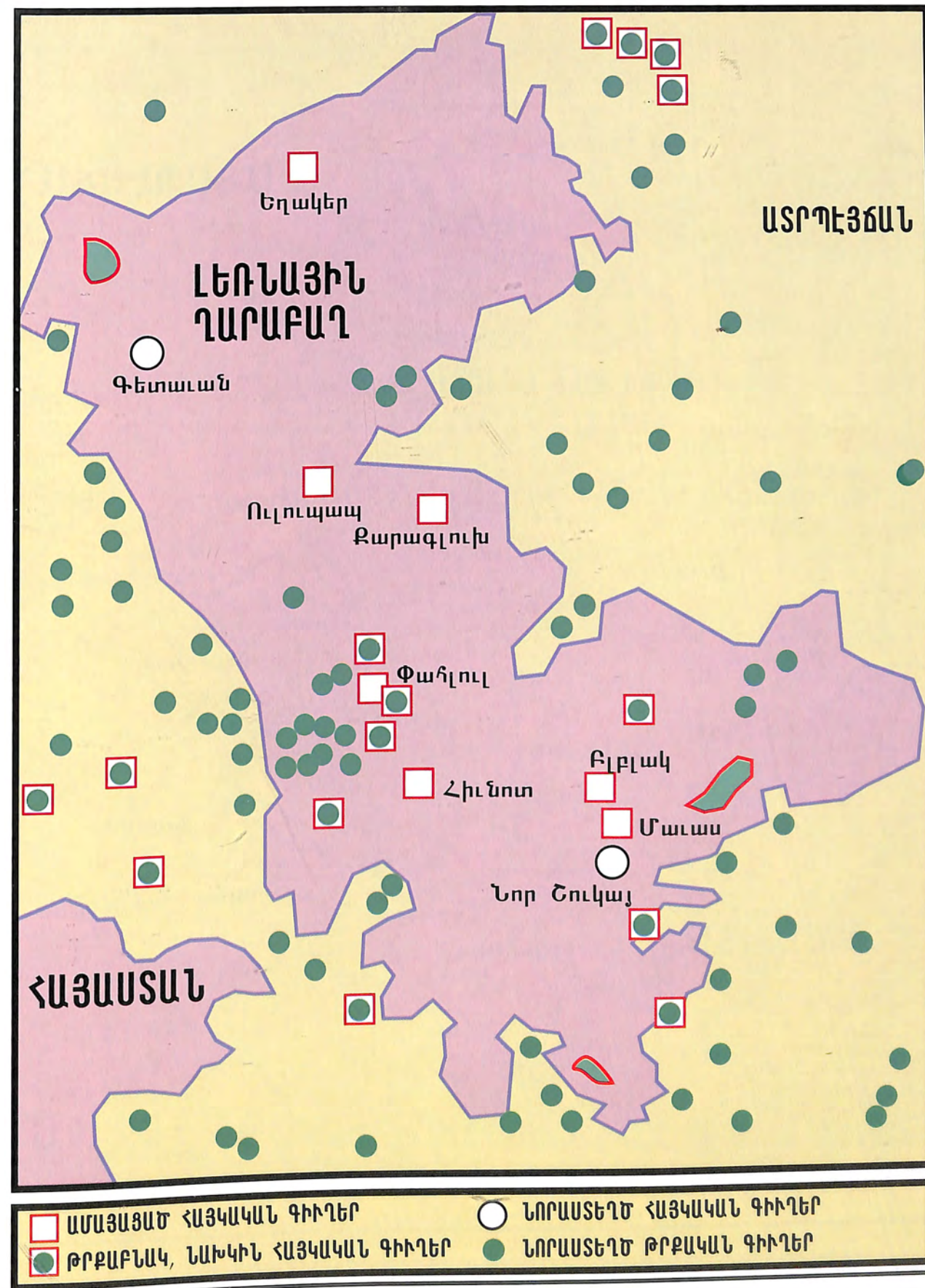
ԱՆՈՒՄՆԻՔ - ամուր, (անանիկ բերդ) բերդ մը զոր կարելի է գրաւել

Վաչկատուն - թափառական

Խաթարել - ւարել, ապակահանել

ԱՅԼՆԵՏՐԱՆՔ - ուրիշ կարելիություն, ուրիշ բան մը ընտրելու հնարա-
ւորություն

Կիզակետ - կեդրոն, կարելու հարց, որուն շուրջ կը դառնան միւս հարցերը

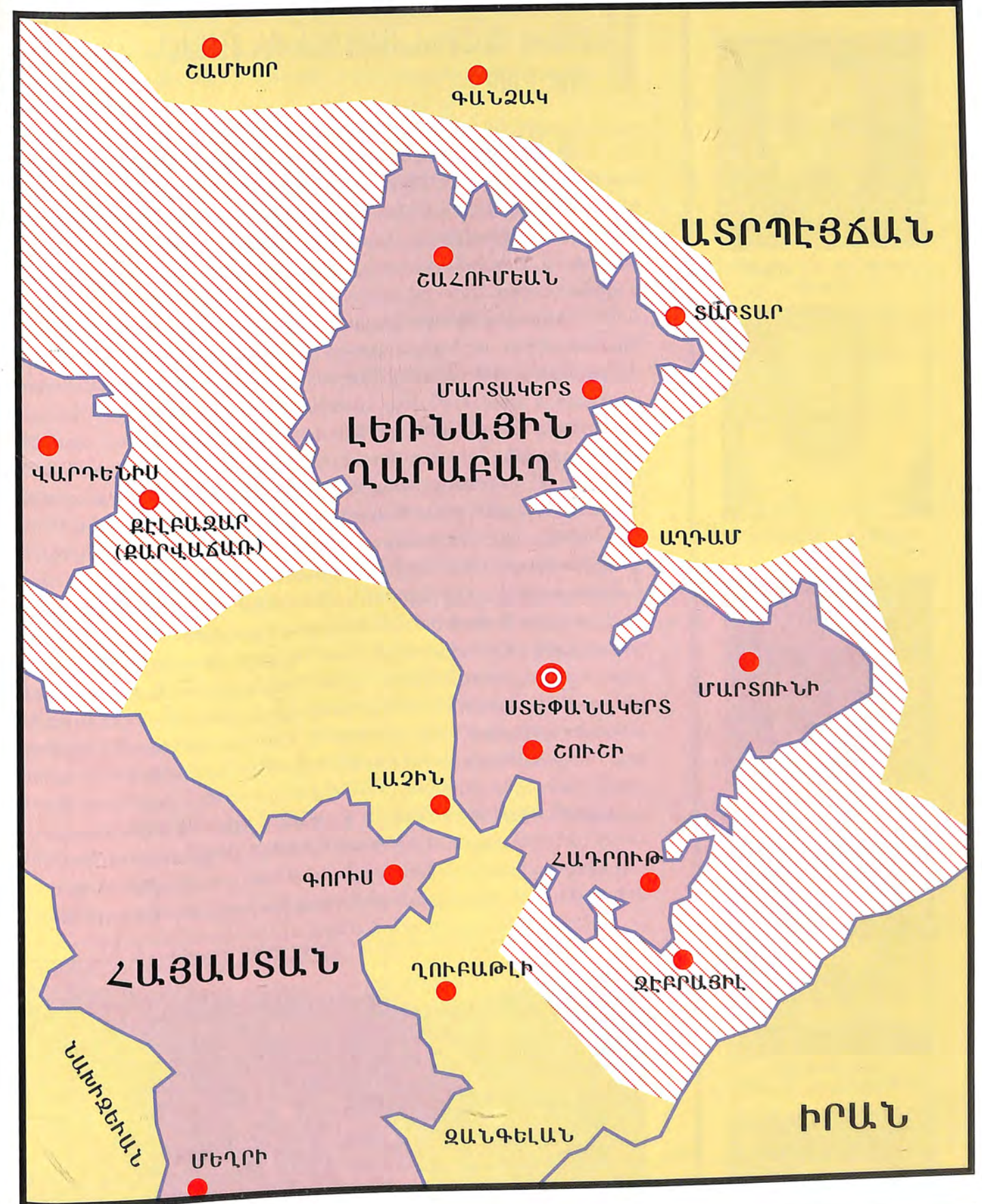
Քարտեւ թիւ 10

Քարտե ԹԻ 10
 Հեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի այս քարտեւը ցոյց կու տայ հայկական այն գիւղերն ու շրջանները, որոնք խորհրդային տիրապետութեան ընթացքին (1920-1988) պարպուած էին հայերէ եւ թրքաբնակ դարձած էին: Քարտեւը ցոյց կու տայ այդ նոյն ժամանակաշրջանին ԼՂԻՄի սահմաններուն շուրջ եւ ԼՂԻՄի մէջ հիմնուած թրքական նոր գիւղեր:

Քարտես թիվ 11

Քարտեզը ցույց կու տայ Լեռնային Ղարաբաղի Անկախ Հանրապետության սահմանները: Ինչպես կը տեսնենք, հանրապետությունը կ'ընդգրկէ նաեւ Ծաղկաձորի շրջանը:

Քարտես թիվ 12

Քարտեզը ցույց կու տայ Լեռնային Ղարաբաղի եւ Հայաստանի Հանրապետություններուն միջեւ գտնուող ազերի շրջաններ, որոնք պատմականորեն հայկական հող եղած են:

1 ԱՐՑԱԽԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷԿ ԱՆԲԱԺԱՆ ՄԱՍԸ ԵՂԱԾ Է

17-րդ դարու վերջերս Արցախի կամ Խաչենի տարածքին վրայ, Գանձակ քաղաքէն (Կիրովապատ, այժմ Գեանջա) մինչեւ Արաքս գետ, գոյացան հինգ հաշկական մելիքութիւններ՝

285

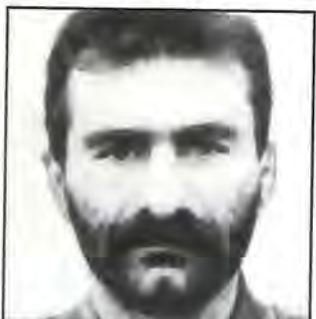
ՎԱՐԴԱՆ ԲԱԽՇԵԱՆ
1965-1991

ՂԱԽԻԹ ՍԱՐԱՊԵԱՆ
1966-1991

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
1965-1991

ԲԵԿՈՐ (ԱՇՈՏ ՂՈՒԼԵԱՆ)
1959-1992

ՍԱՄՈՒԷԼ ՇԱՀՄՈՒՐԱԴԵԱՆ
?-1992

մղոն) տարածք է կը բաժնուէր 5 շրջաններու՝ Մարտակերտ, Մարտունի, Հադրութ, Ծուշի (նախապէս Ասկերան) եւ Ստեփանակերտ: Լեւոնային Ղարաբաղի մարզէն դուրս կը մնային հայաբնակ շատ մը շրջաններ, որոնց կը սպասէր Ղարաբաղէն ա՛լ աւելի ծանր ճակատագիր:

1930-ական թուականներուն, Ղարաբաղի մտաւորականութիւնը կը դիմէր Մոսկուայի իշխանութեան եւ նկարագրելով հայութեան անտանելի վիճակը կը խնդրէր Ղարաբաղը հանել Ատրպէյճանի կազմէն եւ միացնել Հայաստանին: 1936-ին, երբ Անդրկովկասի Դաշնակցային Հանրապետութիւնը լուծարքի կ'ենթարկուէր, Հայաստանի ղեկավար Ադասի Խանջեան եւս նման դիմում կատարեց: Ան առաջարկեց քննել Հայաստանէն դուրս մնացած հայկական հողամասերուն Հայաստանին միացման հարցը: Բայց Խանջեանի ճակատագրին ծանօթ ենք արդէն: Դիմումները արդիւնքի չհասան, եւ քննադատուեցան անոնք (հայերը), որոնք սահմաններու փոփոխութեան պահանջներ կը կատարէին:

Ճնշում եւ խտրականութիւն. Խորհրդային Ատրպէյճանը Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի մէջ կը գործադրէր խտրականութեան, ճնշումի ու հալածանքներու քաղաքականութիւն: Արգիլուած էր ազգային, կրօնական եւ մշակութային որեւէ արտայայտութիւն: Գոյութիւն ունէին տնտեսական եւ ընկերային խիստ ճնշումներ: Կը քաջալերուէր հայերուն արտագաղթը այդ շրջաններէն: Ամենէն խիստ պատիժին կ'արժանանար գանգատի կամ բողոքի որեւէ արտայայտութիւն: Արցախցի Բենիկ Մովսիսեան ցմահ բանտարկութեան ենթարկուեցաւ քանի որ իր իննամեայ որդուն պղծած, խոշտանգած ու սպաննած երեք ատրպէյճանցիներէն իր որդու եւ այլ սպաննութիւններու վրէժն առած էր: Երբ դատարանը թեթեւ դատաւճի մը արձակած էր, որդեկորոյս հայրն ալ, զայրացած հայ զանգուածին միացած, մահացու վիրաւորած էր հայաստան թուրքը՝ Արշադ Մամեդովը:

Նախապէս տեսանք, թէ 1960-ական թուականներուն հայութեան կողմէ դիմում մը չլուեցաւ Մոսկուա: Դիմումը ստորագրած էին 2500 հայեր ԼՂԻՄԷՆ, Ծամխորէն, Խանլարէն, Դաշքեսանէն եւ Ծահմուեանի շրջանէն: Այս դիմումը եւս միւսներուն պէս մնաց անպատասխան: Անխուսափելի էր Նախիջեւանի աստիճանական հայաթափումը եւ Ղարաբաղի հայ բնակչութեան նուազումը:

Կարելոր տնտեսական ծրագիրները ընդհանրապէս կ'արգիլուէին: Գիւղացիներուն կը պարտադրուէին արտադրութեան անիրագործելի ծրագիրներ: Կարելոր գործարանները կը կառուցուէին ազերիներուն բնակած վայրերուն մէջ: Նոյնիսկ Ստեփանակերտի հացի գործարանը իրմէ 25 մղոն (40 քիլոմէթր) հեռու ազերի քաղաքի մը մէջ տեղադրուած էր. իբրեւ թէ ազերիները աւելի լաւ կրնան հսկել հացի որակին: Մետաքսի գործարանը Ստեփանակերտէն 75 մղոն (120 քիլոմէթր) հեռու այլ ազերի պզտիկ քաղաքի մէջ կը գտնուէր: Եթէ հայ բանուորը ուզէր աշխատանքի վայրին մօտիկ ըլլալ, պէտք է դուրս գար հայկական շրջաններէն: Ազերի քաղաքի մը մէջ կը գտնուէր նաեւ Ստեփանակերտի օրաթերթերուն եւ այլ հրատարակութիւններուն բաշխման կեդրոնը. այսինքն՝ ազերիները պիտի որոշէին, թէ ինչ պիտի կարդայ Ղարաբաղի հայը:

Ստեփանակերտը շրջաններուն միացնող նոր ճամբաներ չէին շինուէր, եղածներն ալ չէին նորոգուէր: Այս բոլորին վրայ աւելցուցէք այն երեւոյթը, որ Ղարաբաղի մէջ գտնուող 1600 հայկական յուշարձաններ աստիճանական կործանումի կ'ենթարկուէին եւ իշխանութիւնը զանոնք նորոգելու արտօնութիւն չէր տար: Յստակ է, որ այդ ալ ընդհանուր քաղաքականութեան մաս կը կազմէր՝ որքան կարելի է կանուխ ձերբազատուիլ հինէն եկած, հայերու ներկայութիւնը ապացուցող մշակութային կոթողներէն: Կ'ըսուի, թէ Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի մէջ հայերու կեանքը խորհրդային շրջանին աւելի գէշ եղած է, քան պարսիկ խաներու բռնապետութեան տակ:

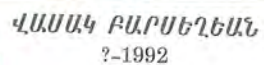
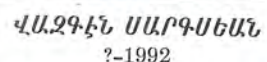
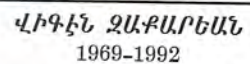
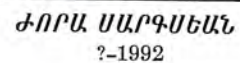
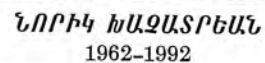
Ղարաբաղեան շարժումին սկիզբը. 1984 թուականէն սկսեալ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր «Զանգակատուն» կազմակերպութիւնը, որ կը գործէր Ղարաբաղի հայկական յուշարձաններուն պահպանման ուղղութեամբ: Այս աշխատանքին դէմ կը պայքարէին ատրպէյճանցի մտաւորականներն ու պատմաբանները, որոնք յատուկ ճիգ կը թափէին Ղարաբաղը ատրպէյճանական մշակոյթին օրրանը ներկայացնելու: «Զանգակատուն» կազմակերպութեան գործօն անդամներէն Հրայր Կարապետեան կը յիշէ, թէ այդ օրերուն այս կազմակերպութեան անդամները Ղարաբաղի մէջ մեծ դժուարութեամբ կը փորձէին ստորագրութիւններ հաւաքել: Մարդիկ, իրաւամբ, կը վախճային նոյնիսկ անոնց երեսին դուռ բանալ: 1987-ին հրատարակուեցան Իգոր Մուրատեանի եւ Մանուէլ Սարգսեանի աշխատութիւնները Ղարաբաղի մասին, եւ թէ ինչպէս Ատրպէյճանի իշխանութիւնները կը փորձէին Արցախը եւս Նախիջեւանի ճակատագրին ենթարկել: 1987-ին արդէն Իգոր Մուրատեանի ջանքերով թափ ստացաւ ստորագրութիւններու հաւաքումը: Անոր ղեկավարութեամբ ստեղծուած «Միացում» կազմակերպութիւնը գլխաւոր մղիչ ուժը դարձաւ 1988-ին Ղարաբաղի եւ Հայաստանի մէջ պայթած շարժումին:

Իգոր Մուրատեան Երեւանի ժողովրդային հաւաքին (նկարը լոյս տեսած է «Նիւ Եորք Թայմզ» թերթին 1988, Մարտ 11-ի թիւին մէջ)

Հարցումներ

1. Ո՞ր շրջանին մէջ գոյացան հայկական հինգ մելիքութիւնները, եւ այդ շրջանը ո՞ր կը գտնուէր:
2. Ցարական տիրապետութիւնը ի՞նչ քաղաքականութեան վրայ հիմնուած էր, եւ այդ քաղաքականութիւնը ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ Արցախի մէջ:
3. Ի՞նչ էր ԼՂԻՄը, կառավարական ի՞նչ իրավիճակ ունէր եւ ինչպէ՞ս կազմուեցաւ:
4. Ինչպէ՞ս կը բնութագրէք հայերուն դէմ կատարուած ճնշումներն ու խտրականութիւնը Ատրպէյճանի մէջ:
5. Ինչպէ՞ս սկսաւ Ղարաբաղեան շարժումը եւ որո՞նք էին առաջին ղեկավարները:

Համատարած ջարդի և բռնարարք։ Ազերի յարձակումները Ղարաբաղի սահմանամերձ շրջաններում վրայ կը շարունակուէին։ Նպատակն էր դարաբաղցիները ահաբեկել եւ իրենց որոշումէն ետ դարձնել։ 1988-ի Նոյեմբերին Պաքուի, Կիրովապատի (Գանձակ) եւ Նախիջեւանի մէջ ազերիները «Ծիհատ» (Սրբազան Պատերազմ) պոռալով յարձակեցան հայ բնակչութեան վրայ։ Ասիկա բողոք մըն

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
1974-1992

ԻԳՈՐ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ
1973-1992

ՀԱՄԼԵԹ ՀԱՅԿԱԶԻ
ՅԱԿՈԲԵԱՆ 1971-1992

ԳԵՂԱՄ ԶԱՔԱՐԵԱՆ
?-1992

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ
1969-1992

Էր՝ Սումկայիթի յանցագործներէն մէկուն համար արձակուած մահաւճիռին դէմ: Այսպէս, Նոյեմբեր 21-ին Կիրովապատի մէջ ջարդուեցան շուրջ 50,000 հայեր: Վայրագութիւնները, ջարդն ու հալածանքը շարունակուեցան յաջորդ ամիսներուն: 500,000 ազերիներ Պաքուի մէջ հայերուն դէմ ցոյցի ելան: «Մահ հայերուն» եւ «Հայէ՛ր, դու՛րս Ատրպէյճանէն» լօզունգները ցոյցերուն առանցքը կը կազմէին: Ցոյցերուն յաջորդեց յարձակում հայերու վրայ: Հայերը կը սպաննուէին կամ դուրս կը վճռուէին իրենց տուններէն եւ այդ տուններուն մէջ ազերիներ կը տեղափոխուէին: Այս վայրագութիւններու գագաթնակէտն էր Պաքուի զանգուածային ջարդը 1990-ի Յունուարին, որ տեւեց ամբողջ շաբաթ մը: Ծաբաթ մը վերջ միայն խորհրդային բանակը Պաքու մտաւ եւ հալածանքները դադարեցան:

Կիրովապատէն, Պաքուէն, Ծամխորէն, Խանլարէն, Դաշքեսանէն եւ հայաշատ այլ վայրերէն բռնի դուրս շարտուած հայ բնակչութիւնը, ունեցուածքը կողոպտուած, բազմաթիւ զոհեր տուած, տնտեսական, հոգեկան եւ ֆիզիքական ամենէն ծանր պայմաններու մէջ դէպի Հայաստան կը գաղթէր: Ատրպէյճանի կառավարութիւնը հետեւողական կերպով հանրապետութեան հայաթափումը կը հետապնդէր:

Կրկնուող պատմութիւն. Պաքուի հայ բնակչութեան ջարդին ու տեղահանութեան լուրը մեծ արձագանգ գտաւ աշխարհի մէջ: Սփիւռքի հայ կազմակերպութիւնները, Հայ Դատի Յանձնախումբերը բողոքագիրներ ներկայացուցին. գաղթականներու խղճալի վիճակէն ու անոնց պատմածներէն փաստագրական տեսանկերիզներ (video) պատրաստելով զանոնք լրատուական գործակալութիւններուն տրամադրեցին: Այդ առիթով Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն 5 ծերակուտականներ եւ 28 ներկայացուցիչներ նամակ մը յղեցին Կորպաշովին: Անորէյ Սախարով յայտարարեց, թէ հայերուն նոր ցեղասպանութիւն մը կը սպառնայ: Ան քննադատեց Մոսկուայի կեդրոնական իշխանութիւնը, որ Ատրպէյճանի կողմը

Խորհրդային բանակը կը զբաղէ Մարտունաշէնն ու Գետաշէնը

անցած հայերուն ջարդը արգիլելու վճռական քայլեր չ'առնէր:

Տարօրինակ գուգադիպութեամբ մը կը կրկնուէր Օսմանեան Կայսրութեան հակահայ քաղաքականութիւնը: Ծիշդ այնպէս, ինչպէս 19-րդ դարու վերջերուն օսմանեան կառավարութիւնը ջարդեր կազմակերպելով, սարսափ տարածելով, հայ բնակչութիւնը իր սահմաններէն դուրս կը շարտէր եւ կայսրութիւնը հայերէ կը մաքրէր, նոյնը տեղի կ'ունենար նաեւ Ատրպէյճանի մէջ: Աւելի՛ն, ճիշդ ինչպէս 19-րդ դարու վերջերուն օսմանեան կառավարութիւնը հայկական բնակչութիւն ունեցող շրջաններուն սահմանները կ'ընդլայնէր՝ մեծ թիով թուրք ու քիւրտ խառնելով հայերուն հետ, նոյնը եւս կը կատարուէր Ատրպէյճանի մէջ: Օրինակ՝ պատմականօրէն հայկական հող եղած Ծախումեանի շրջանը 1991-ի Յունուարին լուծարքի ենթարկուեցաւ եւ առնուեցաւ թրքաբնակ խոշոր շրջանի մը մէջ:

Պատմութիւնը կը կրկնուէր:

Ինքնապաշտպանութեան ճիգ. Ատրպէյճանի մէջ կազմուած «Ազգային Ճակատ»ը իր ուժի եւ հեղինակութեան գագաթնակէտին հասած էր: Այս կազմակերպութիւնը, որ քանի մը կուսակցութիւններու միացումն էր, ի սկզբանէ Թուրքիոյ հովանաւորութիւնը կը վայելէր: Ան ոչինչ զիջելու պատրաստ էր հայերուն եւ մեծ եռանդով ազերի ժողովուրդին հակահայ զգացումները կը հրահրէր: 1990-ի Յունուար ժողովուրդին հակահայ զգացումները կը հրահրէր: 1990-ի Յունուար մահին գտնուող Հայաստանի կարգ մը շրջաններուն վրայ՝ Մեղրի, Զանգեզուր, Նոյեմբերեան, Իջեւան եւ Արարատի Երասխաւան շրջան: 1990-ի Յունուար 13-ին յարձակումի ենթարկուեցան նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի հիւսիսը գտնուող Ծախումեանն ու

ԴՈՒՇՄԱՆ (ՎԱՐԴԱՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ) 1966-1992

ՀԵՐՄԻՆԷ
? -1992

ՌՈՒԶԱՆԱ
? -1992

ՎԱՐԴԻԿ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ
? -1992

ՇԱՀԷՆ ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ
? -1992

Գետաշենը: Այս յարձակումներում մեծ մասամբ դեմ կը դնեին Հայաստանի մեջ զանազան քաղաքական խմբակցություններում կազմակերպած զինեալ ջոկատները՝ օրինակ «Հայ Դատ» կուսակցութեան, Հ.Յ.Դաշնակցութեան, Ազգային Ինքնորոշում Միավորման, եւ Հայ Ազգային Բանակի (ՀԱԲ): Հայաստանը տակաւին ազգային բանակ չունէր. իսկ խորհրդային բանակը, նոյնիսկ սահմանապահները, չէին մասնակցեր եւ ընդհարումները անօրէն միջոցներով զինուած խումբերու ահաբեկչական արարքներ կը համարէին: Տակաւի՛ն, կառավարութիւնը ամէն առիթ կ'օգտագործէր զինաթափելու դէպի Ղարաբաղ ուղղուած ինքնապաշտպանութեան խումբերը: 1990-ի Մայիս 27-ի Երեւանի երկաթուղակայանի ընդհարումը խորհրդային զօրքի եւ հայ ինքնապաշտպանական խումբի մը միջեւ ցոյց կու տար կեդրոնի միտումը՝ զինուած եւ ինքնապաշտպանութեան դիմած հայերը պատժելու:

Ծարունակուող հայաթափում. Հայաթափման ծրագիրը կը գործադրուէր Ծախումեանի արեւմուտքը գտնուող հայաբնակ Գետաշենի եւ Մարտունաշենի մէջ: 1991-ի Ապրիլի կէսերէն սկսած, այս շրջանները շարունակական յարձակումի ենթարկուեցան: Խորհրդային զօրքը եւ Ատրպէյճանի յատուկ զինեալ խումբերը յստակ համագործակցութեամբ հայկական գիւղերը կ'այրէին, սպանութիւններ կ'ընէին եւ բնակչութիւնը կը ստիպէին ձգել ու հեռանալ: Մարտունաշենի ինքնապաշտպանութեան ջոկատները բազմաթիւ զոհեր տալով տեղի տուած էին. իսկ Գետաշենի մէջ, Հ.Յ.Դ.ի ջոկատը, դպրոցի պատմութեան ուսուցիչ՝ Թաթուլ Կրպէտեանի ղեկավարութեամբ, առանց Հայաստանէն օգնութիւն ստանալու կը դիմադրէր: Զուգադիպութեամբ մը, նոյն ատենները Գետաշեն կը գտնուէին Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախումբի ջանքերով Ղարաբաղ եւ Հայաստան գործուղուած ամերիկեան CBS հեռուեսիլի թղթակիցները եւ կենդանի զեկոյցներ կը հաղորդէին Ամերիկա: Խօսնակը հիացումով կը խօսէր հայերու անդդոյունի կամքին եւ մանաւանդ Թաթուլի կատարած հերոսութիւններուն մասին: Թղթակիցներուն խումբին Ամերիկա վերադարձէն քանի մը օր ետք, Ապրիլ 30-ին, Թաթուլի եւ իր ընկերներուն զոհուելուն լուրը հասաւ: Կորուստը մեծ էր: Կը սգային նոյնիսկ ամերիկացի թղթակիցները: Դաշնակցութիւնը կոչ կ'ըներ բոլորին, զօրաշարժի կ'ենթարկէր իր կառոյցները պաշտպանելու Գետաշեն-Ծախումեանի հայութիւնը: Հայկական այս շրջանը պէտք չէր պարպուէր հայութենէ:

Խումբ մը Մարտունին ազատագրող ազատամարտիկներէն. կեդրոնը՝ Մերուժան Մոսիյեան

Հարցումներ

1. Ձեր կարծիքով, Սումկայիթի յանցագործներուն դատաւարութիւնը ինչո՞ւ կրկնուեցաւ Մոսկուայի մէջ, եւ ինչո՞ւ հոն աւելի խիստ վճիռներ արձակուեցան:
2. Համատարած տեղահանութիւնը, ջարդերն ու բռնարարքները ի՞նչ քաղաքականութեան արդիւնք էին:
3. Դուք ի՞նչ նմանութիւններ կը տեսնէք հայերու հանդէպ օսմանեան եւ ազերի իշխանութիւններուն վերաբերմունքներուն մէջ:
4. Արդեօք գիտե՞ք անձեր կամ ընտանիքներ, որ Ատրպէյճանէն խոյս տուած ըլլան: Ի՞նչ կը պատմեն: Իրենց փորձառութիւնը ինչպե՞ս կը մեկնաբանեն:

ԱՐՇԱԿ ԱԲԳԱՐԵԱՆ
1960-1992

Յոցերը վերական Սեպտեմբերի 15-ին Ստեփանակերտի մէջ: Այս անգամ ղարաբաղցիները կը բողոքէին այն երեւոյթին դէմ, որ ազերիները Ղարաբաղ կը մտնէին, ըսելով որ փախած են Հայաստանէն, ու հոն կը տեղաւորուէին: Այսպիսով Ատրպէյճանի իշխանութիւնը նպատակ ունէր խախտել Ղարաբաղի հայկական գօրատը կեդրոնացումը: Իբրեւ պատիժ ցուցարարներուն՝ ատըրպէյճանական իշխանութիւնը Սեպտեմբեր 20-ին առաջին անգամ ըլլալով Ստեփանակերտի մէջ պարէտաչին ժամ յայտարարեց (գիշերուան 9-էն առտուան 6-ը): Արգիլուեցան հաւաքները եւ մանաւանդ օտար թղթակիցներուն մուտքը Ղարաբաղ:

Դիմում միջազգային կազմակերպություններում. Շարունակական յարձակումներու, ջարդի ու հալածանքի ենթարկուած եւ տնտեսական շրջափակումից հետեւանքով սովի մատնուած արցախահայութիւնը այլընտրանք չունէր բացի զինեալ ինքնապաշտպանութեան դիմելէ: Անոր դիմումները կեդրոնական իշխանութեան՝ կը մնային անպատասխան: 1989-ի Օգոստոսին Արցախի Ազգային խորհուրդը դիմեց ՄԱԿի Ապահովութեան խորհուրդին եւ ամիս մը ետք նաեւ ՄԱԿի Ընդհանուր Զարտուղարին: Դիմումնագրին հետեւեցան 100,000-է

Արկադի Վոլսկի

ՍՍՏՈՒՆԷԼ
1960-1992

ԱՐԹՈՒՐ ՂԱՐԻՊԵԱՆ
1967-1992

ԳԵՂԱՄ ԽԼՂԱԹԵԱՆ
1965-1992

ԲԵՐԴԱՋՈՐԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ 1962-1992

ԱՂՈՒԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
1970-1993

աւելի նամակներ՝ սփիւռքահայութեան կողմէ ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղարին ուղղուած: Վերջապէ՛ս ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովին 1990, Փետրուար 20-ի նիստին արժարժեցաւ Ղարաբաղի հարցը: Հայ Դատի Յանձնախումբի ներկայացուցիչ Հրայր Պալեան զեկուցեց հարցի էութեան մասին՝ իր պատմական անցեալով եւ ներկայի իրավիճակով: Ան դիմեց Յանձնաժողովին՝ քննելու կատարուած ոճիրները, ապահովելու շրջանի բնակչութեան կեանքը եւ Ղարաբաղի հարցին լուծման համար քայլեր առնելու: Կարելի դարձաւ ՄԱԿի պատկան յանձնախումբերու հետաքրքրութիւնը շարժել: Նոյնիսկ պահ մը հայերը հաւատացին, թէ ՄԱԿի խաղաղարար ուժերը պիտի տեղադրուին Ղարաբաղի շուրջ եւ արգիլեն ընդհարումները: Սակայն նորէն գործի անցաւ Ատրպէյճանի քարոզչական մեքենան: Կառավարութիւնը Պաքու հրաւիրեց ՄԱԿի եւ Ամերիկայի բարձրաստիճան պաշտօնեաները, համոզելու համար զանոնք որ Ղարաբաղի հարցը Ատրպէյճանի ներքին հարցն է, պէտք չէ զայն միջազգային ուշադրութեան արժանացնել եւ որ ինք որեւէ գնով պիտի չընդունի ՄԱԿի ուժերուն մուտքը Ատրպէյճան:

Գեօաշէն

Հարցումներ

1. Ղարաբաղի Յստուկ Կառավարման Կոմիտէն ինչո՞ւ աւելի նպաստաւոր էր հայերուն համար:
2. Արցախի Ազգային Խորհուրդը միջազգային ո՞ր կազմակերպութիւններուն դիմեց եւ ի՞նչ կը սպասէր անոնցմէ:
3. Հայ Դատի Յանձնախումբը միջազգային գետնի վրայ ինչպէ՞ս օգնեց Արցախի դատին:
4. Ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ այդքան մեծ ազդեցութիւն ունէր Ատրպէյճանի հակահայ քարոզչութիւնը թէ՛ Մոսկուայի եւ թէ միջազգային շրջանակներուն մէջ:

4 ՂԱՐԱԲԱՂԸ ԻՐ ԱՆԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՀՈՉԱԿԷ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ԴԻՄԷ

1991-ի Սեպտեմբերին Ղարաբաղի եւ Ծափմեանի սովետները որոշում կայացուցին դուրս գալ Ատրպէյճանի կազմէն: Ի պատասխան այդ որոշումին, Ատրպէյճանի Գերագոյն Խորհուրդը հակասահմանադրական քայլով մը լուծեց ԼՂԻՄը: Ղարաբաղի Մարզխորհուրդը, Խ. Միութեան սահմանադրական օրէնքներէն օգտուելով, 1991-ի Դեկտեմբեր 10-ին հանրաքուէ կազմակերպեց: Պատերազմի կրակներուն տակ Ղարաբաղի բնակչութիւնը հանրաքուէին մասնակցելով ջախջախիչ մեծամասնութեամբ քուէարկեց Ղարաբաղը անկախ հռչակել: Ղարաբաղցի կ'ընդունէր դրժուարին մարտահրաւէրը: Պատերազմին, տեղահանութիւններուն եւ կոտորածներուն ձգած արիւնին ու աւերին մէջ ան պիտի կառուցէր անկախ պետութիւն՝ իր բանակով, վարչամեքենայով, ներքին կառուցներով եւ արտաքին քաղաքական վարքագիծով:

Պետականութեան հաստատում. Հանրաքուէէն ետք տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրութիւնները եւ Խորհրդարանի բացումը կատարուեցաւ 1992-ի Յունուար 6-ին: Խորհրդարանը հաստատեց Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան (ԼՀՀ) անկախութեան հռչակումը եւ միջազգային ճանաչումի կոչ ըրաւ: Հանրապետութեան խորհրդարանի նախագահ ընտրուեցաւ Արթուր Մկրտչեան (ՀՅԴ), վարչապետ՝ Օլէգ Եսայեան եւ փոխ-նախագահ՝ Գէորգի Պետրոսեան (ՀՅԴ): Արթուր Մկրտչեանի հերոսական ներդրումը ԼՀՀի կազմաւորման եւ պետականութեան կայացման մէջ շատ կարճ եղաւ: 1992-ի Ապրիլ 14-ին, խորհրդարան պայմաններու մէջ, արկածի զոհ գնաց Մկրտչեանը, եւ Գէորգի Պետրոսեան ստանձնեց խորհրդարանի նախագահի պաշտօնատարի պաշտօնը: Հայաստանի իշխանութիւնը մերժեց պաշտօնապէս ճանչնալ Ղարաբաղի անկախութիւնը: Եւ երբ Հայաստանի մէջ գործող կուսակցութիւններէն ոմանք միացեալ ճակատ կազմած իշխանութեանէն պահանջեցին Ղարաբաղի հարցը ճանչնալ իբրեւ ազգային ազատագրական պայքար, նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան քննադատեց եւ պետականութեան դէմ գործող տարրեր անուանեց զանոնք:

Հակաշարժակ ազդեցութիւններուն դէմ. Ատրպէյճանի բանակի շարունակական յարձակումներուն տակ կարեւոր տարածքներ կորսնցուցած էր Արցախը: Անդադար ուժակոծումներու տակ կը գտնուէր Ստեփանակերտը: Աւելի եւս սեղմուած էր Ղարաբաղի շրջափակումը եւ ժողովուրդը զրկուած էր էլեկտրականութենէ,

Արթուր Մկրտչեան

Գէորգի Պետրոսեան

Ստեփանակերտի Համապատկերը Շուշի-Ստեփանակերտ մայրուղիէն

A black and white portrait of a young man with dark, curly hair. He is looking down and to his left. He is wearing a light-colored shirt with thin, dark horizontal stripes. The background is out of focus, showing some indistinct shapes and colors.

A black and white portrait of a man with dark hair and a prominent mustache. He is looking directly at the camera with a neutral expression. The image is framed by a thin black border.

A photograph showing the ruins of a building, likely a school, with large piles of rubble and debris in the foreground and damaged walls in the background.

A black and white photograph of a man with dark hair, wearing a dark suit jacket over a light-colored shirt and a dark tie. He is shown from the chest up, in profile, looking down and to his left. His hands are raised and gesturing as if he is speaking or explaining something. The background is dark and out of focus.

299

ՎՐԵԺ (ՎՐԵԺ) 1951-1993

ՄՀԵՐ ԶՈՒԼԶԱԾԵԱՆ 1967-1993

ԱՐՄԵՆՉՈ (ԱՐՄԵՆ) ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ 1961-1993

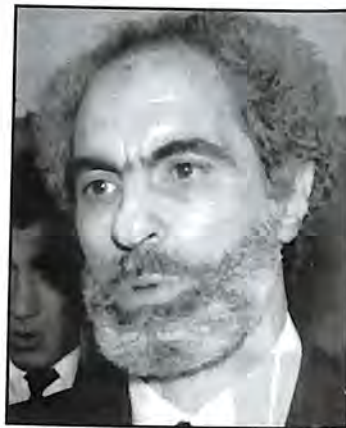
ԹՈՎԱԿԻՄ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ 1963-1993

ԹԱՐՈՒԹԻՆ ԲԱՐԱԶԱՆԵԱՆ 1971-1993

արդեն դերակատար էր Թուրքիան:

Թուրքիան պատկերին մեջ. Խ. Միտթեան տկարացումը առիթ մըն էր համա-թուրանական մղումներուն վերադարձումին. իսկ Ղարաբաղի կցումը Հայաստանին արգելք մըն էր այդ ճամբուն վրայ: Այդ արգելքը վերցնելու համար էր, որ Թուրքիա կը հրահրէր ազերիներուն հակահայ եւ մանաւանդ իսլամական գաղափարները, կ'օժանդակէր Ազգային Ճակատի կազմութեան եւ զօրացման: Ազգային Ճակատի ղեկավարներէն մէկը 1989-ի Նոյեմբերին «Le Monde Diplomatique» թերթի թղթակիցին յայտնած էր, թէ իրենց նպատակը Խորհրդային Ասիոյ եւ Կովկասի բոլոր թրքական հանրապետութեանց համա-թրքական գերազանցութեան մը մէջ միացնելն է, որ պիտի մերժէ այլ ազգութիւններու ներկայութիւնը եւ պիտի ունենայ արմատական բնոյթ: Նոյն ծիրէն ներս 1990-ի Յունուարին, Ատրպէյճանի Հա-

Ապուլֆաա Էլչիպէյ

Բերդաձորի Մաղկաձոր գիւղը հրկիզուած ազերիներու կողմէ

մայնավար կուսակցութեան ղեկավար Վեգիրովը կը թելադրէր՝ որքան կարելի է շուտ, վերջնականապէս հաշիւները գոցել հայերուն հետ: Ապա Էլչիպէյ 1992-ին փոխարինելով Մութալիպովը, սկսաւ շեշտուած հակառուս քաղաքականութիւն վարել եւ բացարձակ բարեկամական կապեր մշակել Թուրքիոյ հետ: Այն ատեն բացայայտ դարձաւ նաեւ Թուրքիոյ զինուորական օգնութիւնը Ատրպէյճանին՝ մարդուժ եւ զինամթերք, նոյնիսկ ամերիկեան նորագոյն զէնքեր: **Ռուս եւ թուրք մրցակցութիւն.** Թուրքիոյ այս շեշտուած ներկայութիւնը Ատրպէյճանի մէջ Ռուսիոյ շահերուն դէմ էր ի հարկէ: Էլչիպէյը պատժելու համար, ան մէկ կողմէ օգնեց հայերուն, միւս կողմէ աշխատանք տարաւ Էլչիպէյը վար առնելու եւ գայն իրեն հաւատարիմ նախագահով մը փոխարինելու: Այդ հաւատարիմը Խ. Միտթեան Կոմկուսի Փոլիթպիւրոյի նախկին անդամ՝ Հայտար Ալիեւն էր, որուն վարած քաղաքականութեան բերումով նժարը

դարձեալ դէպի Ռուսիա թեքուեցաւ: Այս բոլորով հանդերձ, նոյնիսկ Ալիեւ չկրցաւ թրքամէտ գաղափարները չեզոքացնել: Ազգային Ճակատը, թէկուզ տկարացած, տակաւին համա-թրքական գաղափարներու կը ձգտէ: Ատրպէյճան կը փորձէ որոշ հաւասարակշռութիւն պահել Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ - եւ անոր միջոցաւ նաեւ արեւմտեան, մանաւանդ՝ ամերիկեան - դերակատարութեան միջեւ: Այս պատճառով է, որ Ատրպէյճան կը մերժէ ստորագրել այն բոլոր համաձայնագիրները, որոնք կը պարտադրուին Ռուսիոյ կամ ԱՊՀ-ի կողմէ, չունին թրքական կողմնորոշում եւ կը պարտադրեն, որ ԱՊՀ-ի կամ Ռուսական զօրամասեր տեղադրուին Կովկասի մէջ: Յստակ է, ի հարկէ, որ Ռուսիա կը ձգտի ամէն գնով ներկայութիւն ըլլալ Կովկասի մէջ. իսկ Ատրպէյճան ատիկա արգելք կը նկատէ Թուրքիոյ եւ արեւմտեան երկիրներու Կովկաս մուտքին: Միւս կողմէ, Ատրպէյճանի բարեկամութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունի Ռուսիոյ նոր դիրքին համար: Ան ունի քարիւղի հարուստ հորեր, ոսկի եւ խաւիար եւ մեծ ազդեցութիւն՝ Միջին Ասիոյ նախկին խորհրդային հանրապետութիւններու իսլամ ժողովուրդներուն վրայ: Ատրպէյճան գիտակցելով այդ բոլորին, կը ճշդէ իր արտաքին քաղաքականութիւնը: Ռուսիա յաճախ յայտարարած է, թէ առանց իր ներկայութեան եւ մասնակցութեան Կովկասի մէջ որեւէ հարց չի կրընար լուծուիլ եւ Ամերիկա սկսած է հաշուի առնել այդ: Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման բանակցութիւններուն Ռուսիա եւ Ամերիկա ընդհանրապէս համաձայն կ'ըլլան:

Արցախի առաջնորդ Պարգեւ Եպս. Մարտիրոսեանի տունը աւերուած

Ազերի յարձակումին ենթարկուած հայկական ջոկատին մնացորդացը, որուն վրայ, ի յիշատակ զոհուածներուն, միշտ ծաղիկներ կը դրուին:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ ընթացքով յառաջացաւ Արցախի պետականութեան կառուցումը՝ 1991-ի Սեպտեմբերէն մինչեւ խորհրդարանի բացում:
2. Ծուշիի եւ Լաչիւնի գրաւումը ի՞նչ արժէք ունեցաւ Ղարաբաղի պայքարին համար:
3. Բաղիրովի, Վեգիրովի, Մութալիպովի, Էլչիպէյի եւ Ալիեւի յաջորդականութիւնը ինչպէ՞ս կը բնութագրէք Ղարաբաղի հիմնահարցին տեսակէտէն:
4. Ինչպէ՞ս կ'արժեւորէք ԵԱՀԽ-ի միջամտութիւնը:
5. Ձեր կարծիքով, ի՞նչ միջոցներով հնարաւոր էր ԼՂՀ-ին ի նպաստ դիրքորոշում ապահովել ԵԱՀԽ-ի մէջ:
6. Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի մրցակցութիւնը Կովկասի մէջ, ձեր կարծիքով, ի՞նչ բացասական եւ ի՞նչ դրական ազդեցութիւն ունի Ղարաբաղի հարցին մէջ:

ՆՈՐԱՅՐ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ
1966-1993

ՄԵՐԳԷՅ ՋԱՒԱԴԵԱՆ
1966-1993

ԱՐՏԱԿ ՕԶԱՆԵԱՆ
1963-1993

ՆԵԼՍՈՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
1947-1993

ՎԱՀԷ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ
1972-1993

5 ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՅԱԶՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Կ'ԱՐՁԱՆԱԳՐԷ

Ալիեի համար կենսական էր Լեռնային Ղարաբաղը ծունկի բերելը: Այդ միջոցով ան պիտի կարենար ատրպեյնացիներուն ուշադրությունը շեղցնել հանրապետության մեջ ստեղծուած տնտեսական եւ ընկերային ծանր վիճակէն: 1993-94-ի ընթացքին ան անդադար յարձակումներու տակ պահեց Ղարաբաղի ամբողջ տարածքը:

Հողային գրաւումներ. Արցախի մէջ պետականօրէն կազմակերպուած բանակը կրցաւ ռազմական կարենոր յաջողութիւններ արձանագրել: Ատրպեյնացի բազմամարդ եւ լաւագոյն զէնքերով զինուած բանակին դէմ, ան կը կոուէր իր հողին կառչած մնալու կամքով եւ իր հայրենիքը պաշտպանելու վճռականութեամբ: Անոր հոգեկան բարձր մղումն էր, որ կը յաղթէր ազերիներուն, որոնք կու գային հազարներով, կու գային, որովհետեւ իշխանութիւնը կը պարտադրէր, եւ եթէ ետ նահանջէին պատիժ ու մահ կը սպասէր իրենց: Միակ մղիչ ուժը խոստացուած կողոպտումն էր եւ ազատութիւն՝ ամէն տեսակի վաշտագութիւն ընելու գրաւուած հայկական բնակավայրերուն մէջ:

Հայկական յառաջխաղացքը Արցախի բանակին համար ապահովեց հսկայ քանակութեամբ զէնք ու զինամթերք, որ գրաւեալ ազերի դիրքերէն կ'իրացուէր: Ասիկա առիթ կու տար Արցախի կառավարութեան՝ ինքնուրոյն ռազմական գործողութիւններու դիմելու: Այսպէս, կարելի դարձաւ ազատագրել ղարաբաղեան հողեր՝ Ասկերանի եւ Մարտակերտի շրջաններուն մէջ: 1993-ի Մայիսին բանակը գրաւեց նաեւ Քէլբաջարը, որով Ղարաբաղը Հայաստանին միացնող Լաչինի միջանցքը ընդլայնեցաւ: Ահա այս անհաջողութիւններէն զայրացած էր, որ Թուրքիա Հայաստանի սահմանին վրայ զօրք կեդրոնացուց եւ սկսաւ սպառնալ Հայաստանին: Ան նոյնիսկ արգիլեց իր օդային սահմաններէն անցնող եւ Հայաստան գացող բոլոր օդանւերուն թռիչքը:

Լաչինի կռուի վերաւորներէն

Զինադադար. Արցախի իշխանութիւններուն առաջին յաջողութիւններէն էր ԼՂՀի եւ Ատրպեյնացի միջեւ զինադարարի հաստատումը: Ատկէ ետք դժուարին հարց էր զինադադարը շարունակելը եւ տիրող խաղաղութիւնը պահպանելը: Այդ գծով ԵԱՀԽ-ի Մինսկի խումբը, որ ստանձնած էր Ղարաբաղի հարցի լուծում գտնելու պարտականութիւնը, կառաջարկէր խաղաղապահ ուժեր տեղադրել շրջանին մէջ: Առաջարկին դէմ էին Ղարաբաղի ներկայացուցիչները՝ վախճալով, որ խաղաղապահ ուժերուն կրնայ մասնակցիլ Թուրքիան եւս, որ Ատրպեյնացի պիտի պաշտպանէ: Ռուսերը Քոչարեան եւ ԼՂՀի արտաքին գործոց նախարար Արկադի Ղուկասեան կը պնդէին, որ խաղաղութիւնը պետք է ամրապնդուի նախ քան բանակցութիւններուն սկսիլը. իսկ Ալիեի կազմէր, թէ նախ Ղարաբաղի զօրքերը պետք է ետ քաշուին «գրաւուած» վայրերէն, ապա պիտի սկսին բանակցութիւնները:

Միջազգային հակազդեցութիւն. Ատրպեյնացի, ի հարկէ, իր հովանաւորները ունի միջազգային ընտանիքին մէջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր շահերէն մեկնելով կը պաշտպանէ զայն եւ կը հակադրուի անոր ամբողջականութեան դէմ ելած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան՝ կամ զայն ներկայացնող Հայաստանին: Արեւմտեան երկիրները տնտեսական շահեր ունին եւ Թուրքիոյ օգնութեամբ կատարուած Ատրպեյնացի քարոզչութիւնը կը գրաւէ զանոնք: Միջազգային մարդասիրական կազմակերպութիւնները հայերու կողմէ «գրաւուած» ազերի քաղաքներէն ու գիւղերէն փախչող գաղթականներուն տխուր եւ անօգնական իրավիճակին դէմ կ'ընդվզին, Ատրպեյնացի քարոզչութեամբ ցուցադրուած անտուն կամ սպաննուած ազերիներու պատկերներէն կ'ազդուին եւ Հայաստանի ու Ղարաբաղի դէմ վճիռներ կ'աքթեն: Արեւմուտքի մամուլը կը լեցուի հակահայ արտայայտութիւններով: Լոյս կը տեսնեն «Ղարաբաղը պատմականօրէն ատրպեյնացական է» թէզը պաշտպանող յօդուածներ:

1993-94-ին, երբ կոխը դեռ կը շարունակուէր, Թուրքիոյ

Հայ զինուորներ Քէլբաջարի (Բարվաճառ) մէջ

Դաշնակցութեան դրօշին տակ՝ «Մահ կամ ազատութիւն» վճռականութեամբ

ԿԱՐՕ ՀԱՅԿ ՔԱՀԿԵՆՆԻ
(ՄԴԻՏԱԿ ԱՐՁ) 1962-1993

ԱՐՅԵՆ ԱՎԱԿՅԱՆ
? -1993

ՅՈՒՐԻՍՏԱՆ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆՅ
1973-1993

ԳԵՈՐԳ ԳԵՈՐԳԻ
ՂԱԶԱՐԵԱՆ 1975-1994

ՅՈՒՐԿԱՆՆԻՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
1974-1994

մեջ բնակող ատրպեյնացիները ցույցեր ընելով կոչ ուղղեցին իրենց եղբայրներուն, մինչև արեան վերջին կաթիլ պաշարի՝ «հայրենական մեր հողերը մեր ձեռքէն առնել ուզողներուն դէմ»: Հայերու դէմ ցույցեր կազմակերպեցին իսլամական հանրապետութիւններուն մէջ եւս: Այդ տարիներուն, հայերուն առաջխաղացքը պատրուակելով, մեծ թիւով ազերի գաղթականներ փորձեցին Իրան մտնել: Իրան մէկ կողմէն արգիլեց ազերի գաղթականներու մուտքը իր երկիրը, որպէսզի անոնք Իրանի թուրքերուն մէջ գրգռութիւններ չառաջացնեն. միւս կողմէ սկսաւ ճնշել հայերը՝ ետ քաշուելու Իրանի սահմանամերձ շրջաններէն:

Այս բոլորին բերումով միջազգային բարենպաստ կեցուածք մը ստեղծուեցաւ Ատրպեյճանի հանդէպ: Իսկ Հայաստանի իշխանութիւնը ի շահ Ղարաբաղի քարոզչական աշխատանք տանելու մէջ մեծ յաջողութիւններ չարձանագրեց: Այդ պարտականութեան ծանրութիւնը Հայ Դատի Յանձնախումբերը կը տանէին:

Ատրպեյճան, թէ՛ Խ. Միութեան գոյութեան շրջանին եւ թէ՛ ետքը, փորձած է Ղարաբաղի հարցը իբրեւ ատրպեյճանական ներքին հարց ներկայացնել եւ իրադրութիւնը մեկնաբանել իբրեւ հանրապետութեան ազգամիջեան կամ իսլամ-քրիստոնէայ ընդհարում: Հայ Դատի Յանձնախումբերը ճիգ կը թափէին փոխել այդ սխալ տպաւորութիւնը, ցոյց տալ, թէ քրիստոնէայ հայը իսլամ ժողովուրդներուն կողքին ապրած է դարեր շարունակ. հարցը ո՛չ թէ կրօնական բնոյթ ունի, այլ հողային պահանջ է, պատմական սխալ մը սրբագրելու պաշար: Նման պարագայի, արեւմտեան պետութիւններուն միջամտութիւնը եւ հարցին լուծումը անհրաժեշտութիւն էր:

Դաշնակցութեան դերը արցախեան շարժումին մէջ.
Դաշնակցութիւնը առաջին քայլէն իսկ մտաւ արցախեան պաշարին մէջ, սերմանեց ազատագրական պաշարին ոգին: Արցախցիները կալեց զայն եւ ի գին մեծ զոհողութիւններու կառչած մնաց իր հողին ու կոռուցաւ զայն պաշտպանելու համար: Պաշարի առաջին տարիներուն Դաշնակցութիւնը ֆիզիքապէս կոտի ճակատները կը ղեկավարէր: Կոռուղներէն շատերը՝ Արցախէն, Հայաստանէն, կամ նոյնիսկ Սփիւքէն, շարքային դաշնակցականներ էին: Մեծ է թիւը Դաշնակցութեան դրօշին տակ անդէդէ մաքառումով անհաւասար կռուի ելած հերոսներուն: Թաթուլ Կրպէեան, Վարդան Բախշեան, Սիմոն Աչիգեօզեան, Բեկոր (Աշոտ Ղուկաս), Ծահէն Մեղրեան, Մհեր Չուլհաճեան, Բերդաձորի Անդրանիկ, Նորայր Դանիէլեան, Վարդան Ստեփանեան, Վիգէն Զաքարեան, Վիգէն Գրիգորեան, Արմէն Գասպարեան, Մերուժան Մոսիսեան եւ տակաւին երկար շարքը զոհուած հերոսներու: Այս հերոսներէն իւրաքանչիւրին կեանքն ու գործը փայլուն էջ մըն է մեր ազատագրական նորագոյն պաշարի պատմութեան մէջ, որ դեռ չէ գրուած: Ափսոս է, որ անյայտ կորսուին անոնց անունները: Ափսոս է, որ չգրուի պատմութիւնը այդ քաջերուն՝ ինչպէս, որ չգրուեցաւ լիակատար պատմութիւնը այն բոլոր ֆետայիներուն, որոնք Արեւմտահայաստանի ազատութեան համար կոռուցան:

Դաշնակցութեան ներդրումը շարունակուեցաւ նոյնիսկ երբ ձեւաւորուեցաւ անկախ Արցախի պետական կառոյցը եւ երբ ռազմական աշխատանքներուն ղեկավարութիւնը կեդրոնացաւ պետա-

կան ղեկավարութեան ձեռքը: Դաշնակցութիւնը միշտ մնաց հոն: Սփիւքի մէջ կատարած դրամահաւաքներով եւ իր իսկ յատկացումներով ան նպաստեց Արցախի պաշտպանութեան գործին: Անոր նուիրեալ շարքայիները ճակատներու վրայ կոռուցան, վիրաւորները բուժեցին, զոհուած ազատամարտիկներուն ընտանիքներուն ու որբերուն օժանդակեցին: Դաշնակցութիւնը իր Հայ Դատի Յանձնախումբերով ճիգ կը թափէ Արցախի պետական դատը պաշտպանելու ԵԱՀԽին ներկայացուցիչներուն քով, ժողովներէն դուրս եւ ընդհանրապէս միջազգային քաղաքական կազմակերպութիւններէն ներս:

Շուշիի վաշտին շէնքը

Հարցումներ

1. Ի՞նչ տարբերութիւն ունին հայ-ազերի ընդհարումներուն մէջ հայ եւ ազերի մարտիկներուն կոռուելու մղում տուող պատճառները:
2. Արեւմտեան պետութիւնները ի՞նչ պատճառներով կը պաշտպանեն Ատրպեյճանի սահմաններուն անփոփոխելիութիւնը: Այս քաղաքականութիւնը ինչպէ՞ս կ'ազդէ Ղարաբաղի հարցին վրայ:
3. Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը Ղարաբաղեան շարժումին ի՞նչ բանով սկսաւ:
4. Ինչպէ՞ս կարելի է յաւերժացնել Ղարաբաղի ազատամարտիկներուն յիշատակը եւ տարրուղ պաշարին պատմութիւնը:
5. Դուք եթէ առիթ ունենայիք մօտէն ծանօթանալու Ղարաբաղի դէպքերուն, տեսնելու եւ պահ մը ապրելու ազատամարտիկներուն հետ, ինչպէ՞ս կը վարուէիք անոնց յիշողութիւններուն հետ:

ՀՐԱԶ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
1962-1994

ՊԵՏՕ
(ՊԵՏՐՈՍ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ)

ՀԵՆՐԻԿ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ
ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ 1953-1994

ՆՈՐԻԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
1951-1994

6 Ի՞ՆՉ ՃԱՆԱՊԱՐՆԵՐՈՎ ԿՐՆԱՔ ՀԱՍՆԻՆ ԴԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՈՒՄԻՆ

Վերջին տարիներու արցախեան ազատագրական պայքարը սկսաւ Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիացնելու ձգտումով. սակայն, Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումը, Խ. Միութեան փլուզումը եւ ղարաբաղեան պայքարի փորձը ցոյց տուին, որ Ղարաբաղի հարցին լուծումը այդ ճամբով պիտի չիրականանայ: Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի իշխանութիւնը շարունակաբար կը յայտարարէր, թէ ինք Ատրպէյճանէն հողային պահանջ չունի եւ Ղարաբաղի հարցը ղարաբաղցիներուն կը վերաբերի: Ան նոյնիսկ մերժեց ճանչնալ ԼՂՀի անկախութիւնը՝ Ատրպէյճանի թշնամութիւնը չարթնցնելու համար:

ԼՂՀ-ն Քոչարեանէն ետք. Ինչպէս նախորդ բաժինն մէջ սորվեցանք, Լ.Տ. Պետրոսեան երկրին մէջ ծագած դժգոհութիւնները զսպելու համար Արմէն Սարգսեանէն ետք ԼՂՀի նախագահ Ռոպէրթ Քոչարեանը հրաւիրեց ստանձնելու Հայաստանի վարչապետի պաշտօնը: Թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Արցախի մէջ այդ օրերուն կը խօսուէր, թէ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան այդ քայլը առնելով կ'ուզէ Արցախը տկարացնել, կամ Ռոպէրթ Քոչարեանի ձեռքով Արցախը ազերիներուն յանձնել, այսինքն՝ ընդունիլ տալ ԵԱՀԽի այդ օրերու պահանջը: Բարեբախտաբար չիրականացաւ եւ ո՛չ մէկը:

1997-ի Սեպտեմբերին ԼՂՀի մէջ տեղի ունեցած ընտրութիւններուն Արկադի Ղուկասեան ընտրուեցաւ նախագահ, իսկ արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնը ստանձնեց փոխ-նա-

Զինուորական տղանքը Շուշիի ազատագրման տարեգարձին առիթով

խարար՝ Նաչիրա Մելքումեան: ԼՂՀի նոր վարչակազմը պահպանեց իր ամուր դիրքը Ղարաբաղի հարցի լուծման բանակցութիւններու ընթացքին եւ միանգամայն մերժեց ԵԱՀԽի առաջարկած հանգրուանային (փուլային) լուծումը: Ըստ հանգրուանային լուծման առաջարկին, Արցախը պիտի մնար Ատրպէյճանի կազմին մէջ, հայկական ուժերը դուրս պիտի գային տարածքէն եւ ետքը պիտի խօսուէր Արցախին լայն ինքնավարութիւն տալու պայմաններուն մասին: Արցախի ղեկավարութիւնը կը պահանջէր փաթեթային լուծում, ըստ որուն Արցախի իրավիճակը կը կարգաւորուէր եւ ատոր հետ միասին կը որոշուէին այլ պայմաններն ու փոխ-գիշումները: Լ.Տ. Պետրոսեան, որ համակերպած էր հանգրուանային լուծման, ինչպէս տեսանք, ճնշումներու տակ պարտադրուեցաւ հրաժարիլ:

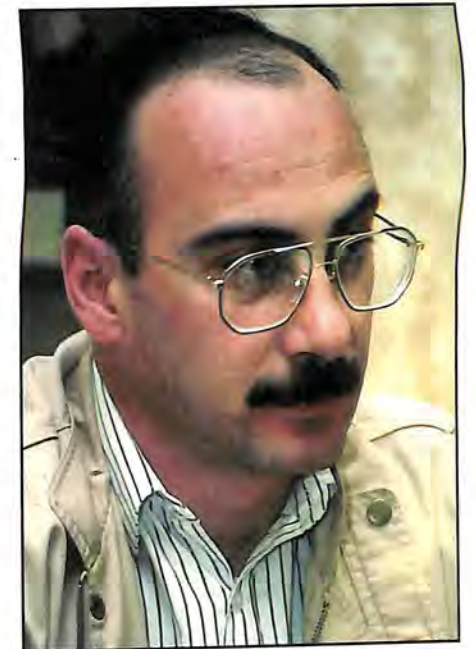
1998-ի Փետրուարէն առիթն Հայաստանի եւ Արցախի իշխանութիւնները միատեսակ դիրք բռնած են արցախեան հարցի լուծման նկատմամբ. իսկ բանակցութիւնները դեռ կը ձգձգուին:

Ատրպէյճանի քարիւղը. 1995-էն ի վեր մեծ թափ ստացած Եւրոպական եւ Ամերիկեան քարիւղի ընկերութիւններու հետաքրքրութիւնը Կասպից Ծովու քարիւղի հանքերուն նկատմամբ, մարած է որոշ չափով: Այլեւս չկայ այն անապարանքը, որ ընկերութիւնները ցոյց կու տային՝ մէկը միւսէն առաջ Ատրպէյճանի հետ բազմապիլիոն տոլարնոց համաձայնագրեր կնքելու: Պատճառը մէկ կողմէն Ռուսիոյ կեցուածքն է, որով ան յայտարարած է, թէ Ատրպէյճան իրաւունք չունի առանց Կասպից Ծովը շրջապատող հանրապետութիւններու մասնակցութեան համաձայնագիր ստորագրել: Ապա, քարիւղի ընկերութիւնները անդրադարձած են, որ այդ շրջանի քարիւղի հանքերուն շահագործումը հսկայ ծախսերու կապուած է, եւ նոյնիսկ հաւանական է, որ սպասուած շահը ապահովելը անկարելի ըլլայ, մանաւանդ՝ այնքան առատ չէ քարիւղը՝ որքան որ կը կարծուէր: Ուրեմն, անոնց հապճեպը՝ օր առաջ խաղաղեցնելու ջրջանը (այսինքն, Ատրպէյճանի օգտին Ղարաբաղի հարցը լուծելու) որպէսզի քարիւղի շահագործումը սկսի, այլեւս գոյութիւն չունի: Տարբեր խօսքով՝ Ատրպէյճանի քարիւղը կորսնցուցած է իր երբեմնի որոշիչ դերը Ղարաբաղի հարցի լուծման մէջ:

Այս բոլորով հանդերձ, Թուրքիա եւ Ատրպէյճան չեն դադարած Ատրպէյճանի քարիւղին համար քարոզչութիւն ընելէ, խոստումներ տալէ եւ ճնշումներ բանեցնելէ: Թուրքիա նոյնիսկ սպառնացած է Ամերիկայի կառավարութեան՝ Վոսփորի եւ Տարտանէլի նեղուցներէն անցնող նաւերուն վրայ տուրքերը բազմապատկել՝ այդպիսով աւելի գրաւիչ դարձնելու համար Ատրպէյճանի քարիւղատարի ծրագիրը:

Այս իրողութիւններուն լոյսին տակ որո՞նք կրնան ըլլալ Ղարաբաղի հարցին լուծման ճամբաները:

Պետական շահերու բախում. Ղարաբաղի հարցին լուծումը միակողմանի ճամբայ չէ: Ղարաբաղի հարցը ծնաւ Ղարաբաղ-Ատրպէյճան շահերուն բախումէն, եւ անոր լուծումն ալ պէտք է ծնի երկու կողմերու փոխ-գիշումէն: Ուրիշ խօսքով, Ղարաբաղի հարցը երկու երես ունի՝ հայկական եւ ատրպէյճանական: Հայկական երեսը հիմնուած է ժողովուրդի մը ինքնորոշման իրաւունքին վրայ, որ

Արկադի Ղուկասեան

Նաչիրա Մելքումեան մամուլի ասուլիսի մը պահուն: Շաղիկ Մարութեան, Հայաստանի մէջ ԼՂՀի ներկայացուցչութենէն կը մասնակցի ասուլիսին:

սահմանում եւ պաշտպանում է ՄԱԿին կողմէ եւ մարդկութեան բարօր կեանքի ապահովման հիմնական հասկացութիւններէն մէկն է (այս բոլորը, տակաւին հաշուի չառած Ղարաբաղի պատմականը, որ հայկական է): Հարցին միւս երեսը, սակայն, Ատրպէյճանի հողային ամբողջութեան կը վերաբերի: Իւրաքանչիւր պետութեան իրաւունքն է, դարձեալ ՄԱԿի կողմէ հաստատում, իր սահմանները անխախտ պահել: Ուրեմն, ո՞ր պիտի ըլլայ փոխզիջումը: Այնուամենայնիւ, կարելոր ազդակ է պատմական իրողութիւնը: Ատրպէյճանը իրաւունք չունի խորհրդային-թրքական միացեալ շահերուն սիրոյն տրուած անհիմն որոշումով ստացած հող մը իրենը համարել, երբ այդ հողը թէ՛ պատմականօրէն եւ թէ՛ բնակչութեան տեսակէտէ հայկական է:

Քաղաքական լուծում. Խ. Միութեան փլուզումէն ետք Ղարաբաղի հարցը աչլեւս դադրեցաւ իբրեւ Խ. Միութեան ներքին հարց դիտուելէ: Այն պետութիւններն ու կազմակերպութիւնները, որոնք հակառակ բազմաթիւ դիմումներու կը մերժէին միջամտել, այժմ աստիկա պարտականութիւն կը սեպեն: Ղարաբաղի հարցը Պաքուէն, Երեւանէն եւ Մոսկուայէն զատ կը քննարկուի նաեւ ԱՊՀի, ՄԱԿի եւ ԵԱՀԽի մէջ:

Այս պայմաններուն մէջ, երբ Ղարաբաղի քաղաքական լուծումը միջազգային դիւանագիտական մարմիններէն կախեալ է, աչլեւս այսքան տարիներու զինեալ պայքար, հայ ժողովուրդի լաւագոյն զաւակներուն զոհաբերումը եւ գերմարդկային սխրանքներով հողեր գրաւելը անիմաստ կը դառնայ, եթէ զիջումները ծանր ըլլան: Հայաստանի ներկայացուցչութիւնը, որ յանուն Ղարաբաղի կը խօսի, պէտք է որոշ եւ հաստատուն կեցածք ունենայ: Ղարաբաղի հիմնահարցի ազգօգուտ լուծումը պէտք է վերդաստի անձնական հաշիւներէ եւ իշխանութիւնը պահելու համար ամէն զիջումի երթալու մոլուցքէ (ինչպէս ըրաւ Լ.Տ.Պետրոսեան):

Ղարաբաղի համար քաղաքական լուծում գտնելու ամենէն կարելոր պայմանը Ղարաբաղը իբրեւ իրաւահաւասար կողմ ճանչնալն է: Իսկ Ղարաբաղի համար Ատրպէյճանին համահաւասար քաղաքական ուժ ըլլալ, կը նշանակէ ամրապնդուիլ ռազմական յաջողութիւններով: Ահա հո՛ւ է Ղարաբաղի բանակին յառաջխաղացքին եւ ատրպէյճանական տարածքներ գրաւելուն իմաստը: Միւս կողմէ, դարձեալ Հայաստանի ներկայացուցչութիւնն է, որ պիտի պնդէ Ղարաբաղի իբրեւ բանակցութիւններուն մասնակցող կողմ ճանչցուելուն վրայ:

Սփիւռքի պարտաւորութիւնը. Ստեղծուած կացութեան մէջ Արցախի դատը լուծելու ճամբուն

վրայ մեծ դեր ունի նաեւ Սփիւռքը: Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունի իր դիւանագիտական կառույցը, համաշխարհային կապերը, ճանչցում է աշխարհի պետութեանց կողմէ. իսկ Արցախի անկախութիւնը ճանչցում չէ: Արցախի դատը պիտի պաշտպանեն թէ՛ Հայաստանի իշխանութիւնը եւ թէ՛ Սփիւռքի կազմակերպութիւնները: Արցախի դատը այսօր Հայ Դատի լուծման պայքարին կիզակէտն է: Արցախի ազատութեան մէջ է Հայաստանի անկախութեան գրաւականը: Սփիւռքահայ ուժերը եւ մանաւանդ Հայ Դատի Յանձնախումբերը, որոնք այսքան տարիներ միջազգային դիւանագիտական ասպարէզին մէջ Հայ Դատի պայքար մղած են, կը զգան այդ կարեւորութիւնը եւ կը պայքարին:

Նախորդ բաժինը փակեցինք ամփոփելով այն հիմնահարցերը, որոնք Հայաստանի մէջ բարոյ լուծումի կը սպասեն: Այդ կէտերուն մէջ նշում չէր Ղարաբաղեան հիմնահարցը, ո՛չ թէ որովհետեւ ան կարելոր չէ, այլ ճիշդ հակառակը, որովհետեւ Հայաստանի իշխանութեան պարտքն է ու անվիճելի պարտականութիւնը:

Հայ Դատի գիտակից աշակերտին եւ վաղուան յանձնառու երիտասարդին կը մնայ հետեւիլ բանակցութիւններու ընթացքին եւ իր ներդրումը ունենալ արցախահայութեան դատի լուծման մէջ, որ դատն է հայ ժողովուրդին:

«Ի յիշատակ Արցախ Աշխարհի արդար պայքարի սուրբ զոհերին»

Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան դրօշը

Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան զինանշանը

Հարցումներ

1. Ղարաբաղի անկախութեան ճանաչումը Հայաստանի իշխանութեան կողմէ կրնա՞յ արդեօք օգտակար ըլլալ Ղարաբաղեան պայքարին. իսկ ձեր կարծիքով աւելի խելացի դիւանագիտութի՞ւն է ԼՂՀի ճանաչումը մերժելը:
2. Ռուպերթ Քոչարեանէն ետք ի՞նչ ուղղութիւն բռնեց ԼՂՀի իշխանութիւնը:
3. Ատրպէյճանի քարիւղը ինչո՞ւ կարելոր դեր ստացաւ Ղարաբաղեան հարցի լուծման մէջ:
4. Ըսուեցաւ, թէ Ղարաբաղի հարցը երկու երես ունի. ինչպէ՞ս կը բացատրէք այս երկու երեսները, եւ ի՞նչ կապ ունին այդ երկու երեսները Ղարաբաղի հարցի լուծման հետ:
5. Ղարաբաղի ռազմական յաջողութիւնները ի՞նչ յարաբերութիւն կրնան ունենալ քաղաքական լուծումներուն հետ:
6. Դուք ինչպէ՞ս կը տեսնէք Սփիւռքի ներդրումը Ղարաբաղեան հարցին մէջ:
7. Ըսուեցաւ, թէ Արցախի ազատութեան մէջ է Հայաստանի անկախութեան գրաւականը. ինչպէ՞ս կը բացատրէք այդ յարաբերութիւնը: Համաձայն էք կատարուած հաստատումին:

Ղարաբաղի հերոսներուն նուիրուած աշխատանքով մը մեր միտքերուն մէջ յաւերժացնենք անոնց յիշատակը

1. Ղարաբաղի ծնունդ՝ անցեալի ու ներկայի հերոսներէն

1. Մեծ է թիւը Արցախ ծնած անցեալի հայ ազգային հերոսներուն եւ մտաւորական գործիչներուն: Կ'ըսուի, թէ Արցախի լեռնային դիրքը եւ մթնոլորտը արցախցիին տուած են ժառանգական քաջութիւն եւ հայրենասիրութեամբ ներշնչած են զինք:

Դասարանին մէջ 3 հոգինոց խումբերու բաժնուելով, վերցուցէ՛ք անուն մը վարի ցանկէն եւ պատրաստեցէ՛ք այդ հերոսին կեանքին պատմութիւնը (տեսակ մը portfolio): Խումբի անդամներէն մէկը կը գրէ կենսագրութիւնը, միւսը՝ գործը, երրորդը՝ այդ հերոսին դերն ու արժէքը հայ ազգային ազատագրական պայքարին մէջ: Գտէ՛ք նաեւ հերոսին նկարը: Ապա դասարանին մէջ ցուցադրեցէ՛ք բոլոր հերոսներուն նկարները եւ իրաքանչիւր խումբ թող ներկայացնէ իր պատրաստածը:

Նիկոլ Դուման
Արամ Մանուկեան
Միքայէլ Վարանդեան
Վարդան (Խանասորի)

Կուո թարխանեան
Վահան Նաւասարդեան
Վանայ Իշխան
Եփրեմ Խան

2. Նոյն աշխատանքը կատարեցէ՛ք մեր նորագոյն ազատագրական պայքարի հերոսներուն՝ Ղարաբաղի ազատամարտիկներուն մասին, վարի ցանկէն անուններ ընտրելով:

Արթուր Մկրտչեան
Բեկոր (Աշոտ Ղուկեան)
Արմէն Գասպարեան
Մերուժան Մոսիշեան

Շահէն Մեղրեան
Վիգէն Գրիգորեան
Թաթուլ Կրպէեան
Բերդաձորի Անդրանիկ

Այս աշխատանքին պատրաստութեան մէջ ձեզի կրնայ օգտակար ըլլալ «Յիշատակարան՝ Արցախի Ազատագրական պայքարի, 88-93» գրքոյկը, որ հրատարակուած է Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան Ամերիկայի «Նիկոլ Աղբալեան» կոմիտէութեան կողմէ, «Բագին» ամսագրին 1993, թիւ 9-12 բացառիկը եւ Ռուզան Առաքելեանի «Ծուխ» աշխատութիւնը:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ժամանակագրութիւն

Վարի ցանկը, աշակերտներու իսկ խնդրանքով պատրաստուած, կը միտի յաւելեալ յիշեցում մը ըլլալ այս դասագիրքը սերտող աշակերտին համար: Ցանկը համախմբումն է ՀԱՅ ԴԱՏ 12-ի մէջ յիշուած եւ Հայ Դատի պատմութեան մէջ կարեւորութիւն ունեցող տարեթիւերու եւ կատարուած դէպքերու: Դէպքերն ու երեւոյթները ժամանակագրական կարգով շարուած ըլլալով, նաեւ կ'օգնեն՝ աշակերտին մտքին մէջ գծելու Հայ Դատի պայքարի հոլովոյթին համառօտօրայց ընդհանուր պատկերը՝ համաշխարհային իրադրութիւններուն ընդմէջէն:

1805

Պարսիկ խաներու տիրապետութեան տակ տառապող Ղարաբաղի հայ մելիքութիւնները կամաւոր ընդունեցին ցարական Ռուսիոյ տիրապետութիւնը:

1813

Ռուս-պարսկական Կիլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղը առնուեցաւ Ցարական Կայսրութեան մէջ:

1868

Ցարական Կայսրութեան մէջ ստեղծուեցաւ Ելիզաւէթպոլի նահանգը, որ կ'ընդգրկէր Գանձակը, Զանգեզուրը եւ Ղարաբաղի մեծ մասը՝ շրջապատուած թաթար բնակչութեամբ:

1894-1896

Սուլթան Համիտի հակահայ հալածանքներուն իբրեւ գագաթնակէտ, տեղի ունեցաւ հայերու ընդհանուր ջարդը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:

1905

Հայ-թաթարական կռիւներ, որոնք հրահրուած էին ռուս կառավարութեան կողմէ եւ ռուսացման քաղաքականութեան կը ծառայէին:

1908

Դաշնակցութեան դէմ հալածանք սկսաւ Ցարական Կայսրութեան մէջ:

1908

Տեղի ունեցաւ Երիտասարդ Թուրքերու (Իթթիհատ վէ Թէրաքքի կուսակցութեան) յեղաշրջումը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ սահմանադրութիւն հաստատուեցաւ:

1909

Կիլիկիոյ հայութեան ջարդ, որով մարեցաւ Երիտ. Թուրքերու յեղափոխութեան վրայ դրած հայերու յոյսը:

1914, Փետրուար

Ռուսիոյ միջամտութեամբ, թուրք կառավարութիւնը համաձայնեցաւ ստորագրել եւ գործադրութեան դնել հայկական բարենորոգումներու ծրագիրը:

1914, Յուլիս 28 Աստրեոհունգարական բանակին Սերպիա ներխուժումով սկսաւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը:

1914, Օգոստոս 2 Գերմանիոյ հետ գաղտնի համաձայնութեան գալով, Թուրքիա պատերազմ յայտարարեց Ռուսիոյ դէմ:

1914, Օգոստոս Կարինի (Էրզրում) մէջ տեղի ունեցող Հ.Յ.Դ. 8-րդ Ընդհանուր Ժողովի աւարտին, իթթիհատական կառավարութեան ներկայացուցիչները առաջարկով մը ներկայացան Դաշնակցութեան:

1914-ի աշուն Հայ կամաւորական գունդեր կազմակերպուեցան Յարական Կայսրութեան մէջ:

1914, Նոյեմբեր 21 Օսմանեան Կայսրութեան մէջ քրիստոնէայ թշնամիներուն դէմ Ծիհատ (Սրբազան Պատերազմ) յայտարարուեցաւ:

1915, Ապրիլ 23-24 Զերբակալուեցան, աքսորուեցան, կամ սպաննուեցան հայ մտաւորականներ եւ կրօնական ու աշխարհական ղեկավարներ:

1915-1923 Տեղի ունենաւ հայերու ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:

1915, Մայիս Դաշնակից պետութիւնները հեռագիր մը յղեցին թուրք կառավարութեան եւ գայն պատասխանատու համարեցին տեղի ունեցող հայկական ջարդերուն:

1916-ի ամառ Յարական կառավարութիւնը հայ կամաւորական գունդերը ցրուելու հրաման արձակեց:

1917, Մարտ Նիքոլա Բ. ցարը ստիպուեցաւ հրաժարիլ գահէն: Կազմուեցաւ Ժամանակաւոր Կառավարութիւն: Կեանքի կոշտեցաւ Օգակոմը՝ Կովկասը կառավարելու յատուկ յանձնախումբը:

1917, Հոկտեմբեր Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ Արեւելահայոց Համագումարը: Համագումարին ընտրուեցաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը:

1917, Նոյեմբեր 8 Տեղի ունեցաւ պոլշեիկեան (լենինեան) յեղաշրջում: Ինկաւ Փեթրոկրատի Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը եւ երկրին ղեկը անցաւ սովետներուն:

1917, Նոյեմբեր Կազմուեցաւ Կովկասի կառավարութիւնը՝ Կոմիսարիատը եւ Սէյմը:

1917, Դեկտեմբեր Կազմուեցաւ 20,000-նոց հայկական զօրամասը՝ զօր. Նազարբէկեանի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ:

1918, Յունուար 18 Գումարուեցաւ եւ անմիջապէս ցրուեցաւ Ռուսիոյ Ընդհանուր Սահմանադիր Ժողովը:

1918, Մարտ 3 Պրեսթ-Լիթովսքի մէջ Լենին հաշտութեան դաշնագիր ստորագրեց Գերմանիոյ հետ:

1918, Մարտ-Ապրիլ Տրապիզոնի մէջ տեղի ունեցաւ բանակցութիւններ թուրքերու եւ Կովկասեան Կոմիսարիատի ներկայացուցիչներուն միջեւ:

1918, Ապրիլ 22 Կովկասը յայտարարուեցաւ անկախ եւ անջատուեցաւ Ռուսիայէն:

1918, Մայիս Պաթումի մէջ սկսան բանակցութիւնները թուրքերու եւ անկախ Անդրկովկասի ներկայացուցիչներուն միջեւ:

1918, Մայիս 24-28 Հայերը կոի մղեցին դէպի Երեւան յառաջացող թուրք բանակին դէմ:

1918, Մայիս 28 Հայոց Ազգային Խորհուրդը որոշեց Հայաստանը անկախ յայտարարել եւ Պաթումի բանակցութիւնները վերսկսիլ թուրքերուն հետ:

1918, Յուլիս 19 Հայաստանի առաջին վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունին իր դահլիճին հետ մուտք գործեց Երեւան:

1918, Օգոստոս 1 Բացումը կատարուեցաւ Հայաստանի խորհրդարանին:

1918, Սեպտեմբեր Թուրք բանակը յարձակեցաւ Պաքուի վրայ եւ ջարդեց Պաքուի հայ բնակչութիւնը: Այս յարձակումով վերջ գտաւ պոլշեիկեան իշխանութիւնը Պաքուի մէջ:

1919, Յունուար Արամ Մանուկեան զոհ գնաց Երեւանի մէջ համաճարակ դարձած թիֆուս հիւանդութեան:

1919, Մայիս 28 Հայաստանի կառավարութիւնը խորհրդարանին ներկայացուց «Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան» իրագործելու իր որոշումը:

1919, Յունիս Գործադրուեցաւ հայերու ջարդարարներու դէմ մահապատիժներէն միակը: Կախուեցաւ Եղկաթի կառավարիչ Քեմալը:

1920, Փետրուար Քեմալական զօրքը Մարաշը գրաւեց:

1920, Ապրիլ 28 Ատրպէյճան խորհրդային կարգեր ընդունեց:

1820, Ապրիլ Ատրպէյճանի բանակը Կարսի բանակի օգնութեամբ յարձակեցաւ Ղարաբաղի վրայ:

1920, Ապրիլ-Մայիս Հայաստանի կառավարութիւնը պատուիրակութիւն մը դրկեց Մոսկուա՝ պաշտօնական յարաբերութիւններ սկսելու պոլշեիկ իշխանութեան հետ:

1920, Մայիս Պոլշեիկները Հայաստանի մէջ ցոյցեր ու գործադուլներ կազմակերպեցին: Խլրտումները խեղդելու համար, Դաշնակցութեան Բիւրոն ձեռք առաւ երկրի իշխանութիւնը:

1920-ի ամառ Ազգայնական Թուրքիոյ ճնշումով եւ պոլշեիկ Ռուսիոյ միջամտութեամբ, Անգլիա ազատ արձակեց Մալթա արքայազնութիւնը շարդարարները եւ փոխարէնը ստացաւ քանի մը անգլիացի գերիներու ազատութիւնը:

1920, Օգոստոս 10 Կնքուեցաւ Սեւրի դաշնագիրը, որով միջազգային ճանաչում գտաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

1920, Հոկտեմբեր Քեմալական բանակը գրաւեց Կարսն ու Արտահանը եւ դէպի Ալեքսանդրապոլ շարժեցաւ:

1920, Հոկտեմբեր Ռուսիոյ լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանը Երեւան եկաւ՝ Հայաստանի կառավարութեան հետ բանակցութիւնները շարունակելու:

1920, Հոկտեմբեր Քեմալական զօրքը Հանընը գրաւեց:

1920, Նոյեմբեր 29 Հայաստան մտաւ Հայաստանի Յեղկոմը եւ երկիրը խորհրդայնացած յայտարարեց:

1920, Դեկտեմբեր 2 Հայաստանի կառավարութիւնը Լեգրանի հետ ստորագրեց Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը:

1920, Դեկտեմբեր 2-3 Դեկտեմբեր 2-ի կէս գիշերէն անց Ալեքսանդր Խատիսեան թուրքերուն հետ ստորագրեց Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը՝ հայ-թրքական պատերազմը դադրեցնելու:

1920, Դեկտեմբեր 5 Երեւան հասաւ Հայաստանի Յեղկոմը՝ Սարգիս Կասեանի ղեկավարութեամբ:

1920, Դեկտեմբեր 25 Կազմուեցաւ Ազատ Սիւնիքը, իբրեւ ինքնիշխան մարզ, որ հետագային Լեռնահայաստան վերակոչուեցաւ:

1921, Փետրուար-Մարտ Տեղի ունեցաւ Դաշնակիցներու վեհաժողովը Լոնտոնի մէջ:

1921, Փետրուար 16-18 Հայաստանի բոլոր կողմերէն դէպի Երեւան շարժեցան ապստամբները:

1921, Փետրուար 18 Յեղկոմը փախաւ Երեւանէն: «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն տէր դարձաւ իշխանութեան:

1921, Փետրուար 25 Վրաստան խորհրդայնացաւ:

1921, Մարտ 16 Մոսկուայի մէջ ստորագրուեցաւ դաշնագիր՝ քեմալական Թուրքիոյ եւ պոլշեիկ Ռուսիոյ միջեւ:

1921, Մարտ 25 Կարմիր Բանակը վերսկսաւ իր յարձակումները Հայաստանի դէմ:

1921, Ապրիլ 2 Կարմիր Բանակը Երեւան հասաւ: «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ն դուրս եկաւ Երեւանէն եւ դէպի Զանգեզուր շարժեցաւ: Անոր հետեւեցաւ գաղթականներու հսկայ բազմութիւն մը:

1921, Ապրիլ Հ.Յ.Դ. խորհրդաժողով Պուքրէշի մէջ:

1921, Մայիս 21 Հայաստանի Յեղկոմը լուծուեցաւ. կազմուեցաւ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը:

1921, Յունիս 3 Կոմկուսի Կովկասեան Բիւրոն Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու որոշում տուաւ:

1921, գարուն Խորհրդային Ռուսաստանի մէջ գործադրութեան դրուեցաւ Լեւինի նախաձեռնած Տնտեսական Նոր Քաղաքականութիւնը (ՆԷՊ):

1921, Յունիս 2 Կարմիր Բանակը գրաւեց Գորիսը, որ անկախ յայտարարուած Լեռնահայաստանի կեդրոնն էր: Վերջ գտաւ Լեռնահայաստանի անկախութիւնը եւս:

1921, Յունիս 5 Ստալինի ճնշման տակ որոշուեցաւ Լեռնային Ղարաբաղը ձգել Ատրաքչճանի կազմին մէջ:

1921, Հոկտեմբեր 1 Պոլսոյ մէջ հիմնուեցաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը:

1921, Հոկտեմբեր 13 Կարսի մէջ վերահաստատուեցաւ Մոսկուայի ոռոս-թրքական դաշնագիրը:

1921, Հոկտեմբեր Ֆրանսա եւ Իտալիա պարպեցին հարաւային Թուրքիան:

1921, Նոյեմբեր Կազմուեցաւ Անդրկովկասի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Ֆետերաթի Միութիւնը, որ տարի մը ետք դարձաւ Անդրկովկասի Սովետական Ֆետերաթի Սոցիալիստական Հանրապետութիւն:

1921-1922 Հ.Յ.Դ. Ընդհանուր Ժողովի որոշումով մէկ ու կէս տարուան ընթացքին կատարուեցան «Նեմեսիս»ի գործողութիւնները՝ հայ ժողովուրդին շարդարարներուն դէմ:

1922, Յունուար 30 Վաւերացուեցաւ Հայաստանի խորհրդային սահմանադրութիւնը:

1922	Հայերէնի Մեսրոպեան ուղղագրութիւնը ջնջուեցաւ Հայաստանի մէջ եւ ստեղծուեցաւ «սովետական ուղղագրութիւն»ը:
1922, Սեպտեմբեր	Քեմալական զօրքերը Զմիռնիան (Իզմիր) գրաւեցին: Տեղի ունեցաւ հայերու եւ յուներու ջարդը:
1922, Հոկտեմբեր	Անգլիացիները պարպեցին Թուրքիոյ եւրոպական հողերը:
1922, Նոյեմբեր 20- 1923, Յուլիս 24	Տեղի ունեցաւ Լօզանի խորհրդածողովը:
1922, Դեկտեմբեր 30	Մոսկուայի մէջ հռչակուեցաւ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութեան (ՍՍՀՄ) ստեղծումը:
1923, Յունուար	Չիչերին յայտարարեց, թէ Ռուսիա պատրաստ է 250,000 հազ գաղթականներ Քուպանի (հիւսիսային Կովկաս) մէջ տեղաւորել:
1923, Ապրիլ	Հ.Յ.Դ. խորհրդածողով Վիեննայի մէջ:
1923, Մայիս	Հայաստանի մէջ հռչակուած օրէնքով, քաղաքացիական իրաւունքներէ զրկուեցան նախկին բանակին մէջ կոռուած ու համայնավարներուն դէմ զէնք վերցուցած անձերը եւ բոլոր անոնք, որոնք «հակա-յեղափոխական» կազմակերպութիւններու մաս կազմած էին:
1923, Յուլիս 7	Հռչակուեցաւ Լեւոնային Ղարաբաղը Ատրպէյճանի կազմին մէջ պահելու որոշման հրամանագիրը (դեկրետը):
1923, Յուլիս 24	Ստորագրուեցաւ Լօզանի դաշնագիրը:
1923, Հոկտեմբեր 29	Հռչակուեցաւ Թուրքիոյ հանրապետութիւնը:
1923, Նոյեմբեր	Ծուրջ 3000 «դաշնակցականներ» հաւաքուեցան Երեւանի մէջ եւ «լուծուած» յայտարարեցին Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ:
1924, Յունուար 21	Լենին մահացաւ:
1924	Խ. Հայաստանի ղեկավար Արտաշէս Կարինեան յայտարարեց, թէ պէտք է վերջ տալ հայութեան Հայաստան հաւաքման եւ պէտք է հաշ գաղթականները Ռուսիոյ մէջ ցրուել:
1924, Նոյեմբեր	Փարիզի մէջ գումարուեցաւ Հ.Յ.Դ. Տասներորդ Ընդհանուր Ժողովը:
1925	Թէյիս Սայիտի գլխաւորութեամբ տեղի ունեցաւ քիւրտերու առաջին ապստամբութիւնը Թուրքիոյ մէջ:

1925, Սեպտեմբեր 17	Ստորագրուեցաւ Խ. Միութեան եւ Թուրքիոյ բարեկամութեան դաշինքը:
1926	Քիւրտերու նոր ապստամբութիւն Թուրքիոյ մէջ:
1928	Ստալին Հայաստան դրկեց Աղասի Խանջեանը, որ 1930-ին ստանձնեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտօնը:
1928	Քիւրտերու ապստամբութիւն Թուրքիոյ մէջ:
1929	Գործադրուիլ սկսաւ կոլխոզի դրութիւնը Խ. Միութեան մէջ, որ պարտադիր դարձաւ 1930-էն սկսեալ:
1929	Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը իր հովանաւորութիւնը հաստատեց Հալէպի, Դամասկոսի, Պէյրութի եւ Կիպրոսի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիներուն վրայ:
1929-1936	Այս ժամանակաշրջանը Խորհրդային Միութեան երկրորդ յեղափոխութիւնը կը յատկանշէ:
1930	Քիւրտերու ապստամբութիւն Թուրքիոյ մէջ:
1930, Օգոստոս 31	Հրապարակուեցաւ Իսմէթ Ինօնուի յայտարարութիւնը, որ Թուրքիոյ ղեկավարութեան համա-թրքական նպատակները կը մարմնացնէր: Ամիս մը ետք նման յայտարարութիւն մը քրաւ նաեւ Թուրքիոյ արդարադատութեան նախարարը:
1932	Աւետիս Ահարոնեան Ազգերու Դաշնութեան կազմակերպութեան մէջ Թուրքիոյ անդամակցութեան դէմ բողոք ներկայացուց:
1933	Ամերիկայի Հայաստանեայց Առաքելական Թեմին առաջնորդ նշանակուեցաւ Ղեւոնդ արք. Դուրեան:
1933, Յուլիս 1	Ծիքակոյի Համաշխարհային Ցուցահանդէսի Հայկական Օրումն առիթով ելոյթ ունեցաւ Դուրեան Արքեպիսկոպոս:
1933, Սեպտեմբեր	Նիւ Եորքի մէջ գումարուեցաւ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Թեմի Պատգամաւորական Ժողովը:
1933, Դեկտեմբեր 24	Նիւ Եորքի մէջ եկեղեցական արարողութեան պահուն դաշունահար եղաւ Դուրեան Արքեպիսկոպոսը:
1934-1936	Հիմնովին ճնշուեցաւ կոլխոզի դէմ սկսած ընդդիմութեան շարժումը:

1936-1938	Հայաստանի մէջ տեղի ունեցան մաքրագործումներ՝ մտաւորականներու, հին պոլշեիկ ղեկավարներու եւ բոլոր «հակաշեղափոխական» տարրերու:
1936, Յունիս	Զնշուեցաւ Անդրկովկասի Ֆեդերացիան, եւ Հայաստան, Վրաստան ու Ատրպէյճան ՍՍՀՄի կազմին մէջ անջատ հանրապետութիւններ դարձան:
1936, Յունիս	Անդրկովկասի Ֆեդերացիայի լուծման առիթով, Ադասի Խանջեան դիմում կատարեց Լեոնային Ղարաբաղը Ատրպէյճանի կազմէն հանելու եւ Հայաստանին միացնելու: Ասիկա կը կրկնէր քանի մը տարի առաջ Ղարաբաղի մտաւորականներուն կատարած դիմումը Մոսկուային:
1936, Յուլիս 11	Երեսանի մէջ յայտարարուեցաւ, թէ Ադասի Խանջեան անձնասպան եղած է:
1936	Յովհաննէս Քաջազնունի, որ 1923-ին հրաժարած էր Դաշնակցութենէն եւ պաշտօնի մտած Խ. Հայաստանի մէջ, զոհ գնաց ստալինեան մաքրագործումներուն:
1937	Քիւրտերու ապստամբութիւն թուրքիոյ մէջ:
1937	Հռչակուեցաւ ստալինեան սահմանադրութիւնը Խ. Միութեան մէջ:
1938, Ապրիլ 5	Կէս գիշերէն անց, իր ննջասենեակին մէջ, գաղտնի ոստիկանութեան կողմէ խեղդամահ եղաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Ա. Մուրադբէգեան:
1938, Նոյեմբեր 10	Մահացաւ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքը:
1939, Օգոստոս 23	Մոսկուայի մէջ ստորագրուեցաւ ռուս-գերմանական համաձայնագիրը:
1939, Հոկտեմբեր	Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հետ կնքած համաձայնագրով Թուրքիա խոստացաւ պատերազմի պարագային անոնց միանալ:
1940	Բարեփոխութեան ենթարկուեցաւ Հայաստանի «սովետական ուղղագրութիւն»ը:
1941-1942	Խ. Միութեան մէջ կազմուեցան հայկական զօրամասեր՝ «Հայրենական Մեծ Պատերազմ»ին մասնակցելու համար:
1941, Յունիս	Թուրքիա բարեկամութեան համաձայնագիր ստորագրեց Գերմանիոյ հետ:

1941, Յունիս 22	Գերմանական բանակը անսպասելիօրէն յարձակում գործեց Խ. Միութեան վրայ:
1941, Դեկտեմբեր	Սփիւոքի մէջ կազմուեցաւ «Հայկական 812-րդ զօրամաս»ը՝ Դրոյի հրամանատարութեամբ:
1942, Յունուար 1	Հրապարակուեցաւ Միացեալ Ազգերու Հռչակագիրը
1942, Մայիս	Ստալին գործակցութեան համաձայնագիր ստորագրեց Անգլիոյ հետ:
1942, Յունիս	Ստալին գործակցութեան համաձայնագիր ստորագրեց Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու հետ:
1942, Օգոստոս	Թուրքիոյ վարչապետ Շիքրի Սարաճօղլու իր նախորդներուն պէս համա-թրքական խիստ արտայայտութիւններ ունեցաւ:
1943, Մարտ	Թալէսթի աճիւնը Պերլինէն Թուրքիա բերուեցաւ եւ շքեղ հանդիսութեամբ մը թաղուեցաւ:
1943	Էջմիածնի մէջ կազմակերպուեցաւ «Սասունցի Դաւիթ» հրաապշլային շարասիւնը, որ պատերազմական գործողութիւններու մտաւ 1944- ին:
1944	Հայաստանի մէջ եօթնամեայ կրթութիւնը պարտադիր յայտարարուեցաւ:
1944	Ռաֆայէլ Լեմբին կազմեց «ցեղասպանութիւն» բառը:
1945-1948	Ծուրջ 100,000 սփիւոքահայեր ներգաղթեցին Խորհրդային Հայաստան:
1945, Փետրուար	Խ. Միութեան, Անգլիոյ եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու ներկայացուցիչներուն հանդիպում տեղի ունեցաւ Եալթայի մէջ:
1945, Փետրուար 23	Թուրքիա միացաւ յաղթական Դաշնակիցներուն եւ պատերազմ յայտարարեց Գերմանիոյ եւ Ճափոնի դէմ:
1945, Մարտ 7	Բացուեցաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան առաջին նիստը՝ Սան Ֆրանսիսքոյի մէջ:
1945, Մարտ 7	Հայ Դատի Յանձնախումբը հայ ժողովուրդի պահանջները ներկայացնող յուշագրով մը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան դիմեց:
1945, Մարտ 19	Ստալին չեղեալ յայտարարեց Թուրքիոյ հետ ստորագրած 1925, Սեպտեմբեր 17-ի բարեկամութեան դաշինքը:

1945, Մայիս 8 Աւարտեցաւ Բ. Համաշխարհային Պատերազմը:

1945, Յունիս 16-25 Տեղի ունեցաւ Ազգային Եկեղեցական Ժողովը Էջմիածնի մէջ, եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Գեորգ Զ. Չէօրէքճեան:

1945, Յուլիս Տեղի ունեցաւ Փոցտամի համագումարը, ուր Մոլոթով Խ. Միութեան կողմէ ներկայացուց Կարս-Արտահանի պահանջը:

1945, Հոկտեմբեր 24 Պաշտօնապէս հռչակուեցաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան ծնունդը:

1947-1953 Կրկնուեցան ստալինեան մաքրագործումները, ճնշելու համար պատերազմի շրջանին խորհրդային հասարակութեան թոյլատրուած ազգային զգացումները:

1947 Թրումբլի առաջարկով Ամերիկայի Գոնկրէսը որոշեց զօրացնել Թուրքիան եւ Յունաստանը՝ Խ. Միութեան եւ համայնավար վտանգին առաջքը առնելու համար:

1947, Հոկտեմբեր Խ. Միութեան արտաքին գործոց նախարար Վիշինսկի Կարս եւ Արտահանի պահանջին մասին խօսեցաւ եւ զանոնք վրացական շրջաններ կոչեց:

1948 Թուրքիա ստացաւ Ամերիկայի առաջին օգնութիւնը՝ 72 միլիոն տոլար զինուորական եւ 50 միլիոն տոլար տնտեսական օգնութիւն, որ կը կրկնուի ամէն տարի:

1948, Դեկտեմբեր 8 Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը բնութագրեց ցեղասպանութիւնը եւ ընդունեց Ցեղասպանութեան Ուխտը:

1949, Ապրիլ Կազմուեցաւ Հիւսիսային Ատլանտեան Երկիրներու Պաշտպանութեան Ուխտը՝ North Atlantic Treaty Organization (N.A.T.O.):

1950 Հայաստանի մէջ միջնակարգ (տասնամեայ) կրթութիւնը պարտադիր յայտարարուեցաւ:

1950 Տեղի ունեցան Թուրքիոյ պատմութեան մէջ առաջին ազատ ընտրութիւնները:

1952 Թուրքիա ընդունուեցաւ N.A.T.O.-ի անդամ:

1953, Մայիս Մոլոթով յայտարարեց, թէ Խ. Հայաստան կը հրաժարի իր հողային պահանջներէն:

1955 Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցաւ թուրք վտարանդիներու համագումարը, որ յստակօրէն համա-թրքական նպատակներ կը հետապնդէր:

1955, Հոկտեմբեր Էջմիածնի մէջ տեղի ունեցաւ Ազգային Եկեղեցական Ժողովը, եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Վազգէն Ա. Պալճեան:

1956, Փետրուար Տեղի ունեցաւ Խ. Միութեան Կոմկուսի 20-րդ Համագումարը, որով Խ. Միութեան մէջ սկսաւ հակաստալինեան շարժումը:

1960 Ըստ Թուրքիոյ պաշտօնական մարդահամարին, հայերէնը իրենց մայրենի լեզուն համարող մարդոց թիւը Թուրքիոյ մէջ 52,756 էր:

1960 Պետական հարուածով մը բանակը տիրացաւ Թուրքիոյ իշխանութեան:

1960 Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք անգլիական գաղութ դարձած Կիպրոս անկախութիւն յայտարարեց:

1962 Հայաստանի երիտասարդութիւնը, այլախոհական շարժումին յարած, գաղտնի թռուցիկներ կը ցրուէ եւ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը Հայաստանին միացնելու հարցը կը բարձրացնէ:

1963 Արցախի հայութիւնը 2500 ստորագրութիւններով Արցախի հարցը լուծելու դիմում ներկայացուց Խրուշչովին:

1964, Յունիս Երեւանի մէջ հաստատուեցաւ Սփիւոքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն:

1965, Ապրիլ 24 Եղեռնի Յիւնամեակին առիթով Սփիւոքի մէջ կազմակերպուած ոգեկոչումները անկիւնադարձ մը եղան Հայ Դատի պայքարի ճամբուն վրայ:

1965, Ապրիլ 24 Եղեռնի Յիւնամեակին առիթով տեղի ունեցաւ 100,000-նոց ցոյց մը Երեւանի մէջ:

1966 Երեւանի մէջ կազմուեցաւ այլախոհներու ընդշատակեալ Ազգային Միացեալ Կուսակցութիւնը:

1967 Երեւանի մէջ հրատարակուելու սկսան Եղեռնին եւ հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններ:

1967 Երեւանի մէջ, Ծիծեռնակաբերդի բարձունքին վրայ բացումը կատարուեցաւ Եղեռնի զոհերուն նուիրուած յուշակոթողին:

1968, Մայիս Աւարտեցաւ Սարդարապատի ճակատամարտին նուիրուած յուշարձանը՝ Երեւանին մօտիկ Սարդարապատի մէջ:

1971 Երեւանի մէջ հրատարակուելու սկսաւ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը՝ 8 հատորով:

1971 ՄԱԿի ենթալանձնախումբերէն՝ Խորականութեան Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ենթալանձնախումբին յանձնարարուեցաւ ուսումնասիրել ցեղասպանութեան կանխարգիլման եւ պատիժի հարցը:

1972-73 Հ.Յ.Դ. 20-րդ Ընդհանուր Ժողովը որոշեց լրջօրէն հետապնդել Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը եւ Թուրքիոյ վրայ այդ ուղղութեամբ ճնշում բանեցնել:

1973, Յունուար 27 77-ամեայ Գորգէն Եանիկեան Քալիֆորնիոյ Սանթա Պարպարա քաղաքին մէջ սպաննեց թուրք հիւպատոսը եւ անոր օգնականը:

1973 Խորականութեան Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ենթալանձնախումբը իր տեղեկագիր-ուսումնասիրութիւնը ներկայացուց Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովին, որ վաւերացուց զայն:

1974 Երեւանի մէջ հրատարակուելու սկսաւ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը (12 հատոր):

1974 Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Ենդրիք Արքեպիսկոպոսը Թուրքիոյ մէջ հայերու դէմ կատարուող անարդարութիւններուն եւ խտրականութիւններուն մասին ամերիկացի պատուիրակութեան գրաւոր զեկոյց ներկայացուց:

1974, Յուլիս 20 Թուրքիա յարձակեցաւ Կիպրոսի վրայ:

1975, Յունուար 3 Պէյրութի մէջ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի շէնքին առջեւ ռումբ մը պայթեցնելով Հայաստանի Ազատագրութեան Գաղտնի Բանակը սկսաւ իր գործունէութիւնը:

1975-1983 Հայաստանի Ազատագրութեան Գաղտնի Բանակի ահաբեկչական գործունէութեան շրջան: Արարքներու համառօտ ցանկը (Ժամանակագրութիւն) տես՝ էջ 179-180:

1975 Ֆիլիպինոսի մայրաքաղաք Նիքիթի մէջ գումարուեցաւ Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Խորհրդաժողովի (ԵԱՀԽ) առաջին նիստը:

1975, Հոկտեմբեր 22 Վիեննայի մէջ Թուրքիոյ դեսպանի ահաբեկումով սկսաւ Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներու գործունէութիւնը:

1975-1983 Հայկական Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներու գործունէութեան շրջան: Արարքներու համառօտ ցանկը (Ժամանակագրութիւն) տես՝ էջ 184-185:

1977 Մոսկուայի մէջ ձերբակալուեցան եւ մահուան դատապարտուեցան հայոց այլախոհական շարժումին ղեկավարներէն երեքը:

1977, Ապրիլ 24 Հայաստանի մէջ կազմուեցաւ Հայկական Հելսինքեան խումբը:

1978 Խորականութեան Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ենթալանձնախումբի տեղեկագիր-ուսումնասիրութեան մէջ ջնջուեցաւ 30-րդ յօդուածը, որ իբրեւ օրինակ կը նշէր հայերու ցեղասպանութիւնը:

1983, Յուլիս 14 Պրիքսէլի մէջ թուրք դիւանագէտի մը դէմ կատարուած ահաբեկչական գործողութեամբ սկսաւ Հայ Ցեղափոխութեան Բանակի գործունէութիւնը:

1983, Յուլիս 27 Հայ Ցեղափոխութեան Բանակի 5 անդամներ անձնասպանական գործողութեամբ պայթեցուցին Լիզպոնի թրքական դեսպանատան շէնքը:

1983-ի ամառ Խորականութեան Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ենթալանձնախումբին մէջ Պեննըմին Ուիթքըրի յանձնարարուեցաւ վերանայիլ ցեղասպանութեան տեղեկագիր-ուսումնասիրութիւնը:

1983, Օգոստոս 12 Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդը վաւերացուց բանաձեւ մը, ուր կը դատապարտէր հայերու նկատմամբ Թուրքիոյ կատարած Ցեղասպանութիւնը եւ անոր դիտումնաւոր ուրացումը այդ ոճիրին:

1984 Հայաստանի մէջ արդէն կը գործէր «Զանգակատուն» կազմակերպութիւնը՝ նպատակ ունենալով Ղարաբաղի հայկական յուշարձաններու պահպանումը:

1984, Ապրիլ 13-16 Փարիզի մէջ պարբերաբար գումարուող Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանը քննեց Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը ու վաւերացուց անոր պատմական ճշմարտութիւնը: Նաեւ որոշեց դիմել ՄԱԿին՝ Թուրքիայէն պահանջելու Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը:

1984, Սեպտեմբեր 10 Ամերիկայի Ներկայացուցիչներու Տունը վաւերացուց թիւ 247 բանաձեւը: Բանաձեւը կը յիշէր 1915-1923 Թուրքիոյ մէջ զոհ գացած հայերը եւ կոչ կ'ընէր 1985 Ապրիլ 24-ը ամբողջ մարդկութեան մէջ անմարդկային ոճիրներու զոհերու յիշատակի օր յայտարարել:

1984, Դեկտեմբեր	Կարգ մը մտաւորականներ Հայաստանի մէջ դիմեցին Կոմկուսի առաջին քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանին՝ կեցնելու հիւլէակայանի երրորդ եւ չորրորդ շարժակներու կառուցումը:
1985, Մարտ	Խ. Միութեան Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրուեցաւ Միխայիլ Կորպաշով, որ շուտով դարձաւ նաեւ Խ. Միութեան նախագահ:
1985	Հայ Դատի Յանձնախումբը Ամերիկայի Ծերակոյտի Արտաքին Յարաբերութիւններու Յանձնաժողովին յղեց Հայոց Ցեղասպանութիւնը փաստող վկայագիր մը, որով նաեւ կը խնդրէր վաւերացնել ՄԱԿի Ցեղասպանութեան Ուխտը:
1985, Ապրիլ 24	Մեծ շուքով եւ մէկ շաբաթ տեւողութեամբ Ուաշինկթընի մէջ կատարուեցաւ Եղեռնի 70-ամեակի համագաղութային ոգեկոչումը:
1985, Յունիս 4	Ամերիկայի Ներկայացուցիչներու Տան մէջ ձախողութեան մատնուեցաւ թիւ 192 բանաձեւը, որ պիտի փոխարինէր թիւ 247-ը:
1985, Օգոստոս 20	Խորականութեան Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ենթաձեռնախումբը վաւերացուց ցեղասպանութեան նոր տեղեկագիր-ուսումնասիրութիւնը, որուն 24-րդ յօդուածին մէջ յիշատակուած էր Հայոց Ցեղասպանութիւնը:
1986, Փետրուար	Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովը վաւերացուց ցեղասպանութեան տեղեկագիր-ուսումնասիրութիւնը:
1986, Փետրուար 19	Ամերիկայի Ծփրակոյտը վերջապէս, 38 տարի ետք, վաւերացուց ՄԱԿի Ցեղասպանութեան Ուխտը:
1986, Դեկտեմբեր	Մեսրոպ Եպիսկոպոս Մութաֆեան (այժմ պատրիարք) Պոլսոյ դատարանին մէջ դատուեցաւ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին պատշգամբը նորոգած ըլլալուն համար:
1987	Ղարաբաղի մէջ բողոքի ստորագրութիւններ հաւաքուեցան: Եղան քանի մը հրատարակութիւններ, որոնք կը փաստագրէին Ատրպէյճանի իշխանութիւններուն բռնութիւնը Ղարաբաղի հայութեան դէմ: Ծեշտուեցաւ նաեւ «Միացում» կազմակերպութեան գործունէութիւնը Ղարաբաղի մէջ:
1987, Յունիս 18	Եւրոպայի Տնտեսական Համագործակցութեան օրէնսդիր մարմին Եւրոխորհրդարանը Սթրազպուրկի մէջ բանաձեւով մը ճանչցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը իբրեւ պատմական իրողութիւն եւ դատապարտեց Թուրքիան՝ իր կատարած ոճիրին եւ ոճիրը ուրանալուն համար:

1986	Պրիթանիքա Հանրագիտարանին թրքական հրատարակութեան պատասխանատուն դատապարտուեցաւ՝ Թուրքիոյ մէջ 11-րդ դարուն Անատոլիոյ հարաւը գտնուող հայոց թագաւորութեան մասին յօդուած մը արտօնած ըլլալուն համար:
1986, Դեկտեմբեր	Ղազախները Մոսկուայի իշխանութեան դէմ բողոքի ցոյց կատարեցին Ալմա Աթայի մէջ:
1987, Յուլիս	1944-ին ճացիներուն հետ գործակցելու յանցանքով ամբաստանուած եւ Ստալինի հրամանով Խրիմէն տեղահանուած թաթարները Մոսկուայի մէջ ցոյց կատարեցին:
1987	Հայաստանի մէջ աշխատանքի սկսաւ «Քաղբանտարկեալների Ազատագրման Յանձնախումբ»ը:
1987, Օգոստոս	Մոսկուայի քաղաքականութեան դէմ բողոքի ցոյց կազմակերպուեցաւ Լիթուանիոյ մայրաքաղաք Վիլնիւսի մէջ, եւ շարժումը տարածուեցաւ Լաթվիա եւ Էսթոնիա:
1988	Կորպաշով գործադրութեան դրաւ բարենորոգումներու իր ծրագիրը:
1988, Փետրուար 13	Տեղի ունեցաւ ղարաբաղցիներու առաջին բողոքի ցոյցը Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտի մէջ: Նոյն ատեն ցոյցեր կազմակերպուեցան նաեւ Երեւանի մէջ:
1988, Փետրուար 20	ԼՂԻՄի Մարզխորհուրդը որոշեց Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու պաշտօնական դիմում կատարել Մոսկուային:
1988, Փետրուար 27-28	Տեղի ունեցան Սումկայիթի հայկական ջարդերը:
1988, Փետրուար 28	Սփիւքի բոլոր գաղութներուն նման Ղարաբաղի զօրակցութեան հսկայ ցոյց մը կազմակերպուեցաւ Լոս Անճելըսի մէջ, որ կրկնուեցաւ ամբողջ Սփիւքի տարածքին:
1988, Մարտ	Ցոյցերը կասեցնելու համար խորհրդային բանակը պաշարեց Երեւանը:
1988, Մարտ 16	ԼՂԻՄի Մարզկոմը (Լեռնային Ղարաբաղի Կոմկուսի կոմիտէն) հաստատեց ԼՂԻՄի Մարզխորհուրդի Փետրուար 20-ի որոշումը:
1988, Մայիս 18	Հայաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղար Կարէն Դեմիրճեան վար առնուեցաւ եւ Սուրէն Յարութեան փոխարինեց զինք:
1988, Մարտ 23	Խ. Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի նախագահութիւնը Ղարաբաղի հարցը քննելով որոշեց մերժել սահմանային որեւէ փոփոխութիւն:

1988, Մայիս 28 Հայաստանի Հանրապետության 70-ամեակը Երևանի մէջ նշուեցաւ ցոյցերով:

1988, Յունիս 15 Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը, ընդառաջելով ԼՂԻՄի դիմումին, համաձայնեցաւ ԼՂԻՄը Հայաստանի կազմին մէջ առնել:

1988, Յուլիս 18 Խ. Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի յատուկ նիստ գումարուեցաւ Արցախի հարցը քննելու համար, բայց տրուած որոշումները արդիւնաւէտ չեղան:

1988, Օգոստոս Ղարաբաղ Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ սկսան «Հայոց Համագգային Ծարժում»ը (ՀՀԾ) ստեղծելու աշխատանքները:

1988, Օգոստոս Հ.Յ.Դ. 24-րդ Ընդհանուր Ժողովը «Դէպի Երկիր» որոշումը կայացուց:

1988, Սեպտեմբեր 15 Լեռնային Ղարաբաղի մէջ վերսկսան ցոյցերը:

1988, Սեպտեմբեր 20 Իբրեւ հակազդեցութիւն վերսկսած ցոյցերուն, Ստեփանակերտի մէջ պարէտային ժամ յայտարարուեցաւ:

1988, Հոկտեմբեր Հայաստանի մէջ տեղի ունեցան Գերագոյն Խորհուրդի մասնակի ընտրութիւններ:

1988, Նոյեմբեր Պաքուի, Կիրովապատի (Գանձակ) եւ Նախիջեւանի մէջ ազերիները ճիհատ յայտարարելով յարձակեցան հայերու վրայ եւ ջարդեցին հայ բնակչութիւնը:

1988, Նոյեմբեր 24 Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը որոշեց մերժել Խ. Միութեան նոր սահմանադրութիւնը եւ ընդհանրապէս գործադրել Մոսկուայէն եկած այն հրահանգները միայն, որոնք Հայաստանի շահերուն կը համապատասխանեն:

1988, Դեկտեմբեր 7 6.9 Ռիխթըր ուժգնութեամբ երկրաշարժ մը ցնցեց ամբողջ Հայաստանի տարածքին 40 տոկոսը:

1988, Դեկտեմբեր 10 Զերբակալուեցաւ եւ Մոսկուա տարուեցաւ «Ղարաբաղ Կոմիտէ»ի անդամներուն մէկ մասը: Մնացեալները՝ շուրջ ամիս մը ետք:

1988, Դեկտեմբեր 11 Կորպաչով Հայաստան եկաւ՝ աղիտալի վիճակը անձամբ քննելու համար:

1989, Յունուար Տեղի ունեցան Խ. Միութեան Ժողովուրդներու Համագումարի պատգամաւորներու ընտրութիւնները:

1989, Յունուար Սկսաւ Մեծամորի հիւլէակայանի փակման գործընթացը:

1989, Յունուար 12 Խ. Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի որոշումով, դադրեցաւ ԼՂԻՄի Մարզխորհուրդի գործունէութիւնը: Լուծուեցաւ նաեւ ԼՂԻՄի Մարզկոմը (շրջանի Կոմկուսի կոմիտէն):

1989, Ապրիլ Հայաստանի համայնավար իշխանութիւնը առաջին անգամ ըլլալով ճանչցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

1989, Մայիս վերջ «Ղարաբաղ Կոմիտէ»ի անդամները ազատ արձակուեցան:

1989, Յունիս 25 Հայաստանի իշխանութիւնը պաշտօնապէս ճանչցաւ ՀՀԾ եւ անոր ղեկավարները հրաւիրեց իբրեւ խորհրդական մասնակցելու կառավարական մարմիններուն:

1989, Յուլիս 1 Փակուեցաւ Ալավերտիի ձուլարանը:

1989, Յուլիս 21 Ատրպէյճան շրջափակեց Հայաստանը:

1989, Օգոստոս 8 Երևանի մէջ հրապարակուեցաւ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի յայտարարագիրը, որ կը բացայայտէր Դաշնակցութեան ներկայութիւնը եւ գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ:

1989, Օգոստոս Արցախի Ազգային Խորհուրդը դիմեց ՄԱԿի Ապահովութեան Խորհուրդին եւ ամիս մը ետք ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղարութեան՝ Արցախի հարցը քննելու:

1989, Սեպտեմբեր Փակուեցաւ Կիրովականի քիմիական գործարանը:

1989, Նոյեմբեր 2-4 Երևանի մէջ տեղի ունեցաւ ՀՀԾի հիմնադիր համագումարը:

1989, Նոյեմբեր 28 Խ. Միութեան Գերագոյն Խորհուրդը Ղարաբաղի Մարզը վերադարձուց Ատրպէյճանի իշխանութեան:

1989, Դեկտեմբեր 1 Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու որոշում տուաւ:

1989, Դեկտեմբեր 30 Փակուեցաւ «Նաչիրիտ»ը:

1990 Յուն.- Փետր. Ազերիներու կողմէ յարձակումներ տեղի ունեցան Հայաստանի սահմանային կարգ մը շրջաններուն վրայ:

1990, Յունուար Տեղի ունեցան Պաքուի ջարդերը:

1990, Յունուար 13 Յարձակումի ենթարկուեցան Ծախումեանն ու Գետաշէնը:

1990, Փետրուար 20	ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովի նիստին արծարծուեցաւ Արցախի հարցը:
1990, Մայիս	Հայաստանի մէջ կայացած Գերագոյն Խորհուրդի ընտրութիւններուն ընտրուեցան մեծ թիով ՀՀ Ծականներ: Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ ընտրուեցաւ ՀՀԾի վարչութեան նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան:
1990, Մայիս 27	Երեւանի երկաթուղակայանին մէջ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ խորհրդային զօրքին եւ հայ ինքնապաշտպանական խումբի մը միջեւ:
1990, Օգոստոս 23	Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը ընդունեց «Հոչակագիր Հայաստանի Անկախութեան Մասին» բանաձեւը, որուն հետեւեցաւ նաեւ եռագոյն դրօշի եւ Հայաստանի առաջին հանրապետութեան զինանշանի հաստատումը իբրեւ պետական խորհրդանիշ:
1990, Սեպտեմբեր 10	Հայաստանի սեփականութիւն յայտարարուեցան Հայաստանի տարածքին գտնուող բոլոր պետական ձեռնարկութիւնները, հիմնարկները եւ գոյքերը, որոնք նախապէս Մոսկուայի իշխանութեան կը պատկանէին:
1990, Նոյեմբեր 15	Որոշուեցաւ բոլոր հիմնարկները ապաքաղաքականացնել, այսինքն՝ լուծել Հայաստանի պետական հիմնարկներուն մէջ գործող համայնավար վարչութիւնները:
1990, Դեկտեմբեր	Դաշնակցութիւնը ներկայացուց Հայաստանի մէջ իր գործունէութեան համար պատրաստած պատֆորմը:
1991, Յունուար	Ատրպէյճանի իշխանութիւնը լուծեց հայաբնակ Ծախումեանի շրջանը, եւ Ծախումեանը առնուեցաւ թրքաբնակ խոշոր շրջանի մը մէջ:
1991, Յունուար 29	Հայաստանի խորհրդարանը, առանց սեփականաշնորհման հարցի խոր քննութեան, վաւերացուց հողի սեփականութեան օրէնքը:
1991, Փետրուար 26	Հայաստանի մէջ ընդունուեցաւ բազմակուսակցական համակարգի օրէնքը, որը սակայն այնքան ալ սահման կերպով չգործադրուեցաւ:
1991, Մարտ 17	Խ. Միութեան պահպանումին գծով, Կորպաշով ձեռնարկեց միութենական հանրաքուէի:
1991, Ապրիլ 17	Որոշուեցաւ Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան շէնքերն ու գոյքերը ազգայնացնել:

1991, Ապրիլ	Տեղի ունեցան յարձակումներ Գետաշէնի եւ Մարտունաշէնի վրայ: Յարձակումները դարձան յաճախակի: Ապրիլ 30-ին իր խումբին հետ զոհուեցաւ Թաթուլ Կրպէեան:
1991, Ապրիլ	Հայաստանի խորհրդարանը, առանց ապահովական միջոցառումներու լիակատար գործադրման, որոշեց վերաբանալ «Նայիրիտ»ը:
1991, Յունիս	ՀՀ Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան յայտարարեց, թէ ամբողջ ուժով ու բոլոր ասպարէզներուն մէջ պիտի պայքարի Դաշնակցութեան դէմ:
1991, Օգոստոս 19	Մոսկուայի մէջ պահպանողականներու կողմէ պետական հարուած կազմակերպուեցաւ Կորպաշովի դէմ:
1991, Սեպտեմբեր	Ղարաբաղի եւ Ծախումեանի խորհուրդները որոշեցին դուրս գալ Ատրպէյճանի կազմէն:
1991, Սեպտեմբեր 21	Հայաստանի մէջ տեղի ունեցաւ հանրաքուէ՝ Հայաստանը Խ. Միութեան կազմէն դուրս բերելու եւ անկախ հռչակելու գծով:
1991, Սեպտեմբեր 23	Խորհրդարանը Հայաստանը յայտարարեց անկախ հանրապետութիւն:
1991, Հոկտեմբեր 16	Հայաստանի մէջ տեղի ունեցան նախագահական ընտրութիւններ: ՀՀ նախագահ ընտրուեցաւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան:
1991, Հոկտեմբեր 18	Հայաստանը Խ. Միութեան 7 ալի հանրապետութիւններու հետ կեդրոնէն անկախ տնտեսական պայմանագիր մը ստորագրեց:
1991, Նոյեմբեր	Ատրպէյճան յայտարարեց իր անկախութիւնը:
1991, Դեկտեմբեր 8	Խ. Միութեան փլուզումին իբրեւ առաջին քայլ՝ Ռուսիա, Պելուռուս եւ Ուքրանիա կեդրոնէն անկախ պայմանագիր մը ստորագրեցին: Պայմանագիրը Խ. Միութիւնը իբրեւ միաւոր դադրած կը համարէր:
1991, Դեկտեմբեր 10	Լեւոնային Ղարաբաղի մէջ կազմակերպուեցաւ հանրաքուէ՝ Ղարաբաղը անկախ յայտարարելու գծով:
1991, Դեկտեմբեր 21	Հայաստան եւս ստորագրեց Անկախ Պետութիւններու Հասարակապետութեան (ԱՊՀ) պայմանագիրը:
1991, Դեկտեմբեր 25	Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ) կառավարութիւնը պաշտօնապէս ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը:
1992, Յունուար 1	Կորպաշով Խ. Միութիւնը լուծուած յայտարարարեց:

1992, Յունուար 6	Լեոնային Ղարաբաղի խորհրդարանը հռչակեց Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) անկախությունը:
1992, Մարտ 2	Հայաստան դարձավ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպության անդամ:
1992, Ապրիլ 14	Արկածի զոհ գնաց ԼՂՀանրապետության առաջին նախագահ Արթուր Մկրտչեան:
1992, Մայիս	Մշակուեցաւ ԱՊՀի Հաւաքական Պաշտպանութեան դաշնագիրը:
1992, Մայիս 9	ԼՂՀի բանակը ազատագրեց Ծուշին եւ շարժեցաւ դէպի Լաչին:
1992, Յունիս 29	ՀՀ նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան Երեւանի հեռաւեպիլէն ելոյթ ունեցաւ եւ ամբաստանութիւններ կատարեց Դաշնակցութեան հասցէին, որ իր Ընդհանուր Ժողովի բացման կը պատրաստուէր Երեւանի մէջ: Տէր-Պետրոսեան հրամայեց Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի ներկայացուցիչ Հրայր Մարութեանին երկիրը ձգել: Հրամանը կատարուեցաւ եւ խափանուեցաւ Ընդհանուր Ժողովը:
1993, Ապրիլ	Արցախի հարցով Թուրկոթ Օզալ առիթով մը յայտարարեց, թէ Թուրքիա պիտի չվախճայ զինուորական միջամտութիւն կատարելու, եւ պատրաստ է ակռայ ցոյց տալ հայերուն:
1993, Մայիս	ԼՂՀ բանակը գրաւեց Քէլբաջարը (Քարվաճառ), եւ Ղարաբաղը Հայաստանին միացնող տարածութեան՝ Լաչինի միջանցքը ընդլայնեցաւ:
1993, Յուլիս 23	Մոսկուայի իշխանութիւնը անվաւեր յայտարարեց 1993-էն առաջ տպուած ռուբլիները, եւ ռուբլին դարձաւ միայն Ռուսիոյ դրամանիշը:
1993, Սեպտեմբեր	Ալիեւի շնորհիւ Ատրպէյճան մաս կազմեց ԱՊՀին:
1993, Նոյեմբեր	«Դրամ»ը յայտարարուեցաւ Հայաստանի դրամանիշ:
1993-1994	Ատրպէյճան անդադար յարձակումներու տակ պահեց ԼՂՀանրապետութեան ամբողջ տարածքը:
1994, Դեկտեմբեր 28	Նախագահին հրամանագրով կասեցուեցաւ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ:
1995, Յունուար 13	Հայաստանի Գերագոյն դատարանը որոշեց 6 ամիսով առկախել Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ:
1995, Մարտ	Կրթութեան նախարար Աշոտ Բլէեան հրահանգեց Յեղասպանութեան թեման չշօշափել վարժարաններէն ներս:

1995, Ապրիլ	Նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան եւ իր խորհրդական Ժիրայր Լիպարիտեան Հայոց Եղեռնի գիտաժողովին Հայոց Յեղասպանութիւնը իր քաղաքական իմաստէն զրկող ելոյթներ ունեցան:
1995, Յուլիս 5	Հայաստանի մէջ տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրութիւններ եւ հանրաքուէ սահմանադրութեան վաւերացման համար:
1995, Յուլիս 29	Զերբակալուեցաւ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի անդամ Վահան Յովհաննիսեան:
1995, Օգոստոս 18	Էջմիածնի մէջ վախճանեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, Վազգէն Ա. Վեհափառը:
1995, Հոկտեմբեր	Ազգային Ժողովը վաւերացուց ՀՀ քաղաքացիութեան օրէնքի նախագիծը:
1995, Նոյեմբեր 20	Հայաստանի խորհրդարանը վաւերացուց ԱՊՀի օդային միացեալ պաշտպանութեան համաձայնագիրը:
1996, Ապրիլ 4	Էջմիածնի մէջ տեղի ունեցած ընտրութիւններուն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Գարեգին Բ. Սարգիսեան:
1996, Սեպտեմբեր	Տեղի ունեցան նախագահական ընտրութիւնները եւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան վերընտրուած հռչակուեցաւ:
1997, Օգոստոս	Հայաստանի եւ Ռուսիոյ նախագահներուն միջեւ ստորագրուեցաւ բարեկամութեան, գործակցութեան եւ փոխ-օգնութեան մասին պայմանագիր:
1997, Սեպտեմբեր	ԼՂՀի մէջ տեղի ունեցան ընտրութիւններ. նախագահ ընտրուեցաւ Արկադի Ղուկասեան:
1997-ի աշուն	Քանի մը հանդիպումներ տեղի ունեցան իշխանութիւններուն եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն միջեւ:
1998, Փետրուար 2	Հրաժարական ներկայացուցին ՀՀ արտաքին գործոց նախարարը, Երեւանի քաղաքապետը եւ կարգ մը այլ իշխանաւորներ:
1998, Փետրուար 3	Հրապարակուեցաւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի հրաժարականը:
1998, Փետրուար 4	Վարչապետ Ռուպերթ Քոչարեան ժամանակաւորապէս ստանձնեց Հայաստանի ղեկը:

Արդարադատության նախարարությունը թույլատրեց
Հ.Յ.Դաշնակցության իր գործունեությունը շարունակելու
Հայաստանէն ներս:

Տեղի ունեցաւ նախագահական ընտրություններու երկրորդ փուլը եւ
ՀՀ նախագահ ընտրուեցաւ Ռոպերթ Քոչարեան:

Յանկ Աղբիւրներու եւ Յաւելեալ Ընթերցանութեան

- «Ազգապատում», Դ. Հատոր Բ. Գիրք (1930-1955), դոկտ. Տ. Զաւէն Ա. Քոնյ. Արզումանեան
(Նիւ Եորք, Ս. Վարդան Մատենաշար, 1997):
- «Ասպարէզ», օրաթերթ, Լոս Անճելըս, Նոր Տարուան բացառիկներ 1995, 1996, 1997, 1998,
Դեկտեմբեր 30-ի:
- «Արցախ, Պատմամշակութային Համառօտ Ակնարկ», Ծառէն Մկրտչեան (Երեւան, «Դիզակ»
Հրատ. 1991):
- «Արցախեան Գոյապայքարը», Բագրատ Ուլուբաբեան (Երեւան, «Գիր Գրոց» Հրատ. 1994):
- «Արցախեան Տարեգրութիւն, 1988», խմբ. Ա. Պողիկեան, Ե. Աբելեան (Լոս Անճելըս, Հրատ.
«Ասպարէզ»ի, 1988):
- «Արցախը Փորձութեան Ժամին», Վլադիմիր Խոջաբէկեան (Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1991):
- «Արցախի Պատմութիւնը, Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը», Բագրատ Ուլուբաբեան (Երեւան, «Մ.
Վարանդեան» Հրատ., 1994):
- «Արցախ-Ղարաբաղը՝ Իր Անցեալով Եւ Ներկայով», Լ. Մկրտչեան (Աթէնք, Հրատ. Հ.Յ.Դ.
Բիւրոյի, 1988):
- «Բագին», Պէյրութ, ԼԲ. Տարի, Թիւ 9-12, 1993, բացառիկ համար՝ նուիրուած Արցախեան
պայքարի զոհերուն:
- «Գետաշէն», Սամուէլ Կարապետեան (Երեւան, Հ.Յ.Դ.ի Հրատարակութիւն, 1992):
- «Երկու Ամիս Բոլշեիկեան Բանտում», Բախշի Իշխանեան (Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր»,
1924):
- «Խորհրդային Հայաստան - Հինգ Տարի, 1920-1925» (Երեւան, Հրատ. Հ.Ա.Խ.Հ. Կենտրոնական
եւ Ժողովրդական, 1925):
- «Խորհրդային Միութեան Հայերը Ըստ 1970 Թուի Մարդահամարի», Լ. Մկրտչեան (Պէյրութ,
Համազգայինի «Վահէ Ալթեան» Տպարան, 1977):
- «Ծովս», ակնարկներ Արցախի համար զոհուած ազատամարտիկներու մասին, Ռուզան
Առաքելեան (Երեւան, «Հայաստան» Հրատ. 1993):
- «Հայաստան Եւ Հայ Դատը», Գաբրիէլ Լազեան, վերահրատ. (Թեհրան, «Արմէն» Հրատ., 1988):
- «Հայաստան Հայ Ժողովուրդ Եւ Հայկական Դատ», դոկտ. Բ. Մինասեան (Պէյրութ,
«Համազգային» Հրատ., 1979):
- «Հայաստանը 1960-1980-ական Թուականներին», Ռ. Լ. Ազիզբէկեան, Գ. Մ. Գեղամեան
(Երեւան, «Լոյս» Հրատ., 1993):
- «Հայաստանը Վերակառուցումից Մինչեւ Անկախութիւն», Ռ. Լ. Ազիզբէկեան (Երեւան, ՀԳԱ
Հրատ., 1992):
- «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Ս. Վրացեան, վերահրատ. (Թեհրան, տպարան «Ալիք», 1982):
- «Հայ Թրքական Կնճիւղը», Ռուբէն (Լոս Անճելըս, վերահրատ. «Գարեգին Նժդեհ» Կոմիտէի՝
Հ.Յ.Դ. 100-ամեակի առիթով, 1990):
- «Հայկական Հարցը», Լենդրուշ Խորշուդեան (Երեւան, Պետ. Համալս. Հրատ., 1995):
- «Հայկական Ցեղասպանութիւնը Խորհրդարանային Եւ Պատմագիտական Քննարկումով», Վահագն
Տատրեան (Ուաշինգթոն, «Պայքար» Հրատ. 1995):

«Հայոց Պատմութիւն, Նիւթերի Ժողովածու, 1900-1939թթ.», Հ. Ա. Աւետիսեան,
Վ. Ն. Ղազարեցեան, Ռ. Հ. Գասպարեան, Ռ. Օ. Սահակեան (Երեւան, «Լոյս»
Պետական Հրատ. 1993):

«Հայրենական Զայներ (Վաւերագրական Նիւթերի Ժողովածու)», Լ. Մկրտչեան (Միւնիխ, Հրատ.
Հայկական Հարցերի Հաստատութեան, 1978):

«Հիւսիսային Արցախ, Գոյութեան Պայքար», Կիմ Ղահրամանեան (Երեւան, Հ.Յ.Դ.ի Հրատ.,
1993):

«Մարզիկ» Հ.Մ.Ը.Մ., Պէլյուք, Ը. Տարի, Թիւ 1-12, 1989, բացառիկ համար «Ի Յիշատակ
Հայաստանի Երկրաշարժի Զոհերուն»:

«Մեր Երկիրը» (Ֆիլատելֆիա, Հրատարակութիւն Ամերիկայի, 1935):

«Միացեալ Անկախ Թուրանիա», Զարեանդ (Աթէնք, , Հրատ. Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի, 1988):

«Յիսնամեակ Սերի Դաշնագրի, Հայ Դատը Միջազգային Վաւերագրերի Լոյսի Տակ», (Թեհրան,
Հրատ. «Ալիք»ի, 1970):

«Նորագոյն Պատմութիւն, 1939-1991 - Դասագիրք Միջնակարգ Դպրոցի 10-րդ Դասարանի
Համար» (Երեւան, «Լոյս» Պետական Հրատ. 1992):

«Ծուշի», Վլադիմիր Սեւեան (Երեւան, «Հայաստան» Հրատ. 1991):

«Սարդարապատ» Sardarabad, երկլեզու հրատարակութիւն, Ա. տարի, Թիւ 2, 1985 (Սան
Ֆրանսիսքո, Հրատարակութիւն Ժողովրդային Ծարժումի):

«Փետրուարեան Ապստամբութիւնը (1921)», Կ. Սասունի (Պէլյուք, «Համազգային» Հրատ., 1970):

A Crime of Silence, The Armenian Genocide, Permanent Peoples' Tribunal, (London: Zed Books Ltd.,
1985).

Ambassador Morgenthau's Story, Memorial edition, Henry Morgenthau (New York: New Age
Publications, 1975).

A Middle East Studies Handbook, Jere L. Bacharach (Seattle, London: Univ. of Washington Press,
1974, 1976).

Armenia and the Armenian Question, Simon Vratzian, trans. ed. James G. Mandalian, reprint, ARF
Centennial Publication (Los Angeles: Published by the ARF "Tehirian" Gomideh, 1990).

Armenia in the Twentieth Century, Ronald Grigor Suny (Chico, Calif.: Scholars Press, 1983).

Armenia on the Road to Independence, Richard G. Hovannisian (Berkeley, Los Angeles, Univ. of
Calif. Press, 3rd printing, 1974).

Armenia, the Survival of a Nation, Christopher J. Walker (New York, St. Martin Press, 1980).

Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh, Caroline Cox and John Eibner with a preface
by Elena Bonner Sakharov (Zurich, London, Washington: Published by the Institute for
Religious Minorities in the Islamic World, 1993).

*Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and the
Contemporary Legal Ramifications*, Vahakn N. Dadrian (Reprinted from Yale Journal of
International Law, vol. 14, No. 14, 1989).

*German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German
Complicity*, Vahakn N. Dadrian (Watertown, Mass.: Blue Crane Books, 1996).

History of the Armenians in California, Charles Mahakian (San Francisco: R. and E. Research
Associates, 1974).

Modern Turkey: Development and Crisis, Khamsin 11, Journal of Revolutionary Socialists of the Middle
East (London: Ithaca Press, 1984).

The Angel of Artsakh: Monuments of Armenian Art in Nagorno-Karabakh, Boris Baratow (Moscow:
"Lingvist" Publishers, 1992).

The Armenian Cause, Yves Terson, translated from French (Delmar, New York: Caravan Books, 1985).

The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict, (New
York: Philosophical Library Press, 1955).

The Armenians in America, Arra S. Avakian (Minneapolis, Minn.: Lerner Publication Co., 1977).

The Armenian Question and International Law, Shavarsh Toriguian (La Verne, Calif. Univ. of La
Verne Press, 1988).

The Armenian Question Today, International Documents (1983-1987) (A Publication of ANC Western
Region, 1987).

The Armenians (Report No.32, Minority Rights Group), D. M. Lang and C. J. Walker, the 1987 edition
(London).

The Armenians: From Genocide to Resistance, Chaliand & Terson (London: Zed Press, 1983).

The Armenians: Their History and Culture, Ara Baliozian (Saddle Brook, New Jersey: AGBU, Ararat
Press, 1985).

The History of the Armenian Genocide, Vahakn N. Dadrian (Providence, RI: Berghahn Books, 1995).

The Impact of Soviet Policies in Armenia, Mary Kilbourne Matossian (Leiden, Netherlands: E.J.Brill,
1962).

The Karabagh File: Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabagh, 1918-1988,
Gerard Libaridian, ed. (Cambridge, Toronto: A Zorian Institute Publication, 1988).

The Republic of Armenia, Vol. I, II, III, IV, Richard G. Hovannisian (Berkeley, Los Angeles: Univ. of
Calif. Press, 1971, 1982, 1996, 1996).

*The Role of the Turkish Military in the Destruction of Ottoman Armenians: A Study in Historical
Continuities*, Vahakn N. Dadrian (Reprinted from Journal of Political and Military
Sociology, vol. 20, No. 2, 192).

Torture in the Eighties, An Amnesty International Report (London: Amnesty International Publication,
1984).

TransCaucasus: A Chronology, a monthly publication by the Armenian National Committee of
America, Washington, DC.

The Turkish Crime of our Century, Published by: Asia Minor Refugees Coordination Committee.

Turkey and the Armenian Atrocities, Rev. Edwin M. Bliss, first edition 1896, London (Fresno: Meshag
Publishing, 1982).

Turkey: Brutal and Systematic Abuse of Human Rights (New York: Amnesty International USA, 1989).

Turkey: Continuing Violations of Human Rights (New York: Amnesty International USA, 1990).

Յանվեալ Վարժութիւններ, Դասարանային Կամ Արտադասարանային Աշխատանքներ

«ՀԱՅ ԴԱՏ 10»-ի եւ «ՀԱՅ ԴԱՏ 11»-ի Յանվումներով տրուած առաջադրանքները նոյնութեամբ օգտագործելի են նաեւ այս դասարանին մէջ: Վարը բերուած ցանկը կ'ընդգրկէ այդ առաջադրանքները որոշ յանվումներով:

1. Աշակերտը կ'ընտրէ դասանիւթին կապուող եւ զինք հետաքրքրող թեմա մը եւ յանվեալ ուսումնասիրութեամբ զայն կը ներկայացնէ դասարանին:
2. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ իր դպրոցի գրադարանին մէջ գտնուող Հայ Դատի հետ առնչութիւն ունեցող գրքերու ցանկը պատրաստել եւ իւրաքանչիւր գրքին համար կարճ ծանօթագրութիւն մը գրել:
3. Ուսուցիչը կը հրաւիրէ դասախօսներ, Հայ Դատի յանձնախումբերու ներկայացուցիչներ՝ Հայ Դատի ներկայի գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ փոխանցելու աշակերտներուն:
4. Ուսուցիչը կը հրաւիրէ հայկական զանազան կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներ՝ որեւէ կարեւոր հարցի մը մասին իրենց կուսակցութեան դիրքը աշակերտներուն բացատրելու:
5. Ուսուցիչը կրնայ օգտուիլ սահիկներէ, վիտէոյէ կամ այլ լսողատեսողական միջոցներէ՝ դասանիւթի մէկ թեման աւելի ընդլայնելու եւ դասարանին ներկայացնելու: Նոյնը կրնայ ընել աշակերտ մը կամ խումբ մը աշակերտներ:
6. Ուսուցիչին օգնութեամբ դասարանը կը կազմակերպէ այցելութիւններ տեղւոյն հայ կեդրոններուն, օրինակ՝ թերթերու խմբագրատուններ, միութիւններու կեդրոններ, բարեսիրական հաստատութիւններ, այլ դպրոցներ, եւայլն:
7. Վերը յիշուած այցելութիւններու շարքին յատուկ հետաքրքրութիւն կրնայ ունենալ այցելութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպանատուն կամ հիւպատոսարան (եթէ նման հնարաւորութիւն գոյութիւն ունի), պատասխանատուներուն հետ Հայաստանի ներկայ իրավիճակին շուրջ խօսելու համար:
8. Դասարանին մէջ միտքերու փոխանակման նիւթ կրնայ դառնալ օտար թերթի մը մէջ հրատարակուած եւ հայերուն հետ կապ ունեցող հետաքրքրական յօդուած մը:
9. Դասարանին մէջ կարելի է քննարկել հայ թերթի մը մէջ հրատարակուած այժմեական նիւթ մը:
10. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ, ժամանակի մը համար (1-2 շաբաթ), տեղական ոչ հայ թերթի մը հետեւիլ եւ հայերուն, Հայաստանին, կամ Հայ Դատին վերաբերող արտայայտութիւններուն զեկոյցը ներկայացնել:
11. Աշակերտները պարտականութիւն կը ստանձնեն հարցազրոյցներ վարելու գաղութի կառոյցներուն մէջ պատասխանատու դեր ստանձնած զանազան անձերու հետ (թերթի խմբագիր, կուսակցական ներկայացուցիչ, վարժարանի տնօրէն, վարժարանի կրթական յանձնախումբի անդամ, Ազգային Վարչութեան անդամ, հոգաբարձու, միութեան ատենապետ, եւ այլն) եւ արդիւնքը կը ներկայացնեն դասարանին: Ի հարկէ, ուսուցիչը կ'օգնէ աշակերտներուն՝ հարցումները ձեւակերպելու անձին դերին ու դիրքին համապատասխան:
12. Աշակերտները պարտականութիւն կը ստանձնեն հարցազրոյցներ վարելու Եղեռնի վերապրողներուն հետ՝ անոնց կեանքի պատմութեան ծանօթանալու եւ դասարանին զեկոյցելու:

13. Քանի որ դժբախտաբար այլեւս կը պակսին Եղեռնի վերապրողները, ուսուցիչը կրնայ ուղղութիւն տալ աշակերտներուն՝ վերապրող սերունդին զաւակներուն հետ տեսակցելու եւ Եղեռնի ազդեցութիւնը անոնց կեանքին վրայ դիտարկելու համար:
14. «Հայ Դատ 12»-ի որոշ դասանիւթերէն թեմաներ քաղելով, աշակերտները կրնան ուսուցիչին օգնութեամբ զանոնք բեմադրել. վարը բերուած են օրինակներ այդ նիւթերէն. ա. Կոլխոզին ընդդիմացող հայ գիւղացիի մը դատավարութիւնը (գիւղացին ինչո՞ւ չ'ուզէր կոլխոզի մէջ մտնել): բ. 1937-ի հալածանքներուն ենթարկուած գրողի մը դատավարութիւնը (Չարենց կամ Ակսել Բակունց): Դատարանը կը քննէ անոնց ստեղծագործութիւններուն հայրենասիրական եւ հակախորհրդային ըլլալը. իսկ դատապարտեալները կը պաշտպանեն իրենք զիրենք: գ. Բ. Համաշխարհային Պատերազմին Սփիւռքի մէջ հայկական զօրամասեր կազմելու համար հրաւիրուած համագումար մը՝ որոշելու, թէ որո՞ւն կողքին եւ որո՞ւն դէմ ըլլալ՝ Դաշնակիցներու կամ Խ. Միութեան կողքի՞ն կուռիլ, թէ՞ Խ. Միութեան վրայ յարձակող Հիթլերի բանակներուն միանալ: դ. Խ. Միութեան փլուզումէն ետք տիրող աշխարհաքաղաքական իրավիճակը նկատի ունենալով, դասարանին մէջ վիճաբանութեան նիւթ դարձուցէք Թուրքիոյ օգտակարութիւնը եւ կարեւորութիւնը Ամերիկայի համար: ե. Պատկերացուցէ՛ք, թէ իբրեւ թեկնածու պիտի մասնակցիք Հայաստանի Ազգային Ժողովի ընտրութիւններուն եւ ձեր ընտրաշրջանին մէջ ձեզ ընտրողներուն պէտք է ներկայացնէք ձեր ապագայ աշխատանքի ծրագիրը՝ անոնց քուէները շահելու համար: Իւրաքանչիւր աշակերտ կը պատրաստէ ընտրաճառ մը. իսկ միւսները կը փորձեն հարցումներով նեղը դնել զինք: գ. Բեմադրեցէ՛ք ԵԱՀԿի խորհրդածողով մը, ուր Հայաստանի, Արցախի եւ Ատրպէյճանի ներկայացուցիչները իրենց հարցը կը պաշտպանեն:
15. Աշակերտները կրնան հանդիպիլ տեղի երիտասարդական միութիւններու վարիչներուն հետ (կուսակցական, սկաութական, մարզական, մշակութային) եւ տեղեկութիւններ քաղել անոնց նպատակներուն, ծրագիրներուն, գործելակերպին եւ դիմակալած դժուարութիւններուն մասին. ապա ստացած տեղեկութիւնները փոխանցել դասարանին՝ միտքերու փոխանակութեան համար:
16. Ուսուցիչը դասարանին մէջ վիճաբանութեան եւ միտքերու փոխանակումի նիւթ կրնայ դարձնել պատանին հետաքրքրող հարցեր, օրինակ՝ Սփիւռքի մէջ հայ մեծնալ, օտար ամուսնութիւն, դասարանէն դուրս հայերէն խօսելու կարեւորութիւն, աշակերտին կարծիքը իր յաճախած վարժարանին մասին եւ ակնկալութիւնները անկէ, ազատ Հայաստանի իրականութիւնը այսօր եւ հայ պատանիին դերը այդ ուղղութեամբ:
17. Ուսուցիչին նախաձեռնութեամբ դասարանը կրնայ կապուիլ Հայաստանի կամ Արցախի մէջ որեւէ վարժարանի համապատասխան դասարանին հետ՝ տեղեկութիւններ եւ նիւթեր փոխանակելու եւ զանազան օգնութիւններ (դասագիրք, ընթերցանութեան գիրքեր եւ գրեւական պիտոյքներ) հասցնելու այդ դասարանին:
18. Տեղւոյն ազգային դպրոցներու Հայ Դատի ուսուցիչներուն հետ համագործակցաբար, կարելի է կազմակերպել փոխ-այցելութիւններ, գիտելիքներու մրցոյթ, միտքերու փոխանակում, յեղափոխական երգերու եւ հայրենասիրական արտասանութիւններու ելոյթներ եւ այլն:
19. Ուսուցիչը կապ կը պահէ տեղւոյն Հայ Դատի գրասենեակին հետ եւ աշակերտները կը գործուղէ այդ գրասենեակներուն մէջ աշխատելու:
20. Ուսուցիչը կը կազմակերպէ նամակարշաւ՝ տեղւոյն կառավարական ներկայացուցիչը Հայ Դատին առնչուող որեւէ հարցի մը շուրջ տեղեակ պահելու: Ուսուցիչը կրնայ կազմակերպել նաեւ աշակերտներու ներկայացուցիչներու հանդիպում անձին հետ:

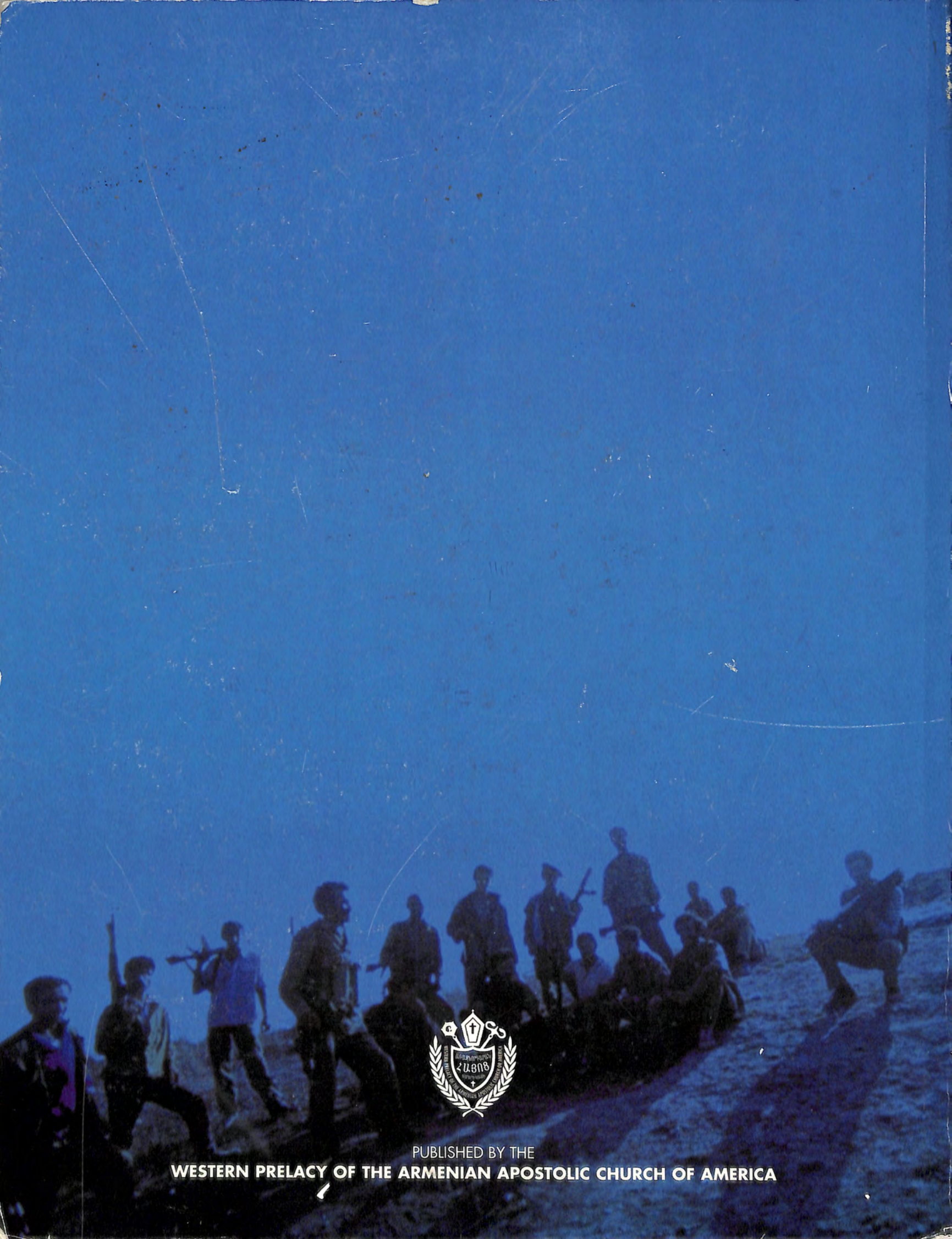
21. Ուսուցիչը դասարանին կու տայ Հայ Դատի անցեալին, ներկային, կամ ապագայի տեսլականին առնչուող շարադրութեան նիւթեր եւ յաջող շարադրութիւնները տեղւոյն հայ թերթերուն կը յղէ հրատարակելու համար:
22. Դասարանին մէջ կրնան կազմուիլ զանազան յանձնախումբեր, 3-4 աշակերտներէ բաղկացած, հետեւեալ պատկերով.
- ա. հրատարակութիւններու յանձնախումբ՝ պարբերաբար կը հրատարակէ եւ դպրոցին մէջ կը ցրուէ թերթիկներ՝ աշակերտներու գրութիւններ, կարեւոր տեղեկութիւններ՝ միշտ Հայ Դատին առնչուող.
 - բ. հանդէսներու յանձնախումբ՝ տարուան մէջ մէկ կամ երկու անգամ ամբողջ վարժարանին աշակերտութեան համար յայտագիր մը պատրաստելու.
 - գ. լեղափոխական երգերու յանձնախումբ՝ երաժշտութեան ուսուցիչին օգնութեամբ պզտիկ երգչախումբ մը պատրաստելու: Երգչախումբը ելոյթ կ'ունենայ բ. կէտին տակ նշուած հանդէսներուն, նաեւ կ'աչցելէ դասարանները եւ աշակերտներուն կը սորվեցնէ ազգային-լեղափոխական երգեր:
 - դ. գիտելիքներու մրցոյթներու յանձնախումբ, որ կը պատրաստէ Հայ Դատ դասին հետեւող դասարաններուն մէջ մրցումներ՝ անշուշտ նիւթերը Հայ Դատի դասագիրքերէն առնելով:

3000
5736

Printing by
MODERN TYPE PRINTING

2013

PUBLISHED BY THE
WESTERN PRELACY OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH OF AMERICA